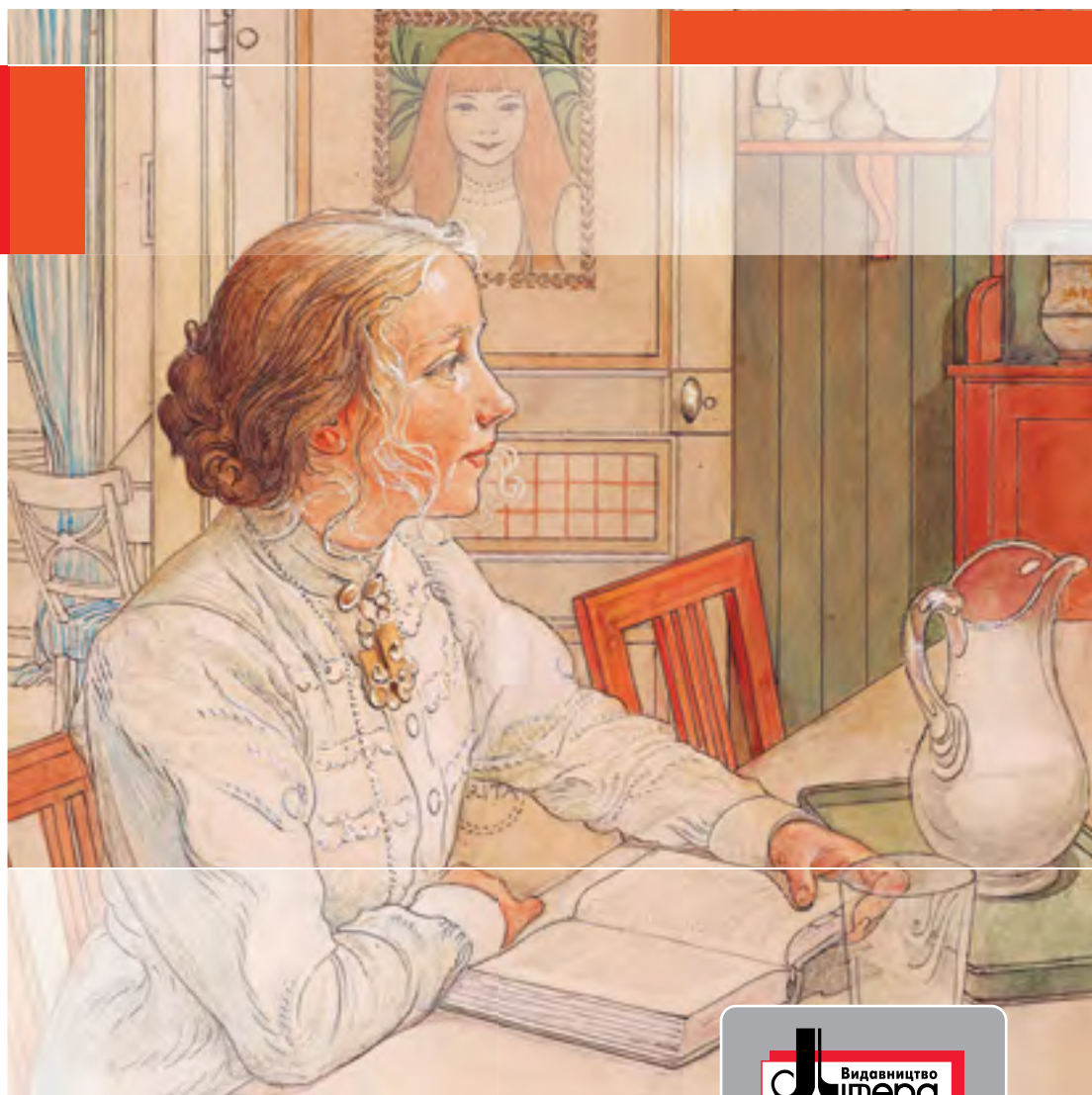

Ю. І. Ковбасенко, Л. В. Ковбасенко

Зарубіжна література

9
КЛАС

УДК [37.091.64:82](075.3)
К56

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Наказ МОН України від 20.03.2017 № 417)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Експерти, які здійснили експертизу даного підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Бондарук Л. М., завідувач відділу гуманітарних дисциплін Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти;

Голяс С. Є., учитель загальноосвітньої школи І–ІІІ ст. № 2 смт Козова Тернопільської області, учитель-методист;

Кучма Н. З., доцент кафедри теорії і методики української та світової літератури Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, кандидат філологічних наук;

Шмігер Т. В., доцент кафедри перекладознавства і контрастивної лінгвістики імені Григорія Кочура Львівського національного університету імені Івана Франка, лауреат Літературної премії імені Григорія Кочура, кандидат філологічних наук

Рубрики підручника

ГОТУЄМОСЯ ДО ДІАЛОГУ

Необхідний обсяг інформації для належної підготовки до сприйняття, аналізу та інтерпретації літературних творів.

А В ЦЕЙ ЧАС В УКРАЇНІ...

Україна в контексті світової літератури та культури.

ДІАЛОГ ІЗ ТЕКСТОМ

Текст художнього твору та запитання й завдання до нього.

ВІДЛУННЯ

Інтерпретація зарубіжного красного письменства в українській культурі.

Ковбасенко, Ю. І.

К56 Зарубіжна література : підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів / Ю. І. Ковбасенко, Л. В. Ковбасенко. — Київ : Літера ЛТД, 2017. — 304 с.

ISBN 978-966-178-795-6

УДК [37.091.64:82](075.3)

ISBN 978-966-178-795-6

© Ковбасенко Ю. І.,
Ковбасенко Л. В., 2017
© «Літера ЛТД», 2017

ВСТУП

Милуючись довершеною архітектурною спорудою, пропорційністю її будови, гармонією форм, ми рідко замислюємось про те, що ці довершеність, пропорційність і гармонія аж ніяк не випадкові. Геніальні зодчі, враховуючи класичні, перевірені часом закони архітектури, спочатку все скрупульозно розраховували, спираючись на досвід своїх попередників і сучасників, але водночас сміливо експериментуючи. І саме тому їхній геній, утілений у тисячах тонн каменю, металу й скла, зміг пережити віки. Мільйони людей застигають у захваті перед красою Софії Київської чи Собору Паризької Богоматері, прадавньої камінної піраміди Хеопса в Єгипті чи модернового, зробленого з титану, піщанику й скла музею Гугенгайма в іспанському Більбао...

Літературні шедеври створюються за певними законами, канонами, правилами (нехай іноді й усупереч їм, але обов'язково з їх урахуванням). Звісно, добре знати ці закони повинні передовсім професіонали: літературознавці, культурологи, етнографи, та й самі письменники і перекладачі. Проте бодай початкове, найзагальніше уявлення про них украй необхідне для кожної сучасної людини, яка справді хоче бути людиною Культури...

Наприклад, ще давні греки поділили всю художню літературу на три роди: **епос, лірику** і **драму**. І цим їхнім розподілом користуються й донині, зокрема, вивчали його й ви. А кожен із літературних родів, своєю чергою, ділиться на жанри. Жанрами епосу є роман, повість, оповідання та ін. Драма ще від часів сивої античності асоціюється насамперед із такими її жанрами, як трагедія і комедія, що збереглися до наших днів. Існують також міжродові утворення. Наприклад, балада поєднує риси лірики й епосу, тому її називають ліро-епічним жанром.

Слід також зауважити, що системи літературних родів і жанрів у різних національних літературах мають свою специфіку. Особливо яскраво це видно в жанровій системі лірики. Так, європейська (зокрема й українська) лірика включає в себе сонет, оду, рондель та багато інших жанрів, а своєрідною візитівкою персько-таджицької лірики є рубаї, японської — хоку (хайку) тощо.

До того ж система диференціації, поділу літературних родів, жанрів і стилів не є застиглою. Взяти хоча б **лірику**. Наприклад, такий її жанр, як **елегія**, який зародився ще в Елладі, самі давні греки лірикою не вважали взагалі. Чому? Тому що вона не співалася під музичний супровід, а декламувалася. А власне лірикою давні греки називали виключно пісенні тексти, які виконувалися в супроводі ліри (звідси й сама назва «лірика»).

Із плином часу змінювалася також **драма**. Еллінський театр нагадував величезний стадіон, де глядачі бачили хор і кількох акторів здалеку, як нинішній глядач бачить футболістів. Сьогодні вистави незрідка відбуваються в такій маленькій залі, що одяг акторів торкається глядачів. Обличчя античних акторів були закриті масками, тому їхні міміка чи сльози були невидимими, а отже, неактуальними. Натомість нині гра майстерного актора не уявляється саме без

Жанри епосу: оповідання, повість, роман, новела, роман-епос, епіпея, нарис та ін.

Жанри лірики: ода, гімн, елегія, сонет, послання, романс, епіграма та ін.

Жанри драми: трагедія, комедія, драма та ін.

його володіння мімікою, без зволжених очей тощо. В еллінській трагедії провідна роль належала не так акторам, як хору. Нині ж вокальний супровід гри акторів є радше винятком, а про хор як учасника драми взагалі забули. Цікавою виявилася спроба діячів Ренесансу відродити еллінську трагедію. Вони написали текст, організували виступ хору — усе як в Елладі! — але в цілому цей «експеримент» публіці не сподобався. Зате сама ідея співу на сцені згодом втілилася в іншому жанрі — так виникла **опера** («музична драма»)..

УСЕ ТЕЧЕ, ВСЕ МІНЯЄТЬСЯ...

Саме *пісенну поезію* (яку вони називали мелікою) давні греки вважали найвищим різновидом лірики і навіть забороняли виконувати рабам під страхом смерті. А ось нині ставлення до пісенної поезії зовсім інше. Так, лауреатом Нобелівської премії з літератури в 2016 р. став американський рок-співак Боб Ділан. Нобелівський комітет визначив

його заслуги так: «За створення нової *поетичної мови* у великій американській *пісенній* традиції». І тут світова суспільна думка різко розділилася: а чи гідна бардівська пісня (тобто пісенна поезія) саме *літературної* нагороди, та ще й такої високої? А може, це й не «висока поезія»? І взагалі: чи достойний співак лаврів поета?.. Отже, якщо елліни не уявляли поета без музичного інструмента, то тепер усе відбувається «з точністю до навпаки».

Стиль

Слово «стиль» бере початок від давньогрецького іменника «стилос» — так називались палички, якими писали на навощеній дошці. Фактично це був «вічний зошит», бо варто було стерти попередній запис (пласким кінцем палички), як дошка перетворювалася на «чисту сторінку», на якій знову й знову писали. Звісно, стилоси кожного учня мали різну товщину (оскільки заточувалися вручну), тому й залишали лінії, не схожі на інші. І око досвідченого вчителя легко розпізнавало тексти, надряпані різними стилосами...

Термін «стиль» нині означає **стійку єдність художніх принципів, прийомів і виражальних засобів, використаних у художніх творах**. Стиль охоплює тематичні, сюжетно-композиційні та мовні особливості, системи образів. При цьому один стиль повинен відрізнятися від іншого — тільки так він і вияскравлюється як стиль.

Наприклад, в архітектурі вирізняються **романський** і **готичний стилі**. Якщо ми бачимо приземкуватий собор з масивними стінами, круглими арками й маленькими віконцями-бійницями, що нагадує швидше фортецю, ніж храм, то це **романський стиль**. Якщо ж виструнчений собор скидається на спрямовану в небо свічу чи величезну космічну ракету з гострими шпильями-вежами, а його видовжені вікна увінчані стрілчастими арками — то можна бути впевненим, що це — **готика** (готичний стиль).

◀ Лаахське абатство, Німеччина. Час будівництва 1093–1216

Кафедральний собор Богоматері в Шартрі, Франція.
Час будівництва 1194–1220

Поняття стилю застосовується також щодо художньої літератури, де, наприклад, важко сплутати, з одного боку, надмірно пишній **стиль бароко**, а з іншого — унормований, суворо-стриманий стиль **класицизму**. Яскравою ілюстрацією стилю бароко може слугувати, наприклад, вірш італійця Джамбаттіста Маріно, де до одного-єдиного слова «зорі» автор підібрав десятки карколомних синонімів та епітетів, прикрасивши свій твір, як хвіст павича (*переклад з італійської Михайла Москаленка*):

Хай-но грянуть мої рими
вам на славу, зорі ясні,
розсипе, у небі зримий, мерехтлив і прекрасні
смолоскипи дня, що смутно гасне,
славні вогники, вуглинки
серед згарища нічного,
найсліпучіші жаринки
в далях Сонця мандрівного,
промені думок Творця самого...

А ось, наприклад, класицистичний елегійний двовірш німецького поета XVIII ст. Фрідріха Гельдерліна (*переклад з німецької Ігоря Качуровського*):

Вчися мистецтва в життя і вчися життя у мистецтва.
Правильно бачиш одне — в другім не схибиш також.

Цей вірш напрочуд схожий на вже знайомі вам елегії елліна Тіртея (VII ст. до н. е.) (*переклад з давньогрецької Григорія Кочура*):

Добре вмирати тому, хто, боронячи рідну країну,
Поміж хоробрих бійців падає в перших рядах...

Недаремно теоретик класицизму француз Нікола Буало в «Мистецтві поетичному» віддає перевагу стриманій простоті класицизму, а не надмірній метафоричності бароко, презирливо називаючи метафори й епітети Дж. Маріно «фальшивими самоцвітами».

Якщо окремим епохам притаманні свої провідні стилі, то їх називають **стилями епох**. Наприклад, щойно згадані стилі якраз і є стилями епох бароко і класицизму. Водночас у кожного видатного письменника є власний стиль. Так, кажуть про гомерівський стиль — неспішну, деталізовану оповідь, із безліччю дрібних деталей або й цілими каталогами — переліками героїв, кораблів тощо. Або про стиль Франческо Петрарки: вишуканість, прагнення до зовнішньої краси в оспівуванні кохання, замилування жінкою як утіленням усіх земних і божественних чеснот, зазвичай у жанрі сонета. Особливий, не схожий на інших стиль окремого письменника називають **індивідуально-авторським стилем**.

Поняття стилю поширилося на всі сфери людського життя: є стиль зачіски чи стиль гри футбольної команди, стиль одягу та стиль поведінки в товаристві...

Я мислю — отже, існую

ПРОСВІТНИЦТВО ЯК ІСТОРИЧНА ДОБА

Слово «просвітництво» (від фр. *siecle des lumieres* — «доба світочів») вказує на магістральний напрям діяльності представників доби: розвіювати темряву забобонів, просвічувати, виховувати людину й людство.

Просвітництво — це ідейно-політичний та естетичний рух (доба), важливий етап розвитку європейської ідеології та культури (зокрема, літератури) наприкінці XVII — на початку XIX ст.

Просвітники сповідували культ розуму. Саме в ньому вони вбачали той «архімедів важіль», за допомогою якого можна оновити систему громадського та духовного життя цілого світу. Недаремно ж доба Просвітництва має ще одну назву — **доба Розуму**. А філософ Іммануїл Кант назвав Просвітництво «виходом людини зі стану неповноліття».

Логіка просвітників була бездоганною: якщо між собою про щось можуть домовитися дві розумні людини, то чому б цього не зробити двом народам? А двом континентам? А двом земним півкулям? Отже, зрештою, усьому людству? А якщо люди, народи й держави всієї землі розумно домовляться, укладуть угоди одне з одним про розумне розв'язання усіх своїх проблем, то звідки тоді взятися війнам, тероризму, релігійним конфліктам тощо? Таке раціоналістичне (від лат. *ratio* — розум) розв'язання всіх проблем, на думку просвітників, і мало б стати новим шляхом до світової гармонії, сказати б, нової золотої доби в житті людства. Саме воно й означало б прихід царства розуму.

Дві речі тим більше дивують мене, чим більше я думаю про них: зоряне небо наді мною і моральний закон у мені.

Іммануїл Кант

За магістральний напрям і головний засіб удосконалення людини і людства просвітники обрали **культурно-просвітницьку діяльність**, пропаганду своїх ідей. Вони постійно дбали про те, щоб їхня ідеологія впливала на якомога ширше коло людей. Саме тут виток їхньої уваги передовсім до художньої літератури. Адже тоді ще не було ані радіо, ані телебачення, ані, тим більше, Інтернету. До того ж певні філософські ідеї, важкі для сприйняття у своєму чистому вигляді, могли бути «розчинені» у високохудожніх творах, легших для сприйняття широким кіл читачів.

КОЛИ ПОЧАЛОСЯ ПРОСВІТНИЦТВО

Початком доби Просвітництва вважається поява праці англійського філософа Джона Локка «Дослід про людський розум» (1690). Принципово важливою і сміливою на той час була така думка з неї: *«Віра не може мати силу авторитету перед ясними й очевидними приписами розуму»*. Інакше кажучи, релігія («віра»

позбавлялася пальми першості, яку утримувала ще від часів Середньовіччя, поступаючись науці («розуму»).

А сам термін «просвітництво» («просвіта») остаточно утвердився аж після виходу статті німецького філософа Іммануїла Канта «Що таке Просвітництво?» (1784), тобто майже через століття після початку самого цього руху (доби).

Джозеф Райт. Філософ, який пояснює модель Сонячної системи, бл. 1766 ▶

Англійський художник Райт зобразив захоплення, викликане науковими «чудесами». Картина спричинила дискусії, оскільки порушувала традицію, за якою такі почуття могли бути породжені тільки сюжетами на релігійну тему. Однак Райт вважав, що наука й техніка надихає не менше, ніж релігія.

Доба Просвітництва відкрила ціле сузір'я блискучих імен філософів-письменників і письменників-мислителів: Роберт Бернс, Генрі Філдінг, Даніель Дефо, Джонатан Свіфт, Лоренс Стерн, Семюель Річардсон у Великій Британії; Вольтер (Франсуа Марі Аруе), Жан-Жак Руссо, Дені Дідро, П'єр Огюстен Карон де Бомарше у Франції; Й. Г. Гердер, Г. Е. Лессінг, Й. Ф. К. Шиллер, Й. В. Гете в Німеччині, Бенджамін Франклін у США (до слова, той самий Франклін, чий портрет і сьогодні зображений на 100-доларовій банкноті), українець Григорій Сковорода та багато інших.

У добу Просвітництва **співіснували і взаємодіяли різні літературні напрями**. Так, помітне місце в тогочасному літературному житті посідав т. зв. **просвітницький класицизм**, де класицистичні твори часто наповнювалися просвітницьким змістом. Надзвичайно плідно працювали також письменники-**реалісти**, особливо в **жанрі роману**. Батьком просвітницького реалістичного роману вважають англійця Д. Дефо (автора «Пригод Робінзона Крузо» та багатьох інших творів). Його традицію продовжили письменники-реалісти Г. Філдінг, Д. Дідро та ін.

Саме в ту добу виник **сентименталізм** — літературний і мистецький напрям, у творах якого домінували почуття («сентименти»). Назва цього напрямку походить від заголовка твору англійського письменника Лоренса Стерна «Сентиментальна мандрівка Францією та Італією» (1768). Сентименталісти проголошували культ природного почуття, природи, часто ідеалізували патріархальну старовину. Цей напрям швидко поширився по всій Європі і мав багатьох послідовників, зокрема в Україні.

Важливим є питання про **ставлення просвітників до Бога та релігії**. Іноді кажуть, що вони були атеїстами. Але тут треба розрізняти суміжні, але не тотожні поняття: **атеїзм** — це заперечення самої ідеї Бога як такого; і **антиклерикалізм** — це критика релігійної догми, Церкви, ченців. Скажімо, Вольтер, з одного боку, закликав «розчавити гадину» (Церкву), а з іншого — заявив, що якби Бога не було, то його треба було б вигадати. А на збудованій за його власні гроші церкві наказав написати: «Богові поставив Вольтер». Отже, він був не атеїстом, а антиклерикалом.

Своєрідне примирення своєї ідеології з релігією просвітники знайшли в **деїзмі** — ученні про те, що Бог є і Всесвіт створений саме ним. Однак, створив-

А В ЦЕЙ ЧАС В УКРАЇНІ...

3 травня 1783 р., саме у розквіт доби Просвітництва з її гаслами «свободи, рівності й братерства» і засудження рабства, російська «просвічена монархія» Катерина II підписала указ про покріпачення українських селян.

Росія, покріпачена здавна, покірно мовчала. А українське козацтво, яке б могло захистити своїх земляків-селян, уже було знищене (1775 р. — руйнація Запорозької Січі; 1782 р. — остання велика група козаків рушила на Кубань — там і сьогодні лунає українська пісня). І лише художня література виступила проти цього «прогресивного» нововведення російської «просвіченої монархії». Це була «**Ода на рабство**», написана українцем грецького походження Василем Капністом (1757—1823).

Візьму я ліру призабуту,
Протру її від пилюги,
І руку простягну, закуту
У важелезні ланцюги,
І на жалобу налаштую,
І пісню скорбную, сумную,
Похмуру, мов душа моя,
Проллю зі струн, омитих слізьми:
Моєї любові Вітчизни
Уярмлення оплачу я...

Переклад Юрія Чигиринського

Капніст був знаним російським поетом і жив у Санкт-Петербурзі. Однак, почувши про покріпачення України, назавжди покинув столицю і шойно отримав високу посаду, за яку перед тим довго боровся, і виїхав до рідного села Обухівки, що на Полтавщині. «Василь Капніст відчув Україну своєю вітчизною в ту хвилину, коли вона остаточно втратила свободу. Цього вже досить, щоб назвати його поезію українською російськомовною літературою» (М. Попович).

ши людину і все, що її оточує, давши всьому цьому першопоштовх, на певному етапі Бог відсторонився і не втручається у справи людей. Відтоді, мовляв, людство живе за божественними законами, хоч і не завжди здогадується або замислюється над цим. Просвітникам, щиро захопленим наукою і можливостями розуму, світ уявлявся таким собі чудово налагодженим і добре продуманим велетенським механізмом, де кожна пружинка й коліщатко мають своє місце і виконують свою чітко визначену функцію. І справді, як не завмерти у благоговійному зачепленні, наприклад, перед величною красою і гармонією мільярдів зірок на нічному небі? Або як не замилуватися добротою людини, яка готова на самопожертву заради інших людей?

Просвітники вважали, що, відкриваючи закони природи, вчені відкривають божественні закони, недсяжні пересічному розумові. Наприклад, Ісаака Ньютона вони називали «геніальним інтерпретатором божественного промислу», бо, за логікою деїзму, відкривши закон всесвітнього тяжіння, Ньютон відкрив один із божественних, до часу прихованих від людей, законів. Таким чином була знайдена, нехай тимчасова й хитка, але все ж таки рівновага між вірою і розумом.

Чи не найважливішою у добу Просвітництва була звична для європейців нині, але тоді нова й смілива **ідея рівності всіх людей від народження**. Передовсім рівності суспільної, соціальної: дворян і недворян, селян і ченців — словом, усіх прошарків суспільства.

Ніколи доти це питання не порушували так гостро, принципово і, сказати б, по-науковому ґрунтовно. Просвітники висунули гасла про «свободу, рівність, братерство» людей. Усіх без винятку! Якщо раніше церква пропонувала рівність усіх перед Богом, то Просвітництво проголосило рівність усіх перед законом.

Вольтер із притаманною йому дотепністю заявив, що повірить у вроджені привілеї дворян, коли побачить, що дворянин з'являється на світ із уже готовими шпорами на ногах, а недворянин — із уже готовим сідлом на спині.

Пропагували просвітники також **релігійну і національну рівність**. Так, у народній драмі Фрідріха Шиллера «Вільгельм Телль» зображена національно-визвольна боротьба швейцарців проти ав-

стрійського ярма. На думку автора, швейцарці мали право обирати, жити їм у складі імперії Габсбургів чи виокремитися з її складу, бо вони мали однакові з австрійцями «природні права» на свободу та національне самовизначення.

Вельми актуальною для тієї доби була ідея **расової рівності**. Траплялися випадки, коли ідеологічно художня література набагато випереджала свій час. Так, у романі англійця Данієля Дефо «Робінзон Крузо» чи не вперше у світовій літературі темношкіру людину (дикуна П'ятницю) зображено з неприхованою симпатією.

Саме доба Просвітництва **розвінчала систему рабоволодіння**. Звичайно, індивідуальний і колективний (згадаймо хоча б повстання Спартака в рабовласницькому Римі) опір рабству виник одночасно із самим рабством, але саме просвітники порушили питання про філософське заперечення рабства, права на володіння людиною людиною як протиприродного стану людських стосунків. Для порівняння: видатний філософ античності Платон розглядав раба як живий засіб виробництва (мотика, плуг — неживі засоби виробництва).

Отже, саме старанням просвітників, зокрема письменників, людство завдячує тим, що рабство, ця ганьба роду людського, не тривало ще довше. Адже дух відразив до рабства, на якому були виховані цілі генерації читачів, зрештою вплинув на суспільну думку і спонукав законодавців його скасувати.

Ідеї Просвітництва розроблялися і в Україні. Наприклад, ідею свободи як природного стану особистості й народу яскраво втілював філософ і поет Григорій Сковорода у вірші «De libertate» («Про свободу»).

Ще однією ключовою ідеєю Просвітництва була **ідея просвіченого монарха**. Оскільки за магістральний напрям, головний засіб удосконалення людства просвітники обрали культурно-просвітницьку діяльність, то логічно поставало питання: а кого, власне, найдоцільніше просвічувати? Адже дійти до кожної людини дуже важко, майже неможливо. Вольтер, наприклад, навідріз відмовився просвічувати простих людей, називаючи народ «чередою, якій потрібен батіг і корм».

Найоптимальніше, вирішили просвітники, починати просвіту народу з просвіти монарха (короля, царя, шаха тощо). Той, у свою чергу, почне просвічувати своїх міністрів, ті — своїх підлеглих і так далі, і, зрештою, вони просвітять усю свою

Франсіско Гойя.

Сон розуму породжує чудовиськ, 1797 ▶

Іспанський художник Франсіско Гойя (1746–1828) жив на межі двох епох. Він був свідком як піднесеного оптимізму доби Просвітництва, так і появи настроїв світової скорботи, які запанували в літературі романтизму на початку XIX ст. Своїми роздумами про долю людства він поділився у серії офортів «Капрічос», одним із основних у якій є офорт «Сон розуму породжує чудовиськ».

Сам Гойя так пояснив суть картини: «Коли розум спить, фантазія у сонних мареннях народжує чудовиськ, але у поєднанні з розумом фантазія стає матір'ю мистецтва і всіх його дивовижних творінь».

Там, де мешкають невігласи, існують монархії, а де розквітла література і працюють великі уми, встановлюються республіки.

*Траяно Боккаліні,
італійський письменник
XVII ст.*

країну, адже влада в їхніх руках. Зрештою це виявилось ілюзією, але водночас посприяло розвитку науки.

Загалом доба Просвітництва позначена позитивним, оптимістичним настроєм. До того ж, у порівнянні з XVII ст., коли Європою прокотилася смертоносна 30-річна війна, XVIII ст. видавалося певним перепочинком, поліпшенням, часом спокою. Пересічна людина стала жити краще, її добробут, побутові умови покращилися. Усе це в комплексі, додане до ідеології просвітників, і сприяло тому, що панівним настроєм тієї епохи, попри все, був **оптимізм, радісне світо-**

сприйняття. Звісно, це не означає, що всі просвітники були безтурботними мрійниками, людьми в рожевих окулярах. Якраз навпаки: розумні, чудово освічені просвітники дуже добре бачили недоліки й вади тогочасного життя. Однак вони вірили в розум людини, у можливість справедливого, раціонального влаштування суспільства і, зрештою, саме тому стали безсмертними у вдячній пам'яті людства.

Отже, нехай просвітники іноді й помилялися, нехай не всі їхні проекти та «блискучі обіцянки» пощастило реалізувати, але саме вони висунули привабливі та актуальні й нині гасла «свободи, рівності, братерства», саме вони заклали основи демократичного устрою сучасного цивілізованого світу, саме на їхній ідеології засновані конституційні засади багатьох сучасних держав і різноманітні декларації та хартії прав людини. Усе те, що ми нині з повагою називаємо європейськими цінностями, багато в чому зобов'язане діяльності освічених і надзвичайно талановитих людей — просвітників. І значною мірою передовсім саме добі Просвітництва з її фаустіанським духом жаги пізнання західна цивілізація завдячує тим, що сьогодні саме вона є світовим лідером.

І насамкінець ще один величний підсумок величної епохи: саме в добу Просвітництва остаточно утвердилася ледь намічена в добу бароко єдина «європейська культура», а в певному сенсі — і культура світова. Тож у 1827 р., саме на схилку Просвітництва, завершуючи тривалу роботу над грандіозною трагедією «Фауст», Гете заявив: «Зараз ми вступаємо в епоху світової літератури».

1. Визначте характерні риси доби Просвітництва.
2. Якими були зв'язки Просвітництва з попередніми історичними та літературними епохами? У чому полягає гуманістичний зміст цього руху? Яких видатних просвітників ви знаєте?
3. Що вважають початком доби Просвітництва? Як її ще називають? Чому?
4. Що стало переважаючим пафосом і підґрунтям ідеології Просвітництва? Яким був провідний настрій цієї доби?
5. Які ідеї хвилювали просвітників у першу чергу? Чи втілені вони у наш час?
6. Які завдання ставили просвітники перед літературою? Назвіть найвидатніших представників Просвітництва в літературі.
7. Якими були стосунки просвітників з класицизмом?
8. Змалюйте образ світу і місце людини в ньому, якими їх бачили діячі Просвітництва.
9. Яким було ставлення до тогочасного суспільного устрою діячів Просвітництва?

Зцілять зіпсованість людську...

ДЖОНАТАН СВІФТ.

Роман «Мандрі Гуллівера»

УXVIII ст. уявлення про Землю та Всесвіт, а також умови життя людини змінювалися буквально на очах. Здавалося, людство нарешті знайшло рецепт, який допоможе йому стати кращим і щасливішим. Адже сила науки, помножена на можливості людського розуму, здатна перетворити світ та позбавити злигоднів, хвороб і тяжкої праці. Тоді багато хто з оптимізмом дивився в майбутнє, вірячи в прогрес і цивілізацію. Втім, були й ті, хто не

надто захоплювався такими ідеями. З-поміж них — англійський письменник Джонатан Свіфт. Він ставився до можливості людини самовдосконалитися вельми скептично, а більше вірив у можливості вдосконалення суспільних законів. За це його навіть називали мізантропом (людиноненавистником). А сам Свіфт зізнався: «Я люблю Тома, Діка й Гаррі, але ненавиджу і зневажаю цю тварину, що зветься людиною».

ГОТУЄМОСЯ ДО ДІАЛОГУ

ДЖОНАТАН СВІФТ (1667—1745)

Джонатан Свіфт народився в Дубліні, столиці Ірландії, що входила до складу Великої Британії, в англійській сім'ї. Батько помер ще до його народження, а мати повернулася до Англії. Тож хлопчиком опікувався заможний дядько. Завдяки йому Свіфту пощастило здобути гарну освіту.

По закінченні навчання Джонатан Свіфт поїхав до Англії, де влаштувався секретарем до сера Вільяма Темпла, заможного дипломата у відставці, який (щоправда, не одразу) оцінив його непересічний розум і літературний хист. Майбутній автор «Мандрів Гуллівера» отримав змогу користуватися розкішною книгозбірнею, де прочитав найкращі книжки того часу, й сам випробував перо...

Чарльз Джервас. Портрет Джонатана Свіфта, 1718

Деякі люди приховують свій розум набагато ретельніше, ніж свою дурість.

Допоможи собі сам — і друзі тебе більше полюблять.

Багато правди кажуть жартома.

Стиль — це потрібне слово в потрібному місці. *J. Swift.*

Темпла часто відвідували можновладці (навіть сам король Вільгельм), відомі літератори, політики. Тож Свіфт опинився в епіцентрі політичного життя Англії, що потім дуже прислужилося йому в творчості.

У тогочасній Англії суперничали дві політичні партії: торі і вігі. Шпальти газет перетворилися на справжнє поле бою. Особливо популярними були **памфлети**. Іноді їхній вплив був таким потужним, що навіть змінював політичну ситуацію в країні. На той час Джонатан Свіфт був священником у невеличкій сільській парафії, звідки часто навідувався до Лондона. Він швидко став одним із найвпливовіших памфлетистів Англії: критикував її внутрішню політику, загарбницькі війни, релігійні забобони й невігластво. Не обіймаючи жодної посади, Свіфт був таким собі «міністром без портфеля». Його боялись і шанували. Спочатку Свіфт був прихильником вігів: він повірив, що цей новий клас торговців здатен реформувати державу, забезпечити більше свобод. Однак

Памфлет — невеликий публіцистичний твір сатиричного спрямування на злободенну тематику.

зрозумівши, що за деклараціями стоять корисливі інтереси, перейшов на бік торі, що обстоювали збереження традицій, патріархальність тощо. Зрештою він побачив, що партії мало відрізняються одна від одної.

...Свіфта спровадили з Лондона, «нагородивши» посадою настоятеля (декана) храму Святого Патрика в Дубліні, тож він знову опинився в Ірландії. Нова посада була високою, та фактично йшлося про політичне заслання.

Однак саме в Ірландії на Свіфта чекала справжня слава — як політика і письменника. Парадоксально, але англієць і англіканський священник починає піднімати ірландських католиків на боротьбу проти англійських гнобителів: «За Божими, природними і людськими законами ви є і маєте бути так само вільними людьми, як ваші брати в Англії... Вільний в Англії, я стаю рабом за якихось шість годин, переїхавши канал». Декан Свіфт став національним героєм ірландців, вони навіть виставляли його портрети на вулицях Дубліна. А коли прем'єр-міністр Англії почав вимагати арешту Свіфта, намісник короля написав, що для цього знадобилося би десятитисячне військо. Ще й пожартував, що править Ірландією... «з дозволу декана Свіфта».

Помер Свіфт у Дубліні і похований біля стін того-таки собору Святого Патрика. На його надгробку написано: «Тут упокоївся прах Джонатана Свіфта, настоятеля цього собору... і суворе обурення вже більше не терзає його серце... Подорожній, іди собі з миром та спробуй, якщо зможеш, бути, як він, прибічником звільнення людства».

Партія — це безумство багатьох заради вигоди одиниць.

Закони — як павутина, в яких заплутується дрібна мошка, а не джмелі й оси.

Джонатан Свіфт

Роман «Мандри Гуллівера» (1726)

Якось у Свіфта і його друзів зародилася думка спільно написати сатиру у формі мемуарів педанта, який уявив себе всезнайком. Задуму не зреалізували, але він сприяв написанню роману «**Мандри до різних далеких країн світу Лемюеля Гуллівера, спершу лікаря, а потім капітана кількох кораблів**».

Роман, як і всі інші твори письменника, з'явився анонімно. Два томи видання друкувалися в п'яти різних друкарнях (щоб запобігти піратству). Книга мала шалений успіх — перший наклад продали менш ніж за тиждень.

У добу Просвітництва набула популярності література, написана у формі подорожніх записів. Відбувалося активне освоєння світу, європейці багато подорожували, налагоджуючи зв'язки з найвіддаленішими куточками планети. Згадаймо роман Данієля Дефо «Робінзон Крузо» (1719). До речі, Свіфт і Дефо, перебуваючи в різних політичних і релігійних таборах, один одного недолюбили. І Свіфт написав свої «Мандри...», зокрема, як відверту **пародію** на «Пригоди Робінзона Крузо».

Пародійний перегук відчувається на багатьох рівнях: це й сам жанр подорожі, точність і переконливість — «документальність» описів (причому Свіфт описує найфантастичніші речі як реальні), становище героїв та ін. Однак в образі Робінзона втілено буржуазні ідеали, і саме їх Свіфт висміює. Автор «Мандрів Гуллівера» спародіював ще й оптимістичний пафос Дефо, протиставивши йому трагічніше — і глибше — сприйняття життя. Він не погоджується з тим, що розумна діяльність сприяє моральному вдосконаленню людини.

Втім, головним джерелом «Мандрів Гуллівера» і об'єктом для пародії, звісно, було саме життя, тогочасна англійська дійсність з усіма її суперечностями.

Пародія — це твір, що висміює творчу манеру іншого письменника чи літературного напрямку. За характером комізму пародія буває гумористичною (легка, іронічна усмішка) і сатиричною (ідкий, дошкульний сміх), із багатьма перехідними рівнями.

Композиція роману

«Мандри Гуллівера» — твір на межі жанрів. Це водночас: роман-подорож, роман-пародія, сатиричний і фантастичний роман, роман-утопія та роман-антиутопія.

Перше видання «Мандрів Гуллівера», 1726 ▶

Твір Свіфта складається з **чотирьох частин**. У **першій** головний герой потрапляє до країни ліліпутів (слово «ліліпут» письменник вигадав, і воно увійшло до різних мов). Вони аж у дванадцять разів менші за Гуллівера, який поміж них почуває себе справжнім велетнем. А в **другій** — він опиняється в Бробдінгнезі, де мешканці аж у дванадцять разів більші за нього, тож герой почувається в порівнянні з ними справжнісіньким ліліпутом. Така дзеркальна ситуація

підкреслює важливу для просвітника-Свіфта думку, що **все в цьому світі відносне**: уявлення про значущість країни і людини, про красу й хоробрість тощо. У цій частині автор змальовує позитивний ідеал суспільного устрою: патріархально-ідилічна сільськогосподарська країна з мудрим правителем, що любить свій народ і ненавидить війни.

У **третій** частині Гуллівер відвідує летючий острів Лапуту і землю Струльдбругів. На летючому острові живуть королі й привілейовані стани, чие головне завдання — збирати податки. Тамтешні вчені намагаються видобути сонячні промені з огірків; перетворити лід на порох, перепалюючи на сильному вогні; споруджувати будинки, починаючи з даху; розвести безшерстих овець; сліпонароджений там вчить живописців змішувати фарби; а орють за допомогою свиней, закопавши в землю жолуді. За позірною освіченістю ховається наука, далека від потреб людей: там майже немає правильно збудованого житла, поля не плодоносять, скрізь панує безлад... Свіфт також зображує, як технічний прогрес використовується для пригнічення інших людей (такі прогнози-застереження називають **антиутопією**). Наприклад, летючий острів Лапута зависає над населеними пунктами, які не платять податків, і закриває для них сонце, дощ, тому там може початися голод, а в крайньому разі Лапута може просто сісти людям на голову й розчавити їх, як чобіт комах.

Під час **четвертої** подорожі Гуллівер потрапив на острів гуїгнгнмів, благородних коней, — **утопічний ідеал** розумно влаштованої країни. Гуїгнгнми розумні й високоморальні — не допускають насильства, злочинів — тому й не мають органів правопорядку; ведуть здоровий спосіб життя, розуміють закони природи і дотримуються їх. Мудрим коням прислужують єгу — гидкі звіроподібні істоти в людській подобі (до речі, нащадки саме англійців, що свого часу, як і Робінзон, опинилися на відрізаному від цивілізації острові). В образі єгу Свіфт не просто втілює тваринні елементи людської природи, а й переконує, що саме вони є панівними в людській спільноті.

Відправляючи свого героя до різних країн, Свіфт полемізує із твердженням просвітників про можливість розумного суспільного устрою. Водночас висміювання Свіфтом негативних явищ реального життя шляхом зображення підкреслено фантастичних країн покликане допомогти читачам подивитися на людство й на самих себе ніби збоку: «Головною метою кожного мандрівника має бути виховання розуму і доброчесності своїх співвітчизників за допомогою гарних чи поганих прикладів з життя чужих країн...».

Ідеї Просвітництва. Шляхи вдосконалення суспільства

Розповідаючи про давні закони Ліліпутії, Свіфт устами Гуллівера ніби дає **рецепт нового суспільного устрою**. Потрібно цінувати людей порядних, чесних, щирих і моральних. Привілеї отримують лише люди, які **не порушують закон**. Як своєрідний **докір європейському законодавству** звучить захоплення Гуллівера законами про викажчиків, протидії шахрайству — яке ліліпути вважають за тяжчий злочин, ніж крадіжка. Карають ліліпути і за невдячність.

Пропонує письменник і неординарні **шляхи стимулювання моральності**: не тільки карати за порушення закону, а й заохочувати тих, хто його дотримується. Навіть пильна шестиюка Феміда в Ліліпутії «з більшою охотою нагороджує, ніж карає», тримаючи розкритим мішок золота і схованим — меч.

Під час **призначення ліліпутів на керівні посади** головна увагу приділялася їхнім моральним якостям (крім випадків, коли потрібні спеціальні знання). Вони мали бути правдивими, справедливими, поміркованими.

Велику увагу в романі приділено опису ліліпутської **системи освіти**. Хлопчиків і дівчаток виховують у державних школах — прищеплюють їм моральні чесноти, релігійність, любов до батьківщини, загартовують фізично, забезпечують від шкідливих впливів, зокрема й від спілкування з батьками, які можуть їх розбалувати.

На момент відвідин Ліліпутії Гуллівером згадані закони вже не діяли внаслідок «звироднення людської природи». Чого вартий ганебний звичай призначати на високі посади тих, хто добре танцює на канаті, або давати відзнаки за стрибки через палицю і плазування під нею!

Засоби комічного у творі

Попри те що письменник використовував натяки, алегорію — **езопову мову**, сучасники Свіфта в героях його роману легко впізнавали добре відомих їм політиків, навіть самого короля, і придворні інтриги, зрадництво, підлабузництво. Наприклад, безглузда війна між Ліліпутією та Блефуску через те, з якого кінця розбивати яйце, — це сатиричне зображення війни між Францією і Англією, релігійних суперечок між католиками і протестантами. А баталії при ліліпутському дворі через розмір підборів — комічне відтворення боротьби торі й вігів. Отже, в першій частині «Мандрів Гуллівера» Англія отримала змогу побачити себе ніби крізь зменшувальне скло.

Для кращого донесення до читачів своїх ідей Свіфт уживав цілий букет засобів творення комічного: і сатиру, й іронію, і сарказм. Граючи «зменшувальним і збільшувальним скельцями», письменник майстерно об'єднав елементи вигадки й реальності. Зокрема, прийом **художнього зменшення**, що його використав Свіфт, дає вражаючий смисловий ефект: усе, що в повсякденному житті та вчинках людей здається чи то природним, чи то страшним, через зменшення стає сміховинним, безглуздим і нікчемним. Так, Свіфт нещадно висміював володарів з їхніми претензіями на світове панування, придворні порядки та нагороди. Абсурдність таких зазіхань алегорично зображено в титулах короля Ліліпутії, «окраси й постраху всесвіту».

Сатира Свіфта стосувалася не лише англійського суспільства. Коли перекладач книжки французькою мовою вилучив деякі її фрагменти, мотивуючи це тим, що до Франції вони не мають жодного стосунку, Свіфт обурився й відповів, що ті самі пороки та безумства панують в усіх цивілізованих країнах Європи. Якщо ми уважно придивимося до сучасного життя, то зауважимо, що речі, які висміяв письменник майже три сотні років тому, на жаль, не зникли й донині.

Отже, своїм романом Свіфт укотре довів, що сатира — могутній засіб боротьби з вадами як окремої особистості, так і цілого суспільства. А саме ця боротьба й була одним із пунктів програми просвітитиків.

Сатира — в'їдливе, осудливе висміювання людських і суспільних пороків, що має гострий, непримиренний характер.

Іронія — вживання слова або виразу в протилежному до буквально-го значенні з метою поглузувати.

Сарказм — зла намішка, в'їдлива іронія.

МАНДРИ ГУЛЛІВЕРА

Частина перша. «Подорож до Ліліпутії» (скорочено)

РОЗДІЛ І

Гуллівер був третім із п'ятьох синів небагатого поміщика з Ноттінгемширу. Ставши лікарем, він улаштувався хірургом на судно «Ластівка». Після одруження через матеріальну скруту знову вирушив у плавання на судні «Антилопа». 4 травня 1699 р. корабель знявся з якоря в Брістолі. Страшна буря віднесла його від Вандіменової Землі, і він опинився на 30° 2' широти. 5 листопада корабель розбився, але Гулліверу пощастило дістатися суходолу. Гуллівер ліг на низеньку м'яку траву й заснув так міцно, як не спав ще ніколи зроду.

Проспав я щонайменше годин з дев'ять, бо, коли прокинувся, був уже білий день. Я хотів був підвестися, але не зміг і ворухнутись: я лежав горілиць, і мої руки та ноги так само, як і моє довге густе волосся, були міцно прив'язані до чогось на землі. Все моє тіло, від пахв до стегон, було об'єднане тонкими мотузочками. Я міг дивитися лише вгору; сонце починало вже припікати, і світло його сліпило мене. Навкруги чувся якийсь гомін, але хто то гомонить, я не міг розгледіти, бо, лежачи в такій позі, бачив тільки небо. Незабаром на моїй лівій нозі ворухнулося щось живе і, поволі посуваючись уперед, опинилося в мене на гру-

дах, а потім підійшло під саме підборіддя. Опустивши погляд, наскільки зміг, я побачив чоловічка дюймів¹ шести на зріст, з луком та стрілою в руках і сагайдаком за плечима. Слідом за ним сунуло, як мені здалося, принаймні з півсотні таких самих чоловічків.

Украй вражений, я так голосно скрикнув, що всі вони з переляку кинулися врозтіч; як я довідався потім, дехто з них навіть сильно забився, сплигуючи з мене на землю. Але незабаром вони повернулися, і один з них, наважившись стати перед самим моїм обличчям, на знак подиву підніс руки, звів угору очі і верескливо, але цілком виразно гукнув: «Гекіна дегул!» Решта кілька разів повторили ці самі слова, тоді для мене зовсім не зрозумілі.

Увесь цей час, як легко може уявити собі читач, я лежав у дуже незручній позі. Нарешті, після тривалих зусиль, мені пощастило розірвати мотузку й витягти із землі кілочку, якими була припнута моя ліва рука. Піднісши її до обличчя, я зрозумів, яким способом мене зв'язали. Шарпнувши різко головою, що завдало мені невимовного болю, я трохи послабив мотузочки, що прикріплювали моє волосся до землі з лівого боку, і спромігся повернути голову дюймів на два. Та чоловічки повтікали швидше, ніж я встиг спіймати когось із них. Після того довкола мене знявся несамопитий галас, а коли він ущух, хтось із них голосно вигукнув: «Толго фонак!» У ту ж мить я відчув, як у мою ліву руку вп'ялося з сотню стріл, колючих, наче голки. Далі чоловічки вдруге разом вистрелили в повітря, як у нас у Європі стріляють з мортир, і багато стріл упало мені на тіло (хоч я й не відчув їх), а декотрі влучили в обличчя, яке я відразу ж затулив лівою рукою. Коли ця злива стріл ущухла, я аж застогнав зі злості та болю і знову спробував звільнитися, але тоді чоловічки випустили ще більше стріл, а дехто

¹ Дюйм — приблизно 2,54 см.

намагався шпигати мене списками в боки. На щастя, на мені була куртка з буйволячої шкіри, якої вони не могли проколоти.

Я подумав, що найобачніше буде поки що тихо лежати, а вночі за допомогою вже вільної лівої руки визволитися зовсім. Я мав підстави вважати, що міг би стати до бою з найбільшими арміями, які вони могли зібрати проти мене, коли всі жителі цієї країни не більші за тих, котрих я бачив. Однак доля розсудила інакше. Помітивши, що я не рухаюсь, вони перестали стріляти, але з гамору, який долинав до моїх вух, я здогадався — їх стало більше. Ярдів¹ за чотири від мене, якраз проти мого правого вуха, чути було стукіт, що тривав уже цілу годину, так, наче щось там будували. Повернувши голову, наскільки дозволяли кілочки та мотуззя, я побачив поміст футів² на півтора заввишки з двома-трьома драбинами; на ньому могло поміститися четверо тубільців. З того ж мосту один з них — певно, якась поважна особа — звернувся до мене з довгою промовою, з якої я не зрозумів жодного слова. Слід, щоправда, згадати, що, розпочинаючи її, він тричі вигукнув: «*Лангро дегул сан!*» (Ці слова, так само як і наведені вище, згодом мені повторили й пояснили.)

Зразу після того до мене підійшло з півсотні тубільців; вони розрізали мотузочки, якими з лівого боку була прив'язана моя голова, що дало мені змогу повернути її праворуч і бачити промовця та всі його рухи. Він здавався людиною середнього віку і був ніби вищий на зріст, ніж ті троє, що супроводили його. Один з них, трохи довший за мій середній палець, напевне паж, тримав шлейф, а ще двоє стояли з обох боків. Він промовляв, як справжній оратор, і в його словах було чути і погрози, і обіцянки, і співчуття, і ласку.

Я відповів йому небагатьма словами, але якнайпокірнішим тоном, знявши вгору ліву руку і звівши очі до сонця, немов закликаючи його у свідки. Я ледь не помирав з голоду — востаннє я їв за кілька годин перед тим, як покинув корабель; мій шлунок так настійно вимагав їжі, що я не міг побороти нетерплячку і, знехтувавши правила чемності, кілька разів підніс палець до губів на знак того, що хочу їсти. *Гурго* (такий був титул поважного вельможі, як я довідався згодом) зрозумів мене дуже добре. Зійшовши з помосту, він звелів приставити до мене кілька драбин, і ними полізли й попрямували до мого рота сотні тубільців, несучи в кошиках їжу, яку наказав зібрати й приготувати для мене владар, тільки-но довідавшись про мою появу. На смак то було м'ясо різних тварин, але я не міг розібрати, яких саме. Там були окости, лопатки й вирізки, що нагадували надзвичайно смачно приготовану баранину, проте всі вони були менші за жайворонкове крильце; я ковтав по два, а то й по три шматки разом і з'їдав щоразу по три хлібини, кожна з мушкетну кулю завбільшки. Чоловічки прислужували мені дуже жваво і на всякі лади виявляли свій подив та захоплення з мого великого зросту й апетиту.

Потім я дав знак, що хочу пити. Побачивши, як я їм, вони зрозуміли, що дешицею мене не задовольняють, і, оскільки були дуже винахідливі, надзвичайно спритно підкотили до моєї руки одну з найбільших своїх бочок і вибили в ній днище. Я вихилив її одним духом, бо там було менше як півпінти³ легкого вина, що скидалося на бургундське, тільки набагато смачніше. Потім вони підкотили мені другу бочку, яку я випив у такий самий спосіб, і знаками показав, що хочу ще, але вина в них більше не знайшлося. Коли я докінчив усі ці дива, чоловічки

¹Ярд — одиниця довжини в англійській системі мір — приблизно 91,44 см.

²Фут — у США, Великій Британії становить 30,48 см.

³Пінта — 0,57 літра.

заходилися кричати з захвату і танцювати в мене на грудях, без кінця повторюючи свій перший вигук: «Гекіна дегул!» Потім вони знаками попросили, щоб я скинув додолу обидві бочки, спершу попередивши про небезпеку тих, які стояли внизу, голосним криком: «Борач мівола!» А коли бочки злетіли в повітря, знову пролунав одностайний вигук: «Гекіна дегул!»

Очевидно, тубільці, знайшовши мене на березі, де я спав, коли дістався суходолу, зразу відрядили гінця до імператора, і державна рада ухвалила зв'язати мене описаним вище способом (це зробили вночі, поки я спав), а також надіслати мені вдосталь їжі та питва і приготувати екіпаж, щоб перевезти мене до столиці. Ці люди — неабиякі математики й досягли особливих успіхів у механіці завдяки підтримці й заохоченню свого імператора. У цього монарха є багато машин на колесах, щоб перевозити колоди та інші важкі вантажі. Він часто споруджує величезні військові кораблі — декотрі в дев'ять футів завдовжки, — у місцевості, де росте будівельний ліс, і звідти їх цими машинами перевозять за триста-чотириста ярдів до моря. Тепер же, після моєї появи на острові, п'ятсот теслярів та інженерів негайно заходилися майструвати щонайбільший повіз, який їм будь-коли доводилося робити. То була дерев'яна платформа дюймів на три від землі, футів сім завдовжки і чотири завширшки, поставлена на двадцять двоє коліс. Усю цю роботу вони виконали протягом чотирьох годин.

Поява цього повозу і викликала гамір, який я почув, прокинувшись. Його поставили поряд зі мною. Але найтяжче було підняти мене й покласти на платформу. Для цього тубільці вкопали вісімдесят стовпів в один фут заввишки, до них прив'язали якнайміцніші канати (не товщі від нашого шпагату) з гачками на кінцях, а ті гачки зачепили за шворки, якими робітники обвили мені шию, руки, ноги й тулуб. Дев'яност найдужчих чоловіків тягли канати за допомогою безлічі блоків, поцеплених на стовпи, і через три години я вже лежав на платформі, міцно прив'язаний до неї. Про все це мені розповіли потім, бо під час цієї операції я спав глибоким сном — той сон навіяло мені снодійне зілля, підсипане у вино. Півтори тисячі найсильніших коней імператорських стаєнь, кожен зростом у чотири з половиною дюйми, довели мене до столиці, розташованої, як уже сказано, за півмилі від того місця, де я лежав.

На площі, де зупинився повіз, стояв старовинний храм, що вважався найбільшим у всій державі. За кілька років перед тим, осквернений брутальним убивством, храм утратив для цього релігійного народу своє священне значення. Повиносивши звідти всі оздобу й культове начиння, його почали використовувати для різних громадських потреб. Ця будівля мала мені правити за оселю. Головні двері, звернені на північ, мали чотири фути заввишки і два завширшки, і я вільно міг пролізти крізь них. Обабіч дверей, дюймів за шість від землі, було по невеличкому віконцю. Крізь ліве вікно імператорські ковалі просунули дев'яносто один ланцюг розміром з ланцюжок на годиннику європейської дами і прикнули їх тридцятьма шістьма замками до моєї лівої ноги. Через дорогу, футів за двадцять від храму, стояла вежа не менш як п'ять футів заввишки. Сам я того не бачив, але потім мені розповіли, що імператор з багатьма вельможами зійшов на ту вежу і звідти дивився на мене. Було підраховано, що з міста з цією ж метою вийшло понад сто тисяч городян, і я думаю, що принаймні десять тисяч їх того ж таки дня здерлися драбинами на мене, незважаючи на сторожу. Щоправда, незабаром видали указ, який забороняв це робити під страхом смерті. Пересвідчившись, що розірвати ланцюги я не здужаю, робітники перерізали всі

мотузки на моєму тілі, після чого я в дуже сумному настрої звівся на ноги. Не можна описати, як усі тубільці здивувалися й загаласували, побачивши, що я встав і хожу. Ланцюги, якими мене прикували за ліву ногу, були зо два ярди завдовжки, тож я міг не тільки ходити туди-сюди, описуючи півколо, а й, оскільки їх закріпили на відстані чотирьох дюймів від дверей, міг залазити в храм і лежати там, простягшись на повен зріст.

РОЗДІЛ II

Підвівшись, я роззирнувся навкруги, і мушу визнати, що ніколи не бачив приємнішого краєвиду. Уся місцевість здавалася суцільним садом, а обгороджені лани, приблизно сорок квадратних футів кожен, були схожі на квітники, лани чергувалися з лісами, де найвищі дерева, на мою думку, сягали вгору не більше семи футів. Ліворуч від себе я бачив місто, що нагадувало театральну декорацію.

Імператор уже спустився з вежі й верхи наближався до мене. Цим він наражав себе на смертельну небезпеку, бо хоч як добре був вимуштруваний його кінь, та, побачивши таку величезну постать, що здалася йому живою горою, він злякався і став дибки. На щастя, імператор виявився вправним вершником і сидів у сідлі, аж поки підбігла челядь. Вхопивши коня за вуздечку, вони допомогли його величності злізти. Опинившись на землі, імператор з великим подивом оглядав мене з усіх боків, не підходячи, проте, ближче, як на довжину мого ланцюга. З його наказу придворні кухарі та комірники, що були напоготові, підвезли до мене на спеціальних візках їжу та напої і поставили їх так, щоб я міг дістати. Я взяв ті візки і швидко спорожнив їх. На двадцятьох була їжа, на десятих — напої. Кожного візка з м'ясом ставало мені на два-три добрих ковтки, вино з десяти череп'яних посудин я вилив просто у візок, випив його одним духом і так само зробив з рештою. Імператриця, молоді принци та принцеси разом з двірськими дамами спочатку сиділи в кріслах віддалік, а після пригоди з конем повставали й підійшли ближче до імператора, якого я хочу зараз описати. Зростом він був майже на цілий мій ніготь вищий за всіх своїх придворних, вже цього було досить, щоб викликати серед них шанобливий трепет. Риси його обличчя тверді й мужні, ніс орлиний, шкіра оливково-смаглява; постать струнка, тулуб, руки та ноги пропорційні, рухи зграбні, постава величава. Він не який уже молодий — йому двадцять вісім років і дев'ять місяців, — править приблизно років сім — щасливо й здебільшого переможно. Щоб краще бачити імператора, я ліг на бік, і моє обличчя опинилося на одному рівні з ним. Тоді він стояв ярдів за три від мене, але потім я не раз брав його на руки і тому не можу помилитися в моєму описі. Його вбрання було дуже просте й невігадливе — щось середнє між азійським та європейським одягом, але на голові він мав легкий золотий шолом, прикрашений самоцвітами, з пером на гребені. На випадок, якби я розірвав ланцюги, він тримав напоготові в руці оголений меч дюймів на три завдовжки; піхви й руків'я меча були оздоблені діамантами. Голос у імператора пронизливий, але такий чистий і виразний, що я добре чув його, навіть стоячи на повен зріст. Дами й придворні були розкішно вбрані, і місце, де вони стояли, скидалося на розстелену на землі спідницю, гаптовану сріблом і золотом. Його величність раз у раз звертався до мене; я відповідав йому, але ні він, ні я не розуміли один одного. Тут-таки було багато священиків та юристів (так я здогадався з їхнього одягу), яким велено було заговорити зі мною.

Тим часом імператор раз у раз скликав державну раду, де обговорювали питання про мою подальшу долю. Як я довідався згодом від одного мого приятеля, особи вельми поважної й добре обізнаної з усіма державними таємницями, двір ніяк не міг з'ясувати, що робити зі мною. Вони боялися, щоб я не визволився, та й утримувати мене було б дуже дорого, це могло б навіть призвести до голоду в державі. Не раз при дворі схилялися до думки заморити мене голодом або засипати мені лице та руки отруєними стрілами, від чого я швидко загинув би. Але тоді виникало побоювання, що гниття такого величезного трупа спричинить пошесть у столиці, яка може поширитись і на всю державу.

Імператор не раз ушановував мене своїми візитами і сам залюбки допомагав моїм учителям. Невдовзі я вже міг сяк-так порозумітися з імператором. Перше речення, яке я вивчив, було прохання ласкаво повернути мені волю — його я повторював щодня, стоячи на колінах. Наскільки я міг зрозуміти, імператор відповідав, що на все свій час, що розв'язати цю справу він може тільки в згоді з державною радою і що я спершу повинен *люмос келмін песо демар лонемпосо*, тобто — присягтися жити в мирі з ним та його державою. Проте він обіцяв, що зі мною поводитимуться добре, і порадив заслужити скромною поведінкою його, імператора, прихильність, а також симпатію його підданців. Він висловив сподівання, що я не ображуся, коли він накаже спеціальним урядовцям обшукати мене: в мене, мовляв, напевно є зброя, і то, мабуть, дуже небезпечна, якщо вона відповідає розмірам такої величезної істоти. Я відказав, що його величність може заспокоїтись і що я ладен роздягтися тут-таки перед ним і повивертати всі мої кишені. Усе це я переказав почасти словами, а почасти знаками. Імператор відповів, що, згідно з законами держави, обшук провадитимуть двоє його урядовців, і додав, що зробити це вони, безперечно, зможуть лише з моєї згоди і з моєю допомогою; отже, покладаючись на мою шляхетність і справедливість, він з довірою передає їх мені в руки, а речі, відібрані в мене, мені повернуть, коли я вирушатиму додому, або ж заплатять за них стільки, скільки я сам призначу. Узявши в руки обох урядовців, я поклав їх спершу в кишені камзола, а потім в усі інші кишені, крім двох кишеньок для годинника та однієї, потайної, якої я не хотів давати на обшук, бо в ній лежало кілька дрібних речей, потрібних тільки мені. В одній з тих кишеньок був срібний годинник, а в другій — гаманець з кількома золотими монетами. Урядовці мали при собі пера, чорнило й папір і склали докладний список усього, що знайшли, а закінчивши роботу, попросили спустити їх на землю для доповіді імператорові. Той опис я згодом переклав англійською.

Ось він слово в слово:

«По-перше — у правій кишені *Великого Чоловіка-Гори* (так я перекладаю слова «*Квінбус Флестрін*») під час ретельного обшуку знайдено тільки великий шмат цупкого полотна, який міг би правити за килим для парадної зали палацу Вашої Величності.

У правій кишені камізелки виявлено величезний стос тонких білих пластин, складених до купи; стос цей, у три людини завтовшки, перев'язаний міцним канатом. Кожну пластину вкрито чорними знаками, кожен з півдолоні завбільшки, що їх ми смиренно дозволяємо собі вважати за літери.

У лівій кишені камізелки лежала якась машина з двадцятьма довгими палями, щось подібне до огорожі перед палацом Вашої Величності. Гадаємо, що нею Чоловік-Гора розчісує собі волосся, але це тільки наше припущення: ми не завжди вдавалися до розпитів, бо порозумітися з Чоловіком-Горою дуже важко.

У меншій кишені з правого боку лежало кілька пласких кружал різного розміру

з білого та червонуватого металу. Деякі білі кружала, схоже, зроблені зі срібла, такі великі й важкі, що ми вдвох насилу підняли одне з них.

У лівій кишені були два чорні стовпи неправильної форми (стоячи на споді кишені, ми ледве дотяглися до їхнього верху). Один з них має футляр і скидається на суцільну брилу; на верхньому кінці другого є якийсь білий круглий предмет, як дві наші голови завбільшки. В середині кожного стовпа сховано по величезній сталевій пластині; ми зажадали їх побачити, бо вони здалися нам небезпечним знаряддям. Чоловік-Гора витяг їх з футлярів і пояснив, що в його країні один з цих предметів призначений для гоління бороди, а другим — ріжуть м'ясо.

Крім того, на Чоловікові-Горі знайдено ще дві кишені, куди ми не змогли ввійти; він називає їх годинниковими. Це великі прорізи в середньому чохла, щільно затиснуті його черевом. З правої кишені звисає довгий срібний ланцюг, прикріплений до якоїсь чудної штуки, що лежить на дні кишені. Ми звеліли витягти все, що було прикріплене до ланцюга; вийнята річ виявилася схожою на кулю — зісподу срібну, а зверху зроблену з якогось прозорого металу. На прозорому боці ми побачили якісь чудні знаки, розміщені по колу, але доторкнутись до них пальцем заважала та прозора речовина. Чоловік-Гора підніс машину нам до вух, і ми почули безперервний шум як від водяного млина. Ми вважаємо, що то або якась невідома тварина, або ж бог, якому поклоняється Чоловік-Гора; останнє здається нам імовірнішим, оскільки з його слів випливає (якщо ми правильно їх зрозуміли, бо він висловлюється дуже неправильно), що він рідко робить щось, не порадившись із тією штукою. Чоловік-Гора називає її своїм оракулом і каже, що ця річ показує йому час кожного його вчинку. З лівої годинникової кишені він видобув сітку завбільшки з рибальський невід, але зроблену так, що вона відкривається та закривається як гаманець: саме таке її призначення. В середині ми знайшли кілька монет з жовтого металу; якщо вони справді золоті, то повинні мати величезну цінність.

Ретельно обшукавши з наказу Вашої Величності всі кишені Чоловіка-Гори, ми перейшли до подальшого огляду й виявили на ньому пояс із шкіри якоїсь велетенської тварини. З правого боку на поясі висіла довга, у п'ять чоловік завдовжки, шабля, а з лівого — торба з двома відділеннями. У кожному з них вмістилося б троє підданців Вашої Величності. В одному відділенні було багато куль з дуже важкого металу, з людську голову завбільшки; щоб підняти їх, потрібна велика сила. У другому лежала купка чорних зернят, невеликих і не дуже важких — ми брали їх з півсотню в жменю.

Тут докладно перелічено все знайдене на тілі Чоловіка-Гори, який ставився до нас вельми чемно, як і належить ставитися до представників Вашої Величності. Підписано й скріплено печаткою четвертого дня вісімдесят дев'ятого місяця щасливого правління Вашої Величності.

Каефрен Фрелок, Марсі Фрелок

Коли імператорові прочитали цей реєстр, він, щоправда, висловлюючись дуже люб'язно, звелів мені здати деякі з зазначених речей. Насамперед він назвав мою шаблю, і я зняв її разом з піхвами та всім, що було при ній. Тим часом імператор наказав трьом тисячам чоловік добірного війська (які того дня охороняли його величність) оточити мене на певній відстані й націлити на мене луки; але я цього не помітив, бо весь час не зводив очей з його величності. Далі він зажадав, щоб я витяг з піхов шаблю, яка хоч і взялася трохи іржею від морської води, проте все ще яскраво виблискувала. Виконавши цей наказ, я ще махнув сюди-туди шаблею, аж вона засяяла проти сонця так, що все військо зчинило крик — чи то з ляку, чи то з несподіванки. Його величність, найхоробріший з монархів, злякався менше, ніж я міг сподіватися. Він наказав мені знову вкласти шаблю в піхви і кинути її якомога обережніше ярдів на шість від кінця мого ланцюга. Далі він зажадав від мене одного з порожнистих залізних стовпів, як він називав мої кишенькові пістолі. Я вийняв пістоль і, на бажання імператора, як зумів, пояснив його призначення; тоді зарядив його самим порохом, який, на

щастя, не змок у щільно заткнутій порохівниці (адже кожен завбачливий моряк насамперед дбає про те, щоб зберегти порох сухим), і, попередивши імператора, щоб він не злякався, пальнув у повітря. Це справило враження куди більше за шаблю. Сотні тубільців попадали на землю, наче мертві, і навіть сам імператор, хоч і втримався на ногах, довгенько не міг прийти до пам'яті. Я кинув від себе обидва пістолі разом з порохівницею та кулями, так само як і шаблю, і попросив тримати порох якнайдалі від вогню, бо він міг спалахнути від найменшої іскри і висадити в повітря палац його величності. Так само віддав я і годинника. Імператор неабияк зацікавився ним, оглянув його і звелів двом найвищим на зріст гвардійцям кудись віднести цей набуток, просунувши крізь вушко палицю і поклавши її кінці на плечі, як ото в Англії носять барильця з елем. Йому дуже сподобався безнастанний цокіт механізму і рух хвилиної стрілки, який він виразно бачив, бо зір у ліліпутів гостріший, ніж у нас; імператор тоді зажадав пояснень від своїх учених. Читачеві неважко буде уявити, які суперечливі й далекі від істини думки прозвучали з цього приводу, хоч, відверто кажучи, я не всі їх зрозумів. Потім я віддав срібні й мідні монети, гаманець з дев'ятьма великими та кількома меншими золотими монетами, складаний ніж, бритву, гребінець, носову хусточку й записну книжку. Шаблю, пістолі й порохівницю відвезли до арсеналу його величності, а решту речей повернули мені.

Я казав уже про мою потайну кишеньку, якої не помітили обшукувачі; у ній лежали окуляри (зір у мене досить слабкий, і тому я іноді ними користуюся), кишенькова підзорна труба та кілька дрібничок. Вони не становили для імператора ніякого інтересу, і тому я вважав, що маю право не показувати їх. До того ж я боявся, щоб ці речі не попсували або не загубили, коли я зважуся їх віддати.

РОЗДІЛ III

Одного разу імператорові спало на думку розважити мене видовищем тамтешніх ігор, в яких ліліпути переважають усі відомі мені народи спритністю та пишнотою. Найбільше враження справили на мене канатні танцюристи, що виконували свої танці на тоненькій білій нитці в два фути завдовжки, натягненій на висоті дванадцяти дюймів від землі. На цих танцях я, з дозволу терплячого читача, спинюся трохи докладніше.

У змаганні беруть участь тільки кандидати на якусь високу посаду або ті, хто хоче здобути велику ласку при дворі. Їх навчають цього мистецтва змалку, і вони не всі вельможного роду чи гарного виховання. Коли хтось, померши або потрапивши в неласку (що трапляється частенько), звільняє високу посаду, то п'ять чи шість кандидатів просять в імператора дозволу розважити його та двір танцями на канаті, і той, хто найвище підстрибне і не впаде, отримує посаду. Дуже часто навіть найголовніші міністри мусять показувати свою спритність і доводити імператорові, що вони не втратили своїх здібностей. Державний скарбник Флімнеп стрибав на туго натягнутому канаті принаймні на дюйм вище за всіх інших вельмож імперії. Я сам бачив, як він кілька разів поспіль виконав сальто-моргале на дошці, прикріпленій до каната, не товщого за нашу звичайну англійську шворку. Мій приятель Релдресел, перший секретар таємної ради, посідає, як на мене (якщо я можу бути безстороннім), друге після скарбника місце. Щодо інших визначних урядників, то вони досягли в цьому мистецтві майже такого самого рівня.

Є в них ще одна розвага, яка влаштовується дуже рідко і лише в присутності імператора, імператриці та першого міністра. Імператор кладе на стіл три тонкі шовкові нитки по шість дюймів завдовжки: одну — синю, другу — червону і третю — зелену. Ними нагороджують тих, кого імператор захоче відзначити особливою ласкою. Церемонія відбувається у великій тронній залі, де претенденти складають іспит на спритність, дуже відмінній від усього, що мені доводилося спостерігати в будь-якій країні Старого чи Нового Світу. Імператор бере в руки палицю й тримає її горизонтально, а претенденти, ідучи один за одним, то стрибають через неї, то пролазять попід нею, туди й назад, залежно від того, підіймає чи опускає палицю імператор. Буває, що другий кінець палиці доручають тримати першому міністрові, а іноді міністр тримає її сам. Хто виконує всі ці штуки найдовше і з найбільшою спритністю, той дістає в нагороду синю нитку; другий приз — червона нитка; третій — зелена, їх носять замість пояса, двічі оперезавшись навколо стану, і нечасто трапляється вельможа, не прикрашений хоча б одним таким поясом.

Тим часом я подав імператорові стільки прохань про дарування мені волі, що його величність нарешті поставив це питання на обговорення в кабінеті міністрів, а потім і в державній раді, де ніхто не заперечував, окрім Скайреша Болголама, який чомусь став моїм смертельним ворогом, хоч я не дав йому навіть найменшого приводу для цього. Та, незважаючи на його опір, справу вирішили на мою користь, і імператор затвердив відповідну ухвалу. Цей Болголам займав посаду *гальбета*, себто адмірала імператорського флоту; досвідчений і тямущий, він послуговувався цілковитою довірою свого монарха, але мав дуже похмуру й сувору вдачу. Змушений врешті погодитися на моє звільнення, він, проте, наполіг, щоб йому доручили скласти текст умов, на яких мене мали звільнити. Умови ці Скайреш Болголам привіз мені особисто в супроводі двох секретарів та ще кількох поважних осіб. Коли цей текст зачитали мені, адмірал зажадав, щоб я заприсягся їх виконувати, — спочатку так, як присягаються на моїй батьківщині, а потім так, як вимагають їхні закони, тобто взявшись лівою рукою за праву ногу і приклавши середній палець правої руки до лоба, а великий палець — до кінчика правого вуха. Можливо, читачеві цікаво буде довідатись, яким стилем заведено висловлюватись у країні ліліпутів, а також дізнатися про умови, на яких мене звільняли, тому я наводжу тут зроблений мною по змозі дослівно переклад усього того документа.

«Гольбасто момарен евламе гердайло шефін маллі аллі г'ю, наймогутніший імператор Ліліпутії, окраса й пострах всесвіту, чий володіння простягаються на п'ять тисяч блестрагів (близько двадцяти миль в обводі) і сягають краю землі, владар над усіма владарями; найвищий з усіх синів людських; той, що ногами спирається на центр землі, а головою торкається сонця; той, котрому досить лише поворухнути пальцем, як у всіх монархів підгинаються коліна; лагідний, як весна, втішний, як літо, щедрий, як осінь, лютий, як зима, — його найвеличніша величність ласкаво пропонує *Чоловікові-Горі*, що недавно прибув до наших небесних володінь, такі умови, що їх *Чоловік-Гора* під урочистою присягою обіцяє дотримуватися:

1. *Чоловік-Гора* не має права залишити наші володіння без нашого офіційного дозволу, скріпленого нашою великою печаткою.

2. Він не вступатиме до нашої столиці без нашого спеціального дозволу; причому жителі мають бути попереджені за дві години, щоб вони на той час залишалися по домівках.

3. Згаданий *Чоловік-Гора* має обмежувати свої прогулянки великими шляхами, не ходити й не лягати на луках і ланах.

4. Проходячи згаданими шляхами, він повинен якнайпильніше дбати про те, щоб не наступити на кого-небудь з наших любих підданців або на їхніх коней, або на екіпажі, і не має права брати наших підданців на руки без їхньої на те згоди.

5. Якщо виникне потреба спішно доставити розпорядження в якесь віддалене місце, *Чоловік-Гора* зобов'язується раз на місяць відносити у своїй кишені кур'єра разом з конем на відстань шести днів дороги і (в разі потреби) доставляти названого кур'єра назад цілого й неушкодженого до нашої імператорської величності.

6. Він має бути нашим спільником проти ворожого нам острова *Блефуску* і докласти всіх зусиль, щоб знищити ворожий флот, який саме тепер готується до нападу на нас.

7. Згаданий *Чоловік-Гора* у вільний час має допомагати нашим робітникам підіймати великі кам'яні брили, з яких будують мури навколо головного парку, а також при спорудженні інших наших імператорських будівель.

8. *Чоловік-Гора* має протягом двох місяців точно встановити розміри наших володінь, обійшовши для цього все узбережжя і підрахувавши кількість своїх кроків.

І останнє: згаданий *Чоловік-Гора*, урочисто запрягнувшись виконувати всі вищенаведені умови, діставатиме щодня їжу та напої в кількості, достатній для утримання 1728 наших підданців, матиме вільний доступ до нашої королівської особи і послуговуватиметься іншими знаками нашої до нього прихильності.

Дано в нашому Бельфаборакському палаці у дванадцятий день дев'яносто першого місяця нашого владарювання».

РОЗДІЛ IV

Якось уранці, тижнів через два після мого звільнення, до мене приїхав Релдресел, головний секретар (так там його титулюють) у таємних справах. Поздоровивши мене зі звільненням і згадавши, що в цьому була дешиця і його заслуги, він, проте, додав, що якби не теперішня ситуація при дворі, то мене не звільнили б так швидко. Хоча чужоземцеві може здатися, сказав секретар, нібито в нас усе гаразд, насправді над нами тяжать два лиха — гострі партійні чвари всередині країни і можливий напад надзвичайно могутнього зовнішнього ворога. Щодо першого лиха, то ви маєте знати, що близько сімдесяти місяців тому в нашій імперії утворилися дві ворожі партії, відомі під назвами *Тремексенів* і *Слемексенів*, тобто тих, що носять черевики з високими й низькими підборами, чим вони й відрізняються одні від одних. І хоч є думка, що високі підбори більше відповідають нашим стародавнім звичаям, його величність звелів надавати урядові та всі інші посади, на які призначає корона, лише тим, хто носить низькі підбори, чого ви не могли не помітити, — як і того, що підбори його величності нижчі принаймні на один *дрер*, ніж у всіх придворних (дрер — приблизно одна чотирнадцята дюйма). Ненависть між обома партіями дійшла до такої міри, що члени однієї не можуть ні їсти, ні пити за одним столом з членами ворожої партії, ані навіть розмовляти з ними. Ми знаємо, що *Тремексени*, або *Високі Підбори*, переважають нас кількісно, хоча вся влада у наших руках. Одначе ми побоюємося, що його високість, спадкоємець трону, трохи симпатизує *Високим Підборам*. У всякому разі кожен може помітити, що один з його підборів вищий за другий, і він через це навіть накульгує. І ось серед оцих міжусобиць нам загрожує напад війська з острова *Блефуску*, другої великої держави світу, майже такої самої великої й могутньої, як імперія його величності. І от, як я вже почав був говорити, ці дві могутні держави вже тридцять шість місяців перебувають у стані запеклої війни, і ось з якої причини. Усім відомо, що яйця перед тим, як їх їсти, розбивають з тупого кінця, і так ведеться споконвіку. Одначе, коли дід його величності ще хлопчиком, розбивши яйце за старовинним звичаєм, урізав собі палець, його

батько, тодішній імператор, видав указ, щоб усі підданці під страхом найсуворішої кари розбивали яйця тільки з гострого кінця. Цей закон так збурило населення, що відтоді в наших літописах згадується шість спричинених ним повстань, внаслідок яких один імператор позбувся голови, а другий — корони. Монархи Блефуску завжди підбурювали наш народ на заколоти, та коли ті заколоти придушували, вони давали у своїй імперії притулок вигнанцям. Загалом налічують одинадцять тисяч чоловік, які воліли піти на страту, ніж погодитись розбивати яйця з гострого кінця. З приводу цієї полеміки видано сотні томів, але твори *Тупоконечників* давно заборонено і членів їхньої партії не дозволено приймати на службу. Протягом усіх цих чвар імператори Блефуску не раз подавали нам через своїх послів протести, звинувачуючи нас у релігійному розбраті та порушенні основного догмата нашого великого пророка *Ластрога*, викладеного в п'ятдесят четвертому розділі «Бландекалу» (так називається їхній «Коран»). Та все це чистісіньке перекручення, бо насправді там сказано: «Усі істинно віруючі хай розбивають яйця з того кінця, з якого зручніше». А який кінець вважати за зручніший — це, на мою скромну думку, має підказати кожному його сумління, або, в крайньому разі, вирішує найвищий суддя. А що вислані від нас *Тупоконечники* здобули великий вплив при блефускуанському дворі й мають сильну підтримку і заохочення з боку своїх однодумців на батьківщині, то між нашими двома імперіями почалася кривава війна, яка зі змінним успіхом точиться ось уже тридцять шість місяців. За цей час ми втратили сорок великих кораблів і набагато більше малих, а також тридцять тисяч наших найкращих вояків і моряків. Втрати ворога, як нам відомо, ще тяжчі, ніж наші. Але тепер ворог збудував новий численний флот і готується висадитися на нашому березі, тому його величність, покладаючи неабиякі надії на вашу силу та відвагу, і звелів мені викласти вам стан наших державних справ.

Я доручив головному секретареві передати його величності мою найглибшу пошану й довести до відома імператора, що мені як чужоземцю не годиться втручатися в їхні партійні чвари, проте я ладен віддати життя, боронячи його та його державу від будь-якої ворожої навали.

РОЗДІЛ V

Імперія Блефуску — це острів, розташований на північний схід від Ліліпутії і відокремлений від неї лише протокою у вісімсот ярдів завширшки. Я ще не бачив цього острова, а довідавшись про наміри блефусців напасти на Ліліпутію, уникав з'являтися на березі, щоб мене не помітили з якогось ворожого корабля; в Блефуску про мене нічого не знали, бо на час війни будь-які зносини між двома імперіями було заборонено під страхом смерті, й наш імператор наклав ембарго на всі судна, хоч би куди вони прямували. Я доповів його величності про свій план захоплення всього ворожого флоту, що стояв тоді, як доповідали наші розвідники, у гавані, готовий вийти в море з першим попутним вітром. Я пішов на північно-східний берег, звідки видно було Блефуску, ліг за пагорбом і, глянувши у свою кишенькову підзорну трубу, побачив з півсотні військових кораблів і силу-силенну інших суден, що стояли на якорях. Повернувшись додому, я звелів (на що мав повноваження) принести мені змоток найміцнішого канату і багато залізних брусів. Канат був з нашу шворку завтовшки, а бруси — завбільшки як шпичка для плетіння. Я сплів канат утворює, щоб зробити його міцнішим, і з тією ж метою поскручував до купи по три залізні прутики, загнувши їхні кінці гачками.

Причепивши п'ятдесят таких гачків до п'ятдесяти канатів, я знову подався на північно-східний берег. Там скинув камзол, черевики та панчохи і в самій шкіряній куртці ввійшов у воду за півгодини перед припливом. Спочатку я йшов убрід так швидко, як лише міг, а посередині проплив ярдів з тридцять, доки опинився на міліні; менш як за півгодини я дійшов до стоянки блефуського флоту.

Побачивши мене, вороги так перелякалися, що пострібали в море і вплав дісталися до берега, де їх зібралось не менш як тридцять тисяч. Тоді я взяв своє знаряддя, позачіпляв гачки за отвори, що були в носі кожного корабля, а шворки від них зв'язав докупи. Поки я порався з цим, вороги пускали тисячі стріл, і багато з них впиналися мені в руки та обличчя, завдаючи пекучого болю й заважаючи працювати. Та найдужче боявся я за очі, і напевне втратив би їх, якби раптом не згадав про надійний захист. Серед інших дрібничок у мене зберігалися в потаємній кишені окуляри — яких, як я вже казав, не помітили імператорські доглядачі. Я видобув їх, якнайміцніше приладнав на носі і в такому спорядженні знову сміливо взявся до роботи, незважаючи на ворожі стріли; багато їх влучали в скельця окулярів, але не завдали їм жодної шкоди.

Позачіплявши всі кораблі гачками і взявшись за зв'язані вузлом шворки, я спробував тягти кораблі за собою, однак жоден з них не зрушив з місця — їх не пускали якорі; отож мені лишалася ще дуже небезпечна частина справи. Не виймаючи гачків, я кинув шворки і рішуче перерівав ножем якірні канати, діставши при цьому ще сотні зо дві стріл у руки та обличчя; потім, узявши зв'язані докупи шворки з гачками, легко потяг за собою півсотні найбільших ворожих військових кораблів.

Блефусці, які не мали найменшого уявлення про мої наміри, спершу остовпіли. Вони бачили, як я перерівав канати, і вирішили, що я хочу або пустити судна у відкрите море або ж порозбивати їх одне об одне. Але, помітивши, що весь флот злагоджено пливе слідом за мною, вони, охоплені розпачем, зняли такий лемент, що й описати не можна. Відійшовши на безпечну відстань, я на часинку спинився і повиймав стріли з рук та обличчя, а рани намастив згаданою вже маззю, якою мене лікували ліліпути, коли я тільки-но прибув до їхньої країни. Тоді зняв окуляри і, переждавши з годину, доки вода трохи спала, перебрів середину протоки і цілий та неушкоджений прибув зі своєю здобиччю до королівського порту Ліліпутії.

Імператор і весь його двір стояли на березі, очікуючи кінця цієї великої події. Вони бачили, як широким півколом наближаються до них ворожі кораблі, але мене не помічали, бо я був по груди у воді. Коли ж кораблі досягли середини затоки, а я занурився у воду по шию, вони зовсім занепали духом. Імператор вирішив, що я потонув, а ворожий флот наближається з лихими намірами. Та невдовзі його страхи розвіялися, бо з кожним моїм кроком протока мілішала, і коли мене вже можна було почути з берега, я, піднісши догори кінець жмута шворок, до яких був прив'язаний флот, голосно гукнув: «Хай живе наймогутніший імператор Ліліпутії!» Коли я ступив на берег, великий монарх привітав мене безліччю похвал і тут-таки на місці нагородив титулом нардака, найвищою почесною відзнакою імперії.

Далі його величність висловив бажання, щоб я принагідно привів у його порти решту ворожих кораблів. Честолюбність монархів не має меж, і йому, напевно, заманулося не більше й не менше, як обернути всю імперію Блефуску на свою провінцію з призначеним від нього віце-королем і стратити вигнанців *Тулоко-*

нечників, які знайшли собі там притулок. Примусивши всіх блефусців розбивати яйця з гострого кінця, він став би єдиним володарем цілого світу. Проте я намагався відрадити його від такого наміру, наводячи і численні політичні аргументи, і міркування справедливості, і врешті-решт просто відмовився бути знаряддям поневолення незалежного й відважного народу. А коли згодом це питання обговорювали в державній раді, то найрозсудливіші міністри стали на мій бік.

Моя відверта й сміливо висловлена думка настільки суперечила намірам і поглядам його величності, що він так і не зміг пробачити цього мені. Він дуже тонко дав це зрозуміти на державній раді, де, як я чув, найрозсудливіші підтримували мене бодай своєю мовчанкою; зате інші, мої таємні вороги, не могли втриматися від деяких висловлювань, що відбилися-таки на мені, хоч і посередньо. Відтоді його величність і ворожі до мене міністри затіяли інтригу проти мене, яка через два місяці мало не спричинила мою загибель. Ось як мало важать найбільші послуги монархам, коли на другу шальку терезів кладеться відмова догоджати їхнім примхам.

РОЗДІЛ VI

Середній зріст мешканців Ліліпутії трохи менший за шість дюймів. Відповідні пропорції мають і всі тамтешні тварини, а також рослини й дерева. Наприклад, найбільші коні та воли не бувають там вищі чотирьох-п'яти дюймів, а вівці — півтора дюйма; гуси — завбільшки з наших горобців, і так аж до найменших тваринок, яких я насилу міг розгледіти. Щоправда, очі ліліпутів природа пристосувала саме до таких розмірів, і вони бачать чудово, але тільки з малої відстані. Ось приклад, який у них гострий зір на близькі предмети: я з великою цікавістю спостерігав, як кухар скуб жайворонка, не більшого за нашу муху, а дівчина шила невидимою голкою з такою ж невидимою шовковою ниткою. Найвищі дерева там досягають семи футів — я маю на увазі ті, що ростуть у великому імператорському парку, — і я ледве міг дотягтися рукою до їхніх верховіть. Решта рослин — відповідно нижчі, і нехай читач уже сам уявить собі їхні справжні розміри.

Я поки що не розводитимусь про науку ліліпутів, яка вже багато століть процвітає у цього народу в усіх галузях, а спинюся лише на своєрідній манері їхнього письма: ліліпути пишуть не так, як європейці — зліва направо, не так, як араби — справа наліво, не так, як китайці — згори донизу, а так, як англійські дами — навскоси через сторінку, від одного її ріжка до другого.

Деякі закони та звичаї в них вельми своєрідні, і якби вони не були цілком протилежні законам моєї любої батьківщини, то я не встояв би перед спокусою сказати дещо на їхнє виправдання. Бажано тільки, щоб їх дотримувалися як слід. Насамперед згадаю закон про донощиків. За всі злочини проти держави карають тут надзвичайно суворо, але якщо на суді буде доведено невинність обвинуваченого, брехливого донощика зразу віддають на ганебну страту, а з його рухомого й нерухомого майна стягують пеню на користь невинного, відшкодовуючи йому в чотирикратному розмірі втрачений час, небезпеку, на яку він наражався, знегоди, пережиті у в'язниці, та всі його витрати на свій захист. А якщо майна донощика на це бракує, то потерпілого щедро винагороджує корона. До того ж імператор прилюдно виявляє до нього прихильність, і про безневинність його оголошують на все місто.

Шахрайство вони вважають за тяжчий злочин, ніж крадіжку, і тому здебільше карають за нього смертю, пояснюючи це тим, що дбайливість і пильність разом з елементарним здоровим глуздом можуть уберегти майно від злодія, але проти спритного шахрайства чесність не має чим боронитися. А оскільки в комерції конче потрібен кредит і довіра, то, коли потурати обману і не карати його законом, чесний торгівець завжди зазнає збитку, а шахрай матиме зиск.

Хоч ми й кажемо зазвичай, що нагорода та кара — два шарніри, на яких обертається весь урядовий механізм, але ніде, крім Ліліпутії, я не бачив, щоб цей принцип було запроваджено в життя. А там кожен, хто подасть достатні докази, що протягом сімдесяти трьох місяців він точно виконував усі закони країни, дістає право на певні пільги відповідно до свого суспільного становища, і йому виділяється належна сума грошей зі спеціального фонду. Крім того, він отримує титул *спілпела* (тобто законника), який додається до його імені, але не переходить до нащадків. Коли я сказав ліліпутам, що в нас закон підтримують тільки за допомогою покарань і ніде не згадується про нагороди за його дотримання, вони визнали це за величезну ваду нашого устрою. Через це статуя Правосуддя в їхніх судових установах має шестеро очей — двоє спереду, двоє ззаду і по одному з боків (що символізує пильність), у правій руці в неї — розкритий мішок золота, а в лівій — меч у піхвах, і це означає, що правосуддя з більшою охотою нагороджує, ніж карає.

Призначаючи кого-небудь на державну посаду, ліліпути передусім звертають увагу на моральні якості, а не на здібності. На їхню думку, коли вже влада конче потрібна людству, то кожна людина, наділена звичайним здоровим глуздом, може займати ту чи ту урядову посаду, бо провидіння ніколи не мало наміру робити з управління громадськими справами якусь таємницю, доступну тільки небагатьом великим геніям, яких народжується хіба що двоє-трое на сто років. Вони вважають, що відданість істині, справедливість, поміркованість та інші подібні якості — під силу кожному і що ці чесноти за умови досвіду й добрих намірів роблять кожного здатним служити своїй країні, крім тих випадків, коли потрібні спеціальні знання. На їхню думку, браку чеснот не може надолужити навіть найбільша розумова обдарованість, і віддавати посади до рук несумлінних людей, хай навіть найздібніших, аж надто небезпечно, адже помилка, зроблена через незнання, але з добрим наміром, ніколи не матиме таких фатальних наслідків для загального добра, як вчинки людини, схильної до безчестя й обдарованої здібностями приховувати його, множити й захищати.

Розповідаючи про ці та інші закони, про які йтиметься далі, я попереджаю, що маю на увазі тільки споконвічні інституції країни, а не обурливу сьогочасну зіпсутість — наслідок звиродніння людської природи. Наприклад, ганебний звичай призначати на високі посади тих, хто добре танцює на канаті, або давати нагороди за стрибки через палицю і плазування під нею — звичай, що його, коли читач ще пам'ятає, вперше запровадив дід теперішнього імператора, а нинішнього свого розвитку він досяг тільки через невпинне розмноження всіляких партій та угруповань.

Невдячність вважається в Ліліпутії карним злочином (як відомо, так само міркували й декотрі інші народи): на думку ліліпутів, той, хто відплачує злом своєму доброчинцеві, є ворогом і всім іншим людям, стосовно яких він не відчуває жодних зобов'язань, а тому не заслуговує на життя.

Дуже відрізняються від наших їхні погляди на обов'язки батьків та дітей.

Ліліпути вважають, що батькам менше, ніж будь-кому іншому, можна довіряти виховання їхніх дітей. Тому в кожному місті є громадські виховні заклади, куди всі батьки, крім селян і робітників, повинні віддавати своїх дітей обох статей і де ті діти виховуються, тільки-но їм мине двадцять місяців, тобто у віці, коли, на думку ліліпутів, вони починають дещо тямити. Ці школи бувають кількох видів — залежно від статі дітей та стану їхніх батьків. Учителі там достатньо кваліфіковані, щоб готувати дітей до життя відповідно до суспільного становища батьків та їхніх власних здібностей і нахилів. Спершу я скажу трохи про заклади для хлопчиків, а тоді про заклади для дівчаток.

У будинках, де виховуються сини вельмож і знатних дворян, працюють поважні, освічені педагоги разом зі своїми численними помічниками. Дітей там одягають і годують дуже просто. Прищеплюють їм правила честі, справедливості, відваги, а також скромність, милосердя, релігійні почуття й любов до батьківщини. За винятком короткого часу на їжу та сон і двох годин на розваги та фізичні вправи, діти завжди чимось зайняті. До чотирьох років їх одягає обслуга, а старші вихованці, хоч би якого знатного роду вони були, мусять одягатися самі; приставлені до них жінки-доглядачки, що їм, як на наш вік, має бути не менше п'ятдесяти років, виконують тільки чорну роботу. Розмовляти з облогою вихованцям заборонено, а в години дозвілля вони граються гуртом і завжди в присутності вихователя або його помічника, завдяки чому вони захищені від ранніх шкідливих вражень, дурощів і розпусти, яким віддані на поталу наші діти.

Батьки можуть бачитися зі своїми дітьми тільки двічі на рік, кожного разу не більше години. Цілувати дітей дозволяють лише при побаченні та прощанні, а вихователь, який завжди буває поруч, пильно стежить за тим, щоб дітям нічого не нашіптували, не говорили пестливих слів і не приносили іграшок, ласощів тощо. Коли батьки не платять вчасно за утримання та виховання своїх дітей, то гроші стягують з них імператорські урядовці.

Схоже влаштовано й виховні заклади для дітей звичайних дворян, купців та ремісників; проте діти, призначені бути ремісниками, від семи років починають вивчати своє ремесло, тоді як діти знатних осіб продовжують загальну освіту до п'ятнадцяти років, що відповідає у нас двадцять одному, а суворості шкільного життя в останні три роки поступово послаблюються.

У жіночих закладах дівчатка знатного роду виховуються майже так само, як і хлопчики, тільки їх одягають статечні доглядачки, і завжди в присутності виховательки або її помічниці. Досягши п'ятирічного віку, дівчатка одягаються самі. Коли помітять, що нянька розповідає дітям страшні чи безглузді казки або розважає їх дурними витівками (що нерідко роблять наші покоївки), її прилюдно тричі б'ють батогами, кидають на рік до в'язниці, а потім засилають доживати віку в найглухішу частину країни. Через це молоді дами в Ліліпутії не менше за хлопців соромляться боягузтва й дурості і за єдину окрасу жінки визнають лише цнотливість і охайність. Я не помітив жодної різниці в їхньому вихованні, зумовленої відмінністю статі, — хіба що фізичні вправи для дівчаток не такі важкі та обсяг знань трохи вужчий, зате їх навчають правил ведення хатнього господарства. Ліліпути дотримуються погляду, що дружина достойного роду повинна завжди бути розумною і приємною подругою чоловікові, бо молодість її швидко минає. На дванадцятому році, коли для дівчини, як вважається, настає час шлюбу, батьки або опікуни, склавши глибоку подяку вихователям, забирають її додому, і нерідко, розлучаючись із подругами, молоденька панна гірко плаче разом з ними.

Селяни й робітники тримають дітей удома, бо їм доведеться тільки орати та обробляти землю і їхнє виховання не має великої ваги для суспільства. Проте для старих та німецьких влаштовано притулки, тому жебрання — ремесло, незнане в імперії.

РОЗДІЛ VII

Якось увечері, саме коли я збирався відвідати імператора Блефуску, дуже таємно, в закритих ношах, прибув до мене один поважний придворний (якому я зробив дуже значну послугу, коли він був у великій неласці в його імператорської величності) і, не називаючи свого імені, зажадав побачення зі мною. Носіїв було відіслано і я, поклавши в кишеню камзола ноші разом з його ясновельможністю, звелів вірному слугі казати всім, що нездужаю і ліг спати, а сам увійшов до помешкання, замкнув двері, поставив своїм звичаєм ноші на стіл і сів біля них. Коли ми обмінялися привітаннями, я помітив велику заклопотаність на обличчі його ясновельможності і спитав, яка цьому причина. Тоді він попросив терпляче вислухати його, бо йшлося про моє життя. Сказав він мені таке (я записав його мову одразу, як він пішов):

«Вам належить знати, що останнім часом кілька разів надзвичайно таємно скликали кілька засідань державної ради щодо вас, і два дні тому його величність ухвалив остаточне рішення.

Ви дуже добре знаєте, що Скайреш Болголам (верховний адмірал) мало не з першого дня, як ви прибули сюди, став вашим запеклим ворогом. Я не знаю, як і чому виникла ця ворожнеча, але ненависть його особливо зросла після вашої великої перемоги над блефусцями, яка зовсім затьмарила його адміральську славу. Цей вельможа у спілці з лорд-канцлером скарбниці Флімнепом, про чію неприязнь до вас через ревності знають усі, з генералом Лімтоком, камергером Лелконом і верховним суддею Белмафом склали акт, у якому вас обвинувачують у державній зраді та інших злочинах, за які карають смерть».

Цей вступ так схвилював мене, що я, свідомий своїх заслуг і невинності, хотів уже перебити поважного гостя, але він попросив мене мовчати і мовив далі: «На подяку за ваші для мене послуги, я, ризикуючи головою, здобув докладні відомості про ці засідання і копію обвинувального акта. Ось він:

ОБВИНУВАЛЬНИЙ АКТ ПРОТИ КВІНБУСА ФЛЕСТРИНА (Чоловіка-Гори)

Стаття II

Квінбус Флестрін, привівши до імператорського порту флот Блефуску і доставши від його імператорської величності наказ захопити також усі інші кораблі згаданої вище імперії Блефуску з тим, щоб обернути імперію Блефуску на нашу провінцію з призначеним від нас віце-королем і знищити та скарати смертю не тільки всіх *Тупоконечників*, що знайшли там собі притулок, а й усіх підданців тієї імперії, котрі не зречуться зараз же своєї тупоконечницької ересі, — згаданий вище *Флестрін*, як підступний зрадник його найласкавішої та найяснішої імператорської величності, просив увільнити його від виконання згаданого вище доручення, пославшись на своє небажання застосовувати силу у справах сумління та позбавляти згаданий вище народ свободи й життя.

Стаття III

Що, коли до його величності прибула відома депутація від двору Блефуску благати замирення, згаданий вище підступний зрадник *Флестрін* допомагав названим посланцям порадами, підмовляннями і розважаннями, хоч і добре знав, що вони служать монархові, який ще недавно був одвертим ворогом його імператорської величності і провадив відкрити війну зі згаданою вище величністю.

Стаття IV

Що згаданий вище *Квінбус Флестрін* всупереч обов'язкам вірнопідданця збирається відвідати двір та імперію Блефуску, діставши на це тільки усний дозвіл його імператорської величності, і під приводом згаданого вище дозволу насправді має намір позрадницькому й віроломно допомогти імператорові Блефуску, підбадьорити і підбурити того, хто ще недавно був ворогом його імператорської величності і провадив проти нього відкриту війну.

Є там ще й інші статті, та я наводжу витяги лише з найважливіших. Треба визнати, що під час тривалих дебатів з приводу цього обвинувачення його величність виявив надзвичайну поблажливість до вас, згадуючи не раз ваші заслуги перед ним і намагаючись зменшити тим вашу провину. Лорд-канцлер скарбниці і адмірал наполягали, щоб стратити вас найжахливішим і найганебнішим способом, підпаливши вночі будинок, де ви живете, тимчасом як генерал поведе на вас двадцятитисячне військо з отруєними стрілами, призначеними для ваших рук та обличчя. Інші пропонували дати таємний наказ декому з вашої обслуги, щоб вони просочили ваші сорочки та простирадла отруйним соком, від якого все тіло свербітиме так, що ви самі роздряпаєте його й сконаєте в невимовних муках. Генерал приєднався до цієї думки, і довго більшість була проти вас. Але імператор, вирішивши по змозі врятувати вам життя, привернув нарешті на свій бік камергера двору. Тоді ж таки Релдресел, головний секретар у таємних справах, який завжди виявляв до вас щиру приязнь, дістав від імператора наказ викласти своє розуміння справи, що він і зробив, цілком виправдавши вашу гарну думку про нього. Він погодився, що злочини ваші тяжкі, але й вони, мовляв, не виключають милосердя, цієї найбільшої чесноти монархів, якою так справедливо уславився його величність. Він сказав, що дружба між ним і вами відома кожному і що високоповажні збори, мабуть, вважатимуть його через це за небезсторонню особу, але, скоряючись наказові його величності, він відверто висловить свою думку; що коли його величність, зважаючи на ваші заслуги й слухаючись своєї милосердної вдачі, захоче зберегти вам життя, наказавши тільки виколоти вам обидва ока, то, на його скромну думку, така кара якоюсь мірою і задовольнила б правосуддя, і змусила б увесь світ захоплено вітати лагідність імператора й розум і великодушність тих, що мають за честь бути його радниками. Що втрата зору аж ніяк не зашкодить вашій фізичній силі, якою ви можете ще стати в пригоді його величності. Що сліпота ще й додасть вам відваги, бо ви не бачитимете небезпеки, — адже саме побоювання за очі найдужче заважало вам привести сюди ворожий флот. Для вас, мовляв, досить буде дивитися на все очима міністрів, бо так само чинять і найбільші монархи.

Висока рада зустріла цю пропозицію вкрай несхвально. Адмірал Болголам не міг стриматися і, підвівшись, розлючено сказав, що дивується, як це головний секретар наважується захищати зрадника; мовляв, заслуги ваші, якщо виходити з міркувань державної безпеки, тільки обтяжують вашу провину, адже та сила, яка дозволила вам захопити кораблі блефусців, дасть вам змогу за першою ж незгодою відвести їх назад; крім того, він має певні підстави вважати, що ви в душі — *Тупоконечник*, а що зрада в душі з'являється раніше, ніж її виявляють у вчинках, то він обвинувачував вас у зраді й категорично вимагав вашої смерті.

Але його величність, рішуче заперечуючи проти вашої страти, ласкаво пояснив, що коли рада вважає ваше осліплення за надто м'який присуд, то згодом можна буде покарати вас тяжче. Тоді ваш приятель секретар попросив ще раз

слова і, відповідаючи скарбникові з приводу великих витрат на ваше утримання, сказав, що його ясновельможність, розпоряджаючись усіма прибутками імператора, може легко запобігти цьому лихові, день у день зменшуючи видатки на ваші харчі, і тоді, не одержуючи достатнього харчування, ви почнете слабшати, худнути, втратите апетит і сконаєте через кілька місяців; до того ж і розкладання вашого трупа вже не буде аж таким загрозливим, бо тіло ваше всохне більш як удвічі, і зразу по вашій смерті п'ять чи шість тисяч підданців його величності зможуть за два-три дні відокремити м'ясо від кісток, поскладати його на вози, відвезти якнайдалі за місто і там закопати, щоб не було зарази, а кістяк залишити як пам'ятку на подив нащадкам.

Через велику приязнь головного секретаря до вас прийшли до компромісного розв'язання цієї справи. Намір поступово заморити вас голодом було суворо наказано тримати в таємниці, а до протоколу занесено лише вирок про осліплення. Через три дні до вас відрядять вашого приятеля головного секретаря, і він зачитає вам обвинувальний акт, а тоді відзначить велику поблажливість і ласкавість його величності та державної ради, завдяки яким вас засуджено тільки на осліплення. Його величність не має сумніву, що ви беззастережно й вдячно скоритесь присудові; двадцять хірургів його величності будуть присутні при виконанні вироку, щоб стежити за виконанням операції, яка полягатиме в тому, що вам пустять в очні яблука дуже гострі стріли, коли ви лежатимете на землі.

Гадаю, ваша розсудливість підкаже вам, яких саме заходів слід ужити, а я, щоб не викликати ні в кого підозри, мушу негайно повернутися додому так само таємно, як і прибув сюди».

У ліліпутів є звичай, запроваджений нинішнім імператором та його міністрами, який дуже відрізняється, як запевняли мене, від практики колишніх часів. Якщо, задовольняючи мстивість монарха або злість котрогось його фаворита, суд ухвалює особливо суворий вирок, то імператор на засіданні державної ради завжди виголошує промову, наголошуючи на своїй великій ласкавості і доброті, що відомі й визнані в усьому світі. Промову зараз же розголошують по всій де-

ржаві, і ніщо не жахає народ так, як це вихвалання милосердя його величності, бо що довші й пишніші такі панегірики¹, то, як помічено, жорстокіша буває кара та безневинніша жертва. Мушу зізнатися, що, оскільки ні за своїм походженням, ні за вихованням мені не судилося стати придворним, я був кепським суддею в таких питаннях і не вбачав у тому вирокові ні лагідності, ні ласкавості, а вважав його (мабуть, помилково) радше суворим, ніж ми-

лосердним. Іноді мене поривало виступити самому на свій захист, бо хоч я й не міг заперечувати фактів, наведених у кількох статтях, але все ж мав надію, що вони допускають деяке полегшення вироку. Звісно, я не раз читав про подібні процеси і помітив, що вони завжди закінчуються так, як бажали судді, а через те й не ризикнув за цих несприятливих обставин наражати себе на небезпеку, віддавшись на ласку таких могутніх ворогів. Мене дуже спокусила думка про опір: адже поки я був вільний, усі сили імперії навряд чи здолали б мене, і я легко міг би закидати камінням і зруйнувати столицю, але, згадавши свою присягу імператорові, усю ту ласку, якою він обдаровував мене, та про наданий мені високий титул *нардака*, я з огидою відкинув цей план. Я так і не встиг засвоїти придворних поглядів на вдячність і ніяк не міг переконати себе, що теперішня суворість імператора звільняє мене від колишніх зобов'язань. Я написав дружньому до

¹ *Панегірик* – надмірно хвалебний відгук про когонебудь.

мене головному секретареві листа, повідомляючи, що відїжджаю згідно з одержаним мною дозволом його величності відвідати імператора Блефуску.

РОЗДІЛ VIII

Через три дні після прибуття до Блефуску Гуллівер помітив неподалік берега в морі перевернутий човен. З великими труднощами за допомогою моряків з Блефуску він підігнав човна до берега. З Ліліпутії прибув урядовець із копією обвинувального акту і сповістив монарха Блефуску про «велике милосердя» імператора Ліліпутії, який задовольнився таким «незначним» покаранням, як осліплення Гуллівера, і запропонував вислати Чоловіка-Гору до Ліліпутії із зв'язаними руками й ногами. Після тривалих нарад Гулліверові було дозволено вийти на знайденому човні у відкрите море.

Десь через місяць я вирушив до столиці, щоб одержати останні накази його величності і попрощатися з ним. Імператор з найяснішою родиною вийшли з палацу, а я ліг ниць, щоб поцілувати йому руку, яку він дуже ласкаво подав мені; так само зробили імператриця і молоді принци. Його величність подарував мені п'ятдесят гаманців з двомастами спрагів у кожному та свій портрет на весь зріст. Церемоніал мого відїзду був занадто складний, тож зараз я не хочу втомлювати читача його докладним описом.

У човен я поклав сто волячих і триста овечих туш, відповідний запас хліба та напоїв і стільки готових страв, скільки спромоглися приготувати чотириста кухарів. Крім того, я взяв із собою шістьох живих корів, двох бугаїв і стільки ж овець та баранів з наміром привезти їх до себе на батьківщину і взятися за їхнє розведення.

Приготувавшись отак до подорожі, 24 вересня 1701 року о шостій годині ранку я нап'яв вітрила, пройшовши при південно-східному вітрі щось із чотири ліги у північному напрямі, годині о шостій вечора я помітив за якихось півліги на північному заході невеликий острів. Я підплив ближче і кинув якір з підвітряного боку острова, який був, здавалося, безлюдний. Я мав намір дістатися, якщо буде змога, до одного з островів, що лежали, на мою думку, на північний схід від Вандіменової Землі. Того дня я нічого не вгледів, але на другий день близько третьої години, відпливши від Блефуску за моїми розрахунками на двадцять чотири ліги, побачив вітрило, що рухалось на південний схід, тоді як я прямував просто на схід. Я напнув усі вітрила, і за півгодини на кораблі помітили мене, викинули прапор і пальнули з гармати.

Нелегко висловити радість, що охопила мене від несподіваної надії побачити знов улюблену батьківщину та залишених там дорогих мені людей. Корабель згорнув частину вітрил, і я підплив до нього 26 вересня між п'ятою та шостою годинами вечора. Серце моє забилося дужче, коли я побачив англійський прапор. Я поклав корів та овець у кишені камзола і зійшов на палубу з усім своїм невеличким вантажем. То було англійське торговельне судно, що поверталось північними і південними морями з Японії під командою капітана Джона Бідла з Дентфорда — вельми гречного добродія і вправного моряка. Я розповів йому про себе в кількох словах, але він подумав, що я марю і що пережиті злигодні потьмарили мені розум. Тоді я дістав із кишені своїх корів та овець — це неабияк вразило його і переконало в моїй правдивості.

Не втомлюватиму читача подробицями нашої загалом щасливої подорожі. Ми прибули в Даунс 13 квітня 1702 року. За нетривалий час мого перебування

в Англії я заробив чималі гроші, показуючи свою худобу різним поважним особам і просто цікавим, а перед тим як вирушити в другу подорож, продав її за шістьсот фунтів. Повернувшись з цієї подорожі, я побачив, що худоба дуже розплодилася, особливо вівці. Сподіваюся, що їхня напрочуд тонка вовна поліпшить якість наших шерстяних тканин.

Переклад М. Іванова за редакцією Р. Доценка

1. Чи зустрічалися ви з героями Свіфта до уроків зарубіжної літератури? Де і за яких обставин?
2. Що таке гумор? Сатира? Які ще різновиди комічного ви знаєте?
3. Доведіть, що «Мандри Гуллівера» — це сатиричний, а не гумористичний твір. Наведіть приклади сатиричних прийомів у романі (іронія, гіпербола, пародія).
4. Якими засобами Свіфт імітує «документальність» твору?
5. Чому Гуллівер, який був переконаний, що міг би протистояти найбільшій армії ліліпутів, не спробував звільнитися? Як це його характеризує?
6. Випишіть словосполучення, якими Гуллівер описує свої наміри в спілкуванні з ліліпутами. Чим викликана саме така манера спілкування? Чи допомогла вона Гулліверу досягти бажаного? Чи схвалюєте ви її?
7. Схарактеризуйте друзів і ворогів Гуллівера. Чи хотіли б ви мати таких друзів? Чому?
8. Підготуйте розгорнуту розповідь про державний устрій і звичаї Ліліпутії. Спираючись на офіційні документи ліліпутів (опис знайденого в кишенях Гуллівера, обвинувальний акт проти Чоловіка-Гори тощо), спробуйте сформулювати закони Ліліпутії у вигляді кодексу законів. Які з давніх законів Ліліпутії ви б запровадили в Україні? Чому?
9. Порівняйте образ Правосуддя в Ліліпутії та європейських країнах (богиня Феміда). Яке Правосуддя вам подобається більше і чому?
10. Порівняйте систему освіти в Ліліпутії та сучасній Україні. Що з освіти Ліліпутії ви б зберегли, а що — відкинули?
11. На чьому боці Свіфт у протистоянні імператора з тупоконечниками? Хто виграв від внутрішнього конфлікту в Ліліпутії?
12. Який художній засіб використав Свіфт, описуючи війну Ліліпутії з Блефуску? Чому Гуллівер спочатку втрутився у війну між Ліліпутією та Блефуску, а потім відмовився виконувати наказ імператора?
13. Як Свіфт доводить абсурдність зазіхань на світове панування? Який засіб він для цього використовує?
14. Чи змінилося сприйняття Гуллівером світу й людей після перебування в Ліліпутії?
15. Які просвітницькі ідеї втілені в романі Свіфта?
16. За легендою, давня збірка казок «Панчатантра» була створена, щоб показати, «як треба правити народом і виховувати його». Чи можна те ж саме сказати про книжку Свіфта? Чи порекомендували б ви її для обов'язкового читання сучасним державним керманічам?
17. Кількість мотузок, якими ліліпути зв'язали Гуллівера, дорівнює кількості памфлетів, які написав Свіфт на підтримку партій. Спробуйте пояснити причину цього збігу.
18. Чому, на вашу думку, твір «мізантропа», спрямований на виправлення зіпсованої людської натури, став однією з найулюбленіших дитячих книжок?

Мета в житті — саме життя

ЙОГАНН ВОЛЬФГАНГ ГЕТЕ.

Поезії

У літературі є постаті, які визначають духовний розвиток цілих епох або й усього людства. Саме до них належить Й. В. Гете – геніальний німецький письменник і вчений-натураліст.

«Лиш той життя і волі гідний, хто б'ється день у день за них», – стверджував Й. В. Гете у трагедії «Фауст». Саме цьому гаслу цілком відповідало і його життя.

ГОТУЄМОСЯ ДО ДІАЛОГУ

ЙОГАНН ВОЛЬФГАНГ ГЕТЕ (1749 – 1832)

Гете народився у «вільному купецькому місті» Франкфурті-на-Майні в сім'ї імператорського радника Йоганна Каспара. Одним із найяскравіших дитячих вражень Гете був подарований бабусею ляльковий театр. Він також залюбки відвідував знамениті Франкфуртські ярмарки з їхніми театральними виставами, де вперше побачив Фауста, персонажа, що згодом уславив ім'я Гете...

Гете з дитинства виявив непересічні здібності до наук, опанував французьку, англійську, італійську, давньогрецьку мови та латину. Семирічним почав писати вірші й п'єси, добре знався на металах і коштовному камінні. А ще був фізично розвиненим, чудово їздив верхи. Навчання він продовжив у Лейпцизькому та Страсбурзькому університетах і здобув звання доктора права.

У Страсбурзі Гете познайомився з німецьким філософом і письменником Й. Г. Гердером. Він очолював гурток, членів якого називали штюрмерами, «буремними геніями» (від назви драми Ф. Клінгера «Sturm und Drang» («Буря і натиск»)). Як буря вносить свіжий струмінь у затхле повітря, так і штюрмери вносили свіжий вітер буремних почуттів у затхлу атмосферу тогочасної німецької літератури. Вони виступали за об'єднання безлічі тогочасних німецьких земель в єдину могутню країну, цікавилися національною самобутністю літератури, фолькло-

▲ Й. В. Гете. Гравюра за портретом Г. М. Крауса, після 1775

Недостатньо тільки отримати знання; їх треба застосувати. Недостатньо тільки бажати; треба діяти.

Навчитися можна тільки того, що любиш.

Й. Гердер, який здійснив перший переклад українських дум іноземною (німецькою) мовою, стверджував: «Україна стане новою Грецією – у цій країні чудовий клімат, щедра земля, і її великий музично обдарований народ прокинеться колісь для нового життя».

ром. Гердер пробудив у Гете бунтарський дух, і вони разом очолили рух «Бурі і натиску».

У цей час Гете велику увагу приділяв ліриці, насичуючи її яскравими емоціями та образами. Саме під впливом народної творчості Гете писав свої ранні вірші і балади. Прості й трохи наївні, схожі на народні пісні, його поезії припали до душі мільйонам німців:

Хлопець подихом зігрів
Дику ружу в полі.
Він побачив і зрадив,
Що красу таку зустрів,
Мов дарунок долі.
Ружа, ружечка, мов цвіт,
Ружа в чистім полі...

«Дика ружа», переклад Петра Тимочка

У XVIII ст. серед монархів було модно радитися з видатними письменниками і філософами-просвітниками щодо управління державою. Молодий веймарський герцог Карл Август, бажаючи реформувати свою державку, запросив до себе Гете. Саме у Веймарі письменник провів майже все своє подальше життя. Гете дослужився до посади прем'єр-міністра. Він щиро вірив, що його чиновницька діяльність покращить державну систему герцогства, допоможе розвитку науки та культури.

Та прем'єрство тривало недовго. Карл Август начебто й підтримував реформаторство Гете, однак перекреслював більшість його починань. Податки збирали нечисті на руку чиновники, міністрами призначали тих, хто мав зв'язки при дворі («хто краще ходив по канату», за Дж. Свіфтом). Пославшись на нібито слабе здоров'я, письменник склав з себе обов'язки голови уряду і поїхав «лікуватися» до Італії.

У 1831 р. у Веймарі Гете завершує головний твір свого життя – трагедію «**Фауст**», де діє персонаж, навіяний ще дитячими враженнями.

Й. В. Гете залишив людству геніальну спадщину – безліч віршів, балад, п'єс, романів, наукових робіт у сфері анатомії, геології, мінералогії, фізики. І саме йому належить думка про появу **всесвітньої літератури**.

ДІАЛОГ ІЗ ТЕКСТОМ

ТРАВНЕВА ПІСНЯ

Сміється природа радо мені,
Як сяє сонце по зимнім сні!
Барвисті квіти по всіх лугах,
Пташині хори по всіх гаях,
І в кожному серці радість, весна:
О земле, сонце, любов ясна!

Любов моя, ти світлий чар!
Ти злото ранніх нагрітих хмар!
Твій подив свіжим лугам, полям,

Благословення траві й квіткам...
Дівчатко любе, дівча ясне!
Як зір твій сяє: ти любиш мене!

Як жайворонок – повітря й спів,
Як чиста квітка – росу полів,
Тебе люблю я гарячим чуттям,
Ти радістю, сміхом, новим життям
Підносиш спів мій, хвилюєш кров.
О, будь щаслива, моя любов!

Переклад Миколи Зерова

Яким усе це було новим, скільки тут чарівної свободи, мелодійності і барвистості, як під буремним поривом цих ритмів обсіпалася пудра з раціоналістичних перук.

Томас Манн про лірику Гете-штюрмера

Вірш «Травнева пісня» був написаний у 1771 р. Навчаючись у Страсбурзькому університеті, поет закохався в доньку місцевого пастора Фредеріку Бріон. Згодом він зізнався, що це кохання відродило в ньому бажання творити. Він написав для Фредеріки багато пісень на знайомі мелодії. Серед них була і «Травнева пісня». Ця поезія демонструє, як під пером «буремного генія» (а вірш створений саме в штюрмерській стилістиці), поезія звільняється від дидактизму та абстрактного раціоналізму і наповнюється природною простотою.

Радісне замилювання весняною природою, коли квітнуть дерева, співають птахи, яскраво сяє сонце, — суголосне почуттям закоханості ліричного героя. Його кохання таке ж яскраве й осяйне, як і природа навколо. Не відразу зрозуміло, що саме наповнює його серце радістю: чари травневої природи чи кохання до чарівної юнки. Ритм танцювальної пісеньки, використаний у творі, підкреслює неймовірний вибух радості, яким пронизаний вірш.

Цей вірш вважається першим ліричним шедевром Гете, який вплинув на формування його поетичного стилю. Неодноразово зверталися до нього і музиканти, зокрема Людвіг ван Бетховен.

...Історія кохання юного Гете й Фредеріки закінчилася сумно. Хоча вони й були заручені, після навчання поет їде зі Страсбурга: тихого провінційного життя навіть серед люблячих людей йому було замало.

Фредеріка назавжди зберегла в серці кохання до поета і так і не вийшла заміж. А спомини про неї надихнули Гете на створення образу Маргарити у філософській трагедії «Фауст».

▲ Гете і Фредеріка. Поштівка, Німеччина, кінець XIX ст.

1. Чи можна вірш «Травнева пісня» назвати автобіографічним?
2. Пригадайте, які метафори називають бароковими. Порівняйте їх із художніми засобами вірша Гете. Яка манера письма вам подобається більше? Чому?
3. Чому у вірші так багато окличних речень? Яку роль вони відіграють у тексті?
4. Спробуйте дібрати (створити) ілюстрації до «Травневої пісні». Які кольори та образи там домінуватимуть?
5. Напишіть сценарій кліпу за віршем Гете. Який зображальний та музичний ряд ви використаєте?

ОДА «ПРОМЕТЕЙ»

Вгорни небо твоє, Зевсе,
Імлою хмар,
Вчини, як отой хлопчак,
Що толочить будяки,
Влучай в дуби й верхів'я гір, —
Тільки мою землю
Мені залиши
І мою хатину, будовану не тобою,
І вогнище моє
Із розжареним приском,
Якому ти заздриш.

Не знаю нікого біднішого
Під сонцем, ніж ви, богове!
Нещедро ви живлите
Данням офір
І дихом молитов
Вашу величність.
Ви б геть змарніли, якби
Не жебраки і діти,
Дурники, повні надії.

Коли я був малий, тоді,
Не знаючи, що, де і як,
Звертав свої заблудлі очі
До сонця, чи нема там вгорі
Вуха, що скарги мої почуло б,
Серця, що так, як моє,
Пригноблених би пожаліло.
Хто допоміг
Гордість титанів мені здолать?

Хто від смерті мене врятував,
Від долі раба?
Чи не ти само це звершило,
Серце, в паланні святім?
Чи не палало, юне й добре, ти,
Марно дякуючи за рятунок
Тому, хто спить у високості?
Тебе шанувати? Чому?
Може, зм'якшив ти колись
Болі знедоленим?
Може, притишив колись
Сльози настрашених?
Чи не всемогутній Час
Мужа із мене викував?
Чи не одвічна судьба
Владує і мною, й тобою?
Либонь, ти гадаєш,
Що зненавидіти життя я мушу,
Втекти десь в пустелю,
Бо не всі вже
Пуп'янки мрій достигли?

Ні, тут я сиджу і формую
Людей на свій образ —
Поріддя, що подібне до мене,
Щоб мучитися, щоб ридати,
Щоб втішатися, щоб радіти, —
І зневажати тебе,
Як я!

Переклад Миколи Бажана

Саме просвітники, а поміж них і Гете, відродили увагу європейців до образу Прометей. В античній міфології титан Прометей був постаттю неоднозначною. З одного боку, він — звичайнісінький хитрун, який допоміг людям обдурити Зевса під час першого жертвоприношення та ще й украв для них вогонь з Олімпу. Тож і покараний Громовержцем був справедливо і законно. З іншого боку, Прометей, син богині Феміди, був батьком людства, якому не лише подарував цивілізацію, а й заради нього пішов на самопожертву і кинув виклик тирану Зевсу, принісши людям іскру божественного вогню (розуму, просвіти). Прометей у Гете — бунтар, тираноборець, творець, який готовий брати відповідальність за своє життя і не залежати від богів.

Спочатку образ Прометей з'явився у Гете в драматичному творі, який дійшов до нас у фрагментах. Ода «Прометей» (1774) була написана пізніше як самотійний текст, хоча поет стверджував, що твір — монолог Прометей — повинен

був відкривати III акт драматичного фрагмента. Гете оспівує Прометея як уособлення творчої сили людини, її неприборканої енергії.

Для свого твору поет обирає форму оди — ліричного жанру, що урочисто і піднесено оспівує важливі суспільні чи історичні події або діяльність історичних осіб. За канонами класицизму, ода починалася заспівом, у ній оспівувалися високі й важливі теми, вона мала чіткий фінал і була насичена міфологічними образами. Дозволявся так званий ліричний безлад, коли поет переходив з одного мотиву на інший.

Прометей звертається до Зевса з вимогою залишити його в спокої. Титан зневажає богів, бо переконаний, що вони нічим йому не допомогли і він їм нічим не зобов'язаний. Свої надії він покладає на людей, яких формує «на свій образ, щоб мучитися, щоб ридати, щоб втішатися, щоб радіти, — і зневажати» богів.

1. Пригадайте, що ви дізналися про Прометея на уроках зарубіжної літератури. Порівняйте розповідь Прометея про його благодіяння людям (Есхіл «Прометей закутий») та оду Гете. Що їх об'єднує, у чому вони різняться?
2. Як ви розумієте вислів «*Не знаю нікого біднішого під сонцем, ніж ви, боже*»?
3. У чому Прометей звинувачує богів? Чому у вірші так багато питальних речень?
4. Чи відповідає вірш Гете формі класицистичної оди? Чи випадково для вірша про Прометея поет обрав саме цю форму, відому ще з античності?

ВІЛЬШАНИЙ КОРОЛЬ

Хто пізно так мчить у час нічний?
То їде батько, з ним син малий.
Чогось боїться і мерзне син —
Малого тулить і гріє він.

— Чому тремтиш ти, мій сину, щомить?
— Король вільшаний он там стоїть!
Він у короні, хвостатий пан! —
— То, сину, вранішній туман!

«Любе дитя, до мене мерщій!
Будемо гратись в оселі моїй,
Квіти прекрасні знайду тобі я,
У злото матуся одягне моя».

— Мій тату, мій тату, яке страшне!
Як надить вільшаний король мене!
— Годі, маля, заспокойся, маля!
То вітер колише в гаю гілля!

«Хлопчику любий, іди ж до нас!
Дочки мої у танку в цей час,
Дочки мої тебе вийдуть стрічать,
Вітати, співати, тебе колыхать!»

▼ Герман Плюддемманн. Ілюстрація до вірша Й. Гете «Вільшаний король»

— Мій тату, мій тату, туди подивись!
Он королівни вільшані зійшлись!
— Не бійся, мій синку! Повір мені:
То верби сивіють у даліні!

«Мені, хлопче, люба краса твоя!
З неволі чи з волі візьму тебе я!»
— Мій тату, мій тату, він нас догнав!
Ой, як болюче мене він обняв! —

Батькові страшно, батько спішить,
В руках його хлопчик бідний кричить;
Насилу додому доїхав він,
В руках його мертвий лежав його син.

Переклад Максима Рильського

Балада Гете «Вільшаний король» (1782) вважається перлиною світової літератури. Їй притаманна емоційна напруга і якась незбагненна таємнича сила. Гете писав її тоді, коли європейці зацікавилися усною народною творчістю. Германці здавна мешкали у дрімучих хащах і щиро вірили в духів, які нібито жили у кожному дереві та кущі. Тож, може, загадковий вільшаний король і є одним із таких духів? Адже Гете, як і брати Грімм, збирав німецький фольклор. Є також версія, згідно з якою на створення «Вільшаного короля» поета надихнули старонорвезька балада «Танець ельфів» та данська народна пісня «Дочка короля ельфів». Данське слово *eller* (ельф) дуже схоже на німецьке *erl* (вільха). Тож король ельфів перетворився на вільшаного короля. Давні германці, поклоняючись лісовим духам — ельфам, лісовикам, — водночас і боялися їх. Тож у баладі зіткнення синового (міфічно-фантастичного) і батькового (тверезо-реалістичного) поглядів на світ призводить до трагедії. У вранішньому тумані (яким його бачив батько) дитина вгледіла хвостатого пана, страшного вільшаного короля. Хто має рацію — батько чи син? Мабуть, кожен свою. Але, судячи з фіналу балади, світ уяви, фантазії набагато сильніший за прагматичне реалістичне світосприйняття...

Цю баладу поклав на музику німецький композитор Франц Шуберт, і його пісня набула широкого визнання.

«Вільшаний король» був неодноразово перекладений українською мовою. Найвідомішими є переклади П. Куліша, Б. Грінченка і М. Рильського.

1. Що таке міф і міфологічний світогляд? Що лежить у його основі?
2. Згрупуйте образи балади у протилежні пари відповідно до сприйняття навколишнього світу батьком і сином: «вранішній туман — хвостатий пан» і т. д. Як у баладі переплітаються реальний і фантастичний світи?
3. Чому батько і син навколишній світ сприймають по-різному?
4. Чому саме син бачить таємничого вільшаного короля?
5. Хто з героїв балади має міфологічний світогляд? Відповідь аргументуйте посиленнями на текст.
6. Послухайте пісню Ф. Шуберта «Вільшаний король». Чи вдалося композитору засобами музики передати настрої балади Гете?
7. Пригадайте сучасні кінофільми та книжки, в яких зустрічаються ельфи. Чи збігається уявлення про ельфів у письменників XVIII та XX—XXI ст.?

Свобода! Свобода! Свобода!

ЙОГАНН КРИСТОФ ФРІДРІХ ШИЛЛЕР.

Ода «До радості»

У XVIII ст. у німців була популярною така карикатура: герцог на ганку столичного палацу питає в лакея: «Чим це в нас так смачно пахне?» У відповідь лунає: «Це у сусідній столиці каву заварили». Німеччина була розділена на безліч графств, маркграфств і герцогств – така собі «клапчикова» держава. І хоча ці «могутні» держави часто можна було обійти пішки не лише за день, а й за кілька годин, амбіцій у їхніх володарів було не менше, ніж у монархів найбільших держав Європи. Тому гроші цих «ліліпутських держав» переважно йшли чи

на облаштування власного «маленького Версалю», чи на влаштування балу, не гіршого, ніж у Відні! А коли гроші закінчувалися, державна казна поповнювалася у три способи: 1) нещадні податки; 2) участь у воєнних конфліктах; 3) митні збори з подорожніх і купців на безлічі кордонів цих «державок».

Для німецьких патріотів, до яких належав і Ф. Шиллер, ця феодальна роздробленість, що призводила до зубожіння населення, була не лише національною катастрофою, а й особистою трагедією...

ГОТУЄМОСЯ ДО ДІАЛОГУ

ЙОГАНН КРИСТОФ ФРІДРІХ ШИЛЛЕР (1759–1805)

Ф. Шиллер народився в місті Марбах-на-Неккарі. Його батько був бідним полковим фельдшером, а мати походила з родини пекаря. Фрідріх з дитинства мріяв про літературу, та батькові хотілося, щоб син став священиком. Проте майбутнє хлопчика вирішувалося поза межами батьківської хати. За наказом герцога Карла Євгенія дванадцятирічного Фрідріха Шиллера забрали до військової школи.

Можливо, саме тогочасна муштра і залізна дисципліна посяли в душі юнака зерна вільнолюбства. Уже перша його трагедія «Розбійники» перетворилася на заклик до боротьби з тиранією. А що це таке, Шиллер знав з власного досвіду: герцог не лише заборонив письменнику бувати на виставах його власної п'єси, а й займатися літературою. І письменник, чіями віршами і п'єсами захоплювалася вся мисляча Європа, мусив таємно тікати, щоб знайти прихисток у сусідніх «клапчикових» державах. А це було непросто.

▲ Герхард фон Кюгельген. Фрідріх Шиллер, 1808–1809

Людина росте мірою того, як ростуть її цілі.

Schiller

Наприклад, директор театру в Мангеймі, якому п'єси Шиллера принесли не лише славу, а й непогані гроші, спочатку відмовлявся дати письменникові роботу, бо боявся гніву Карла Євгенія.

Попри матеріальну скруту і хворобу (письменник хворів на туберкульоз, який тоді був невиліковним), Шиллер плідно і багато працював. Ще у військовій школі він захопився ідеями штюрмерів, які особливу увагу приділяли боротьбі за об'єднання німецьких земель. Сюжети своїх творів Шиллер черпав з минулого. Фактично Європа знайомилася зі своєю історією на виставах Шиллера, тож драматурга справедливо вважають засновником жанру історичної драми в європейській літературі. Він уважав, що театр має знову стати засобом виховання громадян, як колись у Елладі.

Улюблений театральний жанр Шиллера — драма, адже письменника в першу чергу хвилювало буденне життя з його напруженими, гострими і життєво важливими конфліктами, розв'язання яких, як і доля світу, залежить від особистості, її сили духу і здатності до самопожертви. Повністю реалізувати свій творчий потенціал Шиллеру було важко. Його родина збільшувалася, хвороба прогресувала, а грошей катастрофічно бракувало. Ситуація змінилася 1787 р., коли Гете запросив його переїхати до Веймара. Мандрівки Німеччиною у пошуках кращого заробітку залишилися в минулому. Дружба двох геніїв, які з погляду обивателя мали бути якщо не ворогами, то принаймні суперниками, стала однією з найпрекрасніших і найшляхетніших сторінок історії світової літератури. Вони були справжніми друзями, а їхнє творче суперництво, яке отримало назву «року балад», коли поети змагалися, хто краще пише балади, переможця так і не визначило. Як зізнався сам Шиллер, спілкування з Гете було «цілою епохою» в його житті.

НАРОДНА ДРАМА «ВІЛЬГЕЛЬМ ТЕЛЬ»

Одним із найкращих творів Шиллера вважається народна драма «Вільгельм Тель». Розмірковуючи над долею свого народу, прагнучи його об'єднання в єдину державу, Шиллер звернув увагу на національно-визвольний рух швейцарців під проводом Вільгельма Телля. Письменник ніколи не був у Швейцарії, тож, щоб краще уявити місце дії драми, обвішав стіни свого кабінету ліногравюрами швейцарських пейзажів. Він старанно вивчав історичні й фольклорні джерела і в результаті написав, як вважають, свій найкращий твір. Ми можемо лише уявити, що відбувалося у серцях німців, коли вони чули запальні Шиллерові рядки:

Хоч гори й озеро нас розділяють
І хоч окреме в нас урядування,
Ми роду одного й одної крові,
З єдиної походимо вітчизни.

Заклик до національної єдності, віра в щасливе життя вільного і незалежного народу, помножені на геній письменника, зробили п'єсу «Вільгельм Тель» непересічним явищем і в літературі, і в національно-визвольному русі багатьох народів. У ній немає єдиного головного героя, кожен персонаж, навіть якщо він на сцені з'являється на декілька хвилин, має свій характер і своє обличчя. Так на поміст світового театру вийшов народ, що його Шиллер сприймав не як знеособлений натовп, а як союз однодумців, непересічних особистостей і водночас звичайних людей простих і буденних професій. Тріумфальної ходи своєї народної драми театрами Європи і світу Шиллер так і не побачив — цьому завадила смерть. Вдячні швейцарці проголосили Шиллера своїм національним письменником, а його драму — національним героїчним епосом.

У Веймарі Шиллер разом із Гете заснував театр, що став одним із найкращих у країні. 1802 р. імператор Священної Римської імперії Франц II надав Шиллерові дворянство. Помер великий драматург 9 травня 1805 р. від туберкульозу.

ДІАЛОГ ІЗ ТЕКСТОМ

ДО РАДОСТІ

Радість, гарна іскро Божа!
Несказанно любо нам
Увійти, царице гожа,
В твій пресвітлий дивний храм.
Все, що строго ділить мода,
В'яжеш ти одним вузлом,
Розцвітає братня згода
Під твоїм благим крилом.

Х о р

Обніміться, мільони,
Поцілуйтесь, мов брати!
Вічний Отче доброти,
Дай нам ласки й охорони!

Кого доля ошастила
Тим, що другові він друг,
Кого любить лада мила, –
Йдіть до нас в веселий круг.
Йдіть усі, хто зве своєю
В світі душу хоч одну!
Хто ж весь вік черствів душею –
Йди у іншу сторону.

Х о р

Хто живе в земній юдолі,
Всяк симпатії скорись!
Нас веде вона у вись,
Де Всесильний на престолі.

Радість п'ють усі істоти
З груді матері-землі,
Ті солодкі щедроти
Мають всі – і добрі, й злі.
Радість нас вином сп'яняє
І цілунком огневим;
І черв'як утіху знає,
І небесний херувим.

Х о р

Поклоніться, мільони,
Перед мудрістю Творця!
Сповніть милістю серця
І чиніть його закони.

Радість – всесвіту пружина,
Радість – творчості душа,
Дивна космосу машина
Нею живиться й руша.
Радість квіти розвиває
І розгін дає сонцям,
Їх в простори пориває,
Невідомі мудрецам.

Х о р

Як у безмірі світила
Хором райдужним пливуть,
Браття, йдіть у славу путь,
Що нам радість освятила.

Вчених з істини свічада
Радість успіхом віта,
До чеснот провадить радо,
Хоч тропа до них крута;
На ясній вершині віри
Піднімає хоругов,
В день воскресний на псалтирі
Славить тих, хто смерть зборов.

Х о р

Будьте мужні, мільони!
Вірте, страдні, в кращий світ!
Тих, що справдять заповіт,
Прийме Бог у вічне лоно.

Божество ненаградиме, –
От би нам зрівнявся з ним!

Хай радіють із радими
Горе й злидні в крузі цім!
Не відомста, не погрози –
Всепрощення ворогам!
Хай не ллють у скрусі сльози,
Не гризуться каяттям.

Х о р

Знищим книги борговії!
Помиримося усі!
Браття! Бог на небесі
Не забуде благодії.

Радість в келихах шумує,
Плин іскристий виграє,
Канібалів лють гамує,
Кволим духу додає.
В день веселля а чи тризни,
Коли ходить круговий,
Хай до неба піна бризне,
Дух прославимо благий!

Х о р

Все хвалу йому співає –
Хай гримить псалом гучний!
Дух прославимо благий,
Що над зорями витає!

Будь твердим в лиху годину,
Поміч скривдженим давай,
Всюди правду знай єдину,
Зроду клятви не ламай,
Не знижайсь перед потужним,
Коли треба – важ життям!
Шана й слава чесним, мужнім,
Згуба підлим брехунам!

Х о р

Станьмо дружною сім'єю,
Жити правдою й добром
Присягнімо цим вином
Перед вишнім Судією!

Переклад Миколи Лукаша

Вірші Шиллера надзвичайно важкі для музиканта. Музикант повинен вміти піднятися вище за поета. А хто може змагатися з Шиллером?

Людвіг ван Бетховен

Ода «До радості» Ф. Шиллера, просякнута життєлюбством та вірою у майбутнє єднання всього людства, стала своєрідною емблемою провідного – оптимістичного – умонастрою доби Просвітництва.

Вірш був написаний 1785 р. для дрезденської масонської ложі як гімн свободі й звеличення єдності людей. 1793 р. Шиллер знову звернувся до тексту вірша. Він замінив ключове слово твору. І ода «До свободи» перетворилася на оду «До радості». Ці зміни поет пояснив бажанням відмежуватися від політики. Він наче передчував, що майбутня Фран-

цузька революція, гаслами якої стануть утвердження свободи і братерства, буде омита кров'ю яacobinського терору...

Поет досить скептично ставився до свого твору, зауваживши, що ода далека від реальності, що ідеали, оспівані в ній, недосяжні. Проте ода швидко розійшлася Німеччиною і стала справжнім народним віршем. Її текст можна було зустріти як у листах до друзів, так і на сторінках дівочих альбомів, прикрашених витонченими вінєтками. Запальні студенти захоплено декламували її на вечірках.

У захваті від твору Шиллера був і Бетховен. Ще в юному віці він вирішив покласти оду «До радості» на музику. Однак лише через двадцять років піднесені строфи Шиллера велично зазвучали у фіналі Дев'ятої симфонії Бетховена.

З 1993 р. ода «До радості» Л. ван Бетховена стала офіційним гімном Євросоюзу й одним із символів Європи.

ДЕВ'ЯТА СИМФОНІЯ БЕТХОВЕНА

Симфонія № 9 ре мінор – це остання закінчена симфонія Людвіга ван Бетховена. Водночас це перша симфонія, в якій до потужних звуків симфонічного оркестру долучається людський голос. Один із найвідоміших творів класичної музики, видатний шедевр Бетховена був створений, коли композитор абсолютно втратив слух!

Життя Бетховена склалося надзвичайно драматично. У ньому було і втрачене кохання, і важкий характер митця, і хвороба, фатальна для музиканта, і зражені ідеали, і постійна матеріальна скрута... І ось, як писав французький письменник Ромен Роллан, із безодні цієї скорботи композитор задумав

оспівати Радість. Це була мрія цілого його життя.

Фінальна тема симфонії – тема Радості – розкривається в оді «До радості», яку виконують хор із солістами. Перед партією хору оркестр замовкає: настає раптова тиша, що надає вступу хору таємничо-божественного характеру.

Прем'єра симфонії відбулася 7 травня 1824 р. у Відні. Коли після фінальних акордів почалася овація, Бетховен, який стояв спиною до залу, нічого не чув. Тоді одна зі співачок повернула великого композитора обличчям до публіки. Від побаченого Бетховен ледь не знепритомнів: у залі відбувалося щось неймовірне. Багато хто плавав.

Це був справжній триумф, який припинила... поліція. Трикратні овації дозволялися лише при зустрічі імператорської родини. А Бетховена викликали на сцену п'ять разів!

1. Пригадайте, який твір називається одою. Порівняйте форму античної оди (Гораций «До Мельпомени») та оди класицистичної (Гете «Прометей»). До якої з них ближчою є ода Шиллера «До радості»?
2. Складіть цитатну характеристику ліричного героя оди.
3. Що є радістю для ліричного героя оди Шиллера?
4. Оду «До радості» називають зразком «лірики думки». Як ви розумієте вираз «лірика думки»? Які просвітницькі ідеї втілено у творі?
5. Шиллер вважав, що ода далека від реальності. За понад двісті років від її написання чи наблизилося людство до ідеалів, оспіваних поетом?
6. Яку роль у тексті оди відіграють окличні речення? Чи зміниться зміст твору, якщо їх замінити розповідними?
7. Прослухайте фінал Дев'ятої симфонії Л. Бетховена. Чому саме цей музичний твір став гімном об'єднаної Європи?
8. Заради рівноправ'я усіх європейських мов 2003 р. було вирішено вважати гімном ЄС лише музику, без тексту. Чи погоджуєтеся ви з цим рішенням?

ПРОСВІТНИЦТВО

Узагальнення за розділом

- ▶ Просвітництво (фр. *siecle des lumieres* – букв. «доба світочів») – це широкий інтелектуальний рух (літературна доба) XVIII ст.
- ▶ Поняття «просвітництво» має кілька значень: ідейно-політичний рух; ідейно-естетична доба; літературна епоха.
- ▶ Основа ідеології Просвітництва – раціоналізм, щира віра у перебудовчу і всепереможну силу людського розуму й освіти (звідси друга назва епохи Просвітництва – «доба Розуму»).
- ▶ Просвітники пропагували (особливо плідно – за допомогою художньої літератури) ідею рівності всіх людей з народження (їхній заклик до «свободи, рівності, братерства» став гаслом Великої французької революції 1789–1794 рр.). Саме доба Просвітництва розвінчала рабовласництво.
- ▶ Найвидатніші представники літератури Просвітництва: Д. Дефо, Дж. Свіфт, Г. Філдінг, С. Річардсон, Л. Стерн, Р. Бернс (Велика Британія); Вольтер, Ж. Ж. Руссо, Ш. Л. Монтеск'є, Д. Дідро, П. О. Бомарше (Франція); Й. Гердер, Г. Е. Лессінг, Й. В. Гете, Й. К. Ф. Шиллер, (Німеччина); К. Гольдоні (Італія); Б. Франклін (США); Д. Фонвізін, О. Радищев, О. Грибоедов (Російська імперія) та ін. В українській літературі просвітницькі тенденції присутні в творах Г. Сковороди.
- ▶ У добу Просвітництва співіснувало кілька провідних літературних напрямів: класицизм, сентименталізм, реалізм та ін.
- ▶ Характерною ознакою просвітницької літератури була наявність у художніх творах певних філософських ідей, прагнення вплинути на суспільство, виховати людей.
- ▶ З одного боку, просвітники добре бачили реальну суспільну несправедливість, життєві проблеми та негаразди, та з іншого – все-таки вірили в розум людини, в настання «царства Розуму», у поліпшення життя суспільства і кожної окремої людини, і саме на цій щирій вірі ґрунтувався домінуючий настрій тієї доби – оптимізм, радісне світосприйняття.
- ▶ У добу Просвітництва остаточно сформувалося ледь означене в XVII ст. поняття єдиної європейської культури, а в певному сенсі – й культури світової, важливою складовою якої є всесвітня література (саме поняття ввів в обіг Й. В. Гете).

РОМАНТИЗМ

Літературні уподобання змінюються від епохи до епохи: те, що дуже подобалося ще вчора, сьогодні заперечують. І навпаки, може статися, що «камінь, відкинутий будівельниками старої споруди, стає наріжним, головним у споруді новій»...

Подібна ситуація склалася у світовій культурі й літературі на початку ХІХ ст., коли новий естетичний володар — романтизм — буквально увірвався на світову культурну сцену з різкими гаслами на кшталт: «Ударимо молотком по теоріях, поетиках, системах!..» або «Правила класицизму — це милиці, а генієві милиці не потрібні».

Удармо молотком по теоріях, поетиках, системах! Скинємо цю стару штука-турку, що закриває фасад мистецтва. Немає ані правил, ані зразків...

Віктор Гюго,
передмова
до «Кромвеля», 1827

Що таке романтизм?

Романтизм (фр. *romantisme*) — це великий художній напрям, що виник наприкінці ХVІІІ ст. у Німеччині, Англії, Франції, поширившись на початку ХІХ ст. у Польщі, Російській імперії, Австрії, згодом — у США. Його ознаками є заперечення раціоналізму, культ почуттів, увага до особистості, її індивідуальних рис; неприйняття буденності і звеличення «життя духу»; зображення незвичайного героя в незвичайних умовах; наявність провідних мотивів самотності, світової скорботи (національної туги) і романтичного бунту, нескореності; історизм і захоплення фольклором.

ЛІТЕРАТУРА РОМАНТИЗМУ: ПЕРІОДИ ТА ТЕЧІЇ

Періоди літератури романтизму:

- ▶ I — приблиз. 1790-ті рр. — поч. ХІХ ст. — творчість німця Новаліса, англійців В. Вордсворта, В. Блейка та ін.;
- ▶ II — 1815–1830 рр. — творчість англійців Дж. Байрона, В. Скотта;
- ▶ III — 1830 р. до середини ХІХ ст. — творчість поляка А. Міцкевича, угорця Ш. Петефі, француза В. Гюго, росіян О. Пушкіна, М. Лермонтова. В українській літературі — передовсім Т. Шевченка, М. Гоголя.

Течії літератури романтизму:

- ▶ народно-фольклорна — казки братів Грімм, «Вечори на хуторі біля Диканьки» М. Гоголя та ін.;
- ▶ гротесково-фантастична — твори Е. Гофмана, деякі з «Петербурзьких повістей» М. Гоголя та ін.;
- ▶ байронівська — твори Дж. Байрона, Г. Гайне, А. Міцкевича, Ш. Петефі, О. Пушкіна, М. Лермонтова та ін.;
- ▶ вальтерскоттівська — історичні романи В. Скотта, «Тарас Бульба» М. Гоголя, «Чорна рада» П. Куліша та ін.

Термін «романтизм» має свою історію. Спочатку романтичним (тоді казали – «романічним») називали все незвичайне, фантастичне, чого не існувало в реальному житті, але про що можна було прочитати в книжках, романах (звідси – «романічний», а згодом – і «романтичний»). Згадаймо **рицарські романи** з їхніми вигаданими історіями та героями, від яких збожеволів Дон Кіхот. І аж на суміжжі XVIII–XIX ст. терміном «романтизм» стали позначати новий літературний напрям, що йшов на зміну класицизму.

РОМАНТИЗМ І ЙОГО ЕСТЕТИЧНІ ПОПЕРЕДНИКИ

Класицисти захоплювалися античністю, а Середньовіччя сприймали як добу суцільного невігластва та варварства. До «варварського» вони відносили й фольклор власних народів: французів, німців, англійців... «Буває: лиш ім'я ми варварське найдемо, – писав Н. Буало, – і варварською вся здається нам поема». Отже, на думку класицистів, уже імена персонажів творів мали бути грецькими або римськими: Антігона, Цезар, Цицерон, інакше твір одразу видавався «варварським».

Романтики ж, навпаки, надавали перевагу туманності, алегоричній ускладненості, містицизму й фантастичності, а також похмурій тональності Середньовіччя. Вони рішуче відкинули античність як єдиний і незмінний еталон мистецтва усіх часів і народів, заявивши: навіть якщо хтось питиме виключно сік високої пальми, все одно він не досягне її зросту, так само й сучасні митці не стануть великими, навіть живлячись виключно доробком «високої античності».

Революція в естетиці

Романтики здійснили справжню **революцію в естетиці**. Ще від античності художня творчість порівнювалася з науковою діяльністю, сприймалася як своєрідна «технологія творчості»: вона мала свої закони, правила та взірці, які опановував митець. Фактично йшлося про наслідувальний («творити треба так, як найталановитіші попередники») або як мінімум творчо-наслідувальний характер мистецтва.

Романтизм рішуче відкинув цю традицію, оголосивши її простим копіюванням, а не творчістю. А ось справжньою творчістю романтики вважали лише неповторно-індивідуальну, практично не відтворювану мистецьку діяльність. Справжній митець (романтики називали його «генієм», а Е. Гофман – «ентузіастом») нікого не наслідує, а створює щоразу неповторний, унікальний шедевр: «Будь-який поетичний твір, – стверджував Новаліс, – має бути як живий індивідуум». Тож як нема й бути не може двох абсолютно однакових людей (індивідуумів), так нема й бути не може двох однакових художніх творів.

Не можна забувати й того, що, попри повагу до блискучого розуму й особистої мужності просвітників, багатьох проблем реального життя вони так і не розв'язали. Так, Велика французька революція, на прапорах якої були написані чудові гасла: «Свобода! Рівність! Братерство!», перетворилася на криваву бійню, коли помічники катів утомлювалися тачками відвозити від гільйотин відрубані голови «ворогів народу». Недаремно від ідей Просвітництва відвернулося багато колишніх їхніх палких прихильників (Фрідріх Шиллер, Генріх Гайне та ін.). Оце розчарування в обіцянках просвітників стало ще однією причиною успіху романтиків, які зневажали «розумування» як у житті, так і в художній творчості.

Відмова жити виключно розумом

У добу романтизму епіцентром інтересу митців стала душа людини. Якщо класицисти абсолютизували розум («Любіть же розум ви! Нехай він тільки сам/ Принадність і красу утворює пісням». — *Н. Буало*), то романтики віддали перевагу «життю духу»: почуттям, уяві й передусім фантазії митця. Тому для поживи фантазії та творчої уяви автор історичного роману «Собор Паризької Богоматері» Віктор Гюго щовечора разом із друзями сходив на найвищу вежу оспіваного ним собору, щоб побачити красу заходу сонця і наснажитися на творчість.

Романтики пропагували створення уявного (вигаданого, нафантазованого) світу. Саме романтизму ми завдячуємо появою фантастичної літератури (у тому числі фентезі: пригод володарів кілець Дж. Р. Толкіна або Гаррі Поттера Дж. Ролінг).

Романтики цінували «ентузіазм і натхнення». Вони підкреслювали, що їхній поетичний хист, їхні творчі злети пов'язані зовсім не з розумовою діяльністю чи умінням римувати, на чому наполягали класицисти. Усього цього, на думку романтиків, було замало, щоби стати справжнім поетом. Поетом поета робить його вроджений талант і навіть його богообраність.

На думку романтиків, могутній дух, нестримні уяву та фантазію справжнього митця неможливо уповні відтворити в слові, творчості, так само як за димом, що куриться над кратером, неможливо досягнути всю потужну підземну силу вулкану.

«Гармонія контрастів» (В. Гюго) і «літературна свобода»

Класицисти намагалися впорядкувати цей суперечливий, «роздертий» світ («У зрозумілу систему стулити шматки»), їх дратували його суперечності і контрасти. Натомість романтики «збагнули суперечливість світу як його багатство» і навіть шукали в контрастах... гармонію! Тому антитеза стає в їхніх творах не лише прийомом, а й одним із провідних композиційних принципів. Це помітно, зокрема, в наявності в їхніх творах двох світів: світу реального та світу уяви, за Е. Гофманом, світу «ентузіастів» (митців, творчих людей) та світу «філістерів» (тупих обмежених міщан).

Класицисти підкреслювали роль чітких норм і приписів у творчості, романтики ж порівняли ці приписи з милицями, визначивши романтизм як вияв «літературної свободи». Тому коли класицисти суворо стежили, щоб їхні твори мали чітку закінчену структуру, то романтики, навпаки, навмисне не дописували їх, надавали їм вигляду «творчого безладу», «геніальної хаотичності». Так, роман М. Лермонтова «Герой нашого часу», де ще відчутні риси романтизму, побудований як низка хронологічно непослідовних частин, і до його повного прочитання навіть не завжди зрозумілий сюжет.

Виявом «літературної свободи» є також орієнтація романтиків на змішування жанрів, абсолютно неприйнятне в класицизмі. У добу романтизму виникли перехідні явища, що поєднали різні роди й жанри літератури. Особливо продуктивними виявилися **ліро-епічна поема** (поєднання лірики й епосу) і **драматична поема** (поєднання лірики й драми). У нових жанрових утвореннях працювали англієць Джордж Гордон Байрон («Паломництво Чайльд-Гарольда», «Манфред», «Каїн»), угорець Шандор Петефі («Апостол»), німець Генріх Гайне

(«Німеччина. Зимова казка»), поляк Адам Міцкевич («Конрад Валленрод», «Дзяди»), українець Тарас Шевченко («Тарасова ніч», «Катерина», «Гайдамаки», «Великий льох»), росіянин Михайло Лермонтов («Демон», «Мцирі») та ін.

Ще одним жанровим відкриттям романтиків був **роман у віршах** («Дон Жуан» Дж. Байрона, «Пан Тадеуш» А. Міцкевича, «Євгеній Онегін» О. Пушкіна). Рисами синтетизму позначені й такі романтичні жанрові новоутворення, як **повість-казка, новела-казка** (наприклад, «Крихітка Цахес» Е. Т. А. Гофмана).

Чи не найпопулярнішим відкриттям романтизму став **історичний роман**, де поєдналися риси власне роману (який тоді міцно асоціювався з вигадкою) та історіографії (літератури про реальні історичні події та постаті). Тут пальма першості належала «шотландському чарівнику» Вальтерові Скотту. Він одним із перших зрозумів, що «народ хоче отримати свою історію з рук поета, а не історика. Він прагне не переліку сухих наукових фактів, а фактів, знову розчинених у тій первісній поезії, з якої вони народилися».

Світ старовини завжди хвилював і приваблював людей. В історії народи шукали й знаходили відповіді на питання й виклики сучасності та майбутнього. Нація існує доти, доки пам'ятає власну історію. Донести ж історичну пам'ять не лише до сучасників, а й до нащадків, можна різними шляхами. Один із них — написання історичних праць. Проте для пересічних людей історія завжди була чимось більшим, аніж сухим переліком імен і фактів. Людина більше довіряє іншій історичній пам'яті, тій, що збереглася в народних переказах і піснях, успадкованих від діда-прадіда, тобто в епосі. Одна справа — вивчити відомості про гетьмана Петра Дорошенка на уроках історії чи знайти у Вікіпедії, а зовсім інша — почути пісню «Ой на горі та й жінці жнуть...», де той самий Дорошенко «веде своє військо, військо запорізьке».... Недаремно дослідник епосу О. Веселовський якось заявив: «Епос — це історія в народній пам'яті».

РІХАРД ВАГНЕР І СИНТЕЗ РОМАНТИЧНОГО МИСТЕЦТВА

Найсміливішим «змішувачем» жанрів був німецький романтик, композитор і письменник Ріхард Вагнер (1813–1883), що прагнув створити універсальне синтетичне мистецтво, зливши в органічну єдність міф, поезію, театр і музику.

Його творчість — унікальне явище світової культури. Непересічний філософ, драматург, теоретик мистецтва, він відомий більше як геніальний композитор. Вагнер створив **музичну драму**, твір, що органічно поєднує музику й поезію. Він вважав, що музична драма стане головним жанром «музики майбутнього», зміст якої повинен базуватися не на історичних чи побутових сюжетах, а на давніх міфах, переказах і легендах, бо саме в них сконденсовані вічні, непідвладні часу цінності людства. Особливості музичного стилю Вагнера полягали в тому, що основою вокальних партій стала музична декламація. Мелодія розвивається віль-

но, як мовлення, і передає найменші відтінки драматичної дії.

Чверть століття писав він свою тетралогію «Перстень Нібелунгів», в основу якої покладений давньогерманський епос «Пісня про Нібелунгів». До тетралогії входять опери «Золото Рейну» (текст — 1852, музика — 1854), «Валькірія» (1852/1856), «Зігфрід» (1851–1852/1871), «Загибель богів» (1848–1852/1874). Згадку про його ранні опери «Тангейзер» і «Лоренгрін», теж створених на основі середньовічних легенд, ви знайдете в «Портреті Доріана Грея» Оскара Вайльда.

Спеціально для опер Вагнера у німецькому містечку Байрейті у 1876 р. був збудований театр, у якому і до цього часу відбуваються Вагнерівські фестивалі. Ось уже понад століття цим фестивалем, який є значною подією культурного життя Європи, керують прямі нащадки великого композитора.

Саме романтики «запровадили моду» на історію. В **історичному романі** поєднані історичний факт із художньою вигадкою, відтворено дух певної історичної епохи, живий і неповторний колорит минулого, місцевий колорит. В. Скотт досліджував закономірності історичного процесу: наприклад, як саме відбувалося об'єднання саксів і норманів в одну англійську націю («Айвенго»).

Історичними романами зачитувалися всі. Їм довіряли більше, ніж історикам. А поневоленим народам вони допомагали пережити важкі часи. Так, коли Польща втратила незалежність і була розпайована між Росією, Австро-Угорщиною і Пруссією, трилогія Генріка Сенкевича про її минуле нагадала полякам їхню історію і дала надію, що народ, який мав таких славних звитязців, рано чи пізно здобуде незалежність. До речі, перший із романів трилогії Сенкевича називається «Вогнем і мечем», і в ньому йдеться про війну поляків із запорозькими козаками під проводом Богдана Хмельницького (екранізований відомим польським режисером Єжи Гофманом).

У передмові до роману «Айвенго» В. Скотт відкриває двері до своєї творчої лабораторії, пояснює задум і джерела роману. Передовсім це фольклорні балади, зокрема про Робіна Гуда. Головним героєм твору він робить не значну історичну особу (короля Річарда чи принца Джона), а пересічну людину. Звісно, Айвенго — це сміливий, благородний воїн, ідеальний лицар. Але з погляду історичного процесу він — людина звичайна, «маленька», на відміну від монархів, які керували державами.

Оце й було великим відкриттям В. Скотта. Він уперше показав, що творцями історії є не лише видатні особистості, а й простий народ: саксонський дворянин Айвенго або й кріпаки Гурт і Вамба. Від їхньої вправності й відданості залежить доля короля Річарда. Тож, рятуючи його, вони тим самим впливають на історію Англії і всього людства, навіть не замислюючись над тим, що майбутніми поколіннями їхнє повсякдення може сприйматися як героїчне чи трагічне минуле. У романах В. Скотта історія вривається в життя людини і несе її за собою у бурхливому потоці. Тож історичні твори показали, що оповідь про життя пересічної людини (саксонця Айвенго чи українців Тараса Бульби і Петра Шраменка) може бути цікавою і захопливою.

РОМАНТИЗМ І НАРОДЖЕННЯ ДЕТЕКТИВУ

До відкриттів романтизму належить і поява **детективу**, батьком якого вважають американця Едгара По. Першими детективними творами вважають його новели «Убивство на вулиці Морг» (1841) і «Таємницю Марії Роже» (1842), де діє такий собі Дюпен, перший з-поміж

детективів, «літературний батько» славетних Шерлока Холмса (героя детективів Артура Конан Дойла), комісара Мегре (персонажа творів Жоржа Сіменона), Еркюля Пуаро, міс Марпл (витвору фантазії Агати Крісті) та ін.

Саме По дав «рецепт» цікавого детективу: в його центрі — розкриття таємничих причин і обставин злочину; розслідування проводить надзвичайно здібний amator; про хід розслідування зазвичай розповідає його друг; у творі наявна одна або й

кілька хибних версій; розгадка таємниці має бути несподіваною, щоб дивувати читачів, але водночас кожна обставина розгадки таємниці має бути логічно зумовленою, позбавленою будь-якої загадковості. Читач повинен лягнути себе по лобі: мовляв, і як же це я раніше сам про все не здогадався? Рецептами Е. По скористалося багато письменників. Та чи не найбільший успіх випав на долю англійця Артура Конан Дойла. Його герої Шерлок Холмс і доктор Ватсон блискучо завоювали світ.

РОМАНТИЗМ В УКРАЇНІ

В Україні романтизм відіграв значну роль у пробудженні національної свідомості, обґрунтуванні історичної самобутності народу, його «духу», культурних традицій, мови, літератури, інтересу до вивчення власної історії (П. Куліш, Т. Шевченко, М. Максимович та ін.).

Можливо, М. Гоголь (романтик у ранній період творчості) написав історичну повість «Тарас Бульба», щоб нагадати українцям, що вони є нащадками «славних прадідів великих» і гідні жити у своїй власній незалежній державі, а не бути окраїною інших країн. Схожі завдання ставив перед собою і Пантелеймон Куліш, автор першого в українській літературі історичного роману. Творчість В. Скотта вплинула як на М. Гоголя, так і на П. Куліша. Досить прочитати «Тараса Бульбу» і «Чорну раду», щоб упізнати в них знахідки «шотландського чарівника».

Місцевий колорит як відкриття романтиків

Романтики відкрили т. зв. **місцевий колорит**. Саме їм завдячують багато етнографічних знахідок і відкриттів, зокрема — німецькі народні казки вперше записані романтиками братами Вільгельмом і Якобом Грімм, а українські легенди, пісні й перекази лягли в основу багатьох творів Миколи Гоголя.

Місцевий колорит можна відтворювати багатьма засобами. Скажімо, вживаючи власні імена персонажів. Наприклад, більш українського імені, ніж Тарас Бульба, і знайти важко. Отже, Гоголь уже цим створював національний колорит. Іноді письменники згадували якесь суто національне свято, як це зробив А. Міцкевич, уживши як назву своєї поеми польсько-литовсько-білоруське слово «дзяди» (з наголосом, на польський лад, саме на першому складі; свято вшанування пращурів, поминки). Та найпродуктивнішим шляхом відтворення місцевого колориту романтики вважали роботу з фольклором.

Уже знайомий вам штюрмер Гердер переоцінив роль фольклору. Якщо класицисти ставилися до нього як до пережитку варварських часів, то Гердер проголосив фольклор найвищим художнім надбанням.

На відміну від класицистів, які зосередилися переважно на Елладі чи Римі, романтики цікавилися особливостями «національного духу» кожного з європейських народів. Причому їх цікавили не лише аристократи, а й прості люди. Тож

романтики започаткували те шанобливе ставлення до фольклору, яке дозволило словацькому романтику Я. Коллару (його шанував наш Тарас Шевченко), назвати усну народну творчість «ключами від святині національності».

Увага романтиків до місцевого колориту тісно пов'язана з **неприйняттям буденності та зацікавленням усім оригінальним, самобутнім, екзотичним**. Романтиків узагалі цікавила не повсякденність, а все незвичайне, виняткове, барвисте, фантастичне. Адже «дух романтизму екзальтований та ліричний, він задихається в тісних рамках сучасного; митцю-романтикові потрібні повітря, простір, чари далеких обривів, величаві декорації історії та природи» (М. Зеров). Скажімо, романтики полюбили **екзотичний пейзаж**. І за екзотикою можна було не ходити далеко, часто вона виявлялася поруч. Так, Російській імперії, до складу якої входила Україна в ХІХ ст., Україну відкрив Микола Гоголь. Від появи його «Вечорів на хуторі біля Диканьки» українське в Росії увійшло в моду, а російська мова збагатилася українськими словами, яких раніше не знала («парубок», «борщ», «галушки» та ін.).

Лейтмотиви літератури романтизму

Романтики відчували недосяжність високого ідеалу, конфлікт неординарної особистості із суспільством, її приреченість на нерозуміння оточення. Тому один із провідних в літературі романтизму є **мотив самотності**: «Самотність... В людях що? І що співець для них?» (А. Міцкевич, «Дзяди»); або: «Біліє парус одинокий / В морськiм тумані голубім... / По що пливе він в світ широкий? / Що кинув він в краю своїм?..» (М. Лермонтов, «Парус», переклад М. Терещенка). Мотиви самотності пронизують також поезії німця Генріха Гайне: «Чому троянди немов неживі!..», «На півночі кедр одинокий!..», «Як я з милою розставсь!..» та ін.

Із мотивом самотності тісно пов'язаний мотив **світової скорботи**. Тут перше слово належало Джорджу Байрону («Мій дух, як ніч!..»). Англієця переспівував М. Лермонтов: «Дума» («Печально я дивлюсь на наше покоління!..»), «І нудно, і сумно! — і нікому руку податъ!..», «Станси» («Душу давить днів журбомана!..»). А в поневоленіх націй мотив світової скорботи переливався в «мотив національної туги» (поезії Т. Шевченка про колишню козацьку славу).

Дуже яскравим був мотив **романтичного бунту**. Так, продовжуючи традицію Гете, Байрон зображує нескореного титана Прометея, який сміливо кидає виклик Зевсові й усім богам Олімпу:

Хай доля зла тебе скувала,
Та виклик твій, борня зухвала,
Завзяття во́гнене твоє,
Твій гордий дух і непокора,
Що їх і небо не поборе,
Для смертних прикладом стає...
Та дух бунтарства — не покіти —
Найважчі розбиває пута,
І волі людської снага,
У муках зрощена, в одчаї,
Надії й віри не втрачає,
Зухвало виклик зустрічає
І владно смерть перемага!

Каспар Давид Фрідріх. Мандрівник над морем туману, 1818

Пейзаж для романтиків — це втілення як душі світобудови, так і настрою самого художника. Картина відображає драматичну суперечність: людина панує над пейзажем і водночас є абсолютно незначною в оточенні величних скель, далеких гірських піків і безкрайнього моря туману.

Лейтмотив — провідний настрій, головна тема, основний ідейний і емоційний тон літературно-художнього твору, творчості письменника, літературного напрямку.

Останній поет і перший критик романтизму

ГЕНРІХ ГАЙНЕ.

Збірка поезій «Книга пісень»

Гайне мріяв про справедливий світ, вільну й демократичну Європу. І в тому, що вона таки постала, – велика заслуга Г. Гайне та його сучасників. Насіння, яке вони засіяли, зійшло. Можливо, саме на це й сподівався

поет, кажучи: «Насправді я не знаю, чи заслужив я, щоб після моєї смерті мою труну прикрасили лавровим вінком. Але на цю труну ви маєте покласти меч, тому що я був хоробрим солдатом у війні за звільнення людства».

ГОТУЄМОСЯ ДО ДІАЛОГУ

ГЕНРІХ ГАЙНЕ (1797–1856)

▲ Готліб Гессен. Портрет Гайне, 1828

*Чудову пісню – пісню нову,
О друзі, я буду співати!
Ми хочемо царство небесне тут,
На цій землі, збудувати.*

Heinrich Heine

Далі були університети, де Гайне опановував юриспруденцію: Боннський, Геттінгенський і Берлінський. Серед його вчителів – філософи світового рівня – Август Вільгельм Шлегель та Георг Вільгельм Фрідріх Гегель. Хоча спеціальністю він не надто переймався, надаючи перевагу лекціям з історії та літератури, докторську дисертацію з права у Геттінгені захистив.

Однак його цікавила поезія і лише поезія. Знаменита нині збірка **«Книга пісень» (1827)** стала коштовною перлиною німецької та світової лірики.

Гайне не був самотником, зосередженим на власних переживаннях і жалях. Мандри роздрібненою Німеччиною, роздуми над долею співвітчизників вилилися в **«Подорожні нариси» (1826–1831)**, якими надзвичайно захоплювалася публіка і які були заборонені в деяких німецьких містах. Через різко негативну реакцію пруської верхівки на ці твори та надії, що їх зародила у Гайне французька липнева революція 1830 р., поет назавжди переїхав до Парижа (1831).

Служіння ідеям свободи, рівності й братерства спонукали Гайне стати, за його влучним висловом, «барabanщиком революції». З батьківщиною Гайне зв'язку не втрачав. Досвід революційної Франції він хотів поширити на відсталу тоді Німеччину. У Парижі він активно займався журналістикою. А в Німеччині книги забороненого поета мали неймовірний попит і розходилися великими накладками. Користуючись постійною матеріальною скрутою поета й тим, що через загрозу арешту приїхати до Гамбурга той не міг, видавець фактично паразитував на ньому, виплачуючи копійчані гонорари. Тож коли хтось із відвідувачів жалюгідної мансарди заводив розмову про Гамбург, Гайне не без іронії показував зображення будинків, які збудував видавець за прибутки від його книжок.

Лише через 13 років еміграції поетові пощастило знову потрапити на батьківщину. Коли пруські прикордонники, як водиться, спитали, чи немає в нього забороненої літератури, він чесно їм відповів: «Є!», і, постукавши пальцем по своєму лобі, показав: «Ось тут». Написана роком пізніше **сатирична поема «Німеччина. Зимово казка» (1844)** була теж заборонена в Пруссії, а на кордоні отримали наказ заарештувати її автора, хоч би де він з'явився. Бо ж Гайне, як ніхто інший, добре бачив суто німецькі проблеми: націоналістичний мілітаристський дух, гоніння на вільне слово, пережитки феодалізму.

З 1846 р. Гайне опинився, за його власним висловом, у «матрацній могилі» – почався прогресуючий параліч. Проте він не втратив інтересу до життя, а й далі працював – усі вісім років лежання на матраці.

У 1851 р. вийшла друком поетична збірка **«Романсеро»**, яку критики називали «золотою книгою переможених»:

Не врятує героя
Ні шолом, ні ясна зброя.
Ось лежить він на землі,
А мерзотник у сідлі...

Здавалося, доля вирішила уповні познущатися з Гайне: все, у що він вірив і чому присвятив життя, зазнавало краху. «Весна народів» закінчилася заморозком реакції, березнева німецька революція 1848 р. теж захлинулася. Гайне та його товаришів згодом назвали «поколінням переможених».

Утім, хто переможець, а хто переможений – розсудив час.

Збірка поезій **«Книга пісень»**

Однією з найпопулярніших книг «останнього поета романтизму й першого його критика», як називав себе Гайне, є збірка поезій **«Книга пісень»**. Вона до певної міри автобіографічна, адже саме нерозділене кохання до кузини Амалії покладено в основу вічної історії, яку переповів Г. Гайне.

Я рано підпав під вплив німецьких пісень... У моїх віршах... до певної міри народна лише форма, зміст же належить «цивілізованому» суспільству, яке просякнуте умовностями... Я... зрозумів, як зі старих форм народних пісень можна створити нові форми, теж народні, хоча в них немає ні наслідування застарілої мовної незграбності, ні безпорадності.

Г. Гайне

«Книга пісень» була надрукована у 1827 р. й об'єднала всі вірші, написані митцем до цього часу. Вже самою назвою поет визначив особливості своєї збірки, що створювалася під впливом народної пісні. Він не лише використав окремі фольклорні теми та мотиви, а й за формою наблизив свої вірші до пісні, використавши, зокрема, улюблений фольклором **ліричний монолог**.

«Книга пісень» не знає рівних за кількістю перевидань, а також перекладів на музику. Що ж зробило збірку такою популярною? Насамперед щирість, простота, підкреслена (як у фольклорі) наївність передачі почуттів. Ліричний герой «Книги пісень» сповідує істину, зрозумілу й майже недосяжну водночас: без кохання немає щастя, а без щастя життя втрачає сенс. Це піднесене почуття поет ніби «приземлив», перенісши місце дії на міські вулиці чи у міщанські вітальні. Тут і там ми бачимо ознаки буденності: групка причепурених міщан радісно й завзято чимчикує на свято, захоплено спостерігаючи, «як світ романтично зацвів», а «їхні вуха довго вбирають радісний спів шпаків»; колишня кохана, змарніла і втомлена, повертається з базару; а ось освітлений вечірній будинок, у вікнах якого подеколи з'являються тіні, – ці та безліч інших деталей підкреслюють достовірність, примушують повірити в щирість і правдивість того, що відбувається навколо.

Інтермецо

– невеликий музичний твір довільної форми, а також самостійний оркестровий епізод в опері або проміжний розділ в інструментальній композиції.

«Книга пісень» складається з 5 розділів: «Страждання юності» (1816–1821), «Ліричне інтермецо» (1822–1823), «Знову на батьківщині» (1823–1824), «Подорож на Гарц» (1824), «Північне море» (1825–1826). Попри розмаїтість, цикли органічно продовжують один одного й об'єднані спільним мотивом – сповіддю ліричного героя, що розкриває формування й розвиток його особистості. Він то романтично піднесений, то іронічно глузливий.

У I частині ліричний герой страждає від нещасливого кохання. Його кохана – підступна, жорстокосерда і немилосердна. У свідомості героя все переплуталося: буття і сон, життя і смерть, фантазії й реальність. Зневажене почуття стає джерелом гострого конфлікту з навколишнім світом. Тож особиста трагедія перетворюється на вселенську катастрофу. Загальний настрій цієї частини – розпач і розпука.

Відчай «Страждань юності» змінюється світлою тугою в «Ліричному інтермецо». Поет уславив земне кохання в усій його життєвій красі й привабливості, адже жоден вимріяний поетичний ідеал нічого не вартий, коли немає реального почуття. Від вірша до вірша перед нами проходить своєрідний любовний роман, складений із ліричних мініатюр. «В чарівний місяць май» ліричний герой закохався, але дівчина його не помічає і виходить за іншого, залишивши самотньому герою лише страждання.

У циклі «Знову на батьківщині» Гайне використовує традиційний мотив подорожі: розчарований ліричний герой покинув рідні місця і згадує минуле. Юнацькі страждання йому дорогі як згадка про світле, хоча й болюче почуття.

Змінюється і сприйняття коханої: вона не винна в стражданнях ліричного героя, адже кохання спалахнуло в його душі не з її волі. Ліричний герой дорослішає, починає розуміти неоднозначність і суперечливість кохання: те, що нещодавно здавалося неймовірною трагедією, здатне вивищити нас і допомогти зрозуміти істинну глибину людського життя.

В останній частині збірки «Північне море» ще більше підсилюється схильність ліричного героя до пошуку відповідей на вічні запитання. Він намагається злитися з природою, відчути себе хай маленькою, але такою необхідною частинкою Всесвіту.

Більшість віршів збірки за формою нагадують народну пісню й написані як ліричний монолог-сповідь. Тут немає складних метафор чи алегорій. Мова віршів наближена до розмовної, активно використовуються паралелізм та питальні речення, що теж характерно для народної поезії. Про цей цикл Гайне сказав: «Ці вірші належать до найсамобутнішого, що я написав».

Важливим засобом розкриття внутрішнього світу й стану душі ліричного героя є зображення природи. Самотні кедр і пальма, неживі троянди, мовчазні фіалки, холодне сонце – всі ці образи найповніше розкривають усе безмежжя страждань ліричного героя, підкреслюючи його нерозривну єдність із природою, а природи – з ним.

Ще однією виразною особливістю «Книги пісень» є її іронія. У Гайне вона охоплює зображення як зовнішнього, так і внутрішнього світу.

Філістери, вбрані на свято,
Ідуть в поля і ліси,
Стрибають, немов цапенята,
Сп'янілі геть від краси.

Захоплено спостерігають,
Як світ романтично зацвів,
І довгим вухом вбирають
Дзвінки пісні шпаків.

Переклад Марії Пригари

Мене ти ще більш печальним
Зробила на довгі дні –
У поцілунку прощальнім
Відмовила мені.

Стрілятися я не стану,
Про це ти й думать облиш, –
Бо все це, моя кохана,
Було вже зо мною раніш.

Переклад Павла Усенка

На кінець XIX ст. кількість віршів із «Книги пісень», покладених на музику, становила понад півтори тисячі. До поезії Гайне зверталися композитори Ф. Шуман, Ф. Ліст, Ф. Шуберт, Й. Брамс, Р. Штраус, Р. Вагнер, О. Мендельсон, Е. Гріг, П. Чайковський, М. Лисенко та ін.

Гарна доля судилася «Книзі пісень» і на українській землі. Окремі вірші збірки майже відразу були перекладені українською мовою. Особлива заслуга тут належить Лесі Українці, якій вдалося передати тонкий ліризм віршів Гайне. Поезії німецького романтика привертала увагу Ю. Корецького, М. Рильського, Л. Первомайського, М. Пригари, М. Лукаша, О. Новицького, В. Струтинського, П. Усенка, Н. Забіли та ін.

Еволюція ліричного героя «Книги пісень»: від надмірного романтизму через більш тверезий погляд на світ до відсторонення від засад романтичної свідомості (романтична втеча від дійсності в любов – розчарування в ідеалі коханої і кохання взагалі – іронічне ставлення до світу і до себе).

1. У чому Г. Гайне вбачав своє призначення як письменника?

2. Як життя і творчість письменника пов'язані з суспільним і політичним життям того часу?

3. Чи є творчість поета автобіографічною?
4. Чи згодні ви з твердженням, що Гайне належить до покоління переможених?
5. Чому в Німеччині за життя Гайне і пізніше, за часів Третього рейху, були заборонені твори поета?
6. Порівняйте збірку «Книга пісень» Г. Гайне та «Книгу пісень» Ф. Петрарки. Що їх об'єднує? Чи наслідував німецький поет Петрарку?
7. З яких циклів складається «Книга пісень»? Чи пов'язані якимось чином вірші в циклі між собою?

ДІАЛОГ ІЗ ТЕКСТОМ

На півночі кедр одинокий
В холодній стоїть вишині,
І, сніжною млою повитий,
Дрімає і мріє вві сні.

Він мріє про пальму чудову,
Що десь у східній землі
Самотньо і мовчки сумує
На спаленій сонцем скалі.

Переклад Леоніда Первомайського

Самотній кедр на стромині
В північній стоїть стороні,
І кригою, й снігом укритий,
Дрімає і мріє вві сні.

І бачить він сон про пальму,
Що десь у південній землі
Сумує в німій самотині
На спаленій сонцем скалі.

Переклад Максима Рильського

¹ В оригіналі вірш називається «Сосна і пальма», а в перекладах з'явився кедр, оскільки в німецькій мові слово «сосна» чоловічого роду.

У романтичних творах знаходимо підкреслене звеличення «життя духу», і навіть змалювання природи перетворюється на засіб пізнання героєм світу та власної душі.

У вірші описано два дерева — північний кедр¹ і східну пальму. Проте це не просто пейзажна замальовка. Сенс вірша значно глибший: у ньому втілено мотив самотності людини в цьому світі, причому самотності трагічної та непереборної. Кедру й пальмі ніколи не зійтися разом, оскільки

пальма не приживається на півночі, а кедр не росте на сході.

Тож цей романтичний вірш, який можна було б віднести до пейзажної лірики (бо в ній зображується природа), насправді належить до лірики інтимної (яка зображує душу, внутрішній світ людини). І все-таки наведена поезія є водночас і перлиною світової пейзажної лірики.

1. Доведіть, що вірш «На півночі кедр одинокий» належить до романтичної лірики.
2. Які настрої втілено у вірші Гайне? Які художні засоби використовує поет?

Коли розлучаються двоє,
За руки беруться вони,
І плачуть, і тяжко зітхають,
Без ліку зітхають, смутні.

З тобою ми вдвох не зітхали,
Ніколи не плакали ми;
Той сум, оті тяжкі зітхання
Прийшли до нас згодом самі.

Переклад Максима Стависького

Щемлива й щира лірична мініатюра «Коли розлучаються двоє...» входить до розділу «Ліричне інтермецо». Своєю формою вона нагадує народну пісню. Настрої смутку й туги створюються за допомогою повторення слів «плакати», «зітхати», «зітхання», «сум», «смуток».

Вірш побудований за принципом контрастного паралелізму. У першій строфі, що є уривком з німецької народної пісні, йдеться про закоханих, які сумують у передчутті розлуки. Нам не відома причина розлуки – зрештою, вона й не має значення, бо йдеться не про певну ситуацію, а про почуття всіх закоханих, яким не судилося бути разом.

Чому герої другої строфи не оплакували кінця свого кохання, а сумують через довгі роки? Може, кохання було нерозділеним, або ж вони не наважувалися освідчитися, а тепер сумують через втрачені чи невисловлені почуття.

Вірш «Коли розлучаються двоє» поклав на музику Микола Лисенко. Романс став таким популярним, що його вважають українською народною піснею.

Чим, на вашу думку, вірш «Коли розлучаються двоє» близький українській ментальності?

Не знаю, що стало зо мною,
Сумує серце моє;
Мені ні сну, ні спокою
Казка стара не дає.

Повітря свіже й прозоре,
І Рейну тихий плин;
В вечірньому сяйві гори
Звели гряди верховин.

Незнана красуня на кручі
Сидить у самоті,
Упали на шати блискучі
Коси її золоті.

Із золота гребінь тримає
І коси розчісує ним,
І дикої пісні співає,
Не співаної ніким.

Рибалку в човні о ту пору
Проймає нестерпний біль,
Він дивиться тільки вгору,
Не бачить ні скель, ні хвиль.

Зникають в потоці бурхливім
І човен, і хлопець з очей,
І все це своїм співом
Зробила Лорелей.

Переклад Леоніда Первомайського

▲ Скеля Лор Лей на Рейні

Історію про дівчину, яка всіх, хто пливе Рейном біля скелі Лор Лей, зачаровує своїм співом, розповів у баладі німецький поет-романтик Клеменс Брентано.

Лорелей пробуджувала палкі і згубні почуття в кожного, хто її бачив. Саму ж красуню коханий покинув. Єпископ засудив її до покути в монастирі. Нещасна вийшла на гору, щоб востаннє побачити замок, який був свідком її кохання, – і кинулася зі скелі в бурхливий потік. Їй здалося, що за нею на човні приплив коханий. А три рицарі, які її супроводжували, померли від туги на вершині.

Вірш «Не знаю, що стало зо мною...» входить до циклу «Знову на батьківщині».

...Золотоволоса красуня співає на тлі вечірнього неба під плескіт рейнських хвиль. Її пісня вабить рибалку, який гине в бурхливому вирі біля скелі Лорелей.

Гайне не описує детально ні красуні, ні загибелі рибалки. Вірш дуже ста-

ВІРШІ ГЕЙНЕ МОВОЮ МУЗИКИ

«Книга пісень» Г. Гайне стала джерелом натхнення для багатьох композиторів світу. Проте особливе місце серед них належить німцям Францу Шуберту й Роберту Шуману. Вони написали на вірші Гайне багато пісень. І в Шуберта, і в Шумана в музичному оформленні велика роль належить фортепіано, звучання якого поширюється за межі звичайного акомпанементу й повністю підкоряється слову й голосу, ніби намагаючись зробити вірш Гайне ще рельєфнішим і емоційнішим. Дивно, але творчість поета викликала в них різні музичні асоціації. За допомогою музики Шуберт спробував розкрити внутрішній сенс слів Гайне: його пісні – це скорботні мелодії, у яких перебиваються відтінки почуттів, що іноді навіть не усвідомлюються ліричним героєм.

Шуман на вірші з «Ліричного інтермецо» створив цикл «Кохання поета». Розповідь Гайне про юнацьке кохання, що викликає поблажливу усмішку в зрілі роки, у Шумана перетворилася на пристрасну оповідь про сильне й могутнє почуття, яке то примушує героя неймовірно страждати, то підносить його до незабутнього блаженства. Цикл «Кохання поета» закінчується розгорнутим фортепіанним монологом, у якому одні дослідники вбачають образ коханої, який неможливо забути, а інші трактують як романтичну мрію про красу, без якої творчість не має жодного сенсу.

1. Презентуйте свій плейлист пісень на слова Г. Гайне. Поясніть критерії відбору.

2. Підготуйте мультимедійний проект «Чарівна сила музики й співу в міфах та літературі» (наприклад, Орфей, сирени, Лорелей тощо).

тичний – схожий на картину. Чим привабила ця «дика», не співана ніким пісня рибалку? Чому його «проймає нестерпний біль»? Можливо, у його душі жевріє промінчик надії на ймовірне, хай і швидкоплинне, щастя із золотоконою красунею, а можливо, фантастична картина надто вже контрастує з тією буденністю, у якій він мусить жити – і так жити вже несила. Чи він просто зачарований красунею, яка, швидше за все, навіть не помітила його загибелі? Лорелей Гайне уособлює згубну силу кохання, якою вона наділена попри свою волю. А може, безжальну й байдужу красу. Чи ще щось інше?

Трагічна історія кохання рибалки до Лорелей нагадала йому власне нещасливе кохання. Рани ще не загоїлись, і стара казка їх роз'ятрює, але водночас заспокоює, бо дає змогу поглянути на почуття ніби збоку, навіть дещо іронічно. Ліричний герой відчуває полегшення, звільняється від болю, прощавшись із минулим. Деякі дослідники вважають, що цей вірш – прощання Гайне з романтизмом.

Ця поезія Гайне стала у Німеччині неймовірно популярною піснею. Її вивчали у школах як народну і співали на вулицях навіть під час Третього рейху – тоді як твори Гайне палали на площах.

- 1.** Що символізує образ Лорелей у вірші Гайне «Не знаю, що стало зо мною...»?
- 2.** На прикладі кількох віршів покажіть роль і місце природи в ліриці Гайне.
- 3.** За мотивами поезії Гайне напишіть мініатюру «Сумує поетове серце».

ВІДЛЮННЯ

Максим Рильський

ГАЙНЕ

Арлекін з трояндою в руці
Йде серед буйного карнавалу.
Щоки й чобло у смішній муці,
А в очах далекий відблиск жалю.

Правда, смішно вірити й любити,
Правда, смішно з квітів милуватись?
Скільки років, скільки вже століть
Люди вміють їсти й цілуватись!

Він сміється, щоб не заридать,
Він плига під звуки сарабанди, –
Та нікому б не здолав оддять
Арлекін кривавої троянди!

Поет і воїн

ДЖОРДЖ НОЕЛЬ ГОРДОН БАЙРОН.

Вірші. Поема «Мазепа»

Англійському поету Байрону судилося стати символом романтизму, кумиром кількох поколінь європейців. Його портрети прикрашали кабінети вчених і будуари дам, у його героїв закохувалися шляхетні панянки,

а їхню поведінку наслідували запальні юнаки. Навіть життя Байрона, сповнене таємниць і міфів, злетів і падінь, неймовірних пригод і поневірянь, є ніби ще одним твором, написаним геніальним романтиком.

ГОТУЄМОСЯ ДО ДІАЛОГУ

ДЖОРДЖ НОЕЛЬ ГОРДОН БАЙРОН (1788–1824)

Дж. Байрон народився в Лондоні у старовинній англійській шляхетній родині. Його мати походила зі знаменитого, але збіднілого шотландського роду Гордонів (звідси – одне з імен Байрона).

Дитинство хлопчик провів у чарівних горах Шотландії і надихався романтичними пейзажами: крутими урвищами і височезними скелями, самотніми велетами-деревами й розбурханими гірськими потоками.

Після смерті далекого батькового родича 10-річний хлопчик успадкував титул лорда і роль головного представника роду Байронів. Після закінчення закритого коледжу для аристократів у Гарроу (1801–1805), де поглиблено вивчав історію, філософію, географію, античну літературу, він здобув освіту в Кембриджському університеті (1805–1808), де найохочіше вивчав історію та літературу.

Вже в Гарроу Байрон показав силу своєї натури. Від неправильного лікування дитячої хвороби одна нога в нього була трохи коротшою за іншу, і він ходив, трохи накульгуючи. Але характер мав залізний, багато й напружено займався спортом і ціною неймовірних зусиль і виснажливих тренувань він навчився ходити не кульгаючи, та ще й став чудовим фехтувальником, боксером, гравцем у крикет і одним із найкращих танцюристів Лондона. А ще Байрон був чудовим плавцем: у 1809 р. він уплав подолав гирло ріки Тахо (це

▲ Річард Вестолл.
Джордж Гордон Байрон

*Та дух бунтарства – не покути –
Найважчі розбиває пута...*

«БАЙРОНІЧНИЙ ГЕРОЙ» І БАЙРОНІЗМ

Усі ці твори, а насамперед «східні поеми», породили новий тип персонажа – «байронічного героя». Це самотня розчарована людина (часто із загадковим минулим), яка з гордим презирством ставиться до суспільства, що відштовхнуло її, і мстить цьому суспільству, але при цьому й сама страждає. Вона має страдницьку душу, сильний характер і бунтівливу вдачу. Ця внутрішня суперечливість «байронічного героя» чи не найкраще втілена в рядках із поеми «Корсар» (характеристика її головного героя Конрада) – «з вогнем в очах і серцем крижаним».

опозиційною («Смаглява раса з берегів Гангу до ґрунту зрушить вашу імперію тиранів», – проголосив він у своїй першій промові). Звісно, парламентарі не пробачили сміливого поета, і незабаром зробили все, щоб прискорити вигнання Байрона з батьківщини.

Тим часом кожний новий твір додавав поету все більшої слави. Це так звані «східні поеми»: «Гяур» (1813), «Корсар» і «Лара» (1814). Кожна зі «східних поем» є невеликою віршованою повістю, у центрі сюжету якої – доля якогось одного романтичного героя. Вся увага автора скерована на те, щоб розкрити внутрішній світ героя, показати глибину його могутніх пристрастей.

Тим часом у Англії Байронові фактично влаштували бойкот, і **25 квітня 1816 р.** він назавжди покидає батьківщину. Він переїхав до Швейцарії, а згодом до Італії, яка після розгрому Наполеона саме потрапила під владу Австрії. Став активним учасником національно-визвольної боротьби, брав активну участь у діяльності підпільної організації карбонаріїв («вуглярів»). Під час перебування Байрона в Італії з'являється ліро-епічна поема «Мазепа» (1818). Повстання карбонаріїв у Неаполі (1820–1821) було придушене іноземними військами за санкцією «Священного союзу» Австрії, Пруссії та Росії (Гайне драгувало саме слово «священний» у назві цієї репресивної машини). І Байрон їде (1823) допомагати грекам, які саме боролися за звільнення від влади Туреччини.

Від 1818 р. до кінця свого короткого життя поет пише перший у світовій літературі **роман у віршах «Дон Жуан»**, який так і не закінчив. А цікаво було б побачити його фінал, адже образ Дон Жуана абсолютно не схожий на «байронічного героя».

понад кілометр розбурханої під час океанського припливу води!), а через рік за 65 хвилин переплив протоку Дарданелли! У 1818 р., коли він переміг у запливі у Венеції, подолавши за чотири години двадцять хвилин відстань у кілька миль, італійці з повагою назвали його «англійцем-рибою».

Зовнішність молодий багатий лорд мав божевистенну, був цікавим співрозмовником, мав шалений успіх у жінок. А якщо до цього всього додати літературну геніальність, то можна зрозуміти, чому він мав, як це часто трапляється з непересічними особистостями, одразу дві армії: шанувальників і заздрісників.

Писати вірші Байрон почав рано, багато перекладав із давньогрецької й латини, тож добре знав античну літературу. Однак по-справжньому займається поетичною творчістю почав у Кембриджі.

Рік виходу перших двох пісень «Паломництва Чайльд Гарольда» був етапним у житті Байрона. Він досягнув повноліття і отримав право засідати в Палаті лордів. Сьогодні його позицію назвали б

Дочка лорда Байрона Ада відома як математик і автор опису обчислювальної машини Чарльза Беббіджа. Алгоритм обчислення чисел Бернуллі на аналітичній машині, описаний Адою, є першою програмою для відтворення на комп'ютері. Тому її вважають першим програмістом.

«ПАЛОМНИЦТВО ЧАЙЛЬД ГАРОЛЬДА»

У 1809 р. Байрон подорожує до Іспанії, Португалії, Албанії та Греції, результатом чого стали дві пісні першої у світовій літературі **ліро-епічної поеми «Паломництво Чайльд Гарольда»**, які Байрон привіз до Англії в липні 1811 р. і, доопрацювавши, видав у 1812 р.

Геніальний твір миттєво прославив автора, молодий поет відчув суть романтичного «духу епохи». Після цієї публікації Байрон написав, що «якось одного чарів-

ного ранку він прокинувся і відчув себе знаменитим». А його герой Чайльд Гарольд, сумний блукач, який розчарувався в честолюбних надіях і солодких мріях юності, став виразником настроїв і сподівань молодого покоління. Цей розчарований аристократ тікає від свого суспільства в далекі екзотичні краї, де шукає дикої природи (улюблений для романтиків мотив утечі від буденності), не створеного цивілізацією життя, гармонійної краси.

У Греції Байрон продовжив боротьбу проти деспотії. Він озброїв і навчав цілий загін грецьких повстанців. У м. Міссолунги він захворів на лихоманку й помер 19 квітня 1824 р. Тіло видатного поета було перевезено до Англії. А остання поетична крапка його життя – вірш, написаний поетом на своє 36-ліття – могла б послугувати епіграфом до всієї його буремно-романтичної долі: «Як шкода молодих років, / На жертву волі їх оддай! / До битви стати час наспів. / В борні сконай!..» (переклад Д. Паламарчука).

1. У чому вбачав своє призначення як письменника Дж. Байрон?
2. Після якої події поет записав у щоденнику, що на ранок він прокинувся знаменитим?
3. Що змусило його покинути Англію?
4. Як життя і творчість письменника пов'язані із суспільним і політичним життям того часу?
5. Чи має творчість поета автобіографічний характер?
6. Яку роль відіграв Байрон у розвитку англійського й світового романтизму?
7. До якої течії романтизму ми можемо віднести творчість Байрона?
8. Чи знайшли настрої світової скорботи своє відображення у творчості Байрона?
9. Дайте визначення поняття «байронічний герой». Чи має це явище суто літературний характер?
10. Що в поезії Байрона є символом нескореності?
11. Схарактеризуйте ліричного героя поезій Байрона (на прикладі прочитаних творів). Доведіть, що це романтичний герой.

ДІАЛОГ ІЗ ТЕКСТОМ

ХОТІВ БИ ЖИТИ ЗНОВ У ГОРАХ

Хотів би жити знов у горах
Дитям безжурним, як колись,
Блукать між скель, в морях суворих
Між хвиль розбурханих нестись.

Моя ж душа, мов птах прип'ятий,
Що прагне скель і висоти,
Страждає в Англії пихатій,
В краю лукавства й німоти.

Дай утекти мені, талане,
На лоно урвищ і горбів,
Забудь всі титули й кайдани,
Лакуз вельможних і рабів.
Веди мене на хмурі скелі,
Де стогне грізний океан, –
Верни в дитинства дні веселі,
Дай серцю відпочить од ран.

Я мало жив, та відчуваю:
Чужий я в цьому світі лжі.
Навіщо ж темрява ховає
Той знак останньої межі?
Я спав, я снів про щастя, доки
Не заступив тих марень гніт, –
То, Правдо, промінь твій жорстокий
Вернув мене у нищий світ.

Кого любив – давно нема вже,
Та й друзі розійшлись, як дим.
Надію втративши назавше,
Вже й серце стало крижаним.
Хай інколи тамує келих
Скорботу й біль, нехай уста
Сміються між питців веселих, –
Я серцем завжди сирота.

Як слухать ляси разуразні
Не друзів і не ворогів,
Кого у тлум строкатий блазнів
Маєтність або сан привів!
Де ж друзів коло? Чом не склалась
Та приязнь вірна і свята?
Набрид мені вертепний галас
І втіх нещирих марнота.

А ти, о Жінко, світоч вроди,
Йй тобі розрада і любов,
Та в серці в мене стільки льоду,
Що я й до тебе охолов.
Цей світ лукавства і облуди
Я б проміняць на край хотів,
В якому вільно дишуть груди
Між темних урвищ і хребтів.

Туди б, з незлобним серцем, в бурю,
На те безлюддя, до стихій!
Волю пустку дику й хмуру,
Таку ж, як дух похмурий мій.
О, як мені з душного світу,
Мов голуб до свого кубла,
У небо грозове злетіти,
В кочівлю сонця та орла!

Переклад Дмитра Паламарчука

Вірш «Хотів би жити знов у горах» (1806) належить до збірки «Години дозвілля» (1807). Це перша збірка дев'ятнадцятирічного поета, яку він підписав власним іменем. Критики зустріли її неоднозначно. Хтось привітав появу молодого поета, чий неабиякий літературний талант яскраво засяяв в щирих юнацьких віршах. А от у журналі «Единбурзький огляд» з'явилася брутальна рецензія, яка фактично заперечила наявність у поета-початківця будь-якого поетичного хисту. Однак такий холодний прийом консервативними літераторами не збентежив молодого поета. У дошкульній сатиричній поемі «Англійські барди і шотландські оглядачі» (1809) він висміяв тих, хто, на його думку, стримував розвиток англійської літератури.

Вірш «Хотів би жити знов у горах» просякнутий традиційними мотивами і настроями поезії романтизму. Самотня душа ліричного героя страждає від пихатості й лукавства світу. Він хоче втекти від нищої буденності в край, «в якому вільно дишуть груди». Це край його дитинства, світ спогадів про ті часи, коли він був щасливим серед «скель і висоти».

1. Знайдіть у тексті поезії традиційні для романтизму образи.
2. Які два світи протиставляються в поезії? Схарактеризуйте їх, використавши найяскравіші метафори та епітети вірша.

3. Якому світу належить незлобне серце ліричного героя? Чому воно стало крижаним?
4. Знайдіть слова, які пов'язані з поняттям «холод». Яку роль вони відіграють у тексті? Чи асоціюються вони у вас із юнацьким світоглядом? Чому?
5. Визначте риси романтизму в характеристиці ліричного героя вірша.
6. Порівняйте ліричних героїв Байрона та Гайне. Що їх об'єднує, у чому вони різні?
7. Доберіть до вірша живописні та музичні ілюстрації. Поясніть свій вибір.

Мій дух, як ніч. О, грай скоріш:
 Я ще вчуваю арфи глас.
 Нехай воркує жалібніш
 І тишить слух в останній час.
 Як ще надія в серці спить,
 Її розбудить любий спів.
 Як є сльоза – вона збіжить,
 Поки мій мозок не згорів.

Але суворо й смутно грай,
 Додай жалю в свій перший звук.
 Молю тебе, заплакать дай,
 Бо розпадеться серце з мук.
 Воно в собі терпить давно,
 Вже в йому вщерть тяжких образ;
 Як не допоможе спів, воно
 Від мук страшних порветься враз.

Переклад Володимира Самійленка

Вірш «Мій дух, як ніч...»¹ належить до циклу «Єврейські мелодії» (1815), написаного під впливом Старого Завіту. Біблійні історії зацікавили поета передовсім через почуття й пристрасті, що вирують у душах біблійних героїв. Поет вільно переспівав старозавітні історії, наповнивши їх суто романтичним духом: настроями самотності й відчаю та скорботної мужності у важких випробуваннях, насланих долею.

сюжетну основу вірша «Мій дух, як ніч...» становить історія старозавітного царя Саула і співця Давида. Саул – уособлення правителя, що отримав владу Божою волею, але став негодним Господу, бо відвернувся від нього. Відступивши від Саула, Бог привертається до юного пастуха Давида і наближає його до себе. Саме Давид є автором Книги Псалмів, звернених до Господа, тож його пісню чує Бог.

Вірш Байрона – це звертання-монолог Саула до Давида. Його душа розривається під тягарем неймовірного страждання: його дух, як ніч; мозок ось-ось розірветься від напруги, а серце розпадеться з мук, бо вщерть наповнене скорботою. Ніщо не може втішити царя, лише божественний звук арфи в руках співця, чий пісню любі Господу. Саул хоче переконатися, що його душа жива, не скам'яніла, адже він ще здатен чути «арфи глас». Він прагне, щоб божественна пісня розбудила в серці надію, щоб сльози полилися з його очей.

Мотив плачу (скорботи) характерний для романтиків, бо він є символом живої й чутливої душі, ознакою «життя духу». Похмурий настрій вірша підкреслюється нагнітанням ключових слів: *ніч, муки, сльоза, образа, жаль, страждання*.

Проте ця сюжетна основа вірша ніби виноситься за дужки. Вірш є алегорією стражденної душі, що прагне спокою й умиротворення.

¹Цей вірш – звертання біблійного царя Саула до співця Давида, легендарного автора біблійних псалмів.

1. Що стало причиною суму й страждань ліричного героя вірша «Мій дух, як ніч...»? Як відображені в цій поезії настрої світової скорботи?

2. Порівняйте біблійну історію про Саула і Давида та її інтерпретацію Байроном.
3. Чи має герой вірша надію на подолання темряви у своїй душі?
4. Чи можна назвати ліричного героя вірша байронічним героєм?

МАЗЕПА (скорочено)

Після поразки під Полтавою від російського царя зранений шведський король Карл XII тікає із залишками свого війська і зупиняється на ночівлю в лісі під дубом.

III

Під вічним дубом і собі
Мазепа стелиться в журбі.
І сам він був, як дуб-титан,
Землі козацької гетьман.
Він обійняв свого коня
За шию, наче той рідня,
І не зважаючи на втому,
Підкинув листя вороному,
Обтер на спині вогкий пил,
Звільнив з оброти¹ і вудил,

І неприховано радів,
Що їв годованець степів,
Хоча й тривожився раніше,
Чи стане він на пасовище,
Адже оцей купратий² кінь
Був невловимий, наче тінь,
Неначе блискавка гарячий,
Проте покірливий, терплячий,
І ніс вождя у далечинь,
Як справжній кінь, татарський кінь!

¹Оброть – елемент кінської упряжі.

²Купратий – тут: великий, могутній.

IV

Тоді гетьман короткий спис
Під стовбур дерева одніс
І горностайову кирею,
Розкинувши, послав землею.
Узяв рушницю – диво див,
Порохівницю відкрутив,
Чи порох часом не промок,
Чи цілий кремінь і курок?
Оглянув добре в темноті
Черес³ і піхви золоті,
Чи не погнулися вони
В диму і полум'ї війни?
Коли ж оглядини скінчив,
Дістав баклажку і харчів,
Поставив на обрусі⁴ трав
І почерёжно частував
Усим, що ніздрі так лоскоче,
Самого короля і пóчет –
Без непокою, як майстрі
Бенкетом правлять у дворі.
І Карл під вигуки зусіль

Прийняв з приємністю хліб-сіль,
І видавалось кожну мить,
Що понад горем він стоїть.
Тоді почав: – У всіх із нас
Могутній дух в серцях не згас,
Та хто між нами, хоч один,
Здобутись міг на більший чин
І менш сказати взагалі,
Ніж ти, Мазепо! На землі
Від Олександрових походів
Такої пари не знаходив,
Як ти і гордий Буцефал,
Який несе тебе учвал.
І слава Скитії зів'яне
Перед тобою, мій гетьмане,
Бо сумніваюся, щоб скит⁵
Міг появити більший сприт –
Ударити свого коня,
Летіти вітром навмання
Вперед від краю і до краю
Крізь луки, ріки і сади...

³Черес – шкіряний пояс, в якому можна носити гроші.

⁴Обрус – скатертина.

⁵Скит – скіф.

Карл просить гетьмана, щоб він розказав, де він навчився так вправно їздити на коні. Мазепа почав свою оповідь. Він розказав, що в юні роки служив пажем при польському королі Яні Казимирі.

V

Вродливий красень з мене був.
Як сімдесятий рік минув,
Тоді признатися не гріх,
Що на світанку днів моїх
З чоловіків ніхто красою
Не міг би зміритись зо мною.
Я мав і молодість, і міць,
Рум'янець повний серед лиць
І шкіру ніжну, молоду,
А нині зморшки на виду.
Бо час, турботи і війна
Своє зробили. Все мина.
Неначе плугом перейшло
Через усе моє чоло.
Я б зрікся роду і сім'ї,
Коли б вернути дні мої,
Але й вони зрівнять не годні
Моє учора і сьогодні.
А втім, як бачите, літа

Не вигнули мого хребта,
Не зменшили і не змінили
Відваги, розуму і сили,
Інакше б я отут в цей мент
Не повідав старих історій
Під деревом в ночі беззорій,
Як мій розкинутий намет.
Та, прошу Вас, дозвольте далі,
Я повертаюся до кралі.
Мені здається, що вона
Струнка, вродлива і ставна
Біжить до мене від берези...
Ах, образ юної Терези,
І досі, нібито живий,
Стоїть у пам'яті моїй...
Я так любив її тоді,
Я так люблю її тепер –
В нещасті й радості, в біді
Вогонь безсмертний не помер!..

Дізнавшись про кохання дружини і юного пажа, граф вирішив покарати Мазепу.

IX

– Коня! – І вивели коня.
Тяжка була із ним борня –
То справжній виходень пустині,
Що народився в Україні.
О дикий звір! – у нього крок
Швидкий, мов спалахи думок, –
І не забуду я до скону,
Як ми зустрілися увіч¹:
Його жажливого полону
Минала тільки перша ніч.
Всі перевтомлені були,
Ніяк приборкати не могли

Його шаленого пориву,
Він дибився і їжив гриву,
Покритий піною, коли
Його до мене підвели.
І в лютім запалі тоді
Мене стайничі молоді
Йому на спину завдали,
Різучі в'язучи вузли,
Жахнули скакуна – і враз
На волю випустили нас, –
Вперед ми ринулись навпір
Скоріше струменя із гір!

¹ Увіч – віч-на-віч.

² Порсклівий – швидкий, гарчачий.

X

Вперед, вперед! – нестримний рух.
Мені забило вітром дух
І я побачити не міг,
Куди мій кінь порскливий² біг.
Лише займалося на світ,

А він од замкових воріт,
Почувши волю степову,
Летів, збиваючи траву.
Останній, дальній людський звук,
Який почув я в муках мук,

Був дикий регіт, свист і сміх
Юрби нищителів моїх.
У звиннім русі, наче тур,
Я обірвав на шії шнур,
Що замість повіду вандáли¹
Його до гриви прив'язали.
Напівзвільнилась голова
І крикнув я страшні слова,
Але здавив прокльонів грім,
Бо все одно не чути їм.
Я сердився, хотів ураз
Помститися за біль образ,
Та це зробив за кілька літ:
Від осоружних тих воріт
Нічого я не залишив;
Ані підбіймових мостів,
Ані решіток опускних,
Чи загород, ровів старих,
Ні ка́меня, ані бруска –
Все знищила моя рука:
Ніде й зелá² за кілька гін,
Лиш муравá на гребнях стін
Ще пробивалася, на жаль,
Де був тривкий фундамент заль.
Сама пустеля. І якби
Минали ви оті горби,
Ніколи вам не прийде мисль,
Що замок там стояв колись.
Я споглядав готичні вежі

Все далі, далі кінь і я
Неслись, як вітру течія,
Лишаючи у далині
Дими стовпами і вогні.
Ми поспішали метеором,
Який у небі незорім
Сліпучим спалахом з узбіч
Освітлює раптово ніч.
Ніде ні міста, ні села,
Де наша путь вперед лягла,
І тільки поле простягалось

В тріскучих бдсвітах пожежі,
Гули обвалені вали,
Дощами бливо лили,
Чорніючий високий дах
Весь у пропалених дірках
І товщина його потворна
Вже не була помстовідпóрна.
Цього не ждали навесні,
Коли металися в огні,
Мов підливаючи оливу
Несамовитому пориву,
Що мушу я одного дня
Осісти іншого коня
І з військом знов прийти сюди
Віддарувати шал їзди.
Я не забув гіркої гри,
Ті міцно зв'язані шнури,
І як доносились луна
До змиленого скакуна.
Реванш настав – їх карти биті,
Бо час рівняє все на світі,
І все, що маємо робить –
Лише чекати слухну мить,
Бо не було ще сили зла,
Яка б уникнути могла
Від неминучої покари,
І довго влучують удари
Тих, що неправости тавро
Цінують вище за добро.

XI

До обрїю, де чорний прáліс
Далеко майорів без меж.
Крім залишків зубчастих веж,
Які давно побудували
Навкір татарської навали,
Ні сліду селищ: рік було –
Турецьке військо тут пройшло,
А де ступнуть лихі копита,
Квітуча зелень кров'ю вкрита.
Погнало хмарами згори,
Стогнали жалібно вітри –
Я міг би відповісти їм
Так само стогоном слабим.
Та ми неслися в далеч дику
І ні молитви, ані крику,
Ні пари з вуст. Лиш падав піт,

¹ *Вандáли* – тут: жорстокі, немилосердні люди.

² *Зелó* – зелень.

Як дощ, на гриву, на живіт
 Мого коня, який весь час
 Щетиною в нестямі тряс,
 Від страху пирскав, горбив спину
 І мчав галопом без ушину.
 Я іноді хотів, щоб він
 Сповільнив трохи свій розгін,
 Ба ні – від зв'язаного тіла
 В нім наростала гнівна сила
 І ще прискорювала біг,
 І кожний рух, який я міг
 Зробити, щоб мій біль пом'як,
 Будив у ньому переляк.
 Я випробував голос мій –
 Він був і тихий, і слабкий,
 Але і цей найменший видих
 Конем сприймався, ніби вибух,
 Немов лунав мисливський ріг,
 І він стрибав, і швидко біг.
 Тим часом гострі ланцюги
 Врізались більше від ваги,
 Кривавим потом промокрілі,
 Який стікав по всьому тілі,
 А спрага пра́жила язик,
 Вогонь – і той би так не пік!

▲ Луї Буланже. Страждання Мазепи, 1827

Мазепа – незвичайний герой у незвичайних обставинах – приваблював багатьох художників-романтиків.

XII

Ми наближались, де ріс
 Без меж великий, дикий ліс
 Могутніх і старих дерев;
 Страшного вітру хижий рев,
 Що мчав з сибірської тайги,
 Не міг здолати їх снаги.
 Але ті стовбури міцні
 Були на віддалі. В тіні
 Кущі обм'яювали їх
 Зеленим листям; кожен з них
 Буяв, пишався, молодів,
 Та в час осінніх вечорів
 Життєву барву трапив знов.
 Той лист нагадує собою
 Червону, закипілу кров
 На трупах, що на полі бою
 Лежать без похорон зимою
 Багато буряних ночей
 Бліді, холодні, задубілі –
 І чорні ворони не в силі

Викльовувати їх очей.
 Широка то була рівнина –
 Безкрая, дика, мовчазна:
 Подекуди росла ліщина,
 Каштан, чи дуб, або сосна.
 Та дуже добре, що гілля
 Скрізь розхилилося здаля,
 А не було б того роздолля,
 Мене спіткала б інша доля;
 Сухі обламани сучки
 Не рвали тіла на шматки
 І я знаходив сили досить
 Опухлі рани переносить,
 Що їх роз'ятрили вітри,
 А перев'язані шнури
 Мене тримали від напасти,
 Не даючи на землю впасти.
 Ми шелестіли об кущі,
 Неначе вітер при дощі,
 Лишаючи в дзвінкім розмаї

Шпилі дерев і вовчі зграї.
У ніч холодну і глуху
Я всюди чув їх на шляху;
Ламаючи тонку лозу,
Вони за нами поблизу
Біля коня під самим боком
Постійно гнались довгим скоком,

Який стомити може скрізь
Ярливість пса, мисливця злість.
Куди б не мчався мій пегас¹,
Вони стрибали коло нас.
І в світлі сонячному навіть
Не погасала їх ненависть.
Я вранці бачив їх морді
Вузькі, ошкірені завжди,
Які ховалися за дня,
А ніч – і знову западня:
Бо знову шарпали ліснюк
Скрадливі кроки розбишак.
О як хотів я мати шпагу,
Щоб знищити усю ватагу,
Самому вмерти ж на коні –
Якщо судилось так мені!
Спочатку думав я, що ця
Гонитва близько до кінця,
Тепер же виросла зневіра
У швидкість і потугу звіра.
Але, як сарна з гір, отак
Летів мій расовий рисак.

¹Пегас –
тут: кінь.

◀ Теодор Жеріко. Мазепа, прив'язаний до коня, 1820

ХІІІ

Минули праліс по полудні.
В червневу спеку, як у грудні,
Повітря, наче крижане,
Страшенно мучило мене.
А може то, подумав я,
Вже застигає кров моя?
Терпіння довге без кінця
Приборкує людські серця.
Я сам був інший чоловік,
Нестримний, як гірський потік –
Всі почування пережив
І знаю кожен їх мотив:
В гнів, ненависті й страху
Тортури дикі на шляху,
Страждання, сором, смуток мій,
Усе з'єдналося в одній
Своїй оголеній природі,
Знайшовши вияв у породі,

Якої ця бунтарська кров,
Коли вона хвилює знов
За непокійної пори
І твердо рветься догори,
Подібно, як змія гримуча
Випростується із покруччя,
Готова кинути жало –
Що ж дивного у тім було,
Коли ця виснажена плоть
Нещастя прагнула збороть?
Хиталось небо, як петля,
І розступилася земля,
Все закрутилося в очу,
Здавалося, я вниз лечу,
Та пута зв'язані, міцні,
Тримались добре на мені.
У мозку жар, у серці біль,
Воно забилося тіль-тіль

І зупинилось. Неба стеля,
Як велетенська каруселя,
Крутилася під шум вітрів.
Неясний проблиск пролетів
Зникомо... Потім темінь ця...
Я був мертвіший за мерця.
Тим бігом вибитий із сил,
Я відчував, як небосхил
Насумрився, могильна мла
Находила і геть ішла.
Хотів прокинутись, але
Моє чуття було мале.
Я був немов на дощці в морі,
Коли всі хвилі неозорі
То вгору зносили її,
То знов топили в течії,
Штовхаючи з усіх боків

Десь до пустельних берегів.
Життя не кидало мене,
Мов мерехтіння світляне,
Що бачимо, закривши очі,
Як мозок марить серед ночі.
Та швидко й це пішло кудись.
Тоді вагання почались,
Що, і вмираючи, я все ж
Незмінним був. І нині теж
Я весь такий, коли прийняти,
Що ми повинні відчувати
Багато більше перед тим,
Як прахом станемо земним.
Байдуже. Як би не було,
А я відкрив своє чоло,
Обійми смерті розпростер –
В давно минулому й тепер.

XIV

Вернулась пам'ять. Де ж я знов?
Як лід поблід і захолов.
Крутилася голова. До скронь
Підносився малий вогонь –
Відновлене в мені життя.
Болюче живчику биття,
На мить стемнілося плече
І чую – кров моя тече,
В моєму вусі дзвоном б'є,
І серце змучене моє
Знов хвилюватись почало,
Мій зір вернувся мутний, як скло.
Мені здавалося на око,
Що хвилі бризкали високо,
І відбивали їх верхи
Небесні зірочні шляхи.
Це був не сон. Плив дикий кінь
У ще дикішу вод кипінь!
Розлога річки течія,
Звиваючись, немов змія,

Неслась далеко до небес,
А ми зринали серед плес
Несамовитого безмежжя,
Зближаючись до побережжя.
Мій транс минувся у воді,
Воскресли сили молоді,
Неначе тіло недолуге
Було охрищено удруге.
А кінь мій кидався у вир,
Він гори хвиль, неначе звір,
Збивав широкими грудьми,
І понеслися далі ми.
Нарешті він пішов по дні.
Байдужий берег був мені,
Бо там позаду тьма узбіч,
А спереду і страх, і ніч.
Як довго я у забутті
Лежав на кінському хребті,
Не знати; сам не певний в тім,
Чи подих мій ще був людським.

XVII

Обвідніло. Туману мла
Розвіялася, відійшла
З пустельного німого світу,
Що оточав нас без привіту.
Пощо прохоплювався кінь

Крізь поле, ліс і річку вплинь?
Ані людина, ані звір
Не звеселяли мерхлий зір.
Куди не глянеш, довкруги
Ні від копита, ні ноги

Немає відбитків-слідів.
 На дикім ґрунті не зустрів
 Ні знаку колеса чи плуга.
 Саме повітря – тиха туга...
 Багато верст мій кінь пройшов.
 Такий засапаний, немов
 Ось-ось у нього серце трісне,
 Він далі плентав. Як зумисне,
 Чи то здавалося мені,
 До цього ми були одні.
 Зненацька на шляху страждання
 Почулося коня іржання
 З-поза ялинових кущів.
 Чи, може, вітер прошумів?
 Ні, ні! З-за лісу гарцювала
 Комонних військ важка навала.
 Вона іде! Я бачу он –
 Один великий ескадрон.
 Даремно брався я кричати:
 Вуста мої – німа печать.
 Летіли коні. Де ж це ті,
 Що владно поводи круті
 Їм напинають? Коней тьма –
 І жадних вершників нема!
 Мигтіли гриви навпроти,
 Хвости і ніздрі, і роти,
 Яких ніколи серед піль
 Не роздирав безкровний біль
 Вузечкою на язиці;

Не відали копита ці
 Підків залізної ваги,
 В боки не били острогі, –
 Багатотисячний табун
 Під виляски ростучих лун,
 Неначе хвиль морських прибій,
 Що не спиняє натиск свій,
 Зближався швидко навпростець,
 Як неминучий наш кінець.
 Громоподібна двиготня
 Підсилила мого коня,
 Тих кілька кроків звівши ноги,
 Іржанням тихим від знемоги
 Він відповів – і враз упав!
 З потьмарним зором серед трав
 Вже нерухомі члени всі
 Ще парували у росі.
 Кар'єра перша і остання
 Скінчилася – він без дихання!
 Табун спинився. Кінь-у-кінь.
 Вони побачили падінь
 Мого коня, паси мої,
 Немов криваві ручаї,
 Постб'яли – і знов у путь
 Повітря свіжого дихнуть,
 Вихрилися туди, сюди,
 Вбік повертаючи морді,
 Нас обійшли за рядом ряд,
 Тоді метнулися назад.
 Їх чорний кінь повів притьма¹,
 Як патріарх² над усіма,
 Без плямки білої рістні
 На шкірі пасма смоляні.
 Із пірском, піною, у ліс
 Вони, іржучи, подались –
 Інстинктом вродженим, ачей³,
 Зникали від людських очей.
 Я сам zostався в тій порі
 На бідолашнім тягарі
 Коня мого, який заляк.
 Його позбутися ніяк
 Був неспромбжений – і вкупі
 Вмираючий лежав на трупі!

¹ *Притьма* – дуже швидко.

² *Патріарх* – старійшина роду.

³ *Ачей* – можливо, може бути.

◀ Обкладинка до видання поеми «Мазепа». Автор Володимир Лобода (ЛА «Піраміда», 2010)

XIX

Я опритомнів... Де ж це я?
О бідна голово моя!
Невже це сон, невже це сниться,
Що я у затінку світлиці,
Невже це личенька дівочі?
І в сумніві закрив я очі.
Та це не сон був, не мана –
Висока дівчина, ставна,
Сиділа мовчки під стіною,
Ласкаво стежачи за мною.
Очей проміння осяйне
Найперше вразило мене,
Ті очі чорні і печальні
Струмили погляди благальні.
Я подивився на яву
І зрозумів, що я живу,
А не пожива хижака, –
Примара щезнула тяжка.
Ні, це було вже не ві сні,
Всміхнулась дівчина мені!
Я мовив щось – а слів нема,
Тоді вона прийшла сама,
Із пальця й губ зробивши знак,
Вірніш, наказувала так,

Щоб умирів я свій порив,
Нічого їй не говорив.
Ті руки в неї – мов лілеї:
Вона торкалася моєї
Напівобвислої руки,
Підклала вище подушки,
По тому тихою ходою
Пішла до іншого покою
І, прочинивши двері там,
Щось мовила своїм батькам
Солодким голосом... Повіки
Не чув я кращої музики!
Так ніжно плинув милий стан
І кожен крок був, як пеан¹.
Та їй ніхто не відповів,
Бо сон міцний у козаків.
Тоді, поглянувши з-під вій,
Вона зробила знак новий,
Що всі мені у цій господі
Готові стати у пригоді,
Що тут мені не буде зла,
Щоб я чекав, – і відійшла.
Мене опала самота,
Я був, неначе сирота.

XX

Прийшли за нею батько й мати.
Та що я можу ще сказати?
Не буду стомлювати Вас
У цей лихий незручний час
Своїми довгими згадками,
Як жив тоді я з козаками.
Вони в степу мене знайшли,
В найближчу хату принесли
І до притомності вернули
Любов'ю, догляданням чулим.
О знав би я, що оживу –
Й візьму гетьманську булаву!
Так був я гнаний на коні
У далину широкополу.
Старий безумець! – він мені
Проклав дорогу до престолу.
Забудь свої незгоди злі,
Забудь свої пекельні болі:
Ніхто із смертних на землі

Не відгада своєї долі.
Нехай безсонні вороги
Тепер шугають навкруги –
Ми всі уникнемо погоні
І відпочинуть наші коні
На правім березі Дніпра.
Добраніч, друзі! Вже пора.
Тут стомлений гетьман упав
У пахновинні свіжих трав
На листя дуба та осик.
Постілля зовсім непогане
Тому, хто всюди спати звик,
Де тільки сон його застане.
Та не здивуйтеся, однак,
Що не було йому подяк,
Мазепа добре знав причину –
Король бо спав уже з годину.

Переклад Олекси Веретенченка

Завдяки Байрону постать Мазепи привабила й інших європейських письменників і художників. Так, В. Гюго написав невелику поему «Мазепа» (1828):

Коли Мазепа вздрів, ридаючи з розпуки,
Що лицарські його рамена, ноги й руки
Грубеючим мотузком
Премічно до коня прив'язано баского,
Який вогнем пашисть, засапаний з дороги,
І креше копитом;

Коли під ливом звивався він удавом
І зайве шаленів від немочі небавом
При радісних катах,
І знову на хребет коневі падав потім,
Спітнілий геть увесь, із піною у роті
Та з кров'ю ув очах.

Тоді почувся крик, і раптом по рівнині
Людина й кінь удвох помчали беззупинні
Крізь пагорби пісків,
Здійнявши куряви густої веремії,
Де блискавки в п'яті звивались наче змії
Під натиском вітрів!..

Переклад Всеволода Ткаченка

Відав данину образу українського гетьмана і німець Бертольт Брехт:

Балада про Мазепу

Тією ж уздою, що твердо тримав він завше,
Його прив'язали до спини його ж таки румака, –
Той гнівно шарпнувся, рідні простори згадавши,
І заіржавши, цькований, в темряву поскакав...

Переклад Леоніда Череватенка

Поема «Мазепа» є одним із найцікавіших творів Дж. Байрона. Її сюжет поет узяв із Вольтерової «Історії Карла XII», тож і не дивно, що у творі є певні неточності. Так, українця Мазепу слідом за Вольтером англієць Байрон уважав поляком. Проте Байрон і не претендував на історичну точність, для нього політичні силові лінії XVIII ст. (Батурин – Петербург – Стокгольм), були досить далекими. Поема зовсім не зорієнтована на історичне відтворення постаті гетьмана Івана Мазепи, а є поетичним баченням Байроном улюбленої романтиками «незвичайної особистості в незвичайних обставинах», яке в нього склалося після знайомства з твором Вольтера.

Є тут і **історична основа**. Мазепу знали в Європі: він був близьким до польського короля Яна Казимира, знав не лише Петра I, а й його попередницю царицю Софію, тісно спілкувався зі шведським королем Карлом XII.

Образ Мазепи у світовій літературі з'являвся неодноразово. О. Пушкін у поемі «Полтава» зображує Мазепу підступним мстивим стариганом. Поляк Ю. Словацький у трагедії «Мазепа» зобразив

його юним пажем короля. Байрон же виводить образ гетьмана в найтрагічніший для нього момент – дія поеми розгортається вже після поразки шведів під Полтавою, а отже, краху надій Мазепи на звільнення України з-під влади Росії. Для 30-річного Карла XII полтавський розгром міг видатися однією з поразок, але попереду було життя. А для Мазепи, якому «сімдесятий рік минув», це був фінал життя й усіх мрій. Чи означає це, що він занепав духом? Ні, Мазепа навіть знаходить у собі сили втішати Карла!

Українець постає як нескорений «дуб-титан, землі козацької гетьман», із сильним характером. Не забуваймо, що титаном був інший улюблений герой Байрона – нескорений Прометей. Скорився б Прометей – і не терзав би його орел, дзьобаючи печінку, і вибачив би його Зевс... Скорився б Мазепа, і правив би собі в Україні, скільки Бог одміряв, а Петро I і надалі б відзначав свого «малоросійського намісника». Адже ж нагородив він раніше Мазепу першим у Російській імперії орденом Андрія Первозванного. У поемі «Мазепа» автор сповідує «дух бунтарства – не покути».

Старий Мазепа втратив країну, військо, можливість усе відродити, адже життя його добігало кінця. Попри це, він розповідає про свою давню пригоду пораненому Карлу XII, який тікає від російських військ із невеликим загonom розгромлених під Полтавою шведів. Мазепа розважає пораненого монарха, бо в того болять рани, і він не може заснути.

З одного боку, в образі Мазепа є риси романтичного героя «байронічного» типу. Це і його **трагічна нескореність, і навіть похмурість** («Під вічним дубом і собі / Мазепа стелиться в журбі»). Але, з іншого боку, як написав Пушкін, тут читач марно шукатиме звичного для «східних поем» «похмурого, ненависного, болісного обличчя, яке з'являється майже в усіх творах Байрона». Отже, образ Мазепа знаходиться десь на суміжжі силових ліній творчості Байрона, що теж цікаво читачеві.

Автор зображує українця з неприхованою симпатією, попри те що на той час уже ціле століття російська православна церква постійно виголошувала Мазепі анафему. Про причини симпатії англійського поета-романтика до українського гетьмана можна розмірковувати довго, але чому б не припустити, що гетьман, який боровся за суверенність України, міг бути близьким за духом і помислами англійському лорду, який боровся за суверенність далеких Італії та Греції.

Поема довершена формально: вона починається й закінчується описом табору шведів, а основну частину становить розповідь старого гетьмана про свою страшну пригоду.

Твір Байрона Європа зустріла із захватом. «Байрон був вражений картиною людини, прив'язаної до коня, що мчав її степами, – писав Пушкін. – Картина, звичайно, поетична, – і за це, погляньте, що він з нею зробив!.. Який полум'яний витвір, який широкий швидкий пензель!»

1. Де Байрон запозичив сюжет поеми «Мазепа»?
2. Визначте роль обрамлення в поемі «Мазепа». Чи випадково для основної оповіді автор обирає форму спогадів?
3. Що привабило письменника в постаті Мазепа?
4. Доберіть цитати до характеристики образу Мазепа. Чи можна назвати його байронічним героєм? Чому?
5. У російських художніх творах Мазепа постає в ролі зрадника. А як його постать трактує Байрон? Чи згодні ви з такою інтерпретацією?
6. Чому Байрон називає Мазепу титаном? Чи є у цьому якийсь зв'язок із титаном Прометеєм?
7. Доведіть, що Мазепа в поемі Байрона – романтичний герой.
8. Проаналізуйте сцени «Опис української природи» та «Мазепа в українській хаті». Якою постає Україна на сторінках поеми? Які почуття особисто у вас викликають ці епізоди?
9. Чи можемо ми стверджувати, що в образі Мазепа втілені ментальні риси українця? Чому?
10. Працюючи над поемою, Байрон не вивчав ні автентичних історичних джерел, ні будь-якої іншої літератури про Україну. Чи вдалося поетові передати місцевий колорит українського краю?
11. Чому Байрона називали «Прометеєм XIX ст.»?
12. За мотивами творчості Байрона напишіть есе «Прометей XIX століття».

Естетичне двовладдя

ВЗАЄМОДІЯ РОМАНТИЗМУ І РЕАЛІЗМУ

Ще не було так, щоб попередня літературна доба закінчилася саме о 12-й годині ночі 31 грудня старого року, а наступна почалася саме 1 січня року нового. У мистецтва власний годинник. Це стає ще очевиднішим, коли йдеться про епоху велику й продуктивну, яка впливає на літературний процес навіть через століття. Саме такою була доба романтизму. Від часу свого панування (початок – середина XIX ст.) він постійно нагадував і нагадує про себе аж до сьогодні: так, уже на початку XX ст. виник т. зв. неоромантизм (новоромантизм, за Лесею Українкою). Поруч із домінуючим напрямом чи стилем завжди існують інші: ті, що згасають, і ті, що народжуються.

Тож десь від середини XIX ст. надмірне прагнення до екзотики та невітшна «світова скорбота» романтиків, їхнє намагання занурити читача у світ мистецької уяви та фантазії почали певною мірою надокучати широкій публіці. Колишні відкриття романтизму все частіше перетворювалися на затерті штампи, а зрештою – на пародію. А тим часом навколо вирувало реальне життя, абсолютно не схоже на романтичну картину світу.

До того ж у той час провідним філософським напрямом у Європі та США став **позитивізм** – вчення про те, що все істинне (позитивне) знання є виключно результатом спеціальних наук. Для позитивістів абстрактне фантазування романтиків було пустопорожньою балаканиною, марнуванням часу. Бо яка від нього «позитивна» користь? Конфлікт між світоглядом романтиків і позитивістів можна співвіднести з різницею у світобаченні двох братів, персонажів відомої притчі. Коли вони зайшли в розкішний весняний гай, перший вигукнув у захваті: «Яка краса!» А другий відповів: «Згоден! Бо це ж скільки грошей можна заробити, виготовивши з цих дерев табуретки й продавши їх». Реаліст О. Бальзак, який називав своїм літературним батьком романтика В. Скотта, відзначив, що «перемога реалізму над романтизмом зумовлена торжеством науки над фантазією».

Які є найважливіші ознаки реалізму? **Реалізм** (лат. *realis* – «речовий, дійсний») – великий напрям у літературі та мистецтві, що набув розвитку в 1830–1840-х рр. спочатку у Франції, а в XIX ст. поширився по всій Європі та Америці. Основоположним для реалізму стає принцип відповідності мистецтва реальній дійсності. Ключовою проблемою є взаємини людини й середовища, а також впливу суспільства на формування особистості.

Між культурно-історичними епохами немає чітких хронологічних меж, ці межі рухливі й досить-таки відносні, епохи «заходять» одна в одну, певний час «співіснують» і взаємодіють між собою.

*Дмитро Наливайко,
український
літературознавець*

Жак Луї Давид. Наполеон на перевалі Сен-Бернар, 1801

Існує думка, що саме ця картина дала початок романтизму в європейському живописі.

У 1830–1850-х рр. склалася ситуація «естетичного двовладдя» романтизму і реалізму. Багато видатних письменників починали свій творчий шлях як романтики, а потім ставали реалістами. Так було з Ч. Діккенсом, О. Бальзаком, М. Гоголем, Т. Шевченком та ін. Узагалі, творчість деяких письменників, особливо непересічних, важко втиснути у якісь рамки, «розкласти по полицях»: ось це – «чистий романтик», а ось це – «чистий реаліст».

Мистецька критика намагається за всяку ціну втиснути кожного митця в якусь шухляду, приклеїти йому дешеву етикетку якогось напрямку... Пам'ятаймо, що мистецтво творять митці (одиниці), а не напрями.

*Богдан-Ігор Антонич,
український поет, прозаїк,
перекладач, літературознавець*

Що ж у реалізмі й романтизмі було спільного чи схожого, а чим вони відрізнялися? Передовсім реалізм не відкидав (або відкидав не цілком) знахідки романтизму. Так, реалісти не змогли б бути такими переконливо точними в описах часу й місця дії, якби не знахідки романтизму – історизм і місцевий колорит. Для реалістів (як свого часу для романтиків) принципово важливою була як правдоподібність і точність деталей, так і вірогідність «обличчя епохи» в цілому. Бо характер, вчинки та й, зрештою, доля персонажів у реалістичній літературі мали бути чітко зумовлені реальною історичною ситуацією, походженням та оточенням героя тощо. Ось тут і знадобився реалістам художній досвід романтиків. Адже коли В. Скотт (історичний роман

▲ Поль Деларош. Бонапарт переходить через Альпи, 1848

Наполеон Бонапарт (1769–1821) був для романтиків улюбленим героєм: доля піднесла його на непомірну висоту, а відтак жорстоко кинула в безодню. Він переміг у багатьох битвах, завоював народи, заснував імперію, а потім зазнав поразки і скінчив життя у вигнанні.

«Айвенго») описує лицарський турнір у Ашбі, то читач ніби сам потрапляє в добу Середньовіччя, чує хрипіння лицарських коней, дзвін ударів меча об панцир, бачить яскраві прапорці на списах бійців.

Європейський реалізм першої половини XIX ст. багато в чому формувався як напрям у межах загальноромантичного потоку – в боротьбі з неприйнятними для нього чи навіть йому ворожими сторонами романтичної естетики (зокрема, з наявністю «двох світів», з тенденцією ідеалізації художнього образу) і у згоді з романтичним сприйняттям постійної мінливості світу.

*Дмитро Затонський,
український
літературознавець*

Крім того, письменників-реалістів цікавило відтворення внутрішнього світу персонажів, мотивація їхніх вчинків. «Незмірно легше мальовничо зобразити одяг якогось персонажа, – зізнавався Стендаль, – аніж розповісти про те, що він відчуває, і змусити його розмовляти».

Отже, необхідно було шукати нові художні засоби для відтворення внутрішнього стану персонажів. Це завдання почали розв'язувати вже романтики, які переважно те й робили, що описували «життя духу» своїх героїв. Вони зробили душевні порухи рушієм сюжету своїх творів, а пейзаж – своєрідним «пейзажем душі» (Дж. Байрон, Г. Гайне, М. Лермонтов та ін.). Письменники-реалісти продовжили справу романтиків.

Реалізм вимагав зображення **«типових героїв у типових обставинах»**. Тож учинки героїв мають мотивуватися не примхою письменника, а внутрішньою логікою самого образу. Іноді реалістичні персонажі навіть «не слухаються» свого автора! Якось Пушкін написав фразу,

А В ЦЕЙ ЧАС В УКРАЇНІ...

Відгуркотили наполеонівські війни, захлинулося кров'ю на російських багнетах польське «листопадове повстання» 1830–1831 рр. Але «весна народів» уже стояла на порозі Європи, її подих відчула й Україна...

На межі 1845–1846 рр. у Києві утворилася політична спілка – Кирило-Мефодіївське братство. До неї увійшов Тарас Шевченко, за що поплатився десятима роками солдатчини на Аралі та ранньою смертю. І що аж такого загрозливого для російського царату було в мирних дискусіях десятка українських інтелігентів у тісній квартирці на Андріївському узвозі? Адже навіть самі слідчі доповідали Миколі I: «Україно-славянське общество Св. Кирилла и Мефодия было не более как ученый бред... Учредители его были не в состоянии сделатья скорою причиною восстания...». Проте росіяни передчували, що романтична поетизація всього українського, національно-самобутнього для Російської імперії може стати бом-

бою сповільненої дії: «...Но вред от них мог произойти медленный и тем более опасный... Правительство должно принять меры по отношению особенно к украинофилам, поскольку мысли последних о возобновлении народности (державної незалежності. — Ю. К., Л. К.) их родины могут привести малороссов, а за ними и прочих подданных России к желанию существовать самостоятельно».

А найвидатніші письменники-романтики поступово ставали реалістами, тож у їхніх творах зростає питома вага зображення та критики конкретних суспільних вад. Шевченко наважився зачепити не лише імперську політику, а й узагалі самого імператора та членів його родини (особливо скаженів Микола I від поеми «Сон» («У всякого своя доля»)). Та й значно обережніший за Кобзаря Микола Гоголь перейшов від поетизації козаччини («Тарас Бульба») до сатиричного висміювання російських реалій («Ревізор», «Мертві душі», «Шинель»).

яка наробила галасу, – мовляв, його Татьяна Ларіна «узяла та й вискочила заміж». Читай: автор «Євгенія Онегіна» навіть не здогадувався, що вигадана ним героїня вийде заміж! «Живіть життям зображуваних персонажів, – закликав письменників Л. Толстой, – покажіть їхні внутрішні відчуття, і вони самі зрозуміють те, що їм потрібно за їхніми характерами зробити».

Проте між романтизмом і реалізмом, звісно, існували й принципові розбіжності. Якщо романтиків цікавили «незвичайні герої у незвичайних обставинах» (загадкові розчаровані бунтарі, пригнічені фатальними пристрастями вигнанці суспільства тощо), то реалістів – люди, які займаються буденною діяльністю: селяни чи дрібні службовці, банкіри чи лихварі. Здавалося б, ну що поетичного може бути в описі роботи банкіра чи лихваря? Проте перелік відсотків лихваря Гобсека зачаровує читача не менше, ніж опис екзотичних краєвидів у романтиків.

Потрібно також згадати відсутність у реалістів улюбленого романтиками мотиву втечі героя від сірої буденності. Дія реалістичних творів відбувається в конкретному та добре відомому місці. Деякі дослідники навіть полюбили ходити й перевіряти номери будинків, згаданих у творах реалістів. І часто ці номери й навіть кількість вікон чи балконів збігається.

І насамкінець слід відзначити зміну жанрових пріоритетів. Якщо романтизм є добою панування поезії, то реалізм – епоха домінування прози. Провідним жанром стає соціальний роман, який дозволяв якомога повніше й детальніше відтворювати картини життя суспільства.

-
1. Творчість яких письменників тісно пов'язана як з романтизмом, так і з реалізмом? Чим це можна пояснити?
 2. Що приваблювало письменників-реалістів у романтизмі, а від чого вони прагнули відмовитися?
 3. Що було філософським підґрунтям романтизму, а що – реалізму? Чи могло вплинути це на зміст і форму літературного твору?
 4. Які відкриття та знахідки романтизму реалісти запозичили, а від чого принципово відмовилися?
 5. Порівняйте, як зобразили один і той самий епізод у житті Наполеона художники Жак Луї Давид і Поль Деларош (с. 77). Чим, на вашу думку, відрізняються ці картини і чому? Доведіть, що в картині Делароша поєднуються риси романтизму і реалізму.

З любов'ю до життя

ОЛЕКСАНДР ПУШКІН.

Вірші. Роман у віршах «Євгеній Онегін»

Серед письменників певної національної літератури буває той, у чий творчості в концентрованому вигляді проявилися народний дух і національна ментальність. Для іспанців це Мігель Сервантес, для англій-

ців – Вільям Шекспір, для шотландців – Роберт Бернс, для угорців – Шандор Петефі, для поляків – Адам Міцкевич, для українців – Тарас Шевченко, а для росіян – Олександр Пушкін.

ГОТУЄМОСЯ ДО ДІАЛОГУ

ОЛЕКСАНДР ПУШКІН (1799–1837)

Народився О. Пушкін 26 травня (6 червня за новим стилем) у Москві в родині, яка ніби уособлювала російську історію: старовинний боярський рід Пушкіних завжди відігравав помітну роль у становленні російської держави, а рід Ганнібалів, до якого належала мати поета, походив від улюбленця Петра I – арапа (африканця) Ібрагіма, якого цар звів у дворянство і, за переказами, навіть був на його весіллі сватом.

Олександр отримав гарну домашню освіту, а розвитку його літературних здібностей сприяли літературні вечори в їхньому будинку. 19 жовтня 1811 р. Пушкін став учнем Царськосільського ліцею. Там він опанував античну літературу і почав писати вірші (переважно про кохання, дружбу, студентське братерство).

З мовчазного вайлуватого хлопчика, якого матір частенько лаяла за незграбність, він перетворився на стрункого ліцеїста. Юнак міг з місця перестрибнути кілька стільців, згодом став вправним вершником і фехтувальником, купався в крижаній воді, влучно стріляв (був завзятим дуелянтом), грався важкою палицею як тростинкою, щодня долаючи пішки з десятків верст, і був, попри маленький зріст і далекі від ідеалу риси обличчя, улюбленцем жінок.

▲ Орест Кипренський.
Олександр Пушкін, 1827

*О скільки відкриттів чудових
Готує нам просвіти дих...*

A handwritten signature of Alexander Pushkin in cursive script, written in dark ink.

Після закінчення лицю (1817) він отримав невисокий чин колезького секретаря і посаду в Колегії закордонних справ. 1820 р. завершив поему «Руслан і Людмила», свій перший великий твір. Його дошкульні поезії дратували вельмож і самого царя. За них чиновника-початківця Пушкіна відрядили на південь Російської імперії, адміністративний центр якого тоді був у Катеринославі (нині м. Дніпро). Це відрядження згодом отримало символічну назву «південне заслання». Він відвідав Київ, наслідком чого стало написання «Пісні про вічного Олега» (1822). Пушкін особисто шукав на горі Щекавиці могилу київського князя. Ці події спонукали поета повернутися до тексту «Руслана і Людмили»: він дописав знаменитий вступ: «Край Лукомор'я дуб зелений...».

Під час відрядження (1820–1824) він відвідав ще й Кишинів та Одесу. Там були написані романтичні поеми «Кавказький бранець», «Бахчисарайський фонтан», «Брати розбійники». Цей творчий доробок засвідчив, що в Росії з'явився великий поет. У Кишиневі віщунка напророкувала Пушкіну смерть «від білої голови». Відтоді поет ніколи не сідав на білого коня (як і оспіваний ним князь Олег?) і завзято викликав на дуель будь-якого кривдника-блондина. А ще був певен, що його дружиною стане перша красуня Російської імперії. Забігаючи наперед, скажемо, що він таки одружився з першою красунею і таки загинув «від білої голови» – його вбивця, француз Дантес, був блондином...

Кінець відрядження Пушкін провів в Одесі. Можливо, саме там до нього прийшло усвідомлення нездійсненності романтичних поривань: епоха непересічної особистості, сповнена неймовірних злетів і падінь, закінчилася зі смертю двох її кумирів: політичного (Наполеона) і поетичного (Байрона). Закінчувався цілий період у творчості поета, підсумком якого став вірш «До моря» (1824). Портова Одеса спокушала мріями про таку близьку свободу. Лише кілька кроків трапом корабля відділяли поета від втечі з Росії (а може, це була лише його романтична роль?): «Хотів навіки я лишити / Докучні, сірі береги, / З тобою дихати, і жити, / І на хребтах твоїх носити / Жар поетичної снаги» (переклад А. Малишка). В Одесі народилися перші рядки «Євгенія Онегіна».

ПУШКІН І МІЦКЕВИЧ

1826 р. у Петербурзі Олександр Пушкін познайомився з польським поетом Адамом Міцкевичем, якого вислали з рідної Литви (тоді була під владою Росії) за національно-визвольну, а отже, з погляду царату, – антиросійську діяльність. А діяльність ця полягала в його участі в студентських товариствах «філаретів» і «філоматів», які чимось нагадували Кирило-Мефодіївське братство, за участь у якому було заслано на 10 років і Тараса Шевченка. Їхнє недовге приятелювання було плідним у творчому плані: вони перекладали вірші один одного, обмінювалися думками щодо політичної й культурної ситуації. Однак їхнє бачення жорстоко придушеного російськими війська-

ми польського національно-визвольного «листопадового повстання» 1830–1831 рр. виявилось діаметрально протилежним.

Пушкін був прибічником Російської імперії, тож повстання він різко засудив і навіть хотів узяти участь у його придушенні. Натомість Міцкевич сприймав повстання як акт справедливості та вияв найкращих рис польського народу (його рідний брат виступив проти Росії збройно). Тож дружба польського й російського поетів перервалася. Лише у 1837 р. Міцкевич опублікував некролог на смерть Пушкіна, а в лекціях зі слов'янських літератур, які він читав у «Колеж де Франс» (Париж), досить високо оцінив творчість свого російського колеги.

Після повернення (1824) звільнений зі служби Пушкін був відправлений до с. Михайлівського, неподалік Пскова, де був маєток його батьків (т. зв. північне заслання). Там він працював над «Євгенієм Онегіним», «Борисом Годуновим», писав вірші.

1825 р. відбулося повстання декабристів. Пушкін у ньому участі не брав, але переживав з приводу його розгрому, страти та заслання до Сибіру декабристів, з якими в нього були приятельські стосунки (щоправда, до своїх лав вони поета з певних причин не прийняли – можливо, це й врятувало його від їхньої долі).

Російський цар Микола I (Микола Павлович, за жорстокість і любов до «палочної дисципліни» прозваний народом «Николай Палкин») зустрівся з Пушкіним і пообіцяв йому своє заступництво та відсутність цензури в творчості.

У 1830 р. Пушкін почав свататися до Наталії Гончарової. Перед одруженням він поїхав до маєтку в Болдіні, де затримався через карантин. Цей найпродуктивніший період творчості поета називають Болдінською осінню. А в 1831 р. поет одружився з Наталією Гончаровою, першою красунею Петербурга.

Сім'я росла, молода дружина хотіла мати успіх на балах у вищому світі, тож постійно потрібні були гроші... І Пушкін погодився стати придворним, поновившись на службі в невисокій (бо не мав вислуги років) посаді камер-юнкера. Зазвичай камер-юнкерську ліврею носили безвусі юнаки, а тут поміж них затесався

сімейний чоловік. Звісно, ситуація була не надто приємною... Довелося брати в борг у самого Миколи I. Дошкуляли також придворні інтригани, що добре враховували нестриманий характер нащадка гарячкуватих африканців, який дуже ревнував дружину-красуню. Усе закінчилося 27 січня 1837 р. біля Чорної річки фатальним пострілом Дантеса і смертельною, нестерпно болючою раною першого поета Росії...

Смерть Пушкіна збурила всю Росію. Два дні, доки поет помирав, сотні людей мовчки стояли біля будинку Пушкіна, чекаючи хоч якоїсь звістки про стан його здоров'я. І влада, боячись народного збурення, наказала здійснити церковну відправу над небіжчиком майже таємно в невеличкій церковці, куди пускали лише за спеціальними запрошеннями. А потім домовину з тілом поета в супроводі жандарма нишком перевезли до Святогорського монастиря, що поруч з родовим маєтком Пушкіних – селом Михайлівським.

Сонце російської поезії закотилося, а доба Пушкіна і його сучасників-письменників отримала назву золотої доби російської літератури.

▲ Олександр Брюллов.
Наталія Гончарова, 1831–1832

1. Чому день народження Пушкіна став національним святом Росії?
2. Як пов'язані життя і творчість Пушкіна з Україною?
3. Пригадайте, які твори Пушкіна ви вивчали в попередніх класах. Яке враження вони на вас справили?

Я мить чудову пам'ятаю,
Коли мені з'явилась ти,
Як осяйне видіння раю,
Як чистий геній красоти.

В сумній холодній безнадії,
В людській тривожній метушні
Звучав твій голос, наче мрії,
У снах з'являлась ти мені.

Йшли роки. Мрії чарівничі
Розвіяв вітер часу злий,
І я забув твоє обличчя,
Твій стан і голос ніжний твій.

У глушині важкій вигнання
Минали дні мого життя
Без божества і без кохання,
Без сліз, натхнення, без чуття.

Та знов душею воскресаю,
Моїм очам з'явилась ти,
Як осяйне видіння раю,
Як чистий геній красоти.

І серце б'ється знов огнисте,
В моїй душі воскресли знов
І божество, й натхнення чисте,
Й життя, і слъози, і любов.

Переклад Володимира Сосюри

Анна Керн. Малюнок
О. Пушкіна

▼ Алея Анни Керн в маєтку Пушкіних в селі Михайлівському

Вірш «Я мить чудову пам'ятаю...» Пушкін написав улітку 1825 р. в селі Михайлівському. Саме тоді в сусіднє село Тригорське приїхала до родичів красуня Анна Петрівна Керн, молода дружина літнього генерала. Уперше поет зустрівся з нею в Петербурзі ще в 1819 р. Це була коротка, майже випадкова зустріч на балу. Анна Керн Пушкіну запам'яталася надзвичайно привабливою й життєрадісною. Тож під час «південного заслання» він, скориставшись запрошенням, деякий час перебував у її українському маєтку. Щоправда, самої господині на той час там не було – обставини затримали її в іншому місці. І ось нова зустріч. Він переконував Анну Петрівну, що відтепер усі байронівські героїні матимуть для нього лише її риси, адже «ідеал Байрона не міг бути божественнішим», а на прощання передав аркуш паперу, густо списаний стрімкими літерами – це й був вірш «Я мить чудову пам'ятаю...». Так у російській літературі з'явився один з найкращих віршів про кохання.

Анна Керн набагато пережила Пушкіна, а похмурим зимовим днем 1837 р. спостерігала з вікна свого будинку, як везли труну з тілом поета в останню путь. Проте, попри безумовний автобіографізм поезії, не варто ототожнювати почуття ліричного героя і самого О. Пушкіна, адже ставлення поета до Анни Керн не було такими ідеальним і безхмарним.

Життя ліричного героя вірша чітко ділиться на дві частини: з коханою і без неї. Без кохання воно пусте і нічого не варте. Єдине, що рятувало ліричного героя від розпаду, – спогади про кохану. Але з часом і це зникло, бо «мрії чарівничі // розвіяв вітер часу злий», і ліричний герой забув про своє кохання. Однак усе змінилося, коли він знову побачив кохану. Його душа відродилася...

1. Проаналізуйте композицію вірша «Я мить чудову пам'ятаю...». Як змінюється настрій ліричного героя від частини до частини?
2. Чи є у вірші «Я мить чудову пам'ятаю...» слова, які передають конкретні риси коханої ліричного героя? Чому, на вашу думку?

Я вас любив, а може, і люблю я,
Огонь у серці не погас моїм;
Та ця любов нехай вас не хвилює,
Не хочу я печалить вас нічим.
Я вас любив безмовно, безнадійно,
То ревнував, то ніжно вірив знов,
Я вас любив сердечно так і мрійно, –
Дай Боже вам ще раз таку любов!

Переклад Ігоря Муратова

Я вас кохав, кохання вже відходить,
Від нього вогник лиш в душі горить.
Але нехай воно вас не тривожить,
Я вас нічим не хочу засмутить.
Я вас кохав безмовно, безнадійно,
Од ревнощів, од болю знемагав.
Я вас кохав так лагідно, так мрійно,
Як дай вам Бог, щоб інший так кохав.

Переклад Петра Іванова

Серед дослідників немає єдності з приводу того, кому саме присвячено вірш «Я вас любив...» (1829). Та зрештою, для читача це й не надто важливо: щоб насолодитися віршем, немає потреби шукати його зв'язку з біографією поета.

У вірші відображені настрої кохання, що минає, туги за щастям, що розвіялося, як мара, самозреченості та безнадійного сподівання на те, що ще нічого не втрачено.

У цій проникливій ліричній мініатюрі перед нами розгортається історія кохання, що нібито добігає свого фіналу. Ліричний герой, у якого ще «огонь у серці не погас», звертається до коханої чи то для того, щоб попроситися, чи щоб ще раз нагадати про силу своїх почуттів. Попри меланхолійні й журливі інтонації, що лише підкреслюються ключовими словами *печаль*, *безнадійно*, *безмовно*, у читача залишається відчуття просвітління і навіть певного піднесення, що підсилюються ключовими словами *сердечно*, *мрійно*, *ніжно*. Хоча стосунки закоханих були непростими, жодного зла й ненависті в душі ліричного героя немає. Єдине, чого він прагне, – щоб кохана була щаслива.

1. Як можна схарактеризувати почуття ліричного героя вірша «Я вас любив...» до коханої?
2. Що об'єднує ліричних героїв віршів «Я мить чудову пам'ятаю...» та «Я вас любив...»? Чим, на вашу думку, зумовлена надзвичайна популярність цих віршів?

Я пам'ятник собі воздвиг нерукотворний,
Тропа народна там навіки пролягла,
Олександрійський² стовп, в гордливості незборний,
Йому не досягне чола.

Ні, весь я не умру, я в лірі жити буду,
Від праху утече нетлінний заповіт, –
І славу матиму, допоки серед люду
Лишиться хоч один пііт.
Про мене відголос пройде в Русі великій,
І нарече мене всяк суцїй в нїй язик,
І гордий внук слов'ян, і фіни, і нині дикий
Тунгус, і друг степів калмик.

І довго буду тим я дорогий народу,
Що добрість у серцях піснями викликав,
Що в мій жорстокий вік прославив я Свободу
І за упалих обставав.

Виконуй божеське, о музо, повеління,
Огуди не страшись, вінця не вимагай,
Спокійна завжди будь на кривди й на хваління,
І в спір із дурнем не вступай.

Переклад Максима Рильського

Ода «Я пам'ятник собі воздвиг нерукотворний...» стала своєрідним підсумком творчого шляху О. Пушкіна, адже була написана майже наприкінці життя, у 1836 р. Письменник продовжив традицію, започатковану ще в I ст. до н. е. Горациєм, початок вірша якого і став епіграфом поезії Пушкіна. Саме Горацию належить думка, що творчість робить митця безсмертним: «Смерті весь не скорює; не западе в імлу // Частка краща моя», – а духовні цінності набагато триваліші за матеріальні, хоч які величні й могутні вони є.

У первісному варіанті свого вірша Пушкін написав: «І довго буду тим я дорогий народу, / Що звуки для пісень нові я віднайшов...» У такій редакції його вірш був би ближчим до першоджерела, бо в Горация читаємо: «Вперше скласти зумів по-італійському еолійські пісні» (переклад Андрія Содомори). Але Пушкін врешті-решт зупинився на варіанті: «...Що добрість у серцях піснями викликав», підкресливши не стільки своє літературне новаторство, скільки заклик людеї до доброти, милосердя.

Мотив творчого безсмертя в Пушкіна тісно пов'язаний з народною пам'яттю: лише те мистецтво вічне, до якого «тропа народна... навіки пролягла».

У чому вбачає свою заслугу перед нащадками поет у вірші «Я пам'ятник собі воздвиг нерукотворний...»?

¹Я воздвиг пам'ятник (лат.).

²Олександрійський стовп – монумент, споруджений у 1829–1834 рр. на Палацовій площі в Санкт-Петербурзі за проектом французького архітектора Огюста Монферрана на честь перемоги російського війська над Наполеоном.

До цієї теми поети різних часів і народів зверталися не раз. Так, В. Шекспір (сонет 55) був переконаний: «Державців монументи мармурові // переживе могутній мій рядок...», а його молодший співвітчизник Дж. Мільтон, розмірковуючи про пам'ятник, який збудували на могилі автора «Гамлета», дивувався, навіщо це треба робити, адже «тривкіший за кордони і держави» пам'ятник великому поету й драматургу збудований у людських серцях – це сторінки «безцінних книг» Шекспіра, тож «пишнішої гробниці на землі не матимуть ніколи королі».

Роман у віршах «Євгеній Онегін» (1823–1832)

Роман у віршах «Євгеній Онегін» – одне з найвищих творінь О. Пушкіна. Це твір новаторський для російської літератури, адже новим був сам його жанр – роман у віршах (першим твором цього жанру вважають «Дон Жуана» Дж. Байрона).

Для «вільного роману», як називав твір сам автор, Пушкін розробив особливу строфу, яка отримала назву онегінської. «Енциклопедія російського життя» вимагала місткої строфи, і поет обрав строфу з 14 рядків (три катрени і заключний двовірш). Стільки ж рядків має і сонет, яким поет прекрасно володів. Проте сонет – складна строфічна форма із суворими законами щодо розгортання змісту, а роман у віршах вимагав іноді «розважити» читача, відволіктися, що суворо заборонено в сонеті. Тож Пушкін і обирає чотирнадцятирядковий чотиристопний (у сонеті п'ять стоп) ямб з усіма видами римування й заключним двовіршем.

романтичної поеми створенням ілюзії невимушеної розмови з читачем. Звідси стає зрозумілою величезна кількість звертань оповідача до читача, якими буквально пронизаний твір від початку аж до самого фіналу.

Однак ця нібито «простота» досягається цілою системою дуже складних поетичних засобів, які вимагали від читача не лише блискучої освіти, а й неабиякого літературного хисту. Наприклад, якщо читач бодай на елементарному рівні не володіє англійською мовою, до того ж ніколи нічого не чув ані про видатного англійського поета Дж. Байрона, ані про його знамениту поему «Паломництво Чайльд Гарольда», та ще й не знає, хто такий «байронічний герой», то цей читач не зможе «розшифрувати» таких, наприклад, рядків з твору О. Пушкіна, де Євгенія Онегіна схарактеризовано так: «Як Child-Harold, похмурий, томний, / Він увиходив у салон».

А сенс цих рядків у тому, що Онегін нагадував (чи вдавав із себе – отут одна із загадок Пушкіна) головного героя поеми Дж. Байрона «Паломництво Чайльд Гарольда» (Childe-Harold's pilgrimage), який на час написання роману російського письменника у всій Європі вже став уособленням розчарованого героя.

Роман у віршах – різновид змішаного жанру, що поєднує, з одного боку, багатоплановість та епічні принципи розповіді, а з іншого – суб'єктивність, притаманну ліричним творам. Отже, роман у віршах має, сказати б, «два крила» – епічне і ліричне.

Епічність твору Пушкіна полягає передовсім у широті охоплення життя: це і столичний світ, і провінційне дворянство, і селянство з його звичаями і фольклором, і щоденний побут росіян початку ХІХ ст. Недаремно вже сучасники назвали його «енциклопедією російського життя».

Ліризм же твору полягає насамперед в описі духовного життя персонажів, зокрема їхньої психології. Тому твір Пушкіна визначають ще і як **психологічний роман**.

Однією з ознак лірики є також наявність ліричного героя. І Пушкін постійно підкреслює, що Онегін – персонаж самодостатній, а не його, Пушкіна, «ліричний двійник».

Працюючи в жанрі роману у віршах, Пушкін розв'язує ще одне завдання – замінює романтичну фрагментарність, невимушеність розгортання подій

А може, Онегін – це пародія на Чайльд Гарольда? Чи не іронія це самого Пушкіна над романтизмом, над «байронівською позою» багатьох його сучасників? Тож можна погодитися з думкою літературознавця Ю. Лотмана: «Простота [оповіді в романі “Євгеній Онегін”] була позірною і вимагала від читача високої поетичної культури».

Сюжет твору начебто простий: столичний аристократ Євгеній Онегін, якому «докучив рано світський шум», їде в село. У ті часи в моді було визначення, що романтизм – це дочасна старість душі (у Байрона – «мій дух як ніч»). З огляду на це Онегін – типовий романтичний герой, адже в столиці він зайвий.

Усі навколо сполошилися – він повернув увагу не лише як людина зі столиці, а і як неодружений чоловік, тобто вигідна партія для дівчат на порі. Спочатку до нього приїзять сусіди, але він воліє ні з ким не спілкуватися. До того ж столичний дивак вдався до «небезпечних» новацій: «Ярмо кріпацької роботи / Легким оброком замінив; / І раб [кріпак] життя благословив». Отже, «романтичний герой» виявився людиною широкої душі – дав селянам полегшення. Однак тим самим він зіпсував стосунки із сусідами і фактично усамітнився. Власне, він став зайвим не лише в столиці, а й поміж сільських поміщиків.

Єдиний, з ким дружив Онегін, був Ленський, який здобув освіту й «набрався романтичного духу» в Німеччині. Пушкін одним-двома штрихами малює портрет романтика «німецького штибу». І навіть така деталь, як «чорні кучері до пліч», натякає на німецький вплив на Ленського – подібна зачіска була у Фрідріха Шиллера, твори якого він читає навіть перед фатальною дуеллю.

Треба зауважити, що ставлення автора до двох героїнь – сестер Ларіних – є діаметрально протилежним. Якщо Тетяні він явно симпатизує, то до Ольги ставиться прохолодно. Так, нещодавно загинув Во-

ХРОНОЛОГІЯ РОЗВИТКУ СЮЖЕТУ В «ЄВГЕНІЙ ОНЕГІНІ» (за Ю. Лотманом; дати подано за старим стилем)

1795 – рік народження Онегіна. Онегін був ровесником багатьох відомих декабристів.

1803 – рік народження Ленського і можливий рік народження Тетяни.

1811–1812 – закінчення «навчання» Онегіна і його вихід у світ.

1817 (або 1818) – до весни 1820 – навчання Ленського в Геттінгенському університеті.

Зима 1819 – весна 1820 – час дії першої глави.

Літо 1820 р. – час дії другої та третьої глави.

Літо–осінь 1820 р. – час дії четвертої глави.

Ніч з 2 на 3 січня (з 15 на 16 за новим стилем) – 12 (25) січня – час дії п'ятої глави. 25 грудня (7 січня 1821 р.) 1820 р. – 5 (18) січня 1821 р. – святки й ворожіння в домі Ларіних.

Ніч з 5 (18) на 6 (19) січня – сон Тетяни.

12 (25) січня – день іменин Тетяни. Сварка Онегіна і Ленського.

13 (26) січня – весна 1821 р. – час дії шостої глави.

14 (27) січня – дуель і загибель Ленського. Весна 1821 – лютий 1822 р. – час дії сьомої глави.

Лютий–березень 1821 р. – від'їзд Онегіна до Петербурга.

Літо 1821 р. – заміжжя Ольги та її від'їзд.

Літо 1821 р. – відвідини Тетяною сільського кабінету Онегіна та читання його книжок.

3 (16) липня 1821 р. – від'їзд Онегіна з Петербурга («Подорож Онегіна»).

Кінець січня – лютий 1822 р. – подорож Тетяни з матір'ю в Москву.

1822 р. (очевидно, осінь) – заміжжя Тетяни.

Серпень – вересень 1823 р. – перебування Онегіна в Криму («Подорож Онегіна»).

Осінь 1823 р. – зустріч Онегіна й автора в Одесі («Подорож Онегіна»).

Серпень 1824 р. – заслання автора в Михайлівське і повернення Онегіна в Петербург («Подорож Онегіна»).

Осінь 1824 р. – весна 1825 р. – час дії восьмої глави.

Березень 1825 р. – кінець роману.

лодимир Ленський, який щиро її кохав (причому не в останню чергу і через легковажність самої Ольги), але скоро вона забула і палкого поета, і свої почуття.

Попри те що в образах обох Ларіних є багато спільного (вони рідні сестри, майже ровесниці, хай і по-різному, але обидві привабливі, разом росли тощо), але Ольга і Тетяна різко протиставлені одна одній. Перша – весела, рум'яна, життєрадісна, друга – меланхолійна, мрійлива, немов чужа у своїй сім'ї (чи не так само чужа, як чужий і навіть зайвий скрізь і Євгеній Онегін?). Ольга любить легковажно, Тетяна – усією душею. Але чи не найбільша різниця – в умінні зберігати вірність, у моральних чеснотах.

Так, коли Онегін удруге зустрічає Тетяну, з нею відбувається метаморфоза: вона вже живе не в селі, а в столиці, вона одружена, багата, стала княгинею. І тут Онегін немов прозирає – він бачить, кого втратив. І Пушкін «змушує» свого героя тепер уже писати листа їй (свого роду дзеркальна композиція). Він щирий – зокрема, зізнається в тому, що він «чужий усім», що страждає від самотності. А це вже – романтичний лейтмотив. Але цього разу вже Тетяна відмовляє йому, як колись він їй. Причому вона не приховує, що все ще кохає його. Але почуття обов'язку переважає почуття кохання – вона не може порушити обітницю, яку дала чоловікові під час вінчання: «Я вас люблю (пощо таїти?), / Та з ким я стала довінця – / Зостанусь вірна до кінця».

І тут автор різко обриває оповідь – жанр роману у віршах, зокрема невимушеної бесіди з читачем, дозволяє йому це зробити, не особливо переймаючись відточуванням фіналу. Він прощається з читачем, наче з приятелем, без особливих церемоній: «Прощай. Прийшли ми до мети...»

ДІАЛОГ ІЗ ТЕКСТОМ

ЄВГЕНІЙ ОНЕГІН

Глава перша

I

«Мій дядько чесний без догани,
Коли не жартом занеміг,
Небожа змусив до пошани
І краще вигадать не міг.
Воно й для інших приклад гожий;
Але яка нудота, Боже,
При хворім день і ніч сидить,
Не покидаючи й на мить!
Яке лукавство двоязике –
Напівживого розважать,
Йому подушку поправлять,
Журливо подавати ліки,
Зітхать і думку берегти:
«Коли ж візьмуть тебе чорти!»

Портрет Євгенія Онегіна. Малюнок Пушкіна, 1830 ▶

II

Так у пилюці, на поштових
Гадав гульвіса¹ молодий,
Що з волі Зевса прав спадкових
Набрав по всій рідні своїй.
Людмили друзі та Руслана!
З героєм нашого романа
Без передмов, у цей же час
Дозвольте познайомить вас.
Онегін, – друг мій, я зазначу, –
Родивсь на берегах Неви,
Де народились, може, й ви,
Чи вславилися, мій читачу.
Гуляв і я там в давні дні:
Та північ вадила мені².

III

Служивши чесно, без пороку,
З боргів покійник батько жив,
Три бали він давав щороку
І все за вітром розпустив.
Життя Онегіну сприяло:
Madame³ його гляділа дбало,
А там Monsieur узяв до рук, –
І всім на втіху ріс малюк.
Monsieur l'Abbé⁴, француз убогий,
Щоб хлопчик сил не витрачав,
Всього, жартуючи, навчав,
В моралі був не дуже строгий,
Так-сяк за пустоці корив
І в Літній сад гулять водив⁵.

IV

Коли ж юнацьких літ бурхливих
Прийшла Євгенію пора,
Пора надій і мук щасливих,
Француза прогнано з двора.
Дістав Онегін мій свободу,
Остригся під останню моду⁶,
Як dandy⁷ той причепурився
І в колі вищому з'явивсь.
Він по-французьки, як годиться,
Міг розмовляти і писать,
Мазурку легко танцювать,
Умів незмушено вклониться;
Тож присуд був йому один:
Люб'язний і розумний він.

Онегіну швидко набридли бали
і світська мішура.

XLIV

Тоді, в душевній порожнечі,
Неробством мучений тяжким,
Узявсь до хвальної він речі –
Живитись розумом людським;
Загін книжок розставив гарно,
Читав, читав, а все намарно:
Там дурість, там облудна тьма;
Там змісту, честі там нема;
На все накладено вериги;
І застара старовина,
І пристаріла новина.
Лишив він, як жіноцтво, книги,
І їх запилені ряди
Закрив тафтою назавжди.

XLV

Зненавидівши марнослів'я
І світські приписи дрібні,
Його зустрів і полюбив я.

¹ Слово *гульвіса* (рос. *повеса*) за часів Пушкіна мало майже термінологічне значення. Так називали молодь, у поведінці якої поєднувалися відчайдушна веселість, зневага до світських норм поведінки і навіть певна політична опозиційність.

² Натяк на те, що автор перебуває на півдні імперії, а не в північному місті Петербурзі, не своєю волею.

³ *Madame* (франц.) – шанобливе звернення до жінки.

⁴ *Monsieur* (франц.) – шанобливе звернення до чоловіка. *Monsieur l'Abbé* – мсьє Лаббе. Російські дворяни наймали для виховання своїх дітей французів, які вважалися найкращими гувернерами.

⁵ *Літній сад* – парк у Петербурзі, який зранку був місцем дитячих прогулянок.

⁶ У 1810-х роках модна стрижка була дорогим задоволенням.

⁷ *Dandy* (англ.) – вишукано, пишно і модно одягнена людина, франт. Для поведінки франта характерні були недбалість та зухвалість.

Припали до душі мені
І мрій жадоба мимовільна,
І своєрідність непохильна,
І ум, холодний та їдкий;
Він був похмурий, я – лихий.
Обидва пристрасті ми знали,
Обох життя гнітило нас;
В серцях огонь юнацький згас;
Обох підступно чатували
Злоба Фортуни і людей,
Як тільки в світ прийшли ми цей.

LI

Ми вдвох з Онегіним хотіли
В далеких побувать краях;
Та примхи долі повеліли
Йому на інший стати шлях.
Без батька він тоді зостався.
Перед Онегіним зібрався
Неситих кредиторів рій.
З нас має кожен розум свій:
Євгеній, позвів не любивши,
Усе, що в спадщину дістав,
Їм добровільно передав,
По тій утраті не жалівши, –

А може, чув він оддаля,
Що дядька кличе вже земля.

Управитель сповіщає Онегіна про важку хворобу дядька, і той вирушає в дорогу, описану на початку. Коли Онегін приїхав у село, дядько вже помер.

Глава друга

IV

Євгеній, сівши панувати
В селі, на лоні самоти¹,
Щоб якимось час промарнувати,
Новини здумав завести.
Мудрець пустинний, без турботи
Ярмо кріпацької роботи
Легким оброком замінив;
І раб життя благословив.
Сусід ощадний аж здригнувся –
В такий страшенний гнів запав
На те зламання панських прав²;
Лукаво інший усміхнувся,
І разом вирішили так,
Що небезпечний то дивак.

V

До нього спершу заїжджали;
Та з двору іншого кінця
Звичайно слуги подавали
Йому донського жеребця,
Почувши здалеку, з-за річки,
Сімейної гурчання брочки.
Усі, образившись тим,
Порвали приятельство з ним.
«Сусід наш неук, химерує,
Він фармазон³; він п'є одно
Червоне склянкою вино⁴;
Він дамам ручки не цілує;
Все *прбшу, прбшу*, – а нема
Уклінно», – визнано всіма.

VI

Тоді ж таки в село дідизне
Новий поміщик прибува,
Про нього теж говорять різне,
Рішучих присудів слова.

¹Добровільне життя в селі у дворянському середовищі, яке було пов'язане з діяльністю таємних товариств, було викликане бажанням покращити життя селян.

²У ліберальному дворянському середовищі заміну панщини оброком вважали не лише більш м'якою формою кріпацтва, адже селянин замість того, щоб увесь час працювати на пана, мусив віддавати йому лише певну частку заробленого, а й шляхом до звільнення селян від кріпацтва взагалі. Ця реформа вела до знищення «заводів» – кріпосних мануфактур, які були найтяжчою формою кріпацтва і давали поміщикам неабиякий зиск. Саме таке господарство успадкував від дядька Євгеній (I, ЛІІ, 10–11). Отже, Онегін, що перевів своїх селян на оброк, добровільно суттєво зменшив власні прибутки.

³Тобто франкмасон, член таємного масонського товариства, вільнодумець.

⁴Сусіди звинувачують Онегіна в марнотратстві, адже на той час червоне вино виготовлялося у Франції і коштувало дорого.

На ймення Володимир Ленський,
Душею мрійник геттінгенський¹,
Красунь, стрункий, як очерет,
Поклонник Канта² і поет.
Він у Німеччині туманний³
Засвоїв, ученик палкий,
І дух, тривожний та чудний,
І волелюбні поривання,
Натхненну щохвилини річ
І чорні кучері до пліч⁴.

VII

Іще під подихом пороку
Зів'януть серцем він не встиг,
То й дружбу, і любов високу
Ще цінувати широко міг;
Він серцем був невіглас милий,
Ще марева його манили,
І полонили юний ум
Нові для нього блиск і шум.
В часи печалі й неспокою
Плекав він мрію золоту,
Життя розгадував мету;
Його загадливою млою
Він голову собі сушив
І сподівався різних див.

VIII

Він вірив: є душа єдина,
Яка з'єднатись має з ним;
Тривожна, чиста і невинна,
Вона живе лише одним;
Він вірив: друзі без омани
За нього приймуть і кайдани,
І в них рука не задржить
Сосуд наклепника розбить;
Був певен він: обранці долі,
Що возлюбили люд земний,
Становлять той союз святий,
Який промінням щастя й волі
Колись, у пожаданий час,
Осяє землю цю і нас.

IX

І гордий гнів, і жаль ласкавий,
І до добра свята любов,
І найсолодша мука слави
У нього хвилювали кров.

Мандрівець, як усі поети,
Під небом Шиллера і Гете
Він їхнім полум'ям зайнявся
І дзвону лірному віддавсь.
І муз прекрасної науки
Він осоромою не вкрив:
Проміння світлих почуттів
Слухняні зберігали звуки,
І мрії, повні чистоти,
І чар високий простоти.

XI

В пустині, де лише Євгеній
Збагнув би вдачу цю тонку,
Сусідів гульбища буденні
Були йому не до смаку;
Він утікав од їх розмови.
Знай, міркували ті панове
Про сіножаті, про вино,
Про псарню, про своє майно, –
Тож не було в речах статечних
Ні поетичних поривань,
Ні в бистрих дотехах змагань,
Ні висловів розумно-гречних;
Але в розмові їх дружин
Ще менше глузду бачив він.

XII

...На вроду красень, ще й багатий,
Був Ленський хоч куди жених;
Тому не треба й дивувати, –
Всі дочок ладили своїх
Оддать *півруському сусіді*⁵;

¹ Йдеться про університет у німецькому місті Геттінгені, де навчалось багато росіян. Університет славився на всю Європу своїми ліберальними поглядами.

² *Іммануїл Кант* (1724–1804) – німецький філософ, один із засновників класичної німецької філософії, яка мала великий вплив на європейську інтелігенцію.

³ Тут: Німеччини романтичної.

⁴ Зачіска Ленського нагадує зачіску Шиллера. Ця зачіска вільнодумця протиставлялася короткій зачісці денді. Нижче, у VIII строфі, фактично переповідається балада Шиллера «Порука».

⁵ Натяк на «європейськість» Ленського.

Тож у гостях він при обіді,
А хтось уже і натяка,
Що жить без пари – річ тяжка...

ХІІІ

Та не хотівши, мов на зло їм,
Кайдани шлюбні волокити,
Намислив із моїм героєм
Знайомство Ленський завести.
Вони зійшлися. Тьма і промінь,
Пісні і проза, лід і племінь
Ховають більше схожих рис;
Тож день знайомства їм приніс
Лиш обопільне нудьгування;
Та з часом приязнь розцвіла
І незабаром перейшла
У нерозлучне другування.
Так люди з *нічого робить* –
Сам каюсь – друзі мимохить.

ХV

Ласкава усмішка стрівала
Поета речі запальні;
І думка, трохи ще нестала,
І очі, завжди вогняні,
Були Онегіну за диво;
Він стримувався терпеливо,
Щоб зимним словом їх не збить,
І думав: гріх мені трюїть
Оце хвилиenne раювання;
Настане і без мене час;
Нехай же, поки не погас,
Горить він, повен милування;
Пробачмо юності палкій
Шаленства юний буревій.

ХІХ

Дочасний інвалід любові,
Онегін речі юнакові,
Ту сповідь щирих почуттів,
Поважно слухати умів.
Свою простосердечну совість
Поет одверто викривав;
Євгеній незабаром знав
Його кохання юну повість,
Щоденні радощі й жалі,
Давно відомі на землі.

ХХІ

Коли він, отрок нелукавий,
Сердечних мук іще не знав,
Дитячі Ольжині забави
Він з милуванням споглядав;
В ласкавім затишку діброви
Він з нею перші мав розмови,
І провіщали їм вінки
Сусіди-друзі, їх батьки.
У глушині, невинна й чиста,
Вона в смиренності села
Під рідним доглядом росла,
Як та конвалія пашиста,
Незнана в тінявій імлі
Метеликові та бджолі.

ХХІІІ

Слухняна завжди, непримхлива,
Весела завжди, як весна,
Як сни поетові, правдива,
Як поцілунок, чарівна;
Блакитні очі, чистий голос,
Неначе льон, білявий волос,
І рухи, й усмішка, і стан, –
Все в Ользі... Та візьміть роман
Хоч би який, і дуже вірно
Там подано її портрет:
В нім любих без кінця прикмет,
Та він набрид мені безмірно.
Про старшу Ольжину сестру,
Читачу, слово я беру.

ХХV

Тож названо її Татъяна¹.
Ні врода, що в сестри цвіла,
Ні свіжість на виду рум'яна

¹ Пушкін надзвичайно ретельно добирав імена своїм персонажам. Так, ім'я *Євгеній* на початку ХІХ ст. пов'язувалося з церковною традицією, як-от Євстратій, або з літературною. Наприклад, *Володимир* – «благородне» ім'я для позитивного героя, а *Євгенієм* називали негативного персонажа. За іменем *Татъяна* не було ніякої традиції: ні церковної, ні літературної. Сам Пушкін підкреслював, що це ім'я найчастіше трапляється серед простолуду.

У ній привабить не могла.
Печальна, дика, мовчазлива,
Неначе сарна полохлива,
Вона росла в сім'ї своїй,
Немовби зовсім у чужій.
Вона горнутися не вміла,
Як інші діти, до батьків;
Маленька ще, між малюків
Стрибать і гратись не хотіла,
І часто край вікна сама
Сиділа журна та німа.

XXVI

Задума, друг її незримий,
Злюбивши вірно це дитя,
Скрашала мріями легкими
Сільське забарливе життя.
Не знали голки ніжні пальці;
Схилившись над покірні п'яльці,
Шовками світлими вона
Не оживляла полотна.
Прикмета потягу до влади:
Слухняну ляльку ще дівча
Звичаїв гречності навча –
Закону людської громади,
І материнський заповіт
Їй шепче, лиш уздрівши світ.

XXVIII

Вона любила на балконі
Стрічати сонце в тишині,
Як на блідім небеснім лоні
Згасають зорі вогняні,
І тихо край землі ясніє,
І, вісник ранку, вітер віє,
І день поволі випливає.
Коли ж, бувало, зимова
На простір тиха ніч лягає,
І довго в місячній імлі
На затуманеній землі
Лінивий схід одпочиває, –
У звичний час, по любих снах
Вона вставала при свічках.

XXIX

Її заміняли все романи
Ще з юних літ, як милий сон;
Вона злюбила всі омани,

Що дав Руссо чи Річардсон¹.
Отець її, добряга милий,
В минулім віці запізнилий,
Її від того не беріг;
Він не читав ніколи книг,
Бо бачив там лиш марнослів'я.
Його, бувало, й не кортить,
Який у доні том лежить,
Покладений під узголів'я.
А неня – та була сама
Від Річардсона без ума.

Глава третя

Ленський зізнався Онегіну, що закоханий. Євгеній погодився поїхати до Ларіних, щоб побачити кохану Володимира, і був здивований вибором Ленського. Його увагу привернула Татьяна. Між тим сусіди почали говорити, що начебто Онегін – жених Татьяни.

VII

Татьяну молоду гнівили
Людські пересуди й чутки,
Та чар якийсь незрозумілий
Закрався у її думки;
У серці мрія зародилась;
Прийшла пора – любов явилась.
Так зерно під огнем весни
Росте з земної глибини.
Давно палало поривання,
Уяві снився молодій
Чуття палкого дар страшний;
Давно сердечне умління
У груди стиснені лилось,
І ждала дівчина... когось.

VIII

Діждалася... Відкрились очі;
«Це він!» – подумала вона.
Тепер, ой леле! дні і ночі,
І сну жарота самотна,

¹ Ж.-Ж. Руссо (1712–1778), С. Річардсон (1689–1761) – автори популярних у той час сентиментальних романів.

Все повне ним; чудесна сила
Мрійливу діву охопила
Тісним кільцем. Докучні їй
І гомін лагідний людський,
І погляд челяді дбайливий,
З журбою в глибині очей
Вона не слухає гостей,
Клене в душі їх рій шумливий,
І їх одвідини гучні,
І всі розмови їх нудні.

XV

Татьяно, друже мій, Татьяна!
З тобою разом сльози ллю;
У руки модному тирану
Ти долю віддала свою.
Загинеш, друже мій, та нині
Ти у сліпучім оп'янінні
Солодке кличеш забуття,
Ти спізнаєш жагу життя,
Ти п'єш отруйний чар бажання,
Тобі спокою не знайти;
В уяві скрізь малюєш ти
Місця щасливого стрівання;
Усюди, всюди в сяйві мрій
Фатальний спокуситель твій.

Татьяна вирішила написати листа
Онегіну.

Лист Татьяни до Онегіна

Я вам пишу – чи не доволі?
Що можу вам іще сказати?
Тепер, я знаю, в вашій волі
Мене зневагою скарать.
Та як мене в нещасній долі
Хоч пожаліти ви ладні,
То відгукнетесь мені.
Спочатку я мовчать хотіла;
Повірте: сором свій од вас
Я б заховала навсякчас,
Коли б надія хоч бриніла
Лиш раз на тиждень, в певний час,
У нашім домі стріти вас,
Щоб тільки слухать вашу мову,
Слівце сказати, – а за тим
Все думать, думать об однім
І зустрічі чекати знову.

Та ви гордуєте людьми,
Вам на селі і тяжко, й душно,
А ми... нічим не славні ми,
Хоч вам і раді простодушно.
Нащо ви прибули до нас?
У самоті села глухого
Ніколи б я не знала вас,
Не знала б я страждання цього.
Душі дівочої тривогу
З часом приборкавши (хто зна?),
Могла б я з іншим шлюб узяти
І стала б дітям добра мати
І вірна мужеві жона.

Не ти!.. Ні, серцем полюбила
Лише тебе навіки я!
Так вища рада присудила...
То воля неба: я твоя;
Життя могого всі години –
Порука зустрічі одній;
Сам Бог послав тебе, єдиний,
Повік ти охоронець мій.
У снах мені ти привиджався,
Незримий, душу ти палив,
Твій дивний зір мене томив,
Твій голос в серці відбивався
Давно... ні, то було не в сні!
Ти увійшов, і я впізнала,
Вся обімліла, запалала,
Шепнула: він явивсь мені!
Чи правда ж: я тебе вчувала,
Зо мною вів розмову ти,
Коли я бідним помагала
Або молитвою втішала
Тривожні муки самоти?
Хіба крізь морок зацімілий
Не ти, неначе привид милий,
У цю хвилину промайнув
І став тихенько в узголов'ю?
Не ти з відрадою й любов'ю
Слова надії тут шепнув?
Хто ти: чи ангел мій ласкавий,
Чи спокуситель мій лукавий:
Розвій ці сумніви до дна.
Таж, може, все це марні болі,
Душі дівочої мана!
І зовсім інший вирок долі...
Але дарма! Тобі свою

Віднині душу доручаю,
Перед тобою сльози ллю,
Твого заступництва благаю...
Ти уяви: я тут сама,
Ніхто мене не розуміє,
В знеможі думка туманіє,
І порятунку вже нема.
Я жду тебе: єдиним зором
Надії в серці оживи,
Чи сон гнітючий мій урви,
На жаль, заслуженим докором!

Кінець! перечитать боюсь...
На серці сором, страх і мука...
Але ні з чим я не таюсь,
І ваша честь мені порука...

Татьяна передає листа Онегіну і з нетерпінням чекає відповіді. Євгеній довго думає над листом, який його зворушив, і нарешті ввечері на третій день приїздить до Ларіних. Він холодно розмовляє з Татьяною, радить учитись «володіть собою».

Ленський все більше захоується в Ольгу. Онегін ціле літо й осінь провів у себе в маєтку на самоті.

На святки Ленський умовив Онегіна поїхати на іменини Татьяни, переконавши його, що там буде лише родина.

У ніч святочного ворожіння Татьяні приснився дивний сон. Вона йде по сніговій галявині й переходить по жердинах потічок. Назустріч їй підіймається ведмідь, вона починає від нього тікати. Коли ведмідь її наздогнав, то відніс в убогий курінь, де вона зустріла дивних істот: череп на гусячій ший, рака на павукові, танцюючого вітряка, – що підкорялися Онегіну. Коли Онегін, звертаючись до Татьяни, крикнув: «Моя!» – усі почвари зникли. До кімнати зайшли Ленський та Ольга. Євгеній з ножем кидається на Ленського... У жаху Татьяна прокидається. Наступного дня Татьяна по гадальних книгах намагається розгадати віщій сон.

Приїхавши до Ларіних, Онегін розгнівався на Ленського, бо замість сімейного вечора потрапив на велелюдне святкування. Він вирішив помститися Володи-миру і весь вечір протанцював з Ольгою. Розгніваний Ленський залишає святкування, вирішивши викликати Онегіна на дуель.

Глава шоста

IV

Вперед, вперед, моя істор'є!
Особа кличе нас нова.
В п'яти верстах од Красногор'я,
Де виріс Ленський, прожива
Та благоденствує й донині
По-філософському в пустині
Зарецький, за минулих днів
Отаман зграї картярів,
Гультяй і зух, трибун трактирний.
Тепер – з початком сивини –
Сімейства батько без жони,
Надійний друг, поміщик мирний
І навіть чесний чоловік:
Так виправляється наш вік!

VIII

Був не дурний він; мій Євгеній,
Не шанувавши серця в нім,
Любив думки його – не вчені,
Та глуздом натхнуті живим.
Він залюбки з ним зустрічався,
Отож ніяк не здивувався,
Коли об ранішній порі
Його побачив на дворі.
Той увійшов, почав розмову,
Почавши, скоро сам урвав
І, усміхаючись, подав
Йому записку юнакову.
Онегін, ставши при вікні,
Проглянув літери дрібні.

IX

То був приємний, благородний,
Короткий виклик, чи картель:
Поет, узявши тон холодний,
Ним кликав друга на дуель.
Онегін у недовгій мові
Того доручення послові
Сказав, що *завжди радий він*¹.
Оздавши ввічливий уклін,

¹ Умовна форма прийняття виклику на дуель.

Зарецький вийшов із покою;
Багато дома мавши справ,
Він бути довше не бажав.
А що Євгеній? Самотою
Себе він гостро засудив,
Що нерозважно так чинив.

X

І справді: зміркувавши строго,
Він визнав у думках своїх,
Що досить наробив лихого:
По-перше, підійняв на сміх,
Досаді давшись понад міру,
Любов несміливу і щиру;
По-друге: хай собі юнак
Шаліє; це ж природно так
У раннім віці. Занехаяв
Євгеній дружбу, що велить
Себе в цій справі проявить
Не м'ячиком дурних звичаїв,
Не самолюбним хлопчаком,
А мужем з честю та умом.

XI

Він мав би злагоду явити,
А не їжачитись, як звір.
Повинен був він пом'якшити
Юнацьке серце. «Та про мир
Тепер шкода вже і гадати...
До того ж, – мислить він, – завзятий
Устряв до цього дуеліст,
На брехні й наклепи артист.
Звичайно, я б зневажить радий
Всі вигадки лепетуна, –
Та людський сміх, юрба дурна...»
І от уже вам суд громади!
Пружина честі, наш кумир!
От владар світу з давніх пір!

XII

Кокетку кленучи душею,
Кипучий Ленський намір мав
Не зустрічатись більше з нею;
То він на сонце поглядав,
То на годинник свій дивився –
І у сусідок опинився.
Таївши задуми свої,

Хотів збентежить він її,
Та де там! Оленька зустріла
Його на отчім рундуці
З веселим сміхом на лиці,
Немов надія легкокрила,
Рум'яна, жвава, чарівна,
Як і раніш, була вона.

XIV

«Чому втекли ви так зарання?» –
Від неї перший запит був.
І всі недавні почування
Бідаха, змішаний, забув.
Що діять ревнощам жорстоким
Перед таким невинним оком,
Перед дитячим цим чолом,
Перед душі її теплом!..
І Ленський, чарами повитий,
Її кохання бачить знов,
І гнів у нього перейшов,
І він ладен її простити,
Тремтить і не знаходить слів,
Він знов щасливий, знов ожив...

XV. XVI. XVII

Сумний, похмурений, похилий
Від дум, що мучать і гнітять,
Не має Володимир сили
Вчорашнє Ользі нагадати;
Він мислить: «Буду їй спаситель;
Не стерплю я, щоб спокуситель
Огнем зітхання і похвал
Збудив у ній гріховний пал;
Щоб ніжну лілії стеблину
Гробак отруйний підточив,
Щоб доранковий квіт одцвів,
Розцвівшися наполовину».
Це значило, читачу мій:
Піду я з другом на двобій.

У ніч перед дуеллю Ленський намагається читати Шиллера, але образ Ольги весь час стоїть у нього перед очима. Свої почуття він вирішив передати у віршах, поки сон не зморив його. Натомість Онегін у ніч перед дуеллю спав немов убитий.

XXVIII

Так... вороги! Чи то ж давно їм
Серця ненависть повіла?
Чи то ж давно із супокоєм
Трапезу, мислі і діла
Ділили друзі? Нині крові,
Неначе вороги спадкові,
Жадають, як в страшному сні,
Один одному в тишині
Вони готують кулю згубну...
А що, як сміхом це кінчить,
Як рук своїх не багрянить,
Як розійтися миролюбно?..
Та серце слухати своє
Фальшивий сором не дає.

XXX

«Зіходьтесь!» І вони поволи
Пройшли, спокійні, мовчазні.
Ще не підводячи пістоля,
Чотири кроки ті страшні,
Чотири сходини смертельні.
Як приписи велять дуельні,
Євгеній зброю підіймав
І націлятися почав.
Ще кроків п'ять – одна хвилина –
І Ленський теж підводить бронь.
Та раптом вибухнув огонь –
Онегін вистрілив... Година
Прийшла рокована: поет
Безмовно ронить пістолет.

XXXI

Кладе собі на груди руку
І падає. Туманний зір
Відображає смерть, не муку.
Так іноді по схилу гір,
У сьайві раннього світила,
Поволі падає сніжна брила
Облитий холодом страшним,
Онегін нахилився над ним,
Говорить, кличе... та намарне:
Його немає вже. Співець
Найшов дочасний свій кінець!
Дихнула буря, квіт прегарний
Зів'яв на ранішній зорі,
Погас огонь на вівтарі!..

XXXV

Страждання сповнений тяжкого,
Євгеній схилений поблід,
На друга дивлячись німого.
«Ну що ж? Умер», – сказав сусід.
Умер!.. Страшне почувши слово,
Здрігнувсь Онегін і раптово
Покликав слуг своїх і йде.
Зарецький бережно кладе
На сани труп похолоділий,
Додому скарб везе страшний.
Почувши мертвого, як стій
Од жаху коні захропіли,
Удила пінять і гризуть
І, як стріла, помчали в путь.

XXXVI

Вам жаль поета, друзі милі,
Що в самім розквіті надій,
У свіжій молодості й силі,
Дитя в дорозі життєвої,
Зав'яв! Де молоде буяння,
Де благородне поривання
Чуттів і мислей молодих,
Високих, ніжних, огняних?
Де хвилі буйної любові,
Жадоба чесного труда
І страх пороку і стида,
І ви, примари юнакові,
Ви, мрії першої весни,
Поезії святої сні!

Глава сьома

Ольга недовго сумувала за Ленським і
вийшла заміж за улана. Якось Татьяна,
випадково опинившись біля маєтку
Онегіна (він після дуелі з Ленським по-
кинув село), оглядає будинок Євгенія.

XIX

Татьяна в захваті невиннім
Навколо погляд водить свій,
Здається все їй неоцінним,
Усе томливу душу їй
Тяжкої сповнує відради:
І стіл, і мирний блиск лампади,

І книги в неладі кругом,
І ліжко, вкрите килимком,
І в шибі хмарка срібноорунна,
Що заглядає в кабінет,
І лорда Байрона портрет,
І лялька на стовпці чавунна
В трикутці, з грозовим чолом,
З руками, що лежать хрестом¹.

XX

Татьяна в келії тій модній
Як зачарована стоїть.
Та пізно. Віє в темі холодній
Нічний вітрець. Діброва спить
Над стуманілою рікою;
Сховався місяць за горою,
І пілігримці молодій
Пора вертатися мерщій.
Тож, потаївши хвилювання,
Не втримавшись, щоб не зітхнути,
Татьяна вирушає в путь,
Зложивши ключниці прохання,
Щоб їй у замку цім бувають
І книги тут самій читать.

XXII

Хоч нам відомо, що читання
Давно Євгеній розлюбив,
Однак деякі писання
Із-під неласки він одвів:
Співець Гяура та Жуана²,
Та зо два, зо три ще романи,
Де віддзеркалився наш час
І де змальовано для нас
Його героїв досить вірно,
Без віри й честі у ділах,
З холодним серцем у грудях,
Химерам відданих безмірно,
Чия озліла голова
На марні дії порива.

XXIII

Відзначок нігтем там чимало
Було на книжних берегах,

І око пильне оживало
Ще більше на таких рядках.
Татьяна з трепетом зважає,
Що мій Онегін відзначає,
На чім увагу він спинив
І з чим погодився без слів.
То там, то там на білім полі –
Лишилися олівця сліди, –
Душа Онегіна завжди
В них одбивалась мимоволі –
В короткім слові чи в гачку,
Чи в запитальному значку.

XXIV

Належну знайдено дорогу;
Дається Тані зрозуміть
Усе ясніше – слава Богу, –
Кого судилось полюбить,
Кому віддати пал сердечний:
Дивак сумний і небезпечний,
Що в небі чи в безодні зріс,
Цей ангел чи гордливий біс, –
Що ж він? Наслідування вдале,
Нікчемна тінь? Невже-бо він
В плащі Гарольдовім москвин,
Химер чужих тлумачник дбалий,
Слів модних збиранка нова?
Чи не пародія, бува?

Мати Татьяни вирішила відвезти доньку
до Москви на ярмарок наречених, щоб
знайти їй пару.

Глава восьма

VII

...Та хто ж ото в юрбі шумливій
Стоїть, туманний, мовчазливий?
Для всіх здається він чужим.
Мигтять обличчя перед ним,
Як надокучні сни щоденні.
Чи сплін, чи самолюбства біль
На цім обличчі? Як, відкіль?
Хто він такий? Невже Євгеній?
Невже це він?.. Так, справді він.
– Давно прибув з чужих країн?

¹ Статуетка Наполеона.

² Байрон.

VIII

Той самий він, чи вгамувався?
Чи грає й досі дивака?
Яких іще там рис набрався?
Чи переміна з ним яка?
Чим нині з'явиться? Мельмотом¹,
Космополітом, патріотом,
Гарольдом, квакером², чи знов
Ще іншу маску він знайшов,
Чи буде так собі людина,
Як от, приміром, ви та я?..

X

Блажен, хто в юності був юний,
Блажен, хто в слухний час дозрів,
Хто несподіванки фортуни
З літами стерпіти зумів;
Хто в сні химерні не вдавався,
Хто з черню світською братався,
Хто в двадцять літ бенкетував,
А в тридцять – посаг добрий взяв;
Хто в п'ятдесят боргів позбувся,
Приватні й інші заплатив;
Хто слави, грошей і чинів
Спокійно, повагом добувся,
Про кого казано весь вік:
N. N. прекрасний чоловік.

XI

Та сумно, що, як привид милий,
Минулась молодість ясна,
Що ми всякчас її дурили,
Що зрадила і нас вона;
Що наші смілі сподівання,
Що наші світлі поривання
Зотліли рано, за весни,
Мов листя мокре восени.
Нестерпно, як перед тобою
Самих обідів довгий ряд,
А все життя – немов обряд,
І ти статечно за юрбою
Ідеш, чужий її думкам
І дріб'язковим почуттям.

XII

У гаморі людського суду
Нестерпно (річ ясна така)
Серед розсудливого люду

Придбати славу дивака,
Безумця, гідного покари,
Чи сатанічної почвари,
Чи навіть демона мого.
Онєгін (знов черга його),
Убивши друга на дуелі,
Доживши марно, без трудів
До двадцяти шести років,
Літа пройшовши невеселі
Без служби, без жони, без діл,
Не знав, де діти решту сил.

XIII

Заволоділа ним рухливість,
Жага небачених країв
(Болюча, визнаймо, властивість,
Свідомий хрест одинаків).
Покинув він спадкові ниви,
Дібровний морок мовчазливий,
Де тінь скривавлена за ним
Ходила з присудом німим,
І подорож почав без цілі,
В якимсь тривожнім почутті;
Та, як і все у цім житті,
І мандри стали вже немилі;
Отож прибув оригінал,
Як Чацький³, з корабля на бал.

XIV

Нараз усі захвилювались,
Шептання виповнило зал...
До господині наближались
У парі дама й генерал.
Була вона не гомінлива,
І не холодна, й не кваплива,
Без гри зухвалої в очах,

¹ *Мельмот* – герой готичного роману англійського письменника Ч. Р. Метьюрина «Мельмот Блукч». Уособлення романтичного самотника.

² *Квакер* – член релігійної християнської общини, що відкидала інститут священників і церковні таїнства.

³ Перефразована репліка Чацького, героя комедії О. С. Грибоедова «Горе з розуму», який після довгої розлуки приїхав в будинок, де він виріс, і відразу потрапив на бал.

Без нарочитості в речах,
Без тих-от витівок манірних,
Без мавпування рис чужих...
Вона була з-поміж усіх
Зразком усіх чеснот добірних,
Du comme il faut...² (Даруй, Шишков³:
Російських слів я не знайшов).

XVII

«Невже ж то, – думає Євгеній, –
Невже вона? Та справді... Ні...
Як! Зросла в тиші староденній...»
І свій лорнет у метушні
Він обертає знову й знову
На ту, чию ходу і мову,
Чиє лице немовби знав.
«Ти б, князю, часом не сказав,
Хто то в береті малиновім
З послом іспанським там сидить?»
Князь усміхнувся мимохіть:
«Ага! Зустрітися б давно вам!
Стривай, вас познайомлю я». –
«Та хто ж вона?» – «Жона моя».

XVIII

«То ти жонатий? Річ неждана!
Давно?» – «Та близько двох років».
«Хто жінка?» – «Ларіна».
«Татьяна?»
«Знайома?» – «Я в сусідстві жив».
«О, то ходімо ж!» – Князь підходить
І до дружини він підводить
Під руку родича свого.
Княгиня, вбачивши його,
Відчула дивне хвилювання,
Повита трепетом палким,
Та жодним поглядом своїм
Не виявила почування:
Зберігся в неї рівний тон,
Смаку хорошого закон.

¹ Доброго тону, доброго смаку (франц.).

² О. С. Шишков (1754–1841) – адмірал, письменник, президент Російської академії, міністр народної освіти; виступав за збереження суто російських слів, очищення російської мови від іноземних запозичень.

XX

Невже та сама це Татьяна,
Кому в недавні дні оті,
В початку нашого романа,
В глухій, далекій самоті,
Обравши путь добролюбиву,
Читав він проповідь зичливу,
Та, від якої він листа
І досі інколи чита,
Де все одверте, все на волі,
Та дівчинка... Чи це вві сні?...
Та дівчинка, кого в ті дні
Зневажив він в смиренній долі, –
Невже вона була це з ним,
Спокоєм дивна чарівним?

Лідія Тимошенко. «Невже та сама це Татьяна...»

Художниця Лідія Тимошенко ілюструвала «Євгенія Онегіна» понад двадцять років.

XXI

Він їде з рауту тісного,
У думи вдавшися чудні.
То сум, то мрії серце в нього
Тривожать у спізнiлiм снi.
Прокинувся; слуга приносить
Листа; князь N. уклiнно просить
Його на вечiр. «Боже мiй!
До неї! – Буду!» – i мерщiй
Вiн пише вiдповiдь квапливу.
Що з ним? Немов мана якась!
Що за тривога полилась
У душу зимну та лiнiву?
Досада? Гордощi? Чи знов
Турбота юностi – любов?

XXII

Онегiн лiчить знов години
I вечора тривожно жеде.
Та от десяту б'є; вiн лине,
Летить по сходах, а не йде,
I тихо до княгинi входить;
Татьяну вiн саму знаходить,
I мовчки декiлька хвилин
Вони сидять. Нiмує вiн,
Собi дивуючись. Похмурий,
Нiяковий, найти слова
Вiн не умiє. Голова
Думок ховає натиск бурний.
Уперто вiн зорить: вона
Сидить спокiйна i ясна.

XXXIII

Приходить муж. Вiн уриває
Цей неприємний *têt-à-têt*¹.
З Онегiним вiн починає
Якийсь пригадувать бенкет.
Вони смiються. Входять гостi.
От сiль їдка тонкої злостi
Розмову приправляє їм.
У тому гомонi легкiм
Не почувалось ошуканства,
З манiрним i пустим лицем,
Торкалися поважних тем,
Без вiчних iстин, без педантства,
I вiльностi не здавалась там
Страшною нiчийм ушам.

XXVII

Але Онегiна манила
Татьяна вечiр весь одна,
Не давня дiвчинка несмiла,
На вдачу проста i сумна,
А можновладна ця княгиня.
А неприступна ця богиня
Пишновеличної Неви.
О люди! Всi на вдачу ви,
Як ваша прабабуся Єва:
Що дане вам – не вабить вас;
Лукавий змiй зове всякчас
До забороненого древа:
Вам яблук звiдти подавай,
Без цього вам i рай – не рай.

XXVIII

Як вiдмiнилася Татьяна!
Як твердо в роль свою ввiйшла!
Як надокучливого сана
Манери скоро прийняла!
Хто б упiзнав дiвчатко миле
У гордiй цiй, свiдомiй сили,
Законодавицi балiв?
I вiн-бо серце їй палив!
Вона про нього в пiтьми ночi,
Коли не прилiтав Морфей²,
Гадала потай вiд людей,
На мiсяць томнi звiвши очi,
I марила, що вдвох пiдуть
Вони верстати скромну путь!

XXIX

Коханню кожен вiк пiдвладний;
Але незайманим серцям
Воно живлюще i вiдрадне,
Як буря весняним полям:
Дощами пристрастi їх миють,
Вони оживлюються, спiють –
I подих зрошує живий
I цвiт, i овоч золотий.
Та в вiцi пiзньому, безплodнiм,
На поворотi наших лiт

¹ Наодинцi (*франц.*).

² *Морфей* – бог сновидiнь.

Любов кладе мертвотний слід:
Так осінь повівом холодним
В болото обертає луг
І оголяє ліс навкруг.

XXX

Шкода й казати: наш Євгеній
Татьяну любить, як дитя;
В тривозі й ревності шаленій
Він їй присвячує життя.
Забувши розум, він щоранку
Вбігає до скляного ганку,
Іде під накриттям склепінь;
За нею всюди він, як тінь;
Щасливий він, коли пухнатий
Боа накинє на плече,
Руки діткнеться гаряче,
Хустинку встигне їй подати
Чи владним порухом очей
Розсуне пишний полк ліврей.

Татьяна не помічає Онегіна. Він пише їй
листа, потім другого, третього. Вона мов-
чить. Тоді Онегін вирішив сам поїхати
до Татьяни.

XL

...Ввіходить, на мерця похожий.
Немає ні душі в прихожій.
Він далі, двері відчинив
Одні і другі. Що ж уздрів,
Що сильно так його вражає?
Княгиня перед ним одна,
Сидить неприбрана, сумна,
Листа задумано читає,
І по лицю її стіка
Гарячих, тихих сліз ріка.

XLI

Хто б сліз її на самотині
В цю бистру мить не розгадав!
Хто б Тані бідної в княгині,
Смутної Тані не пізнав!
Німий од каяття й тривоги,
Упав Онегін їй у ноги;
Вона здригнулась і мовчить.
І на Онегіна зорить

Без дивування і без гніву.
Його пригаслий, тьмянний зір,
Благання і німий докір
Вона збагнула. Просту діву,
Із серцем, повним давніх мрій,
Скорбота воскресила в ній.

XLII

«...Доволі, встаньте. Мить зайшла
Сказати все нелицемірно.
Чи впам'ятку, Онегін, вам,
Як ми в алеї сам на сам
Зустрілися, і так покійно
Ваш осуд вислухала я?
Настала ж і черга моя.

XLIII

Була молодша я в ту пору,
Здається, краща я була,
Любила вас – та, крім докору,
Що в серці вашому знайшла?
Як говорили ви зо мною?
Вам не була вже новиною
Наївна дівчинки любов?
І нині – Боже! – стигне кров,
Згадавши проповідь холодну
І погляд зимний... Але вас
Я не виную: ви в той час
Поводилися благородно,
Як справжній чесний чоловік:
За це я вдячна вам повік...

XLIV

Тоді – чи правда ж? – у пустині,
Вам, вихованцеві Москви,
Була не любя я... Та нині
Чому так одмінились ви?
Чому впадаєте за мною?
Чи не тому, що між юрбою
Ношу уславлене ім'я,
Що княжий титул маю я?
Що муж скалічений у бої,
Що нас за те цінує двір?
Тому, що людський поговір,
Моєю втішений ганьбою,
Вам славу міг би голосну
Створити легко в мить одну?

XLVI

Весь пишний цвіт моєї долі,
Життя гучного марний грім,
Мій успіх у високім колі,
Багаті учти, модний дім, –
Що в них? Віддять могла б я радо
Нікчемну розкіш маскараду,
Увесь цей блиск, і шум, і чад
За кілька книг, за дикий сад,
За тишу закутка сільського,
За ті місця, де стріла вас
Я в юності своєї час,
За цвинтар, де піднісся вбого
Дубовий хрест між верховіть:
Моя там няня бідна спить...

XLVII

А щастя видилось безмежне
Так близько!.. Та любов моя
Розбилася. Необережний
Зробила, може, вчинок я:
Мене в тужливому риданні
Благала мати; бідній Тані
Були однакі всі шляхи.
Я вийшла заміж. Без пихи
Я вас прошу мене лишити.
Я знаю: в вашім серці єсть
І гордість, і справдешня честь.
Я вас люблю (пощо таїти?),
Та з ким я стала до вінця –
Зостанусь вірна до кінця».

XLVIII

Вона пішла. Євгеній хмурний
Стоїть, немов ударив грім;
Якої муки порив бурний
Він в серці відчува своїм!
Та враз остроги задзвеніли,
І в час, Онегіну немилий,
Татяни чоловік ввійшов.
Тепер, читачу любий, знов
З моїм героєм розлучімось
Надовго... ба й навік.., із ним
Доволі ми шляхом одним
Бродили в світі. Обіймімось,
На берег вийшовши. Ура!
Давно (чи правда ж бо?) пора!

XLIX

Хоч друг, хоч ворог ти, читачу,
Та приязно розстатись нам
Я зовсім перепон не бачу.
Прощай. Хоч би з яким чуттям
Шукав у строфах цих недбалих
Ти шуму років одбуялих,
А чи спочинку від трудів,
Малюнків жвавих, гострих слів,
Чи лиш помилок граматичних –
Дай Боже, щоб у книзі цій
Для втіхи любої, для мрій,
Для серця, для боїв критичних
Ти хоч би крихту міг найти.

L

Прощай. Прийшли ми до мети.
Прощай, мій вірний ideale,
І ти, супутнику чудний,
І ти прощай, натхнення сталє
Труда малого. Чар живий,
Поету щастя принесли ви:
Забув я з вами світ бурхливий,
До милих серцем говорив.
Багато проминуло днів,
Відколи молода Татяна
І мій герой у тьмянім сні
Враз появилися мені, –
І вільноплинного романа
Іще не ясно бачив даль
Я крізь магічний свій кришталь¹.

1833

Переклад Максима Рильського

¹ Тут: кристалева куля, яку використовують під час ворожіння, щоб побачити майбутнє чи потаємне.

1. Поясніть значення понять «роман у віршах», «онегінська строфа», «соціально-психологічний роман».
2. Чому «Євгенія Онегіна» називають енциклопедією російського життя? Пригадайте твори, що вивчалися на уроках літератури в попередніх класах, які також відносили до «художніх енциклопедій». Що їх об'єднує з твором Пушкіна, а в чому полягає принципова відмінність?
3. Визначте основний конфлікт роману та згрупуйте дійових осіб навколо нього. Як пов'язаний розвиток сюжету з головним конфліктом твору?
4. Знайдіть у тексті роману у віршах місця, де Пушкін іронізує над штампами літератури романтизму. Чим це викликано?
5. Підготуйте повідомлення про сестер Ларіних за планом: а) портрет; вдача та риси характеру; б) становище в родині та суспільстві; в) дозвілля й уподобання; г) взаємини з Онегіним і Ленським; д) реакція на загибель Ленського та подальша доля.
6. Порівняйте поведінку Тетяни до написання листа Онегіну, після написання та під час розмови з ним. Чому Онегін не відразу відреагував на послання дівчини? Чому саме ці слова та інтонації обрав для розмови з Тетяною? Як це характеризує Онегіна?
7. Чи мала рацію Тетяна, коли, кохаючи Онегіна, відмовилася бути разом із ним? Чому?
8. Чому Тетяна стала улюбленою героїнею Пушкіна?
9. Порівняйте лист Тетяни до Онегіна й лист Онегіна до Тетяни. Чим вони схожі, а в чому полягає принципова відмінність між ними?
10. Проаналізуйте сцену «Тетяна в кабінеті Онегіна». Як інтер'єр робочої кімнати характеризує її господаря?
11. Як пов'язаний образ Онегіна з героями Байрона? Це свідчить на користь пушкінського героя чи ні?
12. Таких героїв, як Євгеній Онегін, тодішня літературна критика називала «зайвими людьми». Чи згодні ви з такою характеристикою пушкінського персонажа? Для кого вони «зайві»?
13. Даючи характеристику Володимирі Ленському, Пушкін робить його вірші надзвичайно схожими на твори Шиллера. Чи допомагає ця деталь краще зрозуміти поведінку і вчинки Ленського?
14. Чому Онегін потоваришував саме з Ленським? Чому, не бажаючи загибелі молодого поета, Онегін усе ж таки робить фатальний постріл?
15. Як, на вашу думку, склалася б подальша доля Ленського, якби він залишився живим? Чи знайшов би він, «з душею прямо геттінгенською», омріяне щастя з Ольгою?
16. Хто з-поміж героїв твору найближчий саме вам? Чому?
17. Чому для свого твору Пушкін обрав жанр «роману у віршах»? Що дала ця форма поету?
18. Визначте риси романтизму й реалізму в цьому творі. Які з них переважають?
19. До якої течії романтизму тяжіє Пушкін?
20. Відома російська письменниця Марина Цветаєва написала книгу «Мій Пушкін», у якій розповіла про своє сприйняття життя й творчості письменника. Спробуйте і ви у творчій роботі розказати саме про «свого» Пушкіна, про ваше особисте сприйняття його творчості.

Буремний геній

МИХАЙЛО ЛЕРМОНТОВ.

Вірші. Роман «Герой нашого часу»

Цьому життю судилося проблиснути осяйним метеоритом, залишити після себе довгий струмінь світла і зникнути у всій красі своїй... Які поетичні таємниці забрав він із собою

в могилу? Хто розгадає їх? ...Лєвова натура! Страшний і могутній дух! (В. Белінський, російський літературний критик).

ГОТУЄМОСЯ ДО ДІАЛОГУ

МИХАЙЛО ЛЕРМОНТОВ (1814–1841)

Народився Михайло Лермонтов у Москві. Його мати, Марія Михайлівна Лермонтова (дівоче прізвище – Арсенєва), спеціально приїхала до Москви, щоб народити свою першу і, як згодом виявилося, єдину дитину. А проживала вона в родовому помісті Тархани Пензенської губернії. Саме там і пройшло дитинство Лермонтова. Хазяйкою маєтку була бабуся майбутнього поета Єлизавета Олексіївна Арсенєва, жінка вольова, багата і впливова. Вона походила з могутнього роду Столипіних, наближеного до царської династії Романових.

Зятя свого, відставного капітана, красеня без серйозного статку, вона не любила. Зовсім не таким вона хотіла бачити чоловіка для своєї улюбленої доньки Марії, але все-таки дозволила їй одружитися «з любові». І ось через три роки після народження Мішеля (так його називала бабуся) слабка на здоров'я донька почала хворіти й незабаром пішла з життя. Єлизавета Олексіївна звинуватила в цьому зятя, і відтоді хлопчик ріс без спілкування з батьком. Доходило до того, що ледь на дорозі, яка вела до Тархан, здіймалася курява від екіпажу Юрія Петровича, який хотів побачити сина, за суворим наказом Єлизавети Олексіївни Михайла (як був, а якщо спав – загорнутого в ковдру) відвозили геть із Тархан, щоб той не побачив батька. Згодом поет гірко згадуватиме печальну долю самотніх, розлучених життям батька й сина.

▲ Петро Заболотський.
Михайло Лермонтов, 1837

*Ні, я не Байрон, інший я
Обранець, людям ще не знаний,
Як він, мандрівець, світом гнаний
Та руська лиш душа моя.*

*Раніш почав, скінчу зарані,
Я встигну мало що зробити;
В душі моїй, як в океані,
Надій розбитих скарб лежить.*

A handwritten signature of Mikhail Lermontov in black ink, written in a cursive style.

У 1827 р. Мішель із бабусею переїхали до Москви. У 1828 р. він вступив на 4-й курс Шляхетного пансіону при Московському університеті. Саме в цей час він, за власним зізнанням, «починає мазати вірші», бере участь у рукописних журналах, в альманасі «Цефей» (1828), що складається з творів вихованців пансіону. Тоді ж він пише перші поеми «Черкеси» (1828), «Кавказький бранець» (1829) і перший нарис «Демона» (1829). Уже ранні твори засвідчили неабияке поетичне обдарування Лермонтова. У 1832 р. Лермонтов змушений залишити університет. Він переїхав до Петербурга, де вступив, за його власним висловом, на «два страшні роки» до Школи гвардійських підпрапорщиків і кавалерійських юнкерів.

У 1834 р. Лермонтова було призначено до лейб-гвардії гусарського полку, розташованого в Царському Селі. Більшість часу він проводив у Петербурзі, де зробився душею товариства «золотої молоді». Багато чого з цього періоду життя втілиться згодом у романі «Герой нашого часу».

1835 р. – вперше з'явилися твори Лермонтова друком. Доти Лермонтов був відомий як поет лише в офіцерських і світських колах. Один із товаришів без його відома віддає повість «Хаджи-Абрек» до «Бібліотеки для читання» (щомісячного журналу). Лермонтов дуже незадоволений. Повість має успіх, але Лермонтов довго ще не хоче друкувати своїх віршів.

Цього ж року Лермонтов довідується, що Варвара Лопухіна, яку він кохав здавна, одружується. Це було ударом для поета. Як і Гайне, він оспівує свою печаль у творчості. Та головний удар на нього чекав у 1837 р., коли загинув Пушкін. І Лермонтов пише фатальний для себе вірш «Смерть поета», який швидко поширився у списках.

У першій редакції цей вірш затаврував убивцю Пушкіна, француза Дантеса, який «не міг збагнуть в ту мить криваву, на що він руку підіймав». Утім, весь Петербург знав, що Пушкін – жертва підлої інтриги наближених до трону аристократів.

Однак в оточенні Лермонтова були й такі, що виправдовували Дантеса, моляв, Пушкін знав, на що йде. Тому у вірші з'явилися рядки про тих, хто призвів до загибелі поета, хто «жадним натовпом стоїть навколо трону», про катів «свободи, генія та слави».

Цей вірш остаточно засвідчив, що Росія отримала другого видатного поета, спадкоємця Пушкіна. Але водночас поезія «Смерть поета» кваліфікувалася як «зневага до трону». Почалося слідство, і вже за кілька днів, за велінням імператора, Лермонтова переводять «на погибельний Кавказ».

Поет приїжджає до Петербурга, а потім до свого полку. Та завдяки клопотанням впливової бабусі менше ніж за два місяці він повертається до свого колишнього лейб-гвардії Гусарського полку. Лермонтов знову у «великому світі», де має неабиякий успіх. Того самого року друкуються «Тамбовська казначейша» і «Пісня про царя Івана Васильовича...». Лермонтов створює три нові редакції «Демона», пише вірші «Кинджал», «Дума» та ін., починає роботу над «Героєм нашого часу».

1840 р. – за дуель із сином французького посла Е. де Барантом Лермонтова засуджують до повторного заслання на Кавказ до Тенгінського піхотного полку. Одночасно виходить роман «Герой нашого часу», що раніше друкувався окремими повістями в журналах. По дорозі на Кавказ Лермонтов зупиняється в Москві і проводить там приблизно місяць. Він зустрічається з М. Гоголем і читає

йому свою романтичну поему «**Мцирі**». Потім їде на Кавказ, де бере участь у воєнних діях і звертає на себе увагу начальника загону «швидкістю, вірністю погляду і палкою мужністю», за що його висувають на нагороду. Цікаво, що творчість Лермонтова високо оцінював інший бранець російського царизму – Тарас Шевченко, який за участь у діяльності Кирило-Мефодіївського братства «служив Отчезству» на далекому Аралі (поети народилися в один рік – 1814-й).

У 1841 р., після відпустки, Лермонтов повертається на Кавказ із важкими передчуттями, залишаючи батьківщині на прощання вірш: «**Прощай, немытая Росія...**». У П'ятигорську сталася його сварка з Мартиновим, яка переросла в дуель (15 липня 1841 р.), що закінчилася загибеллю поета. 17 липня Лермонтова поховали на міському цвинтарі. Пізніше, у 1842 р., його прах перевезли до сімейного склепу Арсенєвих у Тарханах.

Сучасник О. Пушкіна й М. Лермонтова літературний критик В. Белінський, чудово розуміючи масштаби втрати цих чудових поетів, з гіркотою писав: «Не виповнилося й п'яти років від смерті Пушкіна, а російська громадськість встигла вже й радісно привітати пишний схід і сумно провести дочасний захід нового сонця своєї поезії».

1. Хто з письменників-романтиків впливав на творчість Лермонтова?
2. До якої з течій романтизму ми можемо віднести творчість Лермонтова?
3. Чому Лермонтова називали «північним Байроном»? Як він сам ставився до такого порівняння?
4. Яку роль у долі Лермонтова відіграв вірш, присвячений смерті Пушкіна? Чому влада відреагувала на нього саме так?
5. Яку роль відіграв Кавказ у житті і творчості поета?

ДІАЛОГ ІЗ ТЕКСТОМ

Сосна

На півночі дикій, високо на скелі,
Стоїть одинока сосна –
І клониться сонно, і снігом блискучим,
Як ризою, вкрита вона.

І мріється їй, що в далекій пустелі,
В країні, де сонячний схід,
Сумна і самотна, на спаленій кручі
Вродливиця-пальма стоїть.

Переклад Володимира Свідзинського

Іван Шишкін. «На півночі дикій...», 1891 ▶

Картину створено до зібрання творів, яке готувалося до 50-річчя від дня загибелі М. Лермонтова.

Відїжджаючи на Кавказ, Лермонтов переспівав вірш Г. Гайне «Ein Fichtenbaum» («Сосна»), написавши вірш «На півночі дикій». У творі росіянина зникло любовне порівняння, наявне в поезії німця, натомість романтичний контраст набув ширшого й різкішого звучання: образи роз'єднаних світів сосни й пальми, коли вони обидві стоять самотою кожна на своїй пустельній скелі (кручі), символізують трагічну роз'єднаність і самотність людей. Крім того, непоєднанні північна сосна й південна пальма уособлюють ще й далекі одна від одної культури та ментальності.

1. Часто вірш М. Лермонтова «Сосна» називають перекладом вірша Г. Гайне «Ein Fichtenbaum» («Сосна»). Чи згодні ви з цим?
2. Доведіть, що вірш «Сосна» побудований за принципом контрастного паралелізму. За допомогою яких художніх засобів реалізується цей принцип?
3. Які засоби живопису допомогли художнику І. Шишкіну створити картину, суголосну віршу М. Лермонтова?

І нудно, і сумно! – і нікому руку подать,
Як горе у душу прилине...
Бажання!.. Чи варто даремно і вічно бажать?..
А роки минають – найкращі хвилини!

Кохати... кого ж бо? На час, годину – дарма,
Кохання ж навек – неможливе...
Чи в себе заглянеш? – минулого й сліду нема:
І радість, і мука, і все це мінливе!

Що пристрасті? – Скоро вогонь їх солодких недуг
При слові розсудку згасає,
Й життя – як поглянеш на нього уважно навкруг –
Лиш жарт, де ні змісту, ні глузду немає!

Переклад Миколи Терещенка

Вірш «**І нудно і сумно...**» М. Лермонтов написав у 1840 р., коли йому було лише 26 років. За свідченнями сучасників, у цьому вірші якнайповніше розкрилися настрої волелюбної частини ровесників поета, які прагнули активної діяльності й були пригнічені неможливістю боротися за свої переконання та ідеали.

За формою це елегія, що нагадує запис у щоденнику, в якому фіксуються миттєвості душевного стану. Мова вірша афористична, що підносить поезію до рівня філософського осмислення життя. Елегія просякнута настроями світової скорботи, ліричний герой страждає, бо зневірився в житті. Він самотній, бо «*нікому руку подать*», втомився від власних бажань, кохання не розраджує його душу. Фінал вірша звучить гірко-саркастично, бо життя нагадує ліричному герою недоречний жарт.

Вірш тримається на контрасті миті й вічності, розуму й почуття. Ця відсутність життєвих ідеалів, піднесеного й вічного примушують ліричного героя неймовірно страждати від усвідомлення нікчемності свого життя: «*А роки минають – прогаяні роки!*» За образним виразом літературного критика тих часів,

у цьому вірші вчувається «глухий, могильний голос підземного страждання, нетутешньої муки, це приголомшуючий душу реквієм усіх надій, усіх почуттів людських, всієї чарівності життя».

1. Який внутрішній конфлікт відображає вірш «І нудно, і сумно!»?
2. Як у вірші трансформується традиційна для романтизму тема самотності героя?

На дорогу йду я в самотині;
Крем'яна в тумані путь блищить:
Тихо. Бога слухає пустиня,
І зоря з зорею гомонить.

Небеса прекрасні та безкраї!
Спить земля в промінні голубім...
Чом же серце з боллю завмирає?
Жду чого? Жалію я за чим?

Мрією не тішусь я пустою,
Днів не жаль, що більш не розцвітуть.
Я жадаю волі та спокою!
Я б хотів забутись і заснуть!

Та не тим холодним сном могили...
Я б навик заснути так хотів,
Щоб живі дримали в серці сили,
Щоб у грудях віддих тріпотів;

Щоб крізь ніч, крізь день ясний для мене
Про кохання ніжний спів лунав,
Наді мною темний дуб зелений
Щоб схилився й листям розмовляв.

Переклад Максима Рильського

«**На дорогу йду я в самотині...**» – одна з останніх поезій М. Лермонтова, тому її можна розглядати як своєрідний заповіт поета.

Вірш починається неймовірним у своїй красі й величі пейзажем. Дивує сила поетичного видіння поета, адже Землю, що спить «в промінні голубім», можна побачити лише з космосу, що людство побачило своїми очима майже через півтора століття. Все об'єднано в цьому безмежжі – верх і низ, земне і небесне.

Навколо все піднесене: і пустеля, що вслухається в Божественну істину і є місцем усамітненої зустрічі із Всесвітом, і зорі, що зійшлися, наче сусідки надвечір, щоб, позбувшись денних турбот, погемоніти про, можливо незначні, але такі важливі для них речі. Довколишня природа об'єднана в живий неподільний організм, з якого випадає ліричний герой. З одного боку, йому відкрита краса й одухотвореність Всесвіту. Ліричний герой може спостерігати «прекрасні та безкраї» небеса, прислухатися до гомону зірок і почути слова Бога. Але куди веде його, самотнього, «крем'яна в тумані путь»? Що погнало його в дорогу

▲ Іван Крамської. Христос у пустелі, 1872

вночі? Скоріше за все, у путь його погнав біль сердечний, утрачені мрії і сподівання.

Вірш просякнутий невловимими зв'язками і з попередніми віршами Лермонтова, і з творами інших поетів, особливо з поезіями Пушкіна.

У душі ліричного героя Лермонтова поєдналися захват перед дивом світобудови і водночас відчуженість від неї, печальна безнадія і сподівання на диво.

Дві останні строфи поезії є вільним переспівом вірша Г. Гайне з «Книги пісень», у якому він порівнює смерть із прохолодною ніччю, а життя – з пекучим днем. Герой Гайне втомився від довгого дня, він спить і чує, як на дереві співає соловей про кохання. Так і ліричний герой Лермонтова: втомившись від болю й розчарувань, він хоче злитися з природою, щоб, зрештою, бути причетним до життя.

1. Проаналізуйте композицію вірша «На дорогу йду я в самотині...». Які настрої переважають у кожній частині?
2. Виділіть провідні мотиви вірша. За допомогою яких образів вони розкриваються? Зверніть увагу на те, що чує, бачить і відчуває ліричний герой.
3. Чи існує можливість подолання самотності для ліричного героя вірша «На дорогу йду я в самотині...»? Відповідаючи на це запитання, зверніться також до картини І. Крамського «Христос у пустелі».
4. Які теми є спільними для віршів Лермонтова «Сосна», «І нудно, і сумно!», «На дорогу йду я в самотині...»?

ВІДЛУННЯ

Вірш «На дорогу йду я в самотині...» привернув увагу багатьох українських поетів. Але одні з найцікавіших його інтерпретацій запропонував видатний український поет й перекладач М. Рильський. У своєму вірші він поєднав щемливий сум Лермонтівського вірша з палкою життєствердністю особистого світосприйняття.

Максим Рильський

Вихожу один я на дорогу...
М. Ю. Лермонтов

Не забуду вечора хрусткого,
Інею й тоненького льодку,
Коли сам я вийшов на дорогу,
Ніби вперше на своїм віку.

О, які були великі зорі,
Як синіло й склилось навкруги!
У падучім кожнім метеорі
Бачились незнані береги.

Так ото хотілося блукати,
Серце так стискалося мені,
Як від хати бризнули до хати
Вечора осіннього вогні!

Сумував – чого? І сам не знаю
Та й радів – чому? Не знаю й сам.
Чув по свисту пізніх крижнів зграю,
Не видимих нічим очам.

Чув здалека голоси жіночі,
І тонкі, й ламкі, як той льодок.
І хилилось небо вже до ночі,
Як додому повернув я крок.

Ти мене чекала на порозі,
Щоб легенько, звісно, докорить...
Давнє «занедужав я в дорозі»
Мусив я, звичайно, повторить.

Весело тріщали дрова в грубі,
Пахло житнім хлібом і теплом,
І спадали ніжно пасма любі
Над твоїм розхмареним чолом.

Роман «Герой нашого часу»

Лермонтов – одна з найбільш загадкових і трагічних постатей російської літератури, а роман «Герой нашого часу» – його найвидатніший прозовий твір. Письменник свідомо кинув виклик суспільству буквально всіма гранями твору, починаючи вже з самої назви. Мовляв, дивіться, ось він який, герой *нашого* часу, і, подобається це комусь чи ні, а він є саме таким.

Тож виникає закономірне запитання: чому молодого поета так цікавлять саме *його* час і *його* покоління. І чому в його свідомості слово «покоління» чітко асоціюється зі словами похмурої, печальної тональності. Між народженням Пушкіна і Лермонтова лише п'ятнадцять років, але іноді складається враження, що й усі сто п'ятдесят. То що ж такого сталося в суспільному житті Росії за час зміни цих «двох сонць» російської поезії?

Багато дослідників вважають, що такою фатальною подією став розгром повстання декабристів (1825), серед яких були не лише знайомі, а й друзі Пушкіна, який ще встиг ковтнути, хоча й примарного, ковтка свободи. Лермонтов такої можливості вже просто не мав.

«Герой нашого часу» – соціально-психологічний роман про долю покоління після розгрому декабризму.

Соціально-психологічний роман – такий різновид роману, у якому багатогранні характери героїв розкриваються в складних життєвих ситуаціях, через вплив на них певних поглядів, уявлень, соціальних норм поведінки.

Головною **проблемою** роману стала доля непересічної людської особистості в епоху лихоліття, безвихідне становище обдарованих, розумних, освічених молодих дворян, які прагнуть дії, але приречені на бездіяльність.

Дослідники неодноразово звертали увагу на те, що імена двох головних героїв творів О. Пушкіна («Євгеній Онегін») і М. Лермонтова («Герой нашого часу») пов'язані: Онега й Печора – дві російські річки, розташовані неподалік одна від одної. Тобто Лермонтов свідомо підкреслював, що його герой – певною мірою «спадкоємець» героя роману у віршах О. Пушкіна.

Онегін, як і Печорін, теж нікого не зробив щасливим, теж, як і Печорін, є *«причиною нещастя інших»*. Ця неймовірна здатність робити нещасними інших і бути самотнім, для всіх «чужим» і скрізь «зайвим» утілилася вже в «східних» поемах Дж. Байрона і є однією з ознак «байронічного героя». Дослідники неодноразово відзначали вплив Байрона на творчість О. Пушкіна і М. Лермонтова. Риси «байронічного героя», самотньої розчарованої людини, яка з гордим презирством ставиться до суспільства, що відштовхнуло її, і мстить цьому суспільству, але водночас сама страждає, знаходимо вже в романі О. Пушкіна «Євгеній Онегін» (1823–1832). Недаремно Тетяна запитує, чи не є Євгеній «пародією» на такого героя. Онегін зробив нещасною Тетяну Ларіну і вбив на дуелі Володимира Ленського, а Григорій Печорін значно «перевершив» свого попередника.

Спочатку були надруковані окремі повісті з роману, які викликали бурхливу реакцію публіки. Потім Лермонтов об'єднав їх у тому порядку, який ми нині знаємо, і додав передмову, що є не менш важливою для розуміння задуму письменника, ніж інші частини.

Зайві люди – у російській літературі XIX ст. тип людей, які не здатні знайти застосування своїм силам і здібностям в суспільному житті.

ХРОНОЛОГІЯ РОМАНУ

Якби ми розташували повісті в хронологічній послідовності, то побачили б, що події, зображені в романі, мають між собою чіткі причинно-наслідкові зв'язки. Молодий офіцер Григорій Печорін дорогою до місця служби в П'ятигорськ стикається з контрабандистами і руйнує їхнє життя («Тамань»). У П'ятигорську він знайомиться з Грушницьким і княжною Мері. Туди ж приїздить його давня знайома Віра, яку він кохає і яка вийшла заміж за родича княгині Ліговської, матері Мері. Щоб мати змогу зустрічатися з Вірою на людях, Печорін починає тісніше спілкуватися з Мері, руйнуючи цим стосунки Грушницького з нею. Ображений юнкер, побачивши, як уранці Печорін виходив з будинку Ліговських, де жила й Віра, знеславив княжну Мері. Вимагаючи вибачень, Печорін викликає Грушницького на дуель і вбиває його. Віра зізнається чоловікові, що Печорін був її коханцем, і чоловік вивозить її з міста. Намагаючись наздогнати Віру,

Григорій Олександрович заганяє улюбленого коня. За дуель із Грушницьким його відправили в далеку фортецю, де командував капітан Максим Максимович («Княжна Мері») і з яким Печорін потоваришував («Фаталіст», «Бела», «Максим Максимович»).

У фортеці Печорін став свідком того, як офіцер Вулич заклався, що залишиться живим, стріляючи в себе з рушниці, а тієї ж ночі був убитий п'яним козаком («Фаталіст»). Потім Печорін закохався в кавказьку красуню Белу, яку вкрав у батька. Його кохання було нетривалим – Бела загинула. Печорін залишив фортецю й подався в мандри («Бела»). Через п'ять років у Владикавказі на постійному дворі він випадково зустрічається з Максимом Максимовичем, у якого залишилися папери Григорія Олександровича. Ображений холодним прийомом Печоріна, Максим Максимович віддає щоденники Печоріна знайомому подорожньому, який надрукував їх після смерті Григорія Олександровича («Максим Максимович»).

Роман поділений на дві великі частини. До першої входять повісті «Бела», «Максим Максимович», передмова до журналу Печоріна і «Тамань». До другої – повісті «Княжна Мері» та «Фаталіст». Чим міг керуватись автор, пропонуючи саме таку структуру свого твору?

Фабула

– хронологічна послідовність подій у творі (як події розвивалися «насправді»).

Сюжет – довільна, вибудована автором послідовність подій у творі (як розвиток подій виклав автор).

Лермонтов добре володіє мистецтвом компоновання, структурування тексту. Спочатку може здатися, що в подачі окремих частин твору системи немає, або вона заплутана, як це полюбляли робити романтики. Однак це не так. Саме така, на перший погляд, «нелогічна» будова, яку запропонував автор, дозволяла побачити Печоріна спочатку під різними кутами зору й очима різних людей, а потім надати слово йому самому (щоденник героя).

У кожній повісті Лермонтов поміщає свого героя в нове середовище, де він стикається з людьми іншого суспільного становища і психічного складу: горцями, контрабандистами, офіцерами, дворянським товариством. І щоразу Печорін виявляє нові грані особистості. Тож композиція роману «Герой нашого часу» підпорядкована поступовому розкриттю характеру

головного героя. Причому автор приділяє більше уваги не опису подій, а внутрішньому – душевному і розумовому – життю героя, тобто «історії душі».

То хто ж він такий – герой роману Лермонтова? Це особистість непересічна і водночас неоднозначна, але одразу впадають в око риси, притаманні «байронічному героєві»: самотність, гордість, розчарованість життям, байдужість чи й

презирство до суспільства тощо. Характеризуючи Печоріна, персонажі роману часто вживають епітет «дивний». Ця дивність ґрунтується на несподіваних і суперечливих його звичках та поведінці: смішне здається сумним, сумне викликає сміх, в душі одночасно живуть співчуття і жорстокість.

Хоч би з ким Печорін спілкувався, це закінчується погано: для контрабандистів, Віри, Грушницького, Мері, Максима Максимовича, Бели. Однак гине й сам Печорін, не знайшовши щастя і гармонії в житті – і нікому не давши щастя.

Герой намагається зрозуміти суперечливість свого характеру: він прагне повноти життя, намагається любити, товаришувати, але не здатний на тривалі почуття – і щоразу залишається розчарованим, роздратованим, виснаженим, незадоволеним собою. Він розмірковує про причини такого становища, про сенс життя, про своє призначення («*За що вони всі мене ненавидять?*», «*Навіщо я жив? Для якої мети я народився?.. А, певне, вона існувала, і, певне, було моє призначення високе, бо я відчуваю в душі моїй сили неосяжні*», «*Одні скажуть: він був добрий хлопець, другі – мерзотник. І те й друге буде неправдою. Після цього чи варто клопоту жити? А все живеш – з цікавості: чекаєш чогось нового... Смішно й досадно*»).

Зауважмо, що за вдачею Печорін зовсім не зла людина. Герой завжди щирий (навіть коли це йому не вигідно), допитливий, здатний на співчуття, енергійний, розумний. Поганих намірів до жодного з персонажів він не має. Часто ним керують навіть благородні поривання (наприклад, він прагне захистити Мері від пліток Грушницького). Однак у житті, де так багато важать соціальне становище людини, виховання й умовності, добро сусідить із марнославством, гординею, бажанням панувати над іншими і будь-що утвердити свою перевагу.

Грушницький, який потягнувся було до досвідченішого товариша, гине. Печорін підозрює, що Грушницький його недолюблює, бо він розгадав таємницю цієї «загадкової» особи. Зруйнований сімейний світ Віри; смерть виявилася порятунком для Бели, а щире серце Мері розчавлене вдаваною холодною байдужістю Печоріна.

У своєму романі Лермонтов відмовляється судити героїв і виправляти їх. Своім твором він лише «вказав недугу», «поставив діагноз», але не бере на себе відповідальності за її «лікування». Однак головного героя роману – Печоріна – навіть знання причин не рятує від «хвороби».

Печоріну, що страждає по-справжньому, протиставлений образ Грушницького, який не надто вміло імітує «байронізм». Він і є справжньою **пародією на романтичний образ похмурого «байронічного героя»**. Печорін дає йому характеристику настільки ж влучну, наскільки й вбивчу: імітуючи «фатального» й «трагічного» героя романтичних поем, Грушницький добивається якихось своїх приземлених цілей. Інакше кажучи, якщо романтичний герой був нещасним, то Грушницький грав роль нещасного. Ця людина сумує і плаче «на публіку», водночас підглядаючи краєм ока, яке враження на цю саму публіку справляють її сльози. Тож Лермонтов вустах Печоріна виносить вирок не лише Грушницькому, який грає роль «байронічного героя», а й нещирості, «байронівській позі» як такий: «*Створювати ефект – їх насолода; вони подобаються романтичним провінціалкам до нестями*». Отже, «*подобатися романтичним провінціалкам*» – ось вершина бажань людей на кшталт Грушницького.

Тому не дивно, що, з одного боку, Печорін, людина непересічна й глибоко нещасна, яка страждає по-справжньому, а з іншого – порожній хвалько

«МАЛЕНЬКА ЛЮДИНА»

Дослідники зараховують Максима Максимовича до галереї образів т. зв. маленьких людей. Це тип літературного героя, що з'явився в реалістичній літературі на початку XIX ст. Для нього характерне перебування на нижніх щаблях суспільної ієрархії, що визначає його психологію і поведінку – приниженість, яка поєднується з відчуттям несправедливості й ураженого самолюбства. «Маленька людина» часто стає в опозицію до того, хто перебуває вище від неї. Це певною мірою втілюється в почутті образи Максима Максимовича на Печоріна за його черствість, байдужість, начебто «зверхність». Так, коли Печорін після тривалої розлуки абсолютно байдуже і зустрівся, і попрощався з ним, штабс-капітан вважає причиною цього не особливості характеру Печоріна, а те, що він, Максим Максимович, «не багатий» і «не чиновний». Важливою рисою характеру Максима Максимовича є покірність обставинам, нездатність до критичної оцінки ситуації. Згодом ми знайдемо подібні риси в образі Акакія Акакійовича Башмачкіна, також «маленької людини», головного героя повісті М. Гоголя «Шинель».

Грушницький, який страждання і самотність лише імітує, зрештою зіткнулися. Багато хто з дослідників зауважує, що Лермонтов у сценах зіткнення Печоріна з Грушницьким якимось містично передбачив навіть деталі власного зіткнення з Мартиновим. Воно також відбулося на Кавказі, також починалося з начебто дружніх стосунків і також закінчилося дуеллю й загибеллю самого автора роману «Герой нашого часу».

Ще одним важливим для розуміння проблематики твору є **образ Максима Максимовича**. Це немолодий, бувалий у бувальцях штабс-капітан, який начебто близько знав Печоріна, але так і не зміг зазирнути в його душу, збагнути її. Тому його часто дивує поведінка Григорія Олександровича, він не розуміє такого песимізму у 25-річному юнакові і навіть питає, чи *«столична молодь уся така»*.

У романі є ціла **галерея жіночих образів**: це Віра, княжна Мері, Бела та ін. І всі вони так чи так пов'язані з образом Печоріна, але для жодної з них він не спромігся зробити нічого доброго. Однак сам він, втомлений марнотами життя й кохання, дещо зневажливо ставиться до кохання як дам аристократичного кола, так і жінок простого походження: *«...Любов дикунки не набагато краща за любов знатної пані; нещирість і протосердність однієї так само набридають, як і кокетство другої»*. Словом, і тут Печорін є «героєм свого часу» – часу втрачених ілюзій і глибоких розчарувань.

Наостанок зауважимо, що Лермонтов, хоча й заявив, що не претендує на роль лікаря, а лише «поставив суспільству діагноз», все-таки сприяв тому, щоб його сучасники, подивившись на портрет Печоріна, глибоше замислилися над сенсом людського буття і своїм місцем у цьому світі.

ДІАЛОГ ІЗ ТЕКСТОМ

ГЕРОЙ НАШОГО ЧАСУ (скорочено)

У кожній книзі передмова є перша і водночас остання річ; вона править або за пояснення мети твору, або за виправдання й відповідь на критику.

Ця книга ще недавно випробувала на собі нещасну довірливість деяких читачів і навіть журналів до буквального значення слів. Деякі страшенно образились, і не на жарт, що їм у приклад ставлять таку аморальну людину, як Герой Нашого Часу; інші дуже тонко зауважували, що автор намалював свій портрет і портрети своїх знайомих...

Герой Нашого Часу, шановні панове мої, справді-таки, портрет, але не однієї людини: це портрет, складений з пороків усього нашого покоління, в повному їх розвитку. Ви мені знову скажете, що людина не може бути така погана, а я вам скажу, що коли ви вірили в можливість існування всіх трагічних та романтичних лиходіїв, чому ж ви не вірите в дійсність Печоріна? Коли ви милувалися з вигадок значно жажливіших і потворніших, чому ж цей характер, навіть як вигадка, не знаходить у вас пощади? Чи не тому, бува, що в ньому більше правди, ніж ви б того бажали?..

Ви скажете, що моральність від цього не виграє? Даруйте. Досить людей годували солодощами; в них від цього зіпсувався шлунок: треба гірких ліків, дошкульних істин. Та не думайте, проте, після цього, щоб автор цієї книги мав будь-коли горду мрію зробитися виправлячем людських пороків. Хай його Бог боронить від такого нещастя! Йому просто було весело малювати сучасну людину, якою він її розуміє і, на його й ваше нещастя, надто часто зустрічав.

ЧАСТИНА ПЕРША

I БЕЛА

Під час подорожі Кавказом оповідач зустрівся зі штабс-капітаном Максимом Максимовичем, що добре знав місцеві звичаї та мінливу гірську погоду, і попросив його розповісти якусь цікаву історію. Максим Максимович розповів про молодого офіцера Григорія Олександровича Печоріна. Славний був хлопець, тільки трошки чудний. Так, наприклад, у дощик, у холод цілий день на полюванні; всі перемерзнуть, потомляться — а йому нічого. А іноді сидить у себе в кімнаті, вітер війне, запевняє, що застудився; віконницею стукне, він здригнеться і зблідне, хоч ходив на вепра сам на сам; бувало, цілими годинами слова не витягнеш, зате вже іноді як почне розповідати, то качатимешся зо сміху. Він видавався людиною, якій на роду написано потрапляти до різних історій.

Поблизу російської фортеці жив місцевий князь, що покликав Максима Максимовича на весілля доньки. Штабс-капітан узяв туди Печоріна, який зустрів там шістнадцятирічну доньку князя Белу. Вона була гарна: висока, тоненька, очі чорні, як у гірської сарни, так і заглядали вам у душу. На весіллі був і Казбич, що мав чудового коня, яким дуже пишався. Максим Максимович підслухав, як Азамат, п'ятнадцятирічний син господаря, пропонував Казбичу викрасти для нього сестру в обмін на коня. Дізнавшись про це, Печорін запропонував допомогти Азамату, і той віддав йому Белу.

Спочатку Бела ніяк не реагувала на знаки прихильності Печоріна, який побився об заклад з Максимом Максимовичем, що через тиждень дівчина стане до нього прихильною. Оскільки звабити Белу коштовними дарунками не вдалося, Печорін зробив вигляд, що залишає її у фортеці господинею всього її майна, а сам їде світ за очі шукати смерті. Бела кинулася йому на шию.

Уважаючи, що Азамат викрав його коня з дозволу батька, Казбич підстеріг князя і вбив його.

Максим Максимович звик до Бели, як до дочки. Печорін убивав її, як лялечку,

▲ Михайло Врубель. Казбич і Азамат, 1891

▲ Михай Зічі. Бела, 1902

пестив і лелівав, і вона покращала, просто диво; з обличчя і з рук зійшла засмага, рум'янець розігрався на щоках... Їй довго не говорили про смерть батька, коли ж сказали, вона днів зо два поплакала, а потім забула...

Белі почало здаватися, що Печорін її не кохає. Щоб розважити її, Максим Максимович пішов з дівчиною прогулятися на вал, звідки Бела побачила Казбича на батьковому коні. Коли Печорін повернувся з полювання, Максим Максимович просив його бути обережним, адже Казбич, який хотів свататися до Бели, скоріше за все впізнав її і помститься Печоріну за допомогу Азамату. Печорін відповів, що спричиняє нещастя багатьох людей, бо має «нещасний характер» і його «душу зіпсував світ».

Повертаючись із полювання, Максим Максимович і Печорін побачили вершника, який віз на сідлі щось біле, і погналися за ним. Це був Казбич. Печорін підстрелив

його коня. Казбич зіскочив на землю з Белою на руках і ударив її кинджалом у спину. Коли дівчина померла, Печорін довго хворів, схуд, місяців через три його перевели в полк до Грузії. З того часу Максим Максимович його не бачив.

Через деякий час оповідач у придорожньому готелі зустрівся з Максимом Максимовичем. Туди ж приїхав і Печорін, який направлявся до Персії. Максим Максимович з нетерпінням чекав зустрічі з Григорієм Олександровичем. Але той не йшов. Коли оповідач побачив, що Печорін зібрався від'їжджати, покликав Максима Максимовича. Його вразили очі Печоріна, які не сміялися, коли сміявся він. Печорін холодно привітався з Максимом Максимовичем і зблід, коли штабс-капітан згадав про Белу. Ображений Максим Максимович передав оповідачеві папери Печоріна. Дізнавшись про смерть Печоріна, оповідач вирішив надрукувати їх, бо «історія душі людської... ледве чи не цікавіша й не корисніша за історію цілого народу, особливо коли вона – наслідок спостережень розуму дозрілого над самим собою і коли її писано без честолюбного бажання викликати співчуття чи подив». До того ж читачі, можливо, знайдуть у записках виправдання вчинкам, у яких звинувачували людину (Печоріна).

Далі оповідь ведеться від імені Печоріна.

По дорозі на Кавказ Печорін зупиняється у містечку Тамань на три дні. Він починає слідувати за місцевими контрабандистами і фактично руйнує їхнє життя. Покидаючи Тамань, Печорін питає сам у себе: «І нащо було долі кинути мене в мирне коло чесних контрабандистів? Як камінь, кинутий на гладеньке плесо, я стривожив їхній спокій і, як камінь, мало сам не пішов на дно!»

ЧАСТИНА ДРУГА (Закінчення журналу Печоріна)

II КНЯЖНА МЕРІ

11 травня.

Вчора я приїхав до П'ятигорська, найняв квартиру край міста, на найвищому місці, біля самого Машука: під час грози хмари спускатимуться до мого даху. Сьогодні о п'ятій ранку, коли я відчинив вікно, моя кімната наповнилася пахощами квітів, що ростуть у скромному палісаднику. Віги черешень в квіту дивляться в мої вікна, і вітер іноді засипає мій письмовий стіл їх білими пелюстками. Краєвид з трьох боків у мене чудесний. На захід п'ятиглавий Бешту синіє, як «остання хмарина недавньої бурі»¹; на північ височить Машук, як кошлата персидська шапка, і закриває всю цю частину небосхилу; на схід дивитися веселіше:

¹ Слова з поезії «Хмара» Олександра Пушкіна.

внизу переді мною рябіє чистеньке новеньке містечко, шумлять цілющі джерела, гомонить різномовний натовп, – а там, далі, амфітеатром громадаються гори все синіші й туманніші, а на краю обрїю тягнеться срібний ланцюг снігових вершин, починаючись Казбеком і кінчаючись двоглавим Ельбрусом... Весело жити на такій землі! Якесь втішне почуття розлите в усіх моїх жилах. Повітря чисте і свіже, як поцілунок дитини; сонце яскраве, небо синє – чого б, здається, більше? нащо тут пристрасті, бажання, жалі?.. Однак пора. Піду до Єлисаветинського джерела: там, кажуть, вранці збирається все водяне товариство.

* * *

Спустившись у середину міста, я пішов бульваром, де зустрів кілька сумних груп, які поволі йшли під гору; то були здебільшого сімейства степових поміщиків; про це можна було відразу догадатися по витертих, старомодних сюртуках чоловіків і по вишуканих вбраннях дружин та дочок; видно, в них уся *водяна* молодь була вже на переліку, бо на мене вони подивилися з ніжною цікавістю: петербурзький крій сюртука ввів їх в оману, та, скоро пізнавши армійські еполети, вони люто одвернулися.

Нарешті, ось і криниця!.. На майданчику поблизу неї збудовано будиночок з червоним дахом над ванною, а далі галерея, де гуляють під час дощу. Кілька поранених офіцерів сиділи на лавці, підібравши милиці, – бліді, сумні. Кілька дам швидкими кроками ходили туди й сюди по майданчику, чекаючи дії вод. Між ними було двоє-трьоє гарненьких личок. Під виноградними алеями, що вкривають схил Машука, мелькали коли-не-коли строкаті капелюшки охочих до усамітнення вдвох, бо завжди біля такого капелюшка я помічав або військовий кашкет, або потворний круглий капелюх. На крутій скелі, де збудовано павільйон, називаний Еоловою Арфою, стовбичили любителі красвидів і наводили телескоп на Ельбрус...

Я зупинився, задихавшись, на краю гори і, спершись плечем на ріг будиночка, почав розглядати мальовничу околицю, як раптом чую за собою знайомий голос:

– Печорін! Давно ти тут?

Обертаюся: Грушницький! Ми обнялися. Я познайомився з ним у діючому загоні. Він був поранений кулею в ногу й поїхав на води з тиждень раніш за мене.

Грушницький – юнкер. Він лише рік на службі, носить, з особливого виду франтівства, товсту солдатську шинелю. У нього георгіївський солдатський хрестик. Він гарної статури, смаглявий і чорноволосий; йому на вигляд можна дати двадцять п'ять років, хоч йому ледве чи є двадцять один. Він закидає голову назад, коли говорить, і щохвилино крутить вуса лівою рукою, бо правою спирається на милицю. Говорить він швидко й вишукано: він з тих людей, які на всі випадки життя мають готові пишні фрази, яких просто прекрасне не зворушує і які пихато драпіруються в незвичайні почуття, високі пристрасті й виняткові страждання. Створювати ефект – їх насолода; вони подобаються романтичним провінціалкам до нестями. Під старість вони робляться або мирними поміщиками, або п'яницями – іноді тим і другим. В їхній душі часто багато добрих властивостей, але ні на гріш поезії. Грушницького пристрасть була декламувати: він закидав вас словами, скоро розмова виходила з кола звичайних понять; сперечатися з ним я ніколи не міг. Він не відповідає на ваші заперечення, він вас не

слухає. Тільки-но ви зупинитесь, він починає довгу тираду, яка, очевидно, має якийсь зв'язок з тим, що ви сказали, але яка насправді є лише продовженням його власної промови.

Він досить дотепний: епіграми його часто забавні, але ніколи не бувають влучні і злі: він нікого не вб'є одним словом; він не знає людей і їхніх слабких струн, бо займався ціле життя самим собою. Його мета – зробитися героєм роману. Він так часто намагався запевнити інших у тому, що він істота, не створена для світу, приречена на якісь таємні страждання, що він сам майже впевнився в цьому. Тим-то він так гордо носить свою товсту солдатську шинелю. Я його зрозумів, і він за це мене не любить, хоч зовнішньо ми в якнайдружніших взаєминах. Грушницький має репутацію надзвичайно хороброї людини; я його бачив у бою: він махає шаблею, вигукує і кидається вперед, зажмуривши очі. Це якась неросійська хоробрість!..

Я його також не люблю: я почуваю, що ми коли-небудь стикнемося з ним на вузькій дорозі, і одному з нас не минути біди.

Приїзд його на Кавказ – також наслідок його романтичного фанатизму: я певен, що напередодні від'їзду з батьківського села він казав з похмурим виглядом якій-небудь гарненькій сусідці, що він їде не так, просто, служити, а що шукає смерті, бо... тут він, певне, затулив очі рукою і продовжував так: «Ні, ви (або ти) цього не повинні знати! Ваша чиста душа здригнеться! Та й нащо? Що я для вас? Чи зрозумієте ви мене?..» і так далі.

Він мені сам казав, що причина, яка спонукала його вступити в К. полк, залишиться вічною таємницею між ним і небесами.

А втім, Грушницький у ті хвилини, коли скидає трагічну мантію, досить милий і кумедний. Мені цікаво бачити його з жінками: отут він, я гадаю, старіється!

До криниці підійшли дві дами. Грушницький повідомив, що це княгиня Ліговська та її дочка Мері. Вони тут лише три дні. Грушницький не хоче з ними знайомитися, бо гордовиті аристократи дивляться на армійців, як на дикунів.

...В цей час дами відійшли від колодязя й порівнялися з нами. Грушницький встиг прибрати драматичну позу з допомогою милиці і голосно відповів мені по-французькому:

– Mon cher, je hais les hommes pour ne pas les mépriser, car autrement la vie serait une farce trop dégoûtante¹.

Гарненька княжна обернулася й обдарувала промовця довгим цікавим поглядом. Вираз цього погляду був незрозумілий, але не глузливий, і з цим я внутрішньо від душі поздоровив його.

– Ця княжна Мері прегарненька, – сказав я йому. – В неї такі оксамитні очі,

– саме оксамитні: я тобі раджу присвоїти цей вислів, говорячи про її очі; нижні й верхні вії такі довгі, що сонячне проміння не відбивається в її зіницях. Я люблю ці очі без блиску: вони такі м'які, вони немовби тебе гладять... А втім, здається, в її обличчі тільки й є хорошого... А що, в неї зуби білі? Це дуже багато важить! Жаль, що вона не усміхнулася на твою пишну фразу.

– Ти говориш про гарненьку жінку, як про англійського коня, – сказав Грушницький з обуренням.

– Mon cher, – відповів я йому, намагаючись підібратися під

¹ Любий мій, я не навиджу людей, щоб не ставитися до них з презирством, бо інакше життя було б надто огидним фарсом.

його тон, – je méprise les femmes pour ne pas les aimer, car autrement la vie serait un mélodrame trop ridicule¹.

Я повернувся й пішов від нього геть. З півгодини гуляв я по виноградних алеях, по вапнякових скелях і по звислих між ними чагарниках...

Біля джерела Печорін став свідком цікавої сцени. Грушницький упустив свою склянку на землю. Хвора нога не давала йому змоги нахилитися за нею. Тоді княжна Мері підняла склянку і віддала Грушницькому. Юнкер був зворушений благородством княжни. Печоріну, навпаки, хотілося його подратувати.

13 травня.

Нині вранці зайшов до мене лікар; його ім'я Вернер, але він росіянин. Що тут дивного? Я знав одного Іванова, який був німець.

Вернер – людина варта уваги з багатьох причин. Він скептик і матеріаліст, як майже всі медики, а разом з тим і поет, і не на жарт, – поет на ділі завжди і часто на словах, хоч зроду не написав двох рядків вірша. Він вивчав усі живі струни серця людського, як вивчають жили трупа, але ніколи не вмів він скористатися своїм знанням; так іноді прекрасний анатом не вміє вилікувати від лихоманки! Звичайно Вернер нишком глузував зі своїх хворих; але я раз бачив, як він плакав над солдатом, який помирав... Він був бідний, мріяв про мільйони, а для грошей не зробив би зайвого кроку: він мені раз казав, що скоріше зробить послугу ворогові, ніж другу, бо це означало б продавати свою добродійність, тимчасом як ненависть тільки посилиться відповідно до великодушності противника. В нього був злий язик: під вивіскою його епіграми не один добряк набув слави вульгарного дурня; його суперники, заздрі водяні медики, розпустили чутку, ніби він малює карикатури на своїх хворих, – хворі оскаженіли, майже всі йому відмовили. Його приятелі, тобто всі істинно порядні люди, що служили на Кавказі, марно намагалися відновити його занепад.

Його зовнішність була з тих, які з першого погляду вражають неприємно, але які подобаються згодом, коли око навчиться читати в неправильних рисах відбиток душі випробуваної і високої. Бували приклади, що жінки закохувалися в таких людей до божевілля і не проміняли б їхньої потворності на красу найсвіжіших і найрожевіших евдіміонів²; треба віддати справедливість жінкам: вони мають інстинкт краси душевної; через те от, можливо, люди, подібні до Вернера, так пристрасно люблять жінок.

Вернер був малий на зріст, і худий, і кволий, як дитина; одна нога в нього була коротша за другу, як у Байрона; в порівнянні з тулубом голова його здавалась величезною; він стриг волосся під гребінець, і нерівності його черепа, оголені таким чином, вразили б френолога чудним сплетінням протилежних нахилів. Його маленькі чорні очі, завжди неспокійні, намагались проникнути у ваші думки. В його одягу помітно було смак і охайність; його худорляві, маленькі й жиливі руки красувалися у світло-жовтих рукавичках. Його сюртук, галстук і жилет були завжди чорного кольору. Молодь прозвала його Мефістофелем; він вдавав, ніби сердиться за це прізвисько, але насправді воно тішило його самолюбство. Ми один одного скоро зрозуміли і стали приятелями, бо до дружби я не здатний: з двох друзів завжди один раб другого, хоч часто жоден з них у цьому собі не признається; рабом я бути не можу, а панувати в цьому випадку – справа

¹ Любий мій, я з презирством ставлюся до жінок, щоб не любити їх, бо інакше життя було б занадто смішною мелодрамою.

² Евдіміон – у старогрецькій міфології син Зевса, втілення краси і юності.

стомлива, бо треба разом з цим і обманювати; і до того ж у мене є лакеї і гроші! Ось як ми зробилися приятелями: я зустрів Вернера в С... серед численного й галасливого кола молоді; розмова набрала наприкінці вечора філософсько-метафізичного напрямку; розмовляли про переконання: кожен був переконаний у всякій всячині.

– Щодо мене, то я переконаний лише в одному... – сказав лікар.

– У чому ж це? – спитав я, бажаючи почути думку людини, яка досі мовчала.

– У тому, – відповів він, – що рано чи пізно, одного чудового ранку я помру.

– Я багатший за вас, – сказав я, – в мене, крім цього, є ще переконання – саме те, що я одного прегидкого вечора мав нещастя народитися.

Усі вважали, що ми говоримо нісенітницю, а, далєбі, ніхто з них нічого розумнішого за це не сказав. З цієї хвилини ми відзначили в натовпі один одного. Ми часто сходилися разом і розмовляли вдвох про абстрактні речі дуже серйозно, поки не помічали обидва, що ми взаємно один одного морочимо. Тоді, подивившись значуще один одному в очі, як робили римські авгури¹,

за словами Цицерона, ми починали реготати і, наредготоввшись, розходилися задоволені зі свого вечора.

Я лежав на дивані, втупивши очі в стелю і заклавши руки під потилицю, коли Вернер увійшов до моєї кімнати. Він сів у крісло, поставив палицю в куток, позіхнув і повідомив, що надворі стає гаряче. Я відповів, що мене непокоять мухи, – і ми обидва замовкли.

– Зауважте, любий лікарю, – сказав я, – що без дурнів було б на світі дуже нудно... Подивіться, ось нас двоє розумних людей; ми знаємо зарані, що про все можна сперечатися до безконечності, і тому не сперечаємось; ми знаємо майже всі потаємні думки один одного; одне слово – для нас ціла історія; бачимо зерно кожного нашого почуття крізь потрійну оболонку. Печальне для нас смішне, смішне – сумне, а взагалі, правду кажучи, ми до всього досить байдужі, крім самих себе. Отже, обміну почуттів і думок між нами не може бути: ми знаємо один про одного все, що хочемо знати, і знати більше не хочемо; залишається один спосіб: розповідати новини. Скажіть же мені яку-небудь новину.

Вернер повідомив, що княжна вважає Грушницького, який одягнений у солдатську шинелю, розжалуваним у солдати за дуель. Княгиня зацікавилася Печоріним, бо його історія наробила в Петербурзі багато галасу. Мері слухала матір із цікавістю. Лікар зауважив, що Печорін став в її уяві героєм роману в новому стилі. Ще Вернер зустрів у Ліговських блондинку середнього зросту з правильними рисами обличчя і чорною родимкою на правій щоці.

...Коли він пішов, страшний смуток стис мені серце. Чи доля нас звела знову на Кавказі, чи вона навмисне сюди приїхала, знаючи, що мене зустріне?.. і як ми зустрінемося?.. і потім, чи вона це?.. Мої передчуття ніколи мене не вводили в оману. Нема на світі людини, над якою минуле набувало б такої влади, як наді мною. Кожне нагадування про минулу печаль чи радість болісно вдаряє в мою душу і викликає в ній усе ті ж звуки... Я по-дурному створений: нічого не забуваю – нічого!

По обіді Печорін пішов на бульвар. Навколо княгині та її доньки був чималий гурт молоді. Григорій Олександрович зупинив двох знайомих офіцерів і почав з ними дотепну розмову. Потроху всі з кола княжни приєдналися до гуртка Печоріна. Він зрозумів, що княжна не на жарт розсердилася на нього.

¹ *Авгури* – у Стародавньому Римі жерці, які за перельотом птахів віщували майбутнє людям, підсміюючись із легковір'я цих людей.

Грушницький стежив за нею, як хижий звір, і не впускав її з ока: закладаюся, що завтра він буде просити, щоб його хто-небудь відрекомендував княгині. Вона буде дуже рада, бо їй нудно.

16 травня.

Протягом двох днів мої справи страшенно просунулися. Княжна мене остаточно ненавидить; мені вже переповідали дві-три епіграми в мою адресу, досить дошкульні, але водночас дуже приємні. Їй страшенно чудно, що я, який звик до хорошого товариства, який в таких близьких стосунках з її петербурзькими кузинами й тітоньками, не намагаюсь познайомитися з нею. Ми зустрічаємось щодня біля колодязя, на бульварі; я докладаю всіх своїх сил на те, щоб відтягати її залицяльників, блискучих ад'ютантів, блідих москвичів та інших, – і мені майже завжди щастить. Я завжди ненавидів гостей у себе: тепер у мене щодня повна хата, обідають, вечеряють, грають – і, який жаль, моє шампанське тріумфує над силою магнетичних її очей!

Вчора я її зустрів у магазині Челахова; вона торгувала чудовий персидський килим. Княжна просила свою матусю не скупитися: цей килим так прикрасив би її кабінет!.. Я дав 40 карбованців зайвих і перекупив його; за це я був нагороджений поглядом, у якому виблискувала найчарівніша лють. Під обід я велів навмисне провести повз її вікна мого черкеського коня, вкритого цим килимом. Вернер саме був у них і казав мені, що ефект цієї сцени був щонайдраматичніший. Княжна хоче проповідувати проти мене ополчення; я навіть помітив, що вже два ад'ютанти при ній зі мною дуже сухо вітаються, проте щодня в мене обідають.

Грушницький прибрав таємничого вигляду: ходить, закинувши руки за спину, й нікого не пізнає; нога його враз видужала: він ледве кульгає. Він знайшов нагоду стати до розмови з княгинею і сказати якийсь комплімент княжні; вона, мабуть, не дуже вибаглива, бо з того часу відповідає на його уклін з дуже привітною усмішкою.

– Ти категорично не хочеш познайомитися з Ліговськими? – спитав він мене вчора.

– Категорично.

– Та що ти! Найприємніший дім на водах! Усе тутешнє найкраще товариство...

– Мій друже, мені й нетутешнє страшенно набридло. А ти в них буваєш?

– Ні ще; я розмовляв з княжною разів зо два, чи й більше, але знаєш, якось напрощуватись в дім ніяково, хоч тут це й заведено... Інша річ, якби я носив еполети...

– Годі-бо! таж ти так багато інтересніший! Ти просто не вмієш користатися зі свого вигідного становища... Та солдатська шинеля в очах кожної чутливої панни робить тебе героєм, страдником.

Грушницький самозадоволено усміхнувся.

– Яка дурниця! – сказав він.

– Я певен, – говорив далі я, – що княжна в тебе вже закохана.

Він почервонів до вух і надувся.

О самолюбство! ти важіль, яким Архімед хотів підняти земну кулю!..

– У тебе все жарти! – сказав він, вдаючи, ніби сердиться...

Треба зазначити, що Грушницький з тих людей, які, говорячи про жінку, з якою вони ледве знайомі, називають її *моя Мері*, *моя Sophie*, якщо вона мала щастя їм сподобатися.

Я прибрав серйозного вигляду і відповів йому:

– Так, вона непогана... Тільки стережись, Грушницький! Російські панни здебільшого живляться лише платонічним коханням, не примішуючи до нього думки про заміжжя; а платонічне кохання найбільш неспокійне. Княжна, здається, з тих жінок, які хочуть, щоб їх забавляли; якщо дві хвилини підряд їй буде біля тебе нудно, ти загинув безповоротно: твоє мовчання повинно збуджувати її цікавість, твоя розмова – ніколи не вдовольняти її цілком; ти повинен тривожити її щохвилино; вона десять разів прилюдно для тебе знехтує думку людей і назве це жертвою і, щоб винагородити себе за те, почне тебе мучити, а потім просто скаже, що вона тебе терпіти не може. Якщо ти над нею не набудеш влади, то навіть її перший поцілунок не дасть тобі права на другий; вона з тобою накокетується досхочу, а років через два вийде заміж за потвору з покірності до матусі, і почне тебе запевняти, що вона нещасна, що вона одну лише людину й любила, тобто тебе, але що небо не хотіло з'єднати її з милим, бо на ньому була солдатська шинеля, хоч під тією товстою сірою шинелею билося серце пристрасне й благородне...

Грушницький ударив кулаком по столу і став ходити туди й сюди по кімнаті.

Я внутрішньо реготав і навіть разів зо два усміхнувся, але він, на щастя, цього не помітив. Ясно, що він закоханий, бо став ще більш довірливим, ніж досі; в нього навіть з'явився срібний перстень з черню, тутешньої роботи: цей перстень мені здався підозрілим... Я почав його розглядати, і що ж?.. дрібними літерами ім'я *Мері* було викарбуване на внутрішньому боці, а поруч – число того дня, коли вона підняла знамениту склянку. Я втаїв своє відкриття; я не хочу змушувати його до зізнання; я хочу, щоб він сам обрав мене в свої повірники, – і отут я матиму насолоду...

* * *

Сьогодні я встав пізно; приходжу до колодязя – нікого вже нема. Ставало гаряче; білі кошлаті хмарки швидко бігли від снігових гір, обіцяючи грозу; голова Машука диміла, як погашений смолоскип; круг нього звивалися й повзали, як змії, сірі клапті хмарин, затримані в своєму пориванні, ніби вони зачепилися за колючий його чагарник. Повітря було напоєне електрикою. Я заглибився в виноградну алею, що вела в грот; мені було журно. Я думав про ту молоду жінку з родимкою на щоці, про яку казав мені лікар... Чого вона тут? Та й чи вона? І чому я думаю, що це вона? І чому я навіть так певен цього? Хіба мало жінок з родимками на щоках? Міркуючи отак, я підійшов до грота. Дивлюся: в прохолодній тіні його склепіння, на кам'яній лаві сидить жінка, в солом'яному капелюшку, закутана в чорну шаль, опустивши голову на груди; капелюшок закривав її обличчя. Я хотів уже вернутися, щоб не порушувати її мрій, коли вона на мене глянула.

– Віра! – вигукнув я мимохіть.

Вона здригнулася і зблідла.

– Я знала, що ви тут, – сказала вона. Я сів біля неї і взяв її за руку. Давно забутий трепет пробіг по моїх жилах при звукові цього любого голосу; вона подивилася мені в очі своїми глибокими і спокійними очима: у виразі їх була недовіра і щось схоже на докір.

– Ми давно не бачилися, – сказав я.

– Давно, і змінилися обоє багато в чому!

– Отже, ти мене вже не любиш!..

– Я замужем!.. – сказала вона.

– Знову? Однак кілька років тому ця причина також існувала, а тим часом...

Вона висмикнула свою руку з моєї, і щоки її запалали.

– Можливо, ти любиш свого другого чоловіка?..

Вона не відповіла й одвернулася.

– Чи він дуже ревнивий?

Мовчанка.

– Що ж? Він молодий, хороший, особливо, мабуть, багатий, і ти боїшся... – Я глянув на неї і злякався; глибокий розпач відбився на її обличчі, в очах блищали сльози.

– Скажи мені, – нарешті прошепотіла вона, – тобі дуже весело мене мучити? Я б тебе повинна ненавидіти. Відтоді, як ми знаємо одне одного, ти нічого не дав мені, крім страждання... – Голос її затремтів, вона схилилась до мене й опустила голову на груди мої.

«Можливо, – подумав я, – ти через те саме мене й любила: радощі забуваються, а печалі ніколи...».

Я її міцно пригорнув, і так ми зоставалися довго. Нарешті губи наші зблизились і злилися в гарячий, п'яний поцілунок; її руки були холодні як лід, голова горіла. Тут між нами почалася одна з тих розмов, які на папері не мають значення, яких повторити не можна й не можна навіть запам'ятати: значення звуків замінює і доповнює значення слів, як в італійській опері...

Вірин чоловік, Семен Васильович Г...в, – далекий родич княгині Ліговської. Він живе з нею поруч; Віра часто буває в княгині; я їй дав слово познайомитися з Ліговськими й залишитися до княжни, щоб одвернути від неї увагу. Таким чином, мої плани нітрохи не розладналися, і мені буде весело...

Весело!.. Так, я вже пройшов той період життя душевного, коли шукають лише щастя, коли серце чуває необхідність любити сильно і пристрасно когонебудь, – тепер я тільки хочу, щоб мене любили, і то зовсім небагато хто; навіть мені здається, лише однієї постійної симпатії мені було б досить: жалюгідна звичка серця!..

Одне мені завжди було чудним: я ніколи не робився рабом якої жінки; навпаки, я завжди набував над їх волею і серцем непереможної влади, зовсім про це не дбаючи. Чому це? – чи тому, що я ніколи нічим дуже не дорожу і що вони кожному мить боялися випустити мене з рук? чи це – магнетичний вплив сильного організму? чи мені просто не щастило зустріти жінку з твердим характером?

Треба признатися, що я справді не люблю жінок з характером: хіба це їхнє діло!..

Щоправда, тепер згадав: один раз, один лише раз я любив жінку з твердою волею, якої ніколи не міг перемогти... Ми розлучилися ворогами, – і то, можливо, якби я зустрів її на п'ять років пізніше, ми розлучилися б інакше...

Віра хвора, дуже хвора, хоч у цьому й не признається...

Гроза застала нас у гроті і затримала зайвих півгодини. Вона не примушувала мене клястись у вірності, не питала, чи любив я інших відтоді, як ми розсталися... Вона ввірилася мені знову з колишньою безтурботністю, – і я її не обману: вона єдина жінка на світі, яку мені несила було б обманути. Я знаю, ми скоро розлучимося знову і, можливо, навіки: обоє підемо різними шляхами до могили; – але спогад про неї залишиться недоторканим у душі моїй; я їй це повторював завжди, і вона мені вірить, хоч каже протилежне.

Нарешті ми розлучилися; я довго стежив за нею поглядом, поки її капелюшок не зник за кущами і скелями. Серце моє болісно стислося, як після першої розлуки. О, як я зрадів з цього почуття! Чи не молодість, бува, зі своїми благодіючими бурями хоче повернутись до мене знову, чи це лише її прощальний погляд, останній подарунок – на спогад?.. А смішно подумати, що на вигляд я ще хлопчик: обличчя хоч бліде, але ще свіже; тіло гнучке і струнке; густі кучері в'ються, очі горять, кров кипить...

Повернувшись додому, я сів верхи й помчав у степ; я люблю мчати на гарячому коні по високій траві, навпроти пустельного вітру; жадібно ковтаю я духмяне повітря і вдивляюся в синю далечінь, намагаючись розібрати туманні обриси речей, які щохвилини стають дедалі яснішими. Хоч би яке горе лежало на серці, хоч би яка турбота томила думку, все за хвилину розвіється; на душі стане легко, втома тіла переможе тривогу розуму. Нема жіночого погляду, якого б я не забув, споглядаючи кучеряві гори, осяяні південним сонцем, озираючи блакитне небо чи наслухаючи гомін потоку, що падає зі скелі на скелю...

Була вже шоста година пополудні, коли згадав я, що пора обідати; кінь мій був змучений; я виїхав на дорогу... Спустившись в один з таких ярів, названих по-тутешньому *балками*, я зупинився, щоб напоїти коня; в цей час на дорозі з'явилася блискача й галаслива кавалькада: дами в чорних та блакитних амазонках, кавалери в костюмах, що являють суміш *черкеського з нижньогородським*; попереду їхав Грушницький з княжною Мері.

Дами на водах ще вірять у напади черкесів серед білого дня; мабуть, тому Грушницький поверх солдатської шинелі повісив шаблю й пару пістолетів: він був досить смішний у цьому геройському облаченні. Високий кущ закривав мене від них, але крізь листя його я міг бачити все й відгадати по виразах їх обличчя, що розмова була сентиментальна. Нарешті вони наблизилися до спуску; Грушницький узяв за повід коня княжни, і тоді я почув кінець їхньої розмови:

– І ви ціле життя хочете зостатися на Кавказі? – сказала княжна.

– Що для мене Росія? – відповів їй кавалер. – Країна, де тисячі людей, тому що вони багатші за мене, дивитимуться на мене з презирством, тимчасом як тут – тут ця товста шинеля не перешкодила моєму знайомству з вами...

– Навпаки... – сказала княжна, зашарівшись.

Обличчя Грушницького виявило задоволення. Він говорив далі:

– Тут моє життя протече шумливо, непомітно і швидко, під кулями дикунів, і якби Бог мені щороку послав один ясний жіночий погляд, один подібний до того...

У цей час вони порівнялися зі мною; я вдарив нагайкою коня і виїхав з-за куща...

– Mon dieu, un Circassien!..¹ – скрикнула княжна від жаху.

Щоб її цілком перекопати в неслухності цього, я відповів по-французькому, трошки нахилившись:

– Ne craignez rien, madame, – je ne suis pas plus dangereux que votre cavalier².

Вона збентежилась, – але через що? через свою помилку, чи через те, що моя відповідь їй здалася зухвалою? Я бажав би, щоб останнє моє припущення було справедливе. Грушницький кинув на мене незадоволений погляд.

Пізно ввечері, тобто годині об одинадцятій, я пішов гуляти по липовій алеї бульвару. Місто спало, лише в деяких вікнах

¹ Мій Боже, черкес!

² Не турбуйтеся, мадам, – я не більш небезпечний, ніж ваш кавалер.

миготіли вогні. З трьох боків чорніли гребені гір, відгалуження Машука, на вершині якого лежала зловісна хмаринка; місяць підіймався на сході; вдалині срібною бахромою виблискували снігові гори. Оклики вартових переমেжалися з шумом гарячих джерел, спущених на ніч. Часом лункий тупіт коня розлягався по вулиці, супроводжуваний скрипом ногайської гарби і сумовитим татарським приспівом. Я сів на лавочку й замислився... Я відчував потребу вилити свої думки в дружній розмові... але з ким?.. «Що робить тепер Віра?» – думав я... Я б дорого дав, щоб у цю хвилину потиснути її руку.

Раптом чую швидкі й нерівні кроки... Певне, Грушницький... Так і є!

– Звідки?

– Від княгині Ліговської, – сказав він дуже поважно. – Як Мері співає!..

– А знаєш що? – сказав я йому. – Можу закластися, що вона не знає, що ти юнкер; вона думає, що ти розжалуваний...

– Можливо! Що мені до того!.. – сказав він неухважно.

– Ні, я тільки так це кажу...

– А чи знаєш, що ти сьогодні її страшенно розсердив? Вона вважає, що це нечуване зухвальство; я насилу запевнив її, що ти так добре вихований і так добре знаєш світ, що не міг мати наміру образити її; вона каже, що в тебе зухвалий погляд, що ти, мабуть, про себе дуже й дуже високої думки.

– Вона не помиляється... А ти часом не хочеш за неї вступитися?

– Мені жаль, що я не маю ще цього права...

«О-го! – подумав я. – В нього, мабуть, є вже надії...»

– А втім, для тебе ж гірше, – казав далі Грушницький, – тепер тобі важко познайомитися з ними, – а жаль! це один з найприємніших домів, які я тільки знаю...

Я внутрішньо усміхнувся...

21 травня.

Минув майже тиждень, а я ще не познайомився з Ліговськими. Чекаю нагоди. Грушницький, як тінь, ходить слідом за княжною скрізь; їхні розмови безконечні: коли ж він їй надокучить?.. Мати не зважає на це, бо він *не жених*. Ось логіка матерів! Я підмітив зо два, зо три ніжних погляди, – треба цьому покласти кінець.

Вчора біля колодязя вперше з'явилася Віра... Вона з того часу, як ми зустрілись у гроті, не виходила з дому. Ми одночасно опустили склянки, і, нахилившись, вона мені сказала пошепки:

– Ти не хочеш познайомитися з Ліговськими!.. Ми лише там можемо бачитись...

Докір!.. нудно! Але я його заслужив...

До речі: завтра бал за підпискою в залі ресторації, і я танцюватиму з княжною мазурку.

22 травня.

На балу Печорін почув, як одна дама попросила драгунського капітана провчити княжну Ліговську. Печорін запросив княжну Мері на вальс. Під час танцю він переконався, що княжна не має наміру запросити його до них у дім. Коли танець закінчився, Печорін побачив, як від гурту драгунського капітана відійшов якийсь дуже п'яний пан і запросив княжну на танок. Мері ледь не знепритомніла від страху і обурення. Печорін змусив п'яного добродія піти геть. Княжна розповіла про пригоду матері. Вдячна княгиня запросила Печоріна в гості. Під час мазурки Мері і Печорін сіли відпочити.

...Я не натякав ні разу ні про п'яного добродія, ні про попередню мою поведінку, ні про Грушницького. Враження, що справила на неї неприємна сцена, потроху розвіялося; личко її розквітло; вона жартувала дуже мило; її розмова була дотепна без претензії на дотепність, жвава й вільна; її зауваження інколи глибокі... Я дав їй відчутти дуже заплутаною фразою, що вона мені давно подобається. Вона схилила голівку і трошки зашарілася.

– Ви чудна людина! – сказала вона потім, підвівши на мене свої оксамитні очі й вимушено засміявшись.

– Я не хотів з вами знайомитися, – провадив я, – бо вас оточує занадто густа юрба шанувальників, і я боявся в ній зникнути зовсім.

– Ви дарма боялися! Вони всі пренудні...

– Всі! Невже всі?

Вона подивилась на мене пильно, ніби намагаючись пригадати щось, потім знову трохи почервоніла і нарешті промовила рішуче: *Всі!*

– Навіть мій друг Грушницький?

– А він ваш друг? – сказала вона, виявляючи деякий сумнів.

– Так.

– Він, звичайно, не входить у розряд нудних...

– А в розряд нещасних, – сказав я сміючись.

– Звичайно! А вам смішно? Я б хотіла, щоб ви були на його місці...

– Що ж? я сам був колись юнкером, і, далєбі, це найкращий час мого життя!

– А хіба він юнкер?.. – сказала вона швидко і потім додала: – А я думала...

– Що ви думали?..

– Нічого!.. Хто ця дама?

Тут розмова змінила напрям і до цього більш не поверталася.

От закінчилася мазурка, і ми розпрощалися – до побачення. Дами розїхались...

Наступного дня ввечері Печорін гуляв по бульвару. До нього підійшов Грушницький. Він попросив не жартувати над його коханням, бо до нестями закоханий в Мері і сподівається, що Мері також його кохає, хоча він і не розуміє її поведінки: *вчора її очі палали пристрастю, зупиняючись на Грушницькому, нині вони тьмяні й холодні...*

На вечері у княгині Ліговської було багато народу. Печоріну вдалося перемовитися з Вірою. Вона сказала, що вони зможуть бачитися лише в салоні княгині, тож він повинен їй сподобатися.

Весь вечір Печорін удавав байдужість до княжни. Мері відповідала тим же, віддаючи перевагу спілкуванню з Грушницьким. Печорін, аналізуючи поведінку Мері, дійшов висновку, що тріумфувати над ним княжна буде недовго, адже, знайомлячись з жінкою, він завжди безпомилково вгадував, буде вона його любити чи ні...

Решту вечора Печорін провів біля Віри. Він не розумів, за що Віра так його любить. Це єдина жінка, яка зрозуміла його цілком, з усіма його дрібними слабостями та поганими пристрастями. «*Невже зло таке вабливе?*» – питав сам себе Печорін.

На вулиці Грушницький запитав Печоріна, як йому все. «Ти дурний», – хотів відповісти Григорій Олександрович, а натомість просто знизав плечима.

29 травня.

Всі ці дні я ні разу не відступив від своєї системи. Княжні починає подобатись моя розмова; я розповів їй деякі з чудних пригод мого життя, і вона починає бачити в мені людину незвичайну. Я сміюся з усього на світі, особливо з почуттів: це починає її лякати. Вона при мені не сміє вдаватися з Грушницьким у сентиментальні дискусії, і вже кілька разів відповідала на його вибрики глузлив-

вою усмішкою, але я щоразу, як Грушницький підходить до неї, прибираю смиренного вигляду і залишаю їх удвох; першого разу була вона з цього рада чи намагалася вдати; другого – розсердилась на мене; третього – на Грушницького.

– У вас дуже мало самолюбства! – сказала вона мені вчора. – Чому ви думаете, що мені веселіше з Грушницьким?

Я відповів, що жертвую щастям приятеля своїм задоволенням...

– І моїм, – додала вона.

Я пильно подивився на неї і прибрав серйозного вигляду. Потім цілий день не розмовляв з нею ні слова... Ввечері вона була замислена, сьогодні вранці біля колодязя ще більш замислена. Коли я підійшов до неї, вона неуважно слухала Грушницького, який, здається, захоплювався природою, але тільки-но побачила мене, вона стала голосно сміятися (дуже не до речі), вдаючи, ніби мене не помічає. Я відійшов далі і крадькома почав спостерігати її: вона відвернулася від свого співрозмовника і позіхнула двічі. Безперечно, Грушницький їй набрид. Ще два дні не буду з нею розмовляти.

3 червня.

Я часто питаю себе, навіщо я так наполегливо добиваюсь кохання молоденької дівчинки, яку звести я не хочу і з якою ніколи не одружуся? До чого це жіноче кокетство? Віра мене любить більше, ніж княжна Мері любитиме будь-коли; якби вона мені здавалася непереможною красунею, то, можливо, я б захопився трудністю справи...

Але ж зовсім ні! Отже, це не та спокійна потреба кохання, що мучить нас в перші роки молодості, кидає нас від однієї жінки до іншої, поки ми знайдемо таку, яка нас терпіти не може: тут починається наша сталість – справжня безконечна пристрасть, яку математично можна виразити лінією, що падає з точки в простір; секрет цієї безконечності – лише в неможливості досягти мети, тобто кінця.

Чого ж я морочуся? З заздрощів до Грушницького? Бідолаха! він зовсім їх не заслуговує. Чи не наслідок того поганого, але непереможного почуття, що змушує нас знищувати солодку оману ближнього, щоб мати дрібне задоволення сказати йому, коли він у розпачі питатиме, у що він має вірити: «Друже мій, зі мною було те ж саме, і ти бачиш, проте я обідаю, вечеряю і сплю преспокійно і, сподіваюся, зумію померти без галасу й сліз!»

А є ж безмежна насолода володіти молодою, щойно розквітлою душею! Вона як квітка, що її найкращі пахощі випаровуються назустріч першому променеві сонця; її треба зірвати в цю хвилину і, подихавши нею досхочу, кинути на дорозі: а може, хто-небудь підніме! Я почуваю в собі цю ненаситну жадобу, яка поглинає все, що трапляється на шляху; я дивлюся на страждання й радощі інших лише відносно до себе, як на поживу, що підтримує мої душевні сили. Сам я більше не здатний шаленіти під впливом пристрасті; честолюбність у мене придушена обставинами, але вона виявилася в іншому вигляді, бо честолюбність є не що інше, як жадаба влади, а перше моє задоволення – підкоряти моїй волі все, що мене оточує; викликати до себе почуття любові, відданості і страху – чи не є першою ознакою і найбільшим тріумфом влади? Бути для когось причиною страждань і радощів, не маючи на те ніякого певного права, – чи не найсолодша це пожива нашої гордості? А що таке щастя? Насичена гордість. Якби я вважав себе кращим, могутнішим за всіх на світі, я був

би щасливий; якби всі мене любили, я в собі знайшов би невичерпні джерела любові. Зло породжує зло; перше страждання дає поняття про задоволення мучити іншого; ідея зла не може ввійти в голову людини без того, щоб вона, людина, не захотіла застосувати її до дійсності: ідеї – створіння органічні, сказав хтось: їх народження дає вже їм форму, і ця форма є дія; той, у чийй голові народилося більше ідей, той більше за інших діє; від цього геній, прикутий до чиновницького стола, повинен померти або збожеволіти, зовсім так само, як людина з могутньою будовою, при сидячому житті і скромній поведінці, помирає від апоплексичного удару.

Пристрасті не що інше, як ідеї при першому своєму розвитку: вони – невід’ємна ознака юності серця, і дурень той, хто думає ціле життя ними хвилюватися: багато спокійних рік починаються гучними водоспадами, а жодна не скаче й не пініться до самого моря. Але цей спокій часто ознака великої, хоч прихованої сили; повнота і глибина почуттів та думок не допускає шалених поривів: душа, страждаючи і втішаючись, строго усвідомлює і переконується в тому, що так треба; вона знає, що без гроз постійна спека сонця її зсушить; вона проймається своїм власним життям, – пестить і карає себе, як кохана дитину. Тільки в цьому вищому стані самопізнання людина може оцінити правосуддя Боже.

Перечитуючи цю сторінку, я помічаю, що далеко відійшов від своєї теми... Та яка в тім біда?.. Адже цей журнал пишу я для себе, і, отже, все, що я в нього кину, буде згодом для мене дорогоцінним спогадом.

Прийшов Грушницький і повідомив, що йому надано офіцерський чин. Він вирішив не з’являтися на очі Мері, поки йому не пошиють офіцерську шинель.

Увечері численне товариство вирушило пішки до урвища.

На думку тутешніх учених, це урвище не що інше, як погаслий кратер; він на узгір’ї Машука, за версту від міста. До нього веде вузька стежка поміж куці і скелі. Вибираючись на гору, я подав руку княжні, і вона її не покидала протягом цілої прогулянки.

Розмова наша почалася з обмов: я став перебирати присутніх і відсутніх наших знайомих, спочатку виказував смішні, а потім погані їхні сторони. Жовч моя схвилювалася. Я почав жартома – і закінчив щирою злістю. Спочатку це її потішало, а потім злякало.

– Ви небезпечна людина! – сказала вона мені, – я б краще бажала попастися в лісі під ніж убивці, ніж вам на язичок... Я вас прошу без жартів: коли ви надумаете про мене говорити погано, візьміть краще ножа й заріжте мене, – я гадаю, це вам не буде дуже важко.

– Хіба я схожий на вбивцю?..

– Ви гірший...

Я замислився на хвилину і потім сказав, прибравши глибоко зворушеного вигляду:

– Це правда, така була моя доля з самого дитинства! Всі читали на моєму обличчі ознаки поганих нахилів, яких не було; але їх передбачали – і вони народилися. Я був скромний – мене звинувачували в лукавстві: я став скритним. Я глибоко почував добро і зло; ніхто мене не голубив, усі ображали: я став злопам’ятним; я був понурий, – інші діти веселі й балакучі; я почував себе вищим за них, – мене ставили нижче. Я зробився заздрисним. Я був ладен любити цілий світ, – мене ніхто не зрозумів: і я навчився ненавидіти. Моя безбарвна

молодість минула в боротьбі з собою і зі світом; найкращі свої почуття, боячись глуму, я ховав у глибині серця: вони там і померли. Я казав правду – мені не вірили: я почав обманювати; пізнавши добре світ і пружини суспільства, я зробився вправним у науці життя й бачив, як інші без вправності щасливі, користаючи даром з тих вигод, яких я так невтомно добивався. І тоді в грудях моїх народився розпач – не той розпач, що лікують дулом пістолета, а холодний, безсилий розпач, прикритий гречністю й добродушною усмішкою. Я зробився моральним калікою: одна половина душі моєї не існувала, вона висохла, випарувалася, померла, я її відрізав і кинув, – тимчасом як друга ворушилась і жила до послуг кожного, і цього ніхто не помітив, бо ніхто не знав про існування її загиблої половини; але ви тепер збудили в мені спогад про неї, і я вам прочитав її епітафію. Багатьом усі взагалі епітафії здаються смішними, але мені – ні, особливо коли згадаю про те, що під ними поховано. А втім, я не прошу вас поділяти мою думку: якщо мій вибрик, мій вчинок здається вам смішним – будь ласка, смійтеся: попереджаю вас, що від цього мені не буде прикро анітрохи.

В цю хвилину я зустрів її очі: в них бігали сльози; рука її, спираючись на мою, тремтіла; щоки палали; їй було жаль мене! Жалість – почуття, якому скоряються так легко всі жінки, пустило свої пазури в її недосвідчене серце. Протягом усієї прогулянки вона була неуважна, ні з ким не кокетувала, – а це велика ознака!

Ми прийшли до урвища; дами залишили своїх кавалерів, але вона не покидала руки моєї. Дотепи тутешніх денді її не смішили; стрімкість урвища, край якого вона стояла, її не лякала, тимчасом як інші панни пищали й заплющували очі.

По дорозі назад я не поновлював нашої сумної розмови; але на пусті мої запитання й жарти вона відповідала коротко й неуважно.

– Чи ви любили? – спитав я її нарешті.

Вона подивилася на мене пильно, похитала головою – і знову її огорнула задума: ясно було, що їй хотілося щось сказати, але вона не знала, з чого почати; груди її хвилювалися... Що робити! серпанковий рукав – слабкий захист, і електрична іскра пробігла з моєї руки в її руку; усі майже пристрасті починаються так, і ми часто себе дуже обманюємо, думаючи, що нас жінка любить за наші фізичні чи моральні якості; звичайно, вони приготівляють, налаштовують її серце до прийняття священного вогню, а все-таки перший дотик вирішує справу.

– Правда ж, я була дуже люб'язна сьогодні? – сказала мені княжна з вимушеною усмішкою, коли ми повернулися з гулянки.

Ми розсталися.

Вона незадоволена з себе; вона себе звинувачує в холодності... О, це перша, головна перемога! Завтра вона захоче винагородити мене. Я все це знаю напам'ять – ось що нудно!

4 червня.

Печорін бачився з Вірою, яка замучила його ревностями до княжни Мері. Вона повідомила, що вони переїжджають до Кисловодська, а княгиня з дочкою ще залишаться в П'ятигорську. Вечері Грушницький повідомив, що його офіцерський мундир готовий і на завтрашньому балу він збирається танцювати весь вечір із Мері. Зустрівши пізніше Мері, Печорін запросив її на мазурку.

...Я закінчив вечір у княгині; гостей не було, крім Віри й одного прекумедного дідка. Я був у настрої, імпровізував різні незвичайні історії; княжна сиділа навпроти мене і слухала мої нісенітниці з такою глибокою, напруженою, навіть ніжною увагою, що мені стало совісно. Куди поділась її жвавність, її кокетство, її примхи, її зухвала міна, презирлива усмішка, неуважний погляд?..

Віра все це помітила: її хворобливе обличчя пройняв глибокий смуток; вона сиділа в тіні край вікна, втонувши у широкому кріслі... Мені стало жаль її...

Тоді я розповів усю драматичну історію нашого знайомства з нею, нашого кохання, – певна річ, прикривши все це вигаданими іменами.

Я так яскраво змалював мою ніжність, мій неспокій, захват; я в такому привабливому світлі виставив її вчинки й характер, що вона мимохіть повинна була простити мені моє кокетування з княжною.

Вона встала, підішла до нас, пожвавішала... і ми лише о другій годині ночі згадали, що лікарі наказують лягати спати об одинадцятій.

5 червня.

Перед балом до Печоріна зайшов Грушницький. Його новий образ йому надзвичайно подобався. Грушницький переживав, що йому доведеться починати мазурку з княжною, а він не знає майже жодної фігури... Печорін зауважив, що якщо Грушницький ще не запросив княжну на танець, його хтось може випередити. Занепокоєний Грушницький побіг до під'їзду княжни чекати на неї.

...На вулиці було темно й пусто; навколо Зібрання або трактиру, як завгодно, юрмився народ; вікна його світилися; звуки полкової музики доносили до мене вечірній вітер. Я йшов поволі; мені було сумно... Невже, думав я, моє єдине призначення на землі – руйнувати чужі надії? З того часу, як я живу і дію, доля якось завжди приводила мене до розв'язки чужих драм, наче без мене ніхто не міг би ні померти, ні впасти у розпач! Я був необхідною особою п'ятого акту;

мимоволі я розігравав жалюгідну роль ката або зрадника. Яку мету переслідувала цим доля?.. Часом чи не призначила вона мене в складачі міщанських трагедій та сімейних романів, – чи в співробітники постачальникові повістей, наприклад для «Бібліотеки для читання»?.. Звідки знати?.. Мало хіба людей, починаючи життя, думають закінчити його, як Олександр Великий чи лорд Байрон, а тим часом цілий вік залишаються титулярними радниками?..

Увійшовши до зали, я сховався в юрбі чоловіків і почав робити свої спостереження. Грушницький стояв біля княжни і щось говорив з великим запалом; вона його неуважно слухала, поглядала на всі боки, приклавши віяло до вуст; обличчя її виявляло нетерпіння, очі її шукали довкруг когось; я тихенько підійшов ззаду, щоб підслухати їхню розмову.

– Ви мене мучите, княжно! – казав Грушницький, – ви страшенно змінилися з того часу, як я вас не бачив...

◀ Михайло Врубель. Княжна Мері і Грушницький, 1891

– Ви також змінилися, – відповіла вона, кинувши на нього швидкий погляд, в якому він не міг розібрати прихованої насмішки.

– Я? я змінився?.. О, ніколи! Ви знаєте, що це неможливо! Хто бачив вас раз, той назавжди понесе з собою ваш божественний образ.

– Перестаньте...

– Чому ж ви тепер не хочете слухати того, у що недавно ще, і так часто, вслухалися прихильно?..

– Бо я не люблю повторень, – відповіла вона, сміючись...

– О, я гірко помилився!.. Я думав, безумний, що принаймні ці еполети дадуть мені право сподіватися... Ні, краще б мені вік залишитися у тій знехтуваній солдатській шинелі, якій, можливо, я завдячую вашою увагою...

– Справді, вам шинеля значно більше до лиця...

У цей час я підійшов і вклонився княжні; вона трошки почервоніла і швидко промовила:

– Правда ж, мсьє Печорін, сіра шинеля багато більш до лиця мсьє Грушницькому?..

– Я з вами не згодний, – відповів я, – в мундирі він ще моложавіший.

Грушницький не виніс цього удару: як усі хлопчики, він мав претензію бути старшим; він думав, що на його обличчі глибокі сліди пристрастей замінюють відбиток років. Він на мене кинув лютий погляд, тупнув ногою і відійшов геть.

– А признайтеся, – сказав я княжні, – що хоч він завжди був дуже смішний, але ще недавно він вам здавався цікавим... у сірій шинелі?..

Вона опустила очі й не відповіла.

Грушницький цілий вечір надокучав княжні, танцював з нею; він їв її очима, зітхав і набридав їй благанням і докорами. Після третьої кадрили вона його вже ненавиділа.

– Я цього не чекав від тебе, – сказав він, підійшовши до мене і взявши мене за руку.

– Чого?

– Ти з нею танцюєш мазурку? – спитав він урочистим голосом. – Вона мені призналася...

– Ну, то що ж? А хіба це секрет?

– Певна річ... Я повинен був цього чекати від дівчиська... від кокетки... Я ж їй відомшу!

– Нарікай на свою шинелю чи на свої еполети, а нащо ж звинувачувати її? Чим вона винна, що ти їй більше не подобаєшся?..

– Навіщо ж подавати надії?

– Нащо ж ти надіявся? Бажати й добиватися чогось – розумію, а хто ж надіється?

– Ти виграв парі – тільки не зовсім, – сказав він, злісно усміхаючись.

Мазурка почалася. Грушницький вибирав саму тільки княжну, інші кавалери щохвилино її вибирали; це була явна змова проти мене; тим краще: їй хочеться розмовляти зі мною, їй перешкоджають, – їй захочеться вдвічі дужче. Я разів зо два потис їй руку; за другим разом вона її висмикнула, не кажучи ні слова.

– Я погано спатиму цієї ночі, – сказала вона мені, коли мазурка закінчилася.

– Цьому виною Грушницький.

– О, ні! – І її обличчя стало таке замислене, таке смутне, що я дав собі слово неодмінно цього вечора поцілувати її в руку.

Почали роз'їжджатися. Садовлячи княжну в карету, я швидко притис її маленьку ручку до губ своїх. Було темно, і ніхто не міг цього бачити.

Я повернувся до зали дуже задоволений собою. За великим столом вечеряла молодь, і між ними Грушницький. Коли я ввійшов, усі замовкли: мабуть, розмовляли про мене. Багато хто з попереднього балу на мене дуються, особливо драгунський капітан, а тепер, здається, остаточно складається проти мене ворожа ватага під командою Грушницького. В нього такий гордий і хоробрий вигляд...

Дуже радий; люблю ворогів, хоча не по-християнському. Вони мене забавляють, хвилюють мені кров. Бути завжди настороженим, ловити кожен погляд, значення кожного слова, вгадувати наміри, руйнувати змови, прикидатися обдуреним, і раптом одним поштовхом перекинути всю величезну й многотрудну будову з хитрощів і задумів, – ось що я називаю життям.

Протягом вечері Грушницький шептався й переморгувався з драгунським капітаном.

6 червня.

Нині вранці Віра поїхала з чоловіком до Кисловодська. Я зустрів їхню карету, коли йшов до княгині Ліговської. Вона мені кивнула головою: в погляді її був докір.

Хто ж винен? чому вона не хоче дати мені нагоду бачитися з нею на самоті? Кохання, як вогонь, – без поживи гасне. А може, ревності зроблять те, чого не могли мої просьби.

Я сидів у княгині цілісіньку годину. Мері не вийшла, – хвора. Вечері на бульварі її не було. Новозібрана ватага, озброєна лорнетами, набрала справді грізного вигляду. Я радий, що княжна хвора: вони зробили б їй якусь прикрість. У Грушницького розкошлана зачіска і відчайдушний вигляд; він, здається, справді засмучений, особливо самолюбство його ображене; але є ж люди, в яких навіть розпач кумедний!..

Повернувшись додому, я помітив, що мені чогось не вистачає. *Я не бачив її! Вона хвора! Часом чи не закохався я справді?.. Яка дурниця!*

7 червня.

Об одинадцятій годині ранку, – о годині, в яку княгиня Ліговська звичайно пітніє в Єрмолівській ванні, – я йшов повз її будинок. Княжна в задумі сиділа біля вікна; побачивши мене, схопилася.

Я ввійшов до передпокою; людей нікого не було, і я без повідомлення, користаючись з волі тутешніх звичаїв, пробрався до вітальні.

Тьмяна блідість вкривала миле обличчя княжни. Вона стояла біля фортепіано, спершись однією рукою на спинку крісла: ця рука ледве-ледве тремтіла; я тихо підійшов до неї і сказав:

– Ви на мене сердитесь?..

Вона підвела на мене млосний глибокий погляд і похитала головою; її губи хотіли промовити щось – і не могли; очі наповнилися слізьми; вона сіла в крісло і закулила обличчя руками.

– Що з вами? – сказав я, взявши її за руку.

– Ви мене не поважаєте!.. О! залиште мене!..

Я зробив кілька кроків... Вона вирівнялась у кріслі, очі її заблищали...

Я зупинився, взявшись за ручку дверей, і сказав:

– Даруйте мені, княжно! Я вчинив як шалений... цього вдруге не трапиться: я вживу своїх заходів... Нащо вам знати те, що відбувалося досі в душі моїй? Ви про це ніколи не дізнаєтесь, і тим краще для вас. Прощайте.

Йдучи від неї, мені здається, я чув, що вона плакала...

По місту розповзлися плітки про Печоріна і Мері. Григорій Олександрович запідозрив у цьому Грушницького. У Кисловодську Печорін продовжує таємно зустрічатися з Вірою. Згодом туди приїжджає і Грушницький.

11 червня.

Нарешті вони приїхали. Я сидів біля вікна, коли почув торохтіння їхньої карети: в мене серце здригнулося... Що ж це таке? Невже я закоханий?.. Я так подурному створений, що цього можна від мене чекати.

Я в них обідав. Княгиня на мене дивиться дуже ніжно і не відходить від дочки... погано! Зате Віра ревнує мене до княжни: добився ж я цих радощів! Чого жінка не зробить, щоб вчинити прикрість суперниці? Я пам'ятаю, одна мене полюбила за те, що я любив іншу. Нема нічого парадоксальнішого за жіночий розум: жінок важко переконати в чомусь, треба їх довести до того, щоб вони переконали себе самі; порядок доказів, що ними вони знищують свої упередження, дуже оригінальний; щоб навчитися їхньої діалектики, треба перекинути в голові своїй усі шкільні правила логіки. Наприклад, спосіб звичайний: цей чоловік любить мене, але я заміжня, отже, не повинна його любити. Спосіб жіночий: я не повинна його любити, бо я заміжня, але він мене любить, – отже... Тут кілька крапок, бо розум уже нічого не каже, а говорять здебільшого: язик, очі і, слідом за ними, серце, якщо воно є.

Що як коли-небудь ці нотатки потраплять на очі жінці? – «Наклеп!» – закричить вона обурено.

З того часу як поети пишуть і жінки їх читають (за що їм превелика подяка), їх стільки разів називали ангелами, що вони справді у простоті душевній повірили цьому компліментові, забуваючи, що ті самі поети за гроші величали Нерона півбогом...

Не годилося б мені говорити про них з такою злістю, – мені, який, крім них, на світі нічого не любив, – мені, який завжди ладен був жертвувати їм спокоєм, честолюбством, життям... Але ж я не в нападі досади й ображеного самолюбства намагаюся зірвати з них той чарівний покров, що крізь нього лише звичний погляд прозирає. Ні, все, що я кажу про них, є лише наслідок *досвідчень розуму холодних і серця записів гірких*¹.

Жінки повинні б бажати, щоб усі чоловіки їх так само добре знали, як я, бо я люблю їх у сто разів більше з того часу, як їх не боюся і збагнув їх дрібні вади...

¹ Заключні рядки поезії «Євгенія Онєгіна» Олександра Пушкіна.

12 червня.

Сьогоднішній вечір був багатий на події. Верст за три від Кисловодська, в ущелині, де протікає Підкумок, є скеля, називана *Кільцем*; це – ворота, що їх утворила природа; вони здіймаються на високому пагорку, і призахідне сонце крізь них кидає на світ свій останній полум'яний погляд. Чисельна кавалькада вирушила туди подивитись на захід сонця крізь кам'яне віконце. Ніхто з нас, правду кажучи, не думав про сонце. Я їхав біля княжни; повертаючись додому, треба було переїжджати Підкумок вбід. Гірські річки, навіть наймілкіші,

небезпечні, особливо тим, що дно їх – справжній калейдоскоп: щодня воно від напору хвиль змінюється; де вчора був камінь, там сьогодні яма. Я взяв за уздечку коня княжни і звів його у воду, що була не вище як по коліна; ми поволі стали просуватися навскіс проти течії. Відомо, що, переїжджаючи стрімкі річки, не треба дивитись на воду, бо відразу запаморочиться в голові. Я забув застерегти про це княжну Мері.

Ми були вже на середині, в самій бистрині, коли вона раптом на сидлі хитнулася. «Мені погано!» – промовила вона кволим голосом... Я швидко нахилився до неї, обвив рукою її гнучку талію. «Дивіться вгору! – шепнув я їй, – це нічого, тільки не бійтеся, я з вами».

Їй стало краще; вона хотіла звільнитися від моєї руки, але я ще дужче обвив її нижній, м'який стан; моя щока майже торкалася до її щоки, від неї пашило полум'ям.

– Що ви зі мною робите?.. Боже мій!..

Я не зважав на її трепет і збентеження, і губи мої торкнулися до її ніжної щічки; вона здригнулася, але нічого не сказала; ми їхали ззаду: ніхто не бачив. Коли ми вибралися на берег, то всі пустилися риссю. Княжна стримала свого коня, я залишився біля неї; видно було, що її турбувало моє мовчання, але я поклявся не казати ні слова – з цікавості. Мені хотілося бачити, як вона виплутається з цього важкого становища.

– Або ви ставитеся до мене з презирством, або дуже любите! – сказала вона нарешті голосом, в якому були сльози. – Можливо, ви хочете посміятися з мене, збурити мою душу і потім покинути... Це було б так підло, так негідно, що саме припущення... О, ні! правда ж, – додала вона голосом ніжної довіри, – правда ж, у мені нема нічого такого, що виключало б повагу? Ваш зухвалий вчинок... я повинна, я повинна його простити, бо дозволила... Відповідайте, говоріть же, я хочу чути ваш голос!.. – В останніх словах була така жіноча нетерплячка, що я мимохіть усміхнувся; на щастя, починало смеркати... Я нічого не відповів.

– Ви мовчите? – продовжувала вона. – Ви, може, хочете, щоб я перша сказала вам, що я вас люблю?

Я мовчав...

– Хочете цього? – говорила вона далі, швидко обернувшись до мене... В рішучості її погляду і голосу було щось страшне...

– Навіщо? – відповів я, знизавши плечима.

Вона вдарила хлистом свого коня й помчала щодуху вузькою, небезпечною дорогою; це сталося так скоро, що я ледве наздогнав її, і то, коли вона вже приєдналася до решти товариства. До самого дому вона говорила і сміялася щохвилини. В її порухах було щось гарячкове; на мене не глянула ні разу. Всі помітили цю незвичайну веселість. І княгиня внутрішньо раділа, дивлячись на свою доньку; а в доньки просто нервовий напад: вона пробуде ніч без сну і плакатиме. Ця думка дає мені безмежну насолоду: є хвилини, коли я розумію Вампіра... А ще маю репутацію доброго хлопця і добиваюся цієї назви!

Печорін поїхав у гори на прогулянку. Коли він повертався назад, звернув увагу на гамірний військовий бенкетик в одному з будинків. Він підкрався до вікна і підслухав, як драгунський капітан запропонував його провчити. Оскільки Грушницький сердитий на Печоріна, бо останній відбив у нього княжну, було вирішено випробувати хоробрість Печоріна. Грушницький повинен причепитися до чогось і викликати Печоріна на дуель з шести кроків. У дуельні пістолети кулі не будуть покладені.

...Я повернувся додому, хвилюючись двома різними почуттями. Перше було смуток. «За що вони всі мене ненавидять? – думав я. – За що? Чи образив я кого-небудь? Ні. Невже я належу до числа тих людей, що самим виглядом уже викликають недоброзичливість?» І я почував, що отруйна злість потроху наповнювала мою душу. «Стережіться, пане Грушницький! – говорив я, проходячись туди й сюди по кімнаті. – Зі мною отак не жартують. Ви дорого можете заплатити за потакання вашим дурним товаришам. Я вам не іграшка!..»

Я не спав цілу ніч. На ранок я був жовтий, як померанець.

Вранці я зустрів княжну біля колодязя.

– Ви хворі? – сказала вона, уважно подивившись на мене.

– Я не спав ніч.

– І я також... я вас звинувачувала... може, дарма? Але поясніть, я можу вам простити все...

– Чи все?..

– Все... тільки кажіть правду... тільки скоріше... Бачите, я багато думала, намагаючись пояснити, виправдати вашу поведінку; може, ви боїтеся перешкод з боку моїх рідних... це нічого; коли вони дізнаються... (її голос затремтів) я впрошу їх. Чи ваше власне становище... але знайте, що я всім можу пожертвувати для того, кого люблю... О, відповідайте скоріш, – згляньтесь... Ви не ставите до мене з презирством, правда ж?

Вона схопила мене за руку.

Княгиня йшла попереду нас із Віриним чоловіком і нічого не бачила; але нас могли бачити, гуляючи, хворі, найцікавіші плетуні з усіх цікавих, і я швидко звільнив свою руку від її пристрасного потиску.

– Я вам скажу чисту правду, – відповів я княжні. – Не буду виправдовуватись, ні пояснювати своїх вчинків; я вас не кохаю.

Її губи трошки зблідли...

– Залиште мене, – сказала вона ледве чутно.

Я знизав плечима, повернувся й пішов.

14 червня.

Я іноді ставлюсь до себе з презирством... чи не тому я ставлюся з презирством і до інших?.. Я став нездатний до благородних поривів; я боюся здатися смішним самому собі. Інший би на моєму місці запропонував княжні son coeur et sa fortune¹, а наді мною слово *одружуватись* має якусь чарівну владу: хоч як би пристрасно я любив жінку, якщо вона мені дасть тільки відчуття, що я повинен з нею одружитися, – прощай, любов! моє серце перетворюється на камінь, і ніщо його не розігріє знову. Я ладен на всі жертви, крім цієї; двадцять разів життя своє, навіть честь поставлю на карту... але волі своєї не продам. Чому я так дорожу нею? що мені з неї?.. куди я себе готую? чого я чекаю від майбутнього?.. Далєбі, нічогосінько. Це якийсь вроджений страх, незбагненне передчуття... Адже є люди, які несвідомо бояться павуків, тарганів, мишей... Чи признатися?.. Коли я був ще дитиною, одна стара ворожила про мене моїй матері; вона напроочила мені *смерть від злої дружини*; це мене тоді глибоко вразило; в душі моїй постала непоборна огида до одруження... Тим часом щось мені говорить, що її пророцтво справдиться; принаймні я буду дбати, щоб воно справдилося якомога пізніш.

¹ *Son coeur et sa fortune* (фр.) – своє серце і майно.

Оскільки чоловік Віри поїхав з міста, а всі інші були на виставі заїжджого фокусника, вона запросила Печоріна до себе ввечері (вона жила в тому ж будинку, що й Ліговські). Коли Печорін підійшов до будинку княжни, йому здалося, що він почув чийсь кроки. Віра переживала, щоб Печорін не одружився з Мері, адже дівчині здається, що вона закохана в нього до божевілля. Близько другої години ночі Печорін, зв'язавши дві шалі, спустився з верхнього балкону на нижній. Він опинився біля вікна княжни Мері і побачив дівчину, яка непорушно сиділа на ліжку з очима, сповненими незбагненого смутку. Коли Печорін зіскочив на землю, його хтось з криком: «Попався!.. будеш у мене до княжни ходити уночі!..» – схопив за плече. Це були Грушницький і драгунський капітан. Печоріну вдалося від них утекти. У місті підняли тривогу, шукаючи злочинців черкесів.

16 червня.

Наступного дня всі тільки й говорили про нічний напад черкесів. Обідаючи в ресторані, Печорін підслухав, як Грушницький розповідав, що хтось вчора о десятій годині вечора прокрався в будинок Ліговських і пробув там до другої години ночі. В будинку в цей час була лише княжна. Оточуючі не повірили. На підтвердження своїх слів Грушницький назвав ім'я Печоріна. Печорін звинуватив Грушницького у наклепі. Той стояв на своєму. Печорін викликав Грушницького на дуель. Секундантом Грушницького став драгунський капітан, Печоріна – лікар Вернер. Коли лікар був на перемовинах з драгунським капітаном, він переконався у змові проти Григорія Олександровича.

Він запідозрив, що кулі не покладуть лише в пістолет Печоріна.

* * *

Друга година ночі... не спиться... А треба б заснути, щоб завтра рука не тремтіла. А втім, на шести кроках промахнутися важко. А, пан Грушницький! ваша містифікація вам не вдасться... ми поміняємось ролями: тепер мені доведеться відшукувати на вашому блідому обличчі ознаки таємного страху. Навіщо ви самі визначили ці згубні шість кроків? Ви гадаєте, що я вам покірно підставляю свій лоб... та ми кинемо жереб!.. і тоді... тоді... що як його щастя переважить? як моя зоря нарешті мене зрадить?.. І не дивина: вона так довго служила вірно моїм примхам; на небесах не більше сталості, ніж на землі.

Що ж? померти, то померти! втрата для світу невелика; та й мені самому добре-таки вже нудно. Я – як людина на балу, яка позіхає і не їде додому лише тому, що нема ще її карети. Але карета готова... прощайте!..

Пробігаю в пам'яті все моє минуле і питаю себе мимохіть: навіщо я жив? для якої мети я народився?.. А певне, вона існувала, і, певне, було моє призначення високе, бо я відчуваю в душі моїй сили неосяжні... Та я не вгадав цього призначення, мене звабили приманки пристрастей пустих і невдячних; з горна їх я виїшов твердий і холодний, як залізо, але втратив навіки запал благородних прагнень – найкращий цвіт життя. І з того часу скільки разів уже я грав роль сокири в руках долі! Як знаряддя страти, я спадав на голову приречених жертв, часто без злоби, завжди без жалю... Моя любов нікому не принесла щастя, бо я нічим не жертвував для тих, кого любив: я любив для себе, для власного задоволення; я тільки вдовольняв чудну потребу серця, жадібно вбираючи їхні почуття, їхню ніжність, їхні радощі і страждання – і ніколи не міг насититись. Так морений голодом знеможено засинає й бачить перед собою розкішні страви й шипучі вина; він захоплено пожирає химерні дари уяви, і йому здається легше; але тільки-но прокинувся – мрія зникає... залишається подвоєний голод і розпач!

І можливо, я завтра помру!.. і не залишиться на землі жодної істоти, яка зрозуміла б мене цілковито. Одні вважають мене гіршим, другі кращим, ніж я

насправді... Одні скажуть: він був гарний хлопець, другі – мерзотник. І те й друге буде неправдою. Після цього чи варто клопоту жити? а все живеш – з цікавості: чекаєш чогось нового... Смішно й досадно!

Ось уже півтора місяці, як я у фортеці N.; Максим Максимович пішов на полювання... я сам; сиджу біля вікна; сірі хмари закрили гори до самого низу; сонце крізь туман здається жовтою плямою. Холодно; вітер свище й хитає віконниці... Нудно! Буду продовжувати свій журнал, перерваний стількома чудними подіями.

Перечитую останню сторінку: смішно! Я думав померти; це було неможливо: я ще не осушив чаші страждань і тепер відчуваю, що мені ще довго жити.

Як усе минуле ясно й різко вилилося в мої пам'яті! Жодної риси, жодного відтінку не стер час!

Я пам'ятаю, що протягом ночі перед поединком я не спав ні хвилини. Писати я не міг довго: таємний неспокій охопив мене. З годину я ходив по кімнаті; потім сів і розгорнув роман Вальтера Скотта, що лежав у мене на столі; ...я читав спочатку з зусиллям, потім увесь поринув у чарівний вимисел... Невже шотландському барду на тому світі не платять за кожную втішну хвилину, що її дарує його книга?..

Нарешті розвиднілось. Нерви мої заспокоїлись. Я подивився в дзеркало; тьмяна блідість вкривала моє обличчя, що зберігало сліди безсоння; але очі, хоч обведені коричневою тінню, блищали гордо і невблаганно. Я зостався задоволений з себе.

Сказавши сідлати коней, я одягнувся і збіг до купальні. Поринаючи в холодний кип'яток нарзану, я відчував, як фізичні й душевні сили мої поверталися. Я вийшов з ванни свіжий і бадьорий, наче збирався на бал. Після цього скажіть, що душа не залежить від тіла!..

Повернувшись, я застав у себе лікаря. На ньому були сірі рейтузи, архалук¹ і черкеська шапка. Я зайшовся від сміху, побачивши цю маленьку постать під величезною кошлатою шапкою: в нього обличчя зовсім не войовниче, а цього разу воно було ще довше, ніж звичайно.

– Чого ви такі сумні, лікарю? – спитав я його. – Хіба ви сто разів не проводжали людей на той світ байдужісінько? Уявіть, що в мене жовчна гарячка; я можу одужати, можу й померти; те й друге звичайна річ; намагайтеся дивитись на мене, як на пацієнта, слабого на хворобу, вам ще не відому, – і тоді ваша цікавість збудиться до вищого ступеня; ви можете надо мною зробити тепер декілька важливих фізіологічних спостережень... Чекання насильної смерті чи не є вже справжня хвороба?

Ця думка вразила лікаря, і він розвеселився...

Я не пам'ятаю ранку блакитнішого і свіжішого! Сонце тільки-тільки виглянуло з-за зелених вершин, і злиття теплоти його променів зі спадаючою прохолодою ночі завдавало всім почуттям якоїсь солодкої знемоги; в ущелину не проходив ще радісний промінь молодого дня; він золотив лише верхи стрімчаків, навислих з обох боків над нами; густолисті кущі, що росли в їхніх глибоких тріщинах, від найменшого подиху вітру обсипали нас срібним дощем. Я пам'ятаю – цього разу, більше ніж будь-коли раніше, я любив природу. З якою цікавістю вдивлявся я в кожную росинку, що трепетала на широкому листку виноградному і відбивала мільйони райдужних променів! Як жадібно погляд мій намагався прозирнути в млисту долину! Там шлях ставав усе вужчим, скелі синішими і

¹ Архалук – верхній чоловічий одяг.

страшнішими, і, нарешті, вони, здавалося, сходилися непроникною стіною. Ми їхали мовчки.

– Чи написали ви свою духівницю? – раптом спитав Вернер.

– Ні...

– Невже у вас немає друзів, яким би ви хотіли послати своє останнє прощай?..

Я похитав головою.

– Невже нема на світі жінки, якій ви хотіли б залишити що-небудь на спогад?..

– Чи хочете, лікарю, – відповів я йому, – щоб я розкрив вам свою душу?.. З життєвої бурі я виніс лише кілька ідей – і жодного почуття. Я давно вже живу не серцем, а головою. Я зважую, розглядаю свої власні пристрасті і вчинки з суворим інтересом, але без почуття. В мені дві людини: одна живе в повному розумінні цього слова, друга мислить і судить її; перша, можливо, через годину попрощається з вами і світом назавжди, а друга... друга?.. Подивіться, лікарю: чи бачите ви – на скелі праворуч чорніють три постаті? Це, здається, наші супротивники?..

Ми пустилися риссю.

Біля підосви скелі в куцах було прив'язано трое коней; ми своїх прив'язали тут-таки, а самі вузькою стежечкою вибралися на площинку, де чекав нас Грушницький з драгунським капітаном і другим своїм секундантом, якого звали Іваном Гнатовичем; прізвища його я ніколи не чув...

Кілька хвилин тривала важка мовчанка; нарешті лікар урвав її, звернувшись до Грушницького.

– Мені здається, – сказав він, – що обидва, показавши готовність стрілятися і заплативши цим борг умовам честі, ви могли б, панове, порозумітися й закінчити цю справу полюбовно.

– Я згоден, – сказав я.

Капітан моргнув Грушницькому, і той, думаючи, що я боюся, набрав гордого вигляду, хоч до цієї хвилини тьмяна блідість вкривала його щоки. З того часу, як ми приїхали, він вперше підвів на мене очі; але в погляді його був якийсь неспокій, що викривав внутрішню боротьбу.

– Поясніть ваші умови, – сказав він, – і все, що я можу для вас зробити, то будьте певні...

– Ось мої умови: ви сьогодні ж прилюдно відмовитесь від свого наклепу й будете просити в мене пробачення...

– Ми будемо стрілятись.

Я знизав плечима.

– Очевидно; тільки подумайте, що один з нас неодмінно буде вбитий.

– Я бажаю, щоб це були ви...

– А я ось певен у протилежному...

Він збентежився, почервонів, потім вимушено зареготав.

Капітан узяв його під руку й відвів убік; вони довго шепталися. Я приїхав у досить миролюбному настрої, але все це починало мене дратувати.

Стурбований лікар радив Печоріну сказати, що він знає про змову. Натомість Печорін запропонував стрілятися на вузькій площинці на вершині стрімкої скелі. За таких умов навіть легка рана буде смертельною, бо поранений упаде вниз на каміння і розіб'ється. Лікар витягне кулю, тож це скидатиметься на нещасний випадок. Дуель можна буде зберегти в таємниці.

– Гарзд! – сказав капітан, подивившись виразно на Грушницького, який кивнув головою на знак згоди. Обличчя його щохвилино змінювалось. Я поставив його в скрутне становище. Стріляючись за звичайних умов, він міг цілити мені в ногу, легко мене поранити й задовольнити в такий спосіб свою помсту, не обважнюючи занадто своєї совісті; а тепер він повинен був вистрілити в повітря або зробитися вбивцею, або нарешті облишити свій підлий задум і наразитися на однакову зі мною небезпеку. В цю хвилину я не бажав би бути на його місці. Він одвів капітана вбік і став говорити йому щось з великим запалом; я бачив, як посиніли губи його тремтіли; та капітан від нього відвернувся з презирливою усмішкою. «Ти дурень! – сказав він до Грушницького досить голосно. – Нічого не розумієш! Вирушимо ж, панове!»

Вузька стежечка вела поміж кущами на кручу; уламки скель становили хиткі східці цих природних сходів; чіпляючись за кущі, ми стали дертися на гору. Грушницький ішов попереду, за ним його секунданти, а далі ми з лікарем.

– Я дивуюся з вас, – сказав лікар, міцно потиснувши мені руку. – Дайте помацати пульс!.. О-го! гарячковий!.. але на обличчі нічого не помітно... тільки очі у вас блищать яскравіше, ніж звичайно.

Раптом дрібне каміння з гуркотом покотилося нам під ноги. Що це? Грушницький спіткнувся; гілка, за яку він вчепився, зламалася, і він скотився б донизу на спині, якби його секунданти не підтримали.

– Стережіться! – гукнув я до нього, – не падайте зарані; це погана прикмета.

От ми вибралися на вершину скелі, що виступала з гряди; площадка була вкрита дрібним піском, наче навмисне для поєдинку. Навколо, гублячись у золотому тумані ранку, юрмилися вершини гір, як незчисленна череда, і Ельбрус на півдні стояв білим громадям, замикаючи ланцюг льодистих вершин, між якими вже блукали, набігши зі сходу, волокнисті хмарки. Я підійшов до краю площадки й подивився вниз, голова в мене ледве не запаморочилася; там унизу здавалося темно й холодно, як у домовині; моховисті зубці скель, скинутих грозою і часом, чекали свою здобич.

Площинка, на якій ми мали стрілятися, являла майже правильний трикутник. Від виставленого кута відмірили шість кроків і вирішили, що той, кому доведеться першим зустріти ворожий вогонь, стане на самому розі спиною до прірви; якщо його не буде вбито, то супротивники поміняються місцями.

Я наважився надати всіх вигід Грушницькому; я хотів випробувати його; в душі його могла прокинутися іскра великодушності, і тоді все влаштувалося б на краще; та самолюбство і слабкість характеру мали взяти верх... Я хотів дати собі цілковите право не падати його, якби доля мене помилювала. Хто не укладав таких угод зі своєю совістю?

– Киньте жереб, лікарю! – сказав капітан.

Лікар вийняв з кишені срібну монету і підняв її вгору.

– Решка! – вигукнув Грушницький поспішно, як людина, яку раптом збудив дружній поштовх.

– Орел! – сказав я.

Монета майнула і впала, дзенькнувши; всі кинулись до неї.

– Ви щасливі, – сказав я Грушницькому, – вам стріляти першому! Але пам'ятайте, що коли ви мене не вб'єте, то я не схиблю – даю вам слово честі.

Він почервонів; йому було соромно вбити людину беззбройну; я дивився на нього пильно; з хвилину мені здавалося, що він кинеється мені в ноги, благаючи

▲ Михайло Врубель. Дуель Печорі-на з Грушницьким, 1891

пробачити; але як признатися в такому підлому замірі?.. Йому залишався один спосіб – вистрелити в повітря; я був певен, що він вистрелить у повітря! Одне могло цьому перешкодити: думка, що я зажадаю повторного поєдинку...

Капітан тим часом зарядив свої пістолети, подав одного Грушницькому, з усмішкою шепнувши йому щось; другого мені.

Я став на розі площинки, міцно впершись лівою ногою в камінь і нахилившись трохи вперед, щоб, у разі легкої рани, не перекинутись назад.

Грушницький став навпроти мене і на подалий знак почав піднімати пістолета. Коліна його тремтіли. Він цілив мені просто в лоб...

Незбагненна лють закипіла в грудях моїх.

Раптом він опустил дуло пістолета і, збліднувши як полотно, обернувся до свого секунданта.

– Не можу, – сказав він глухим голосом.

– Боягуз! – відповів капітан.

Постріл пролунав. Куля дряпнула мені коліно. Я мимоволі зробив кілька кроків упер-

ред, щоб скоріше віддалитися від краю.

– Ну, брат Грушницький, жаль, що схибив! – сказав капітан, – тепер твоя черга, ставай! Обійми мене раніш: ми вже не побачимося! – Вони обійнялися; капітан ледве міг втриматися від сміху. – Не бійся, – додав він, хитро глянувши на Грушницького, – все дурниці на світі!.. Життя гроша ламаного не варте... Двом смертям не бути, а однієї не минути!

Після цієї трагічної фрази, вимовленої з відповідною статечністю, він відійшов на своє місце; Іван Гнатович також зі слізьми обійняв Грушницького, і він залишився сам-один навпроти мене. Я досі намагаюся з'ясувати собі, яке почуття кипіло тоді у грудях моїх: то було й досада ображеного самолюбства, і презирство, і злість, породжувана думкою, що ця людина, яка тепер так упевнено, так зухвало на мене дивиться, дві хвилини тому, не піддаючи себе жодній небезпеці, хотіла мене вбити, як собаку, бо, поранений в ногу трохи дужче, я неодмінно впав би зі скелі.

Я кілька хвилин пильно дивився йому в лице, намагаючись помітити бодай легкий слід каяття. Але мені здалося, що він стримував усмішку.

– Я вам раджу перед смертю помолитися Богу, – сказав я йому тоді.

– Не турбуйтеся за мою душу більше, ніж за свою власну. Про одне вас прошу: стріляйте скоріше.

– І ви не відмовляєтесь від свого наклепу? не просите мене пробачити вам?.. Подумайте гарненько: чи не каже вам чого-небудь совість?

– Пане Печорін! – вигукнув драгунський капітан, – ви тут не для того, щоб сповідати, дозвольте вам зауважити... Давайте закінчимо швидше, а то хто-небудь проїде ущелиною – і нас побачать.

– Добре. Лікарю, підійдіть до мене.

Лікар підійшов. Бідний лікар! Він був блідіший за Грушницького десять хвилин тому.

Наступні слова я промовив навмисне повільно, голосно й виразно, як виголосують смертний вирок:

– Лікарю, ці панове, мабуть, через поспіх, забули покласти кулю в мій пістолет: прошу вас, зарядіть його знову – і добренько!

– Не може бути! – кричав капітан. – Не може бути! Я зарядив обидва пістолети; хіба що з вашого куля викотилась... Це не моя провина! – А ви не маєте права переряджати... ніякого права... це зовсім проти правил, я не дозволю...

– Гаразд! – сказав я до капітана, – якщо так, то ми будемо з вами стрілятися на тих самих умовах...

Він зам'явся.

Грушницький стояв, опустивши голову на груди, збентежений і понурий.

– Облиш їх! – сказав він капітанові, який хотів видерти мого пістолета з лікаревих рук... – Ти ж сам знаєш, що їхня правда.

Марно капітан робив йому різні знаки – Грушницький не хотів і дивитися.

Тим часом лікар зарядив пістолета й подав мені.

Побачивши це, капітан сплюнув і тупнув ногою.

– Дурень же ти, братику, – сказав він, – справжній дурень!.. Якщо вже поклався на мене, то слухайся в усьому... Так тобі й треба! Здихай собі, як муха... – Він одвернувся і, відходячи, промимрив: – А все-таки це зовсім проти правил.

– Грушницький! – сказав я. – Ще є час, відмовся від свого наклепу, і я тобі прошу все. Тобі не вдалося пожартувати зі мною, і моє самолюбство вдоволене; згадай – ми були колись друзями...

Обличчя в нього спалахнуло, очі заблискотіли.

– Стріляйте! – відповів він. – Я до себе відчуваю презирство, а вас ненавиджу. Якщо ви мене не вб'єте, я вас заріжу вночі з-за рогу. Нам на землі вдвох немає місця...

Я вистрелив...

Коли дим розійшовся, Грушницького на площинці не було. Тільки порох легким стовпом ще вився на краю урвища.

Усі в один голос скрикнули.

– *Finita la comedia!*¹ – сказав я до лікаря.

Він не відповів і з жахом одвернувся.

Я знизав плечима й розкланявся з секундантами Грушницького.

Спускаючись стежкою вниз, я помітив між розпадинами скель закривавлений труп Грушницького. Я мимоволі заплющив очі...

Відв'язавши коня, я кроком рушив додому. На серці в мене був камінь. Сонце здавалось мені тьмяним, проміння його мене не гріло.

Не доїжджаючи слобідки, я повернув праворуч ущелиною. Бачити людину було б мені тяжко: я хотів бути сам-один. Кинувши поводи й опустивши голову на груди, я їхав довго, нарешті опинився в місці, мені зовсім незнайомому; я повернув коня назад і почав відшукувати дорогу; вже сонце сідало, коли я під'їхав до Кисловодська, змучений, на змученому коні.

Лакей мій сказав мені, що заходив Вернер, і подав мені дві записки: одну від нього, другу... від Віри.

¹ *Finita la comedia!* (італ.) – Комедію закінчено!

Віра написала, що вона в усьому призналася чоловікові. Вони від'їжджають, і з Печориним вона більше ніколи не зустрінеться.

Я, як божевільний, вискочив на ганок, стрибнув на свого Черкеса, якого водили по подвір'ю, і щодуху помчав дорогою в П'ятигорськ. Я нещадно поганяв змученого коня, який з хрипом і весь у милі мчав мене кам'янистим шляхом.

Сонце вже сховалося у чорній хмарі, що спочивала на гребені західних гір; в ущелині стало темно й сиво. Підкумок, пробираючись по камінню, ревів глухо й одноманітно. Я мчав, задихаючись від нетерплячки. Думка не застати вже її у П'ятигорську молотком ударяла мені в серце! – одну хвилину, ще одну хвилину бачити її, попрощатися, потиснути її руку... Я молився, проклинав, плакав, сміявся... ні, ніщо не виразить моєї тривоги, розпачу!.. Перед можливістю втратити її навіки Віра стала для мене дорожчою над усе на світі – дорожчою за життя, честь, щастя! Бог знає, які чудні, які скажені задуми роїлися в голові моїй... І тим часом я все мчав, поганяючи нещадно. І ось я став помічати, що кінь мій важче дихає; він разів зо два вже спіткнувся на рівному місці... Залишалося п'ять верст до Єсентуків – козацької станиці, де я міг пересісти на другого коня.

Усе було б врятовано, якби в мого коня вистачило сили ще на десять хвилин! Але раптом, піднімаючись із невеликого яру, при виїзді з гір, на крутому повороті, він тяжко впав на землю. Я спритно зіскочив, хочу підвести його, смикаю за повід – марно: ледве чутний стогін вирвався крізь зціплені його зуби; за кілька хвилин він здох; я залишився в степу сам-один, втративши останню надію; спробував іти пішки – ноги мої підломилися; виснажений тривогами дня й безсонням, я впав на мокру траву і, як дитина, заплакав.

І довго я лежав нерухомо і плакав гірко, не намагаючись тамувати сліз і ридань; я думав, груди мої розірвуться; вся моя твердість, вся моя холонокровність – зникли як дим. Душа виснажилася, розум замовк, і якби в цю хвилину хто-небудь мене побачив, він би з презирством одвернувся.

Коли нічна роса і гірський вітер освіжили мою палаючу голову і думки набрали звичайного порядку, то я зрозумів, що гнатися за загиблим щастям безкорисно й безрозсудно. Чого ж мені ще треба? – бачити її? – навіщо? хіба не все закінчено між нами? Один гіркий прощальний поцілунок не збагатить моїх спогадів, а після нього нам тільки важче буде розлучатися.

Мені, однак, приємно, що я можу плакати! А втім, можливо, цьому причиную розхитані нерви, ніч, проведена без сну, дві хвилини проти дула пістолета й порожній шлунок.

Все на краще! це нове страждання, кажучи по-військовому, зробило в мені щасливу диверсію. Плакати здорово; і потім, напевне, якби я не проїхався верхи і не був змушений на зворотному шляху пройти п'ятнадцять верст, то й цієї ночі сон не склепив би очей моїх.

Я повернувся до Кисловодська о п'ятій годині ранку, кинувся на ліжко й заснув сном Наполеона після Ватерлоо.

Коли я прокинувся, надворі вже було темно. Я сів біля відчиненого вікна, розстебнув архалук, – і гірський вітер освіжив груди мої, ще не заспокоєні тяжким сном втоми. Вдалині за рікою, крізь верхи густих лип, що її отінують, мигали вогні в будовах фортеці та слобідки. На подвір'ї в нас усе мовчало, в княгининому будинку було темно.

Увійшов лікар: лоб у нього був насуплений; він проти звичаю не простягнув мені руки.

– Звідки ви, лікарю?

– Від княгині Ліговської; дочка її хвора – розслаблення нервів... Та не в цьому річ, а ось що: начальство догадується, і хоч нічого не можна довести цілком, проте я вам раджу триматися обережніше. Княгиня мені казала нині, що вона знає, що ви стрілялися за її дочку. Їй усе цей старенький розповів... як лишень його? Він був свідком вашої сутички з Грушницьким у ресторації. Я прийшов застерегти вас. Прощайте. Можливо, ми більше не побачимось, вас зашлють куди-небудь.

Він на порозі зупинився: йому хотілося потиснути мені руку... і якби я показав йому щонайменше це бажання, то він кинувся б мені на шию; але я зостався холодний, як камінь, – і він вийшов.

От люди! всі вони отакі: знають зарані всі погані сторони вчинку, допомагають, радять, навіть схвалюють його, бачачи неможливість іншого засобу, – а потім умивають руки й одвертаються з обуренням від того, хто мав сміливість узяти на себе весь тягар відповідальності. Всі вони такі, навіть найдобріші, найрозумніші!..

Другого дня вранці, одержавши наказ від вищого начальства відправитися в фортецю N., я зайшов до княгині попрощатися.

Вона була здивована, коли на її запитання: чи маю я сказати їй що-небудь особливо важливе? – я відповів, що бажаю їй бути щасливою тощо.

– А мені треба поговорити з вами дуже серйозно.

Я сів мовчки.

Зрозуміло було, що вона не знала, з чого почати; обличчя її побагровіло, пухлі її пальці стукали по столу; нарешті вона почала так, уривчастим голосом:

– Слухайте, мсьє Печорін! Я думаю, що ви благородна людина.

Я вклонився.

– Я навіть певна цього, – продовжувала вона, – хоч ваша поведінка трохи сумнівна; але у вас можуть бути причини, яких я не знаю, і от їх ви тепер повинні мені довірити. Ви захистили дочку мою від наклепу, стрілялися за неї, – отже, ризикували життям... Не відповідайте, я знаю, що ви в цьому не признаєтесь, бо Грушницького вбито (вона перехрестилася). Бог йому простить – і, надіюсь, вам також!.. Це мене не стосується, я не смію осуджувати вас, бо дочка моя, хоч невинно, була цьому причиною. Вона мені все сказала... я гадаю, все: ви освідчилися їй у коханні... вона вам призналася в своєму (тут княгиня тяжко зітхнула). Та вона хвора, і я певна, що це не проста хвороба! Печаль таємна її вбиває; вона не признається, але я певна, що ви є цьому причиною... Послухайте: ви, може, думаєте, що я шукаю чинів, величезного багатства, – запевняю вас, даремно! Я хочу тільки щастя дочці. Ваше теперішнє становище незavidне, але воно може покращити: ви маєте достатки; вас любить дочка моя, вона вихована так, що буде щастям чоловіка, – я багата, вона в мене одна... Кажіть, що вас стримує?.. Бачите, я не повинна б вам усього цього говорити, але я покладаюся на ваше серце, на вашу честь; згадайте, в мене одна дочка... одна...

Вона заплакала.

– Княгине, – сказав я, – мені неможливо відповісти вам; дозвольте мені поговорити з вашою дочкою на самоті...

– Ніколи! – вигукнула вона, вставши зі стільця, дуже схвильована.

– Як хочете, – сказав я, збираючись іти.

Вона замислилася, зробила мені знак рукою, щоб я почекав, і вийшла.

Минуло хвилин з п'ять; серце моє дуже билосся, але думки були спокійні, голова холодна; хоч як я шукав у грудях моїх бодай іскри кохання до милої Мері, та намагання мої були марні.

Ось двері відчинилися, і ввійшла вона. Боже! Як змінилася з того часу, відколи я не бачив її, – а чи давно ж?

Дійшовши до середини кімнати, вона похитнулася; я схопився, подав їй руку й довів її до крісла.

Я стояв навпроти неї. Ми довго мовчали; її великі очі, сповнені невимовного смутку, здавалося, шукали в моїх чогось схожого на надію; її бліді губи даремне намагалися усміхнутись; її ніжні руки, складені на колінах, були такі худі й прозорі, що мені стало жаль її.

– Княжно, – сказав я, – ви знаєте, що я з вас сміявся?.. Ви повинні ставитися до мене з презирством.

На її щоках виступив хворобливий рум'янець.

Я говорив далі:

– Отже, ви мене любити не можете...

Вона одвернулася, сперлася ліктями на стіл, затулила очі рукою, і мені здалося, що в них блиснули сльози.

– Боже мій! – вимовила вона ледве чутно.

Це ставало нестерпним: ще хвилина, і я впав би їй у ноги.

– Отже, ви самі бачите, – сказав я по змозі твердим голосом і з вимушеною усмішкою, – ви самі бачите, що я не можу з вами одружитися, якби навіть ви цього тепер хотіли, то незабаром покаялися б. Моя розмова з вашою матінкою змусила мене порозумітися з вами так відверто і так грубо; я надіюся, що вона має хибну думку: вам легко її перекопати в цьому. Ви бачите, я граю в ваших очах найжалюгіднішу і найгідкішу роль, і навіть у цьому признаюся; оце все, що я можу для вас зробити. Хоч яку б погану думку ви про мене мали, я їй скоряюся... Бачите, я перед вами негідний. Правда ж, коли навіть ви мене й любите, то з цієї хвилини відчуваєте презирство?

Вона обернулася до мене бліда, як мрамур, тільки очі її чудесно блищали.

– Я вас ненавиджу... – сказала вона.

Я подякував, вклонився шанобливо і вийшов.

Через годину кур'єрська трійка мчала мене з Кисловодська. За кілька верст від Єсентуків я пізнав край дороги труп мого баского коня; сідло хтось зняв – мабуть, проїжджий козак, – і замість сідла на спині в коня сиділи два круки. Я зітхнув і відвернувся...

І тепер, тут, у цій нудній фортеці, я часто, пробігаючи думкою минуле, питаю себе: чому я не хотів ступити на цей шлях, що його відкрила мені доля, – шлях, де мене чекали тихі радощі і спокій душевний?.. Ні, я б не вжився у цьому становищі! Я, як матрос, народжений і зрослий на палубі розбійницького брига: його душа зжилася з бурями й битвами, і, викинутий на берег, він нудьгує і томиться, хай хоч як манить його тінистий гай, хай хоч як світить йому мирне сонце; він ходить собі цілий день по прибережному піску, вслухається в одноманітний гомін прибою і вдивляється в млисту далину: чи не майне там на блідій лінії, що відділяє синю безодню від сірих хмарин, жадане вітрило, що спочатку скидається на крило морської чайки, але дедалі відділяється від піни валів і рівним бігом наближається до пустельної пристані...

III ФАТАЛІСТ

Якось Печоріну довелося прожити два тижні в козачій станиці. Одного вечора поручик Вулич розмірковував, що керує життям: фатум чи воля людини. Печорін запропонував парі. Поручик узяв перший ліпший пістолет. Печоріну здалося, що він побачив печать смерті на блідому обличчі Вулича. Печорін сказав, що поручик сьогодні помре. Вулич спустив курок, але пострілу не було. Вистріливши вдруге, він прострелив кашкет, що висів на стіні.

Вранці Печорін дізнався, що Вулича вночі зарубав п'яний козак, який замкнувся в порожній хаті. Печорін, ризикуючи життям, допоміг зв'язати вбивцю.

У фортеці Печорін розповів про те, що трапилося, Максиму Максимовичу. Штабс-капітан сказав, що він не любить черкеських гвинтівок, адже їхні курки часто осікаються, якщо їх не дотиснеш пальцем. А потім пожалів Вулича і додав, що, видно, так йому на роду було написано.

1838–1841

Переклад Олексія Кундзіча

1. Поясніть значення понять «фабула», «сюжет», «соціально-психологічний роман», «маленька людина».
2. Поясніть роль авторської передмови в структурі роману «Герой нашого часу». Чому своєму твору Лермонтов дав саме таку назву?
3. Визначте оповідача в кожній повісті. Що дає Лермонтову використання різних оповідачів?
4. Підготуйте повідомлення «Особливості композиції роману “Герой нашого часу”».
5. Знайдіть і проаналізуйте монологи-самохарактеристики Печоріна. Чи завжди він у них щирий? Яким постає Григорій Олександрович у них? Чому для характеристики Печоріна Максим Максимович обрав прикметник «чудний»? Чи лише з незвичайною поведінкою Печоріна він пов'язаний?
6. Яким постає Печорін, якщо читати кожну частину роману окремо від інших частин? Як змінюється ставлення оповідача (читача) до Печоріна протягом твору? Чи тотожним було б сприйняття образу Печоріна, якби ми знайомилися з ним і його вчинками в хронологічній послідовності?
7. Доберіть цитати до образу Печоріна. Чи однаково його сприймають різні персонажі? За що його люблять, а за що ненавидять? Як реагує Печорін на таке ставлення до себе?
8. Порівняйте образи Печоріна й Онегіна. Що їх об'єднує, а чим вони різняться?
9. Складіть план характеристики образу Максима Максимовича й доберіть до неї цитати. За що Максим Максимович ображається на Белу? За що на Печоріна? Чи можна вважати Максима Максимовича «маленькою людиною»? Чому?
10. Порівняйте стосунки Печоріна з Белою, Мері та Вірою. Спробуйте віднайти причинно-наслідкові зв'язки в стосунках Печоріна з жінками.
11. Що приваблює жінок у Печоріні, що їх лякає в ньому? Чи кохає Печорін когось по-справжньому?
12. Онегін свого часу зневажив кохання юної Татьяни, а потім закохався в неї сам. Як ви думаєте, чи можлива така ситуація в Печоріна з Мері?
13. Порівняйте стосунки Грушницького й Печоріна і Ленського та Онегіна. У чому полягає принципова відмінність між ними, а чим вони схожі? Відповідь аргументуйте.

14. Поясніть роль описів у романі. Реалістичні чи романтичні пейзажі постають перед нами в романі «Герой нашого часу»?
15. Визначте риси романтизму й реалізму в цьому творі. Які з них переважають?
16. До якої течії романтизму тяжіє Лермонтов? Відповідь аргументуйте.
17. Напишіть твір на одну з тем: «Трагедія “зайвої людини” у творчості О. Пушкіна та М. Лермонтова»; «Кого кохав Печорін? (за романом М. Лермонтова “Герой нашого часу”); «Мотиви суму й самотності в ліриці Лермонтова».

РОМАНТИЗМ

Узагальнення за розділом

- ▶ У 1830–1850 рр. у світовій літературі склалася ситуація «естетичного дво-владдя», оскільки співіснували два «лідери» – романтизм і реалізм.
- ▶ Поєднання рис романтизму і реалізму відчутне в творчості В. Гюго, Стендаля, О. Бальзака (Франція), Ч. Діккенса (Англія), Т. Шевченка, І. Франка, М. Гоголя (Україна), О. Пушкіна, М. Лермонтова (Росія) та ін.
- ▶ Реалісти не змогли б бути такими переконливо точними в описах часу і місця дії, якби не використовували відкриттів романтизму – історизму і місцевого колориту.
- ▶ Те саме щодо знахідок романтиків у зображенні душі персонажів, що їх запозичили реалісти для створення характерів і психологічного вмотивування вчинків персонажів.
- ▶ Якщо романтизм абсолютизував творчу уяву письменника, то реалізм робив акцент на спостереженні за життям. Тож художня творчість певною мірою починала співвідноситися з науковою діяльністю.
- ▶ Реалістів цікавили не загадкові бунтарі, вигнанці суспільства, розчаровані, пригнічені фатальними пристрастями, а люди певних професій, які займаються буденною діяльністю.
- ▶ У реалістичній літературі фактично відсутній улюблений романтиками мотив утечі героя від сірої буденності.
- ▶ У літературі реалізму змінилися жанрові пріоритети. Якщо романтизм був добою панування поезії, то реалізм – епохою домінування прози.
- ▶ Отже, реалізм зародився в надрах романтизму. Вони досить «мирно співіснували» та обмінювалися відкриттями та здобутками упродовж 1830–1850-х років. При цьому багато письменників, які згодом стали тяжіти до реалізму, починали саме як романтики, отримавши гарний «мистецький вишкіл».

Життя як воно є

РЕАЛІЗМ ХІХ СТ.

Художня література: зміна лідера

На початку ХІХ ст. романтики утверджували свою естетичну програму в постійних сутичках із класицистами і зрештою таки перемогли. Однак «доки класицизм і романтизм воювали один з одним, поруч виростало щось значно сильніше і могутніше; воно пройшло поміж ними, а вони не впізнали повелителя за владним виглядом його; це “щось” сперлося одним ліктем на класицистів, а другим – на романтиків і зробилося вищим за них, а – як повелитель, воно визнало і перших, і других, а потім зреклося їх обох... Мрійливий романтизм почав ненавидіти новий напрям за його реалізм» (О. Герцен).

Реалізм (лат. *realis* – речовий, дійсний) – напрям у літературі та мистецтві, що набув розвитку в 1830–1840-х рр. спочатку у Франції, а в ХІХ ст. поширився по всій Європі та Америці. Основоположним для реалізму став принцип відповідності мистецтва реальній дійсності, правдиве відтворення дійсності в її типових рисах. Ключовою в реалізмі була проблема взаємовпливу людини й середовища, а також впливу конкретної соціально-історичної ситуації на формування особистості.

Найвидатнішими представниками літератури реалізму є Ф. Стендаль, О. Бальзак, Г. Флобер (Франція); Ч. Діккенс, В. Теккерей (Англія); Ф. Достоєвський, Л. Толстой (Росія), М. Гоголь, Т. Шевченко, І. Франко (Україна) та ін.

Історизм (розгляд предметів та явищ у їхньому історичному розвитку), крок до якого зробили вже романтики, підхопили реалісти. Здобутком «романтичного історизму» було відчуття відмінності, неповторності, самотності певних явищ, тобто відкриття історичного та місцевого колориту, різного для кожного народу та епохи. Натомість «реалістичний історизм» прагнув досягнути діалектичну схожість у різному, знайти зв'язки та збіги у світі, що постійно змінюється.

Хоча романтизм і реалізм є двома етапами розвитку художнього процесу ХІХ ст., їх не можна розглядати суто послідовно. Адже як романтизм, так і реалізм народжені у ХІХ ст. новою історичною й естетичною ситуацією. Іноді вони йшли послідовно, іноді – паралельно, а іноді й взаємно перепліталися (див. розділ «Взаємодія романтизму і реалізму»).

Романтизм і реалізм: відмінні риси

Проте між романтизмом і реалізмом були й принципові **розбіжності**. Насамперед, якщо романтизм абсолютизував творчу уяву письменника, то реалізм робив акцент на спостереженні за життям і дослідженні його явищ. Художня

У ХІХ ст. митці зводили естетику до мінімуму і прагнули будувати художні твори на відтворенні реальності. У цьому сенсі все класичне мистецтво століття було реалістичним.

*Хосе Ортега-і-Гассет,
іспанський філософ*

Живопис полягає у зображенні речей, які художник може побачити і торкнутися... Я твердо дотримуюся поглядів, що живопис – гранично конкретне мистецтво і може полягати лише в зображенні реальних, даних нам речей... Це абсолютно фізична мова.

Гюстав Курбе

творчість наближалася до наукової діяльності. На перший план, як і за доби Просвітництва, виходять пізнавальна й виховна функції мистецтва. Так, Оноре де Бальзак у повісті «Гобсек» випередив власне науковий аналіз капіталізму, суспільного устрою, який тільки-но ставав на ноги.

Згадаймо, що романтиків цікавив «незвичайний герой у незвичайних обставинах»: нескорений бунтівник, одинак, вигнанець, «зайва людина». І на етапі переходу від романтизму до реалізму ця риса була притаманна і деяким персонажам реалістичних творів (такими певною мірою є Онегін і Печорін).

Якщо романтики тікали від реальності, задихалися в «сірій буденності», то реалісти зазвичай зображували людей звичайних, зовсім негероїчних професій: селян, робітників, дрібних службовців, лихварів під час їхньої буденної праці. Причому ця риса притаманна не лише літературі, а й іншим видам мистецтва.

Перш ніж писати, письменникові слід проаналізувати всі характери, перейнятися всіма звичаями, обійти всю землю, відчуті всі пристрасті, адже всі пристрасті, країни, звичаї, характери, явища природні та моральні, – усе це має пройти через його аналіз.

Оноре де Бальзак

Реалісти не боялися показувати у творах також потворних у своїй тупості та ницості люців різних суспільних станів. Були такі персонажі й у романтиків, досить згадати Крихітку Цахеса з однойменної повісті-казки Е. Гофмана. Але реалісти не зловживали гротесково-фантастичними фарбами, знаходячи справжнісінький гротеск у реальному житті. Їхні герої такі переконливі, що в них можна впізнати риси реальних людей, яких читач неодноразово бачив особисто. Це, наприклад, відворотна у своїй самозакоханості «значна особа», яка буквально розчавила й без того упослідженого Акакія Акакійовича Башмачкіна («Шинель» М. Гоголя).

Це було справжнісіньким «естетичним переворотом» реалістів – для них практично не існувало «нехудожніх», низьких, заборонених тем і героїв.

Крім того, у творах романтиків (як і класицистів, згадаймо пана Журдена) широко представлені герої як носії однієї домінуючої пристрасті. Варто зауважити, що реалісти також використовували цей класицистичний і романтичний прийом. Так, у вже згаданій повісті М. Гоголя «Шинель» Акакій Акакійович Башмачкін якраз і є носієм однієї пристрасті – бажання пошити нову шинель. І що з того, що декому це може видатися дріб'язком? На те ж він і «маленька людина», що навіть дріб'язкова мета може здатися йому великою й доленосною.

Натомість у реалістичних творах дотримання принципу життєподібності вимагало від митця-реаліста глибокого психологізму в змалюванні особистості, розкритті її багатогранності й неоднозначності. Тож часто герой реалістичного твору не міг бути носієм однієї-єдиної незмінної пристрасті хоча б тому, що його характер поданий у розвитку, у постійному русі, змінах, у тому числі і в змінах цих самих пристрастей.

Особливу увагу реалісти приділяли зображенню людини в суспільстві – література стає соціальною. Середовище «ліпить характер людини», як скульптор шматок глини чи гіпсу. Але тут є і зворотний зв'язок: «створена» суспільством людина, своєю чергою, сама творить це суспільство, оскільки здатна брати свідому участь у його зміні.

Узагальнюючи, можна зазначити, що улюбленим романтиками «винятковим особистостям у виняткових обставинах» реалісти протиставили зображення **«типових характерів у типових обставинах»**.

Порівняльна характеристика романтизму і реалізму

Романтизм	Реалізм
Перевага естетичної функції мистецтва	Перевага пізнавальної та виховної функцій мистецтва
Неприйняття буденності, втеча від неї	Широке зображення буденного життя, занурення в закономірності його розвитку
Перевага всього екзотичного, незвичайного	Звертання до «неестетичних тем, образів, мотивів»: описів буденної праці, жахливих умов життя нижчих прошарків суспільства, потворних у своїй тупості та ницості людей різних суспільних станів
Відкриття історичного та місцевого колориту, самобутнього для кожного народу та епохи	Осягнення схожості в різному, вміння знаходити зв'язки та збіги у світі, який постійно змінюється
Схильність до всього неповторного, виняткового	Пошуки типового, спільного навіть у несхожому
Звеличення «життя духу», культ почуттів, поетизація уяви митця	Широке використання наукових методів: спостереження, аналіз, систематизація, узагальнення тощо
Зосередження уваги на внутрішньому світі людини	Зосередження уваги на взаєминах людини й суспільства, впливі соціально-історичних умов на формування особистості

Романтизм	Реалізм
Романтична умовність, ідеалізація, згущення фарб	Принцип життєподібності, аналіз суспільних законів, психологізм у змалюванні особистості
Заперечення раціоналізму, утвердження несвідомого, інтуїтивного	Раціональне дослідження, ретельний, наближений до наукового аналіз зображуваного
Увага до минулого (передовсім Середньовіччя)	Увага до сучасних реальних проблем
Зображення самотнього героя, відкинутого суспільством	Зображення людини в її взаємодіях із суспільством, впливу соціально-побутової ситуації на формування особистості
Герой – «виняткова особистість у виняткових обставинах»	Герой – «типова особистість у типових обставинах»
Герої – загадкові бунтарі, вигнанці суспільства, які перебувають у полоні фатальних пристрастей	Герої – люди конкретних професій, які займаються своєю буденною роботою: селяни, робітники, чиновники, банкіри, підприємці
Наявність «героя без минулого» (байронічний герой), про причини страждань якого можна лише здогадуватися	Формування особистості зображується як суворо вмотивоване, середовище «ліпить характер людини», як скульптор ліпить з гіпсу чи глини
Алогізм, відсутність раціонально обгрунтованої вмотивованості подій і вчинків персонажів, підкреслено хаотична структура творів	Логічна вмотивованість, чіткі причинно-наслідкові зв'язки подій та вчинків персонажів

1. Назвіть характерні ознаки реалістичної літератури XIX ст.
2. Чому характерною ознакою реалістичної літератури I половини XIX ст. стало поєднання романтичних та реалістичних засобів творення образу, виділення домінуючої риси характеру героя?
3. Яким було місце реалізму серед інших мистецьких напрямів у літературі XIX ст.?
4. Яким є ставлення письменників-реалістів до світу? Якими вони бачили стосунки між реальним життям та літературою?
5. Доведіть, що письменники-реалісти за допомогою художніх образів хотіли дослідити світ та місце людини в ньому, щоб визначити загальні закони розвитку суспільства та особистості.
6. Чи можна мистецтво реалізму назвати аналітичним? Чому?
7. Чому в літературі середини XIX ст. провідним напрямом стає реалізм, а провідним жанром – роман?

Перший поміж великих

ОНОРЕ ДЕ БАЛЬЗАК.

Повість «Гобсек»

У 1830–1840-х рр. у великосвітських салонах Парижа часто можна було побачити незграбного велетня, одягненого без жодних претензій на елегантність. Його вважали смішним, хоча водночас схиляли голову перед надзвичайним талантом та фантастичною працездатністю цього незграби.

Це був Оноре де Бальзак, письменник, що посів провідне місце серед творців реалістичного роману. Якось Гі де Мопассан сказав, що у Бальзака важка хода колбаса, а Віктор Гюго називав його «першим поміж великих, одним із найкращих поміж обраних».

ГОТУЄМОСЯ ДО ДІАЛОГУ

ОНОРЕ ДЕ БАЛЬЗАК (1799–1850)

Бальзак народився у Турі в сім'ї чиновника, який відкоригував своє прізвище (дід Оноре був неписьменним хліборобом і мав ім'я Бальса). Його батько, колишній селянин, лише завдяки своєму практичному розуму та рідкісній енергії домігся досить високих для провінції посад – помічника мера й керівника головної міської лікарні. Пізніше Оноре чимало сил і енергії витратить на те, щоб, попри іронічні посмішки сучасників, приєднати до прізвища жадану дворянську частку «де».

І взагалі батькові Бальзак зобов'язаний багато чим. Той був вульгарним матеріалістом і залишив низку творів із соціальних питань; над усе він ставив завдання фізичного поліпшення людської природи й за допомогою природознавства мріяв вирішити соціальні й моральні питання свого часу. Оноре успадкував його світогляд, здоров'я й залізну волю. Бальзак є яскравим типом письменника, що розвивався під впливом великих успіхів природознавства, серед суворої боротьби й жорстокої конкуренції, викликаній ростом промисловості. Його творчість пронизана прагненням перенести методи природознавства в художню літературу, стерти грань, що відокремлює літературу від науки.

▲ Оноре де Бальзак. Фото, 1842

Щоб дійти до мети, треба передусім іти.

Ключем до будь-якої науки є знак питання...

A handwritten signature in dark ink, which appears to read 'H. Balzac'.

Батьки майбутнього письменника і самих себе вважали людьми освіченими, і для освіти своїх дітей коштів не шкодували. Восьмирічним вони віддали Оноре до Вандомського колежу з дуже суворими, майже монастирськими звичаями. Незграбному товстуну доводилося там дуже скрутно, він здобув репутацію ледаря, а за непокірливість був постійним мешканцем карцеру. Чи не єдиною розрадою були книжки. У колежі була розкішна бібліотека, до того ж Оноре діставав книжки французьких філософів XVIII ст., які в такому суворому навчальному закладі були заборонені. Дванадцятирічним він написав свою першу трагедію, яку, кепкуючи, любили декламувати його товариші.

Відбувши випробувальний термін в одній або кількох нотаріальних конторах, вам важко залишитися чистим юнаком; ви вже бачили, яким мастилом змащується механізм будь-якого багатства, як мерзенно сперечаються спадкоємці над не охололим ще трупом. Тут син подає скаргу на батька, донька – на батьків. Контора – це сповідальня, де пристрасті висипають із мішка свої справжні замисли й де радяться щодо сумнівних справ, шукаючи способів втілити їх у життя.

Оноре де Бальзак

У колежі він захворів, і батьки забрали його до Парижа, де на той час жила сім'я і де він закінчив свою освіту. Батьки хотіли бачити його юристом, тож він закінчив Паризьку школу права (1819). Здобуваючи юридичну освіту, Бальзак служить переписувачем у конторі нотаріуса. І переписування найрізноманітніших судових справ та позовів стало для майбутнього письменника справжнісінькою школою життя. У написаному згодом нарисі «Нотар» знаходимо не лише картинки з життя клерка нотаріальної паризької контори 1830-х рр., а й джерела реалістичного погляду на життя взагалі, які згодом живили його творчість.

Проте Бальзак марив кар'єрою письменника, таємно відвідуючи лекції з історії літератури в Сорбонні. Невдовзі було знайдене компромісне рішення: батько два роки матеріально утримує сина, який повинен за цей час підтвердити свій мистецький хист написанням конкретного твору. Юнак повністю занурюється в роботу. Він пише історичну трагедію, яка мала обов'язково стати шедевром, бо письменник вважав, що «неодмінно потрібно або почати з шедевру, або звернути собі шию».

Навесні 1821 р. відбувся сімейний іспит. «Екзаменаційна комісія» одностайно вирішила, що трагедія не варта жодної уваги, а старий друг сім'ї, викладач ліцею, сказав: «Єдине, що я можу вам порадити, мій юний друже, назавжди забудьте про літературу». Відтоді Бальзак міг розраховувати лише на власні сили, у матеріальній підтримці сім'я йому відмовила.

Щоб якось прожити, Бальзак починає писати модні тоді готичні, або «чорні», романи (інша назва – «романи жахів і таємниць») і протягом п'яти років публікує серію творів, які пізніше ніколи не вносив до переліку своїх робіт. Але це не врятувало письменника від матеріальної скрути. Крім бажання прославитися, у Бальзака була ще одна пристрасть: він мріяв стати багатим, дуже багатим, і заради цього йшов на неймовірні комерційні авантюри. Але комерсанта із Бальзака не вийшло: його «геніальні» плани закінчувалися черговим фінансовим крахом, письменник дедалі більше заплутувався у боргах, з якими розраховувався лише наприкінці життя.

Водночас усе це давало матеріал для спостережень і аналізу реального життя, що було наріжним каменем будівлі реалізму. Молодий Бальзак жадібно всотував

нові життєві враження, про що згодом написав: «Я жив тоді на маленькій вулиці... Ледіг'єр. Жага до знань закинула мене на мансарду, де я працював ночами, а дні проводив у сусідній Королівській бібліотеці. Я жив скромно... Одна лише пристрасть виводила мене за межу моїх працелюбних звичок: але хіба вона не була ще одним різновидом того самого знання? Я вивчав звичай передмістя, його жителів, їхні характери. Я був... одягнений так само погано, як і робітники, і вони не цуралися мене... Слухаючи цих людей, я міг до кінця зануритися в їхнє життя, я відчував на своїй спині їхні лахміття, я ходив у їхніх дірявих черевиках. Їхні бажання, їхні потреби – усе поселялося в моїй душі... Я вже знав, для якої потреби може послужити передмістя – ця практична школа революції».

Тож не дивно, що твори письменника, який вивчав життя різних прошарків суспільства «зсередини», стали «найбільшим зібранням документів про людську природу». На протигагу романтикам Бальзак творчої наснаги не чекав. Він працював по 15–18 годин на добу: сідав за стіл опівночі й не залишав пера до шостої години наступного вечора, перериваючи роботу тільки для ванни, сніданку, а надто для кави, якою підтримував у собі енергію і яку сам ретельно готував і пив у неймовірній кількості. «У мене тільки робота, робота всепоглинаюча, що спалює всі сили», – ось постійний мотив листів Бальзака. Напруга підсилюється постійними переслідуваннями кредиторів, з якими, незважаючи на свою титанічну працю, Бальзак не встигає розплачуватися. Боляче ранить письменника й ставлення до нього преси, що зустрічала негативно (особливо після «Втрачених ілюзій», де зображений продажний світ журналістики) майже кожен твір Бальзака: «Я писав свій твір серед вигуків ненависті й знущань».

Романи «Шагренева шкіра», «Тридцятирічна жінка» і особливо «Євгенія Гранде», що з'явилися на початку 1830-х рр., принесли йому славу, і Бальзаку більше не доводилося ганятися за видавцями. Однак йому не вдається здійснити мрію про збагачення, хоча він публікував іноді по кілька романів на рік. Серед них найвідоміші: «Сільський лікар», «У пошуках абсолюту», «Батько Горіо», «Втрачені ілюзії», «Сільський священик», «Господарство холостяка», «Селяни», «Кузен Понс», «Кузина Бетта».

Бальзак переймався проблемами пропаганди найкращих літературних творів серед широких верств населення Франції. Так, випереджаючи свій час, він ініціював і почав утілювати ідею дешевих видань, першим задумав однотомні видання класиків і випустив (1825–1826) твори Мольєра й Лафонтена зі своїми примітками.

Попри творчі та фінансові невдачі, Бальзак упевнено прямував до слави. І вона прийшла до нього. Він став «першим пером Франції». Протягом лише 1830 р. він видав близько десятка повістей, які згодом увійшли до «Людської комедії».

28 лютого 1832 р. в житті письменника відбулася знаменна подія. Він отримав з Одеси листа, написаного красивим жіночим почерком з інтригуючим

▲ Фердинанд Георг Вальдмюллер. Евеліна Ганська, 1835

підписом – «Іноземка». Несподівано для самого себе Бальзак відповів. Зав'язалося листування. Пізніше Бальзак дізнався, що його дописувачка – Евеліна Ганська, багата польська аристократка, яка жила в Україні, піддана Російській імперії. Восени 1833 р. вони зустрілися, щоб протягом багатьох років писати свій унікальний роман у листах.

Хоча про Бальзака ми можемо сказати так, як Микола Чернявський про Б. Грінченка: «Він більше працював, ніж жив», – а сам письменник визнавав: «Головні події мого життя – це мої твори», – він аж ніяк не був схожим на тако-

Головні події мого життя – це мої твори.

Оноре де Бальзак

го собі кабінетного самітника. Письменник устигав стежити за політичними подіями, читати і перечитувати величезну кількість книжок, зустрічатись із друзями, серед яких були Віктор Гюго, Жорж Санд, Генріх Гайне, Ференц Ліст.

1834 р. Бальзак прийшов до важливого рішення: створити величезний цикл творів під назвою **«Людська комедія»**. У 1845 р. письменник складає остаточний план «Людської комедії» і до середини 1846 р. продовжує роботу над нею.

А влітку 1843-го Бальзак уперше приїздить до Російської імперії, де зустрічається з Евеліною Ганською. Під час другого приїзду Бальзак відкриває для себе Україну. Він захоплений Києвом (шанобливо назвав його «другим Римом»), українською природою, звичаями, про що пише в листах до своєї сестри і друзів. У 1847 р. уже хворий письменник приїхав до Верхівні (тепер Ружинський р-н Житомирської обл.), що за 60 км від Бердичева, де був маєток Ганської. Там він пробув до весни 1848 р., перебуваючи під таємним наглядом поліції. Царський уряд з осторогою ставився до взаємин Ганської з письменником: за кордон міг піти один із найбільших статків Російської імперії.

Восени 1848 р. Бальзак знову у Верхівні. Через тодішній стан його здоров'я ця мандрівка була рівнозначна смерті. Ганська не поспішає з остаточним рішенням: її однозначно попередили, що, одружуючись із французом, вона втрачає всі права на російські маєтки. Але водночас вона бачить, що Бальзак на порозі смерті: 1849 р. проходить у боротьбі з хворобою. Бальзак уже нічого не пише.

14 березня 1850 р. в костелі Св. Барбари в Бердичеві відбулося вінчання Евеліни Ганської та Оноре де Бальзака. Але хвороба давалася взнаки – 18 серпня 1850 р. великого письменника не стало...

Лише п'ятдесят років прожив Оноре де Бальзак, залишивши величезну творчу спадщину. Це був письменник-трудівник, який пройшов тяжку дорогу пошуків і утвердив славу реалізму.

На робочому столі Бальзака стояв бюст Наполеона Бонапарта, на якому було написано: «Що він не доробив мечем, я дороблю пером». І справді, письменник своїм талантом підкорив увесь світ.

Видатний французький письменник Віктор Гюго у промові, виголошеній над труною Бальзака, сказав: «Усі його твори становлять єдину книгу, повну життя, яскраву, глибоку, де рухається й діє вся наша сучасна цивілізація, втілена в образах цілком реальних, але овіяних сум'яттям і жахом. Дивовижна книга, що її автор назвав комедією, а міг би назвати історією, книга, у якій поєднуються всі форми й усі стилі... Хотів він того чи ні, згодний він із цим чи ні, автор цього грандіозного й примхливого творіння належить до могутньої породи письменників-революціонерів».

1. Які риси реалізму втілені у творчості Бальзака?
2. Складіть хронологічну таблицю життя і творчості Бальзака. Як його життя пов'язане з Україною?
3. Яким був шлях Бальзака до літературної слави?
4. Доведіть слушність думки французької письменниці Жорж Санд, яка стверджувала, що ХІХ ст. вивчатимуть за книжками Бальзака, і це століття можна назвати «епохою Бальзака».

«Людська комедія» – енциклопедія життя Франції першої половини ХІХ ст.

Про жанр «Людської комедії» сперечаються й досі: що це – цикл романів, повістей і новел чи епопея. Як писав сам Бальзак, вона «охоплює водночас історію і критику суспільства, аналіз його вад та обговорення його основ». Письменника хвилює проблема вибору шкали життєвих цінностей, життєвого шляху в суспільстві, де усім заправляють гроші та егоїзм. Недаремно ж сам письменник називав себе «доктором соціальних наук».

«Привітайте мене. Адже щойно з'ясувалося, що я – геній», – так, за спогадами сестри Бальзака Лори Сюрвіль, письменник сповістив про появу нового задуму, аналогів якому не було у світовій літературі.

Бальзак вирішив показати якомога ширшу панораму життя Франції своєї епохи. Але згодом переконався, що в межах одного роману це здійснити неможливо. Так почав складатися цикл, який у 1842 р. отримав назву «Людська комедія».

Перші замальовки грандіозної праці з'являються в 1833 р., робота над останніми сторінками закінчилась незадовго до смерті автора. У 1845 р. письменник складає список усіх творів «Людської комедії», який налічував 144 назви. На жаль, реалізувати свій задум уповні він не встиг.

На момент оформлення загального плану назви «Людська комедія» ще не було. Вона з'явиться згодом – за аналогією з «Божественною комедією» Данте. «Чи претензійний він, чи тільки правильний? – розмірковував Бальзак. – Це вирішать читачі, коли праця буде закінчена». Час показав, що Бальзак мав рацію.

КОМПОЗИЦІЯ «ЛЮДСЬКОЇ КОМЕДІЇ»

«Людська комедія» складається з трьох груп етюдів (франц. *étude* – вивчення). Така систематизація матеріалу була схожою на систематизацію фактів у наукових працях.

І. Етюди про звичаї:

1. *Сцени приватного життя* («Дім кішки, що грає в м'яч», «Подружня згода», «Побічна сім'я», «Гобсек», «Тридцятирічна жінка», «Покинута жінка», «Батько Горіо», «Шлюбний контракт», «Дочка Єви», «Перші кроки в житті» та ін.).

2. *Сцени провінційного життя* («Євгенія Гранде», «Втрачені ілюзії» та ін.).

3. *Сцени паризького життя* («Історія величі та падіння Цезаря Біротто», «Ділова людина», «Принц богеми», «Блиск і злидні куртизанок» та ін.).

4. *Сцени політичного життя* («Зворотний бік сучасної історії», «Епізоди доби терору» та ін.).

5. *Сцени військового життя* («Шуани», «Пристрасть у пустелі»).

6. *Сцени сільського життя* («Сільський лікар», «Сільський священик», «Селяни»).

II. *Філософські етюди* («Шагренева шкіра», «Прощений Мельмот», «Невідомий шедевр», «Прокляте дитя», «Пошуки Абсолюту», «Марани», «Прощай», «Кат» та ін.).

III. *Аналітичні етюди* («Фізіологія шлюбу», «Дрібні незгоди подружнього життя»).

Що ж хотів сказати Бальзак? У листі до пані Каррб він пише: «Мій твір повинен увібрати в себе всі типи людей, всі суспільні стани, він повинен утілити всі соціальні зрушення так, щоб жодна життєва ситуація, жодне обличчя, жоден характер, чоловічий чи жіночий, жоден спосіб життя, жодна професія, чий-небудь погляди, жодна французька провінція, бодай що-небудь із дитинства, старості, зрілого віку, із політики, права чи військових справ не виявились забутими». Письменниця Жорж Санд, висловлюючи свої враження про гігантський твір, сказала, що історики майбутнього цю епоху будуть вивчати за романами Бальзака, а називатись вона буде «Франція епохи Бальзака».

Нічого подібного до «Людської комедії» світова література ще не знала. Це розумів і сам Бальзак: «Запасшись ґрунтовним терпінням і мужністю, я, можливо, доведу до кінця книжку про Францію ХІХ ст., книжку, на відсутність якої ми всі нарікаємо і якої, на жаль, не залишили нам про свою цивілізацію ані Рим, ані Афіни, ані Мемфіс, ані Персія, ані Індія».

У своєму грандіозному полотні базовим принципом Бальзак робить об'єктивність: «Істориком має стати французьке суспільство, мені ж залишилося тільки бути його секретарем...»

Повість «Гобсек»

Особливістю композиції повісті «Гобсек» є те, що вона написана як **«розповідь у розповіді»**. Автор ще й ускладнює сприйняття образу головного героя читачем. Ми сприймаємо Гобсека під трьома кутами зору: а) Гобсек – очима його жертв: б) Гобсек – очима Дервіль: в) Гобсек – як він сприймає себе сам. І щоб читач не уподібнився до тих трьох сліпих, кожен із яких мацав відповідно хвоста, хобота та ногу слона, впевнений, що саме це і є весь слон, треба враховувати всі ці три кути зору.

Отже, яким бачать Гобсека його клієнти? Для них він – живоїд, людина без серця, яка використовує будь-які засоби для збагачення. Дервіль на початку їхнього знайомства уявляє його людиною-автоматом, людиною-векселем. Але якщо це так, чому ж тоді Дервіль заявляє, що у разі своєї смерті не бажав би для дітей кращого опікуна, ніж цей живоїд? Той самий Дервіль дає Гобсекові цікаву характеристику: «У ньому живуть дві істоти: скнара та філософ, істота підла та мисляча». Є ще думка самого Гобсека, якого не лише Дервіль, а й граф де Ресто називає філософом: «Я старанно зібрав відомості про ту людину, якій ви зобов'язані своїм становищем (...) і з усіх моїх відомостей видно, що цей Гобсек – філософ зі школи кініків». А кініки – це філософи, які вважали за ідеал безмежну духовну свободу особистості, з презирством ставлячись до будь-яких суспільних інституцій, звичаїв, культури. То чи не зависока оцінка для лихваря, у якого тільки один бог – Нажива?..

Гобсек – це не просто персонаж, а **типовий образ**. «Тип, – зауважував Бальзак, – це персонаж, що узагальнює в собі характерні риси всіх тих, хто з ним більш-менш подібний, зразок роду». Гобсек саркастично заявляє: «У мене принципи змінювались згідно з обставинами, – доводилося змінювати їх залежно від географічних широт. Те, що у Європі викликає захоплення, в Азії карається. Те, що в Парижі вважають пороком, за Азорськими островами визнається за необхідне. Нема на землі нічого міцного, є тільки умовності, і в кожному кліматі вони різні». А потім спокійно додає, що «з усіх живих благ тільки одне досить

КІНІКИ (циніки)

Однією з найвідоміших філософських шкіл античного світу була школа кініків. Її в V ст. до н. е. заснував Антисфен Афінський, який викладав у гімнасії Кіносарг (Гостроокий пес). Він казав, що жити потрібно так, як собака: поєднувати простоту життя з презирством до умовностей. Головним завданням філософії кініки вважали пізнання внутрішнього світу людини. Самообмеження й незалежність існування від родини, суспільства й держави – це те, чого прагнули ці філософи. Вони визнавали лише практичний розум, що був тісно пов'язаний із життєвою мудрістю. Водночас кініки мали бути вірними, хоробрими і вдячними.

Найвідомішим філософом-кініком є Діоген із Синопа (бл. 408–323 до н. е.),

який жив у глиняній діжці для води на афінській площі. Він вважав себе громадянином Всесвіту, а не держави-поліса. Діоген жив надзвичайно скромно. Про нього існує багато легенд. Кажуть, якось здивовані афіняни запитали Діогена, чому він просить милостиню у статуї. Діоген відповів, що хоче так привчити себе до того, що люди не звертають уваги на його прохання. А коли його спитали, чому він удень ходить із запаленим ліхтарем, у відповідь пролунала тепер знаменита фраза: «Шукаю людину».

Якось до його діжки підійшов сам могутній Александр Македонський і сказав: «Я – володар світу, тож, філософе Діогене, проси в мене все, що хочеш». І Діоген спокійно попросив: «Відійди від входу до діжки, бо ти затуляєш сонце».

надійне, щоб було варто людині гнатися за ним. Це золото. У золоті зосереджені всі сили людства». Як бачимо, Бальзак тонко відчував глибинну сутність нового суспільного устрою, який ішов на зміну монархії.

Гобсек називає себе помстою, докором сумління. Він любить бруднити «черевицями килими у багатих людей – не через дрібне самолюбство, а щоб дати відчутти пазурі на лапі Невідворотності».

Є в Гобсекові риси романтичного героя. Ніхто достеменно не знає, де взяли ся його величезні статки, де й чим він їх заробив, чим торгував: «чи то товаром, чи то людьми, чи то державними таємницями».

Гобсек жорстоко поводить себе у спальні графині де Ресто в присутності її чоловіка. Але чи тільки прагнення до наживи зумовлює таку поведінку? Ні. Вже тоді він ніби передбачає подальшу долю жінки, яка все більше заплутується у тенетах своїх брудних зв'язків із коханцем. Здавалося б, Гобсек нагороджений за вексель графині повністю і навіть більше. Ціна отриманого лихварем діаманта значно перевищує борг, а колишній володарці коштовного каменя і на думку не спало б висувати лихвареві якісь претензії. Але Гобсек повертає боржниці зайві двісті франків. Як же тут бути з ідеєю збагачення будь-якими засобами?

Зазначимо, що влада золота поширюється не лише на буржуа, лихварів чи банкірів (тобто «нових» героїв того часу), а й на рафінованих спадкових аристократів. Так, віконтеса де Гранльє, яка спочатку категорично не хотіла родичатися зі збіднілою й сумнівної репутації графинею де Ресто, зм'якшуючись, усе-таки погодилася коли-небудь повернутися до розгляду цього питання (якщо граф Ернест стане дуже багатим). Тобто йдеться про зміни зовсім не в моральності, а в заможності Анастасії де Ресто. Отже, і у вищому світі та сама хвороба – усе вирішують гроші.

Насамкінець зазначимо, що образ Гобсека складний і неоднозначний. З одного боку, він розумний, проникливий, тонкий психолог, який карає одних і робить добро іншим. Золото зробило його своїм жерцем, своїм філософом,

своїм рабом. Проте справжньої свободи Гобсек так і не отримав, тому що не тільки не зміг звільнитися від влади грошей, а й став філософом і поетом цієї влади, що й призвело до його повної моральної деградації.

Повість «Гобсек» у структурі «Людської комедії»

Уперше повість «Гобсек» Бальзак видав ще 1830 р. під назвою «Небезпеки безпутства». А задум «Людської комедії» оформився аж у 1833–1834 рр. Тож і виходить, що повість видавалася як окремий, самодостатній твір і не залежала від концепції «Людської комедії». У першій редакції увага письменника фокусувалася не на образі Гобсека, а на фігурі Анастазі де Ресто та її ганебному зв'язку з порожнім красунчиком Максимом де Траєм, який цю жінку зрештою розорив і покинув, оскільки його цікавили лише її гроші. Дітям Анастазі загрожувало зубожіння, якби не добрий геній – Гобсек, за що вдячна графиня домогалася для нього дворянського стану. У такій редакції твір навряд чи виходив за межі поодинокого випадку і являв собою приватну історію аристократичної сім'ї. У фіналі першої редакції син Анастазі, Ернест де Ресто, отримував спадщину з рук Гобсека. Проте в процесі визрівання задуму «Людської комедії» Бальзак відчув, що справжньою його знахідкою є не образ безпутної Анастазі, а старий лихвар Гобсек. У «Людській комедії» провідною темою є дослідження закономірностей розвитку суспільства, зокрема – зміни суспільних формацій (феодалізму – капіталізмом). Тож, з точки зору логіки усєї «Людської комедії», «гарячішою» темою є не «небезпеки безпутства» розбещеної жінки, а тема філософії золота, влади «грошового мішка» в буржуазному суспільстві, тих нових сил, які йдуть на зміну аристократам (персоніфікована в образі Гобсека). І з образу Анастазі у другій редакції (1835) акцент твору перемістився на образ лихваря. У другій редакції твір отримав назву «Татусь Гобсек» і увійшов до «Сцен паризького життя». До того ж у фіналі твору з'явився опис славнозвісної комірчини Гобсека.

І лише у 1842 р., тобто аж через 12 (!) років після появи першої редакції, повість набуває остаточного вигляду в третій редакції. Крім того – і це дуже важливо (бо приватне життя є скрізь, а не лише в Парижі) – знаходить своє місце у «Сценах приватного життя».

ДІАЛОГ ІЗ ТЕКСТОМ

ГОБСЕК

Адвокат Дервіль помітив, що молодий граф де Ресто і Каміла де Гранльє подобаються один одному. Віконтеса де Гранльє була проти їхніх стосунків, бо мати юного графа мала заплямовану репутацію. Тоді Дервіль вирішив розказати історію, яка повинна була змінити ставлення віконтеси до стосунків молодих людей.

– Ця історія пов'язана з романтичною пригодою, єдиною у моєму житті. Розповідь спочатку про одного чоловіка, який брав участь у цій історії і якого ви не могли знати. Йдеться про лихваря. Не знаю, чи зможете ви з моїх слів уявити собі обличчя цього чоловіка, що його я назвав би «місячним ликом», так його жовтава блідість скидалася на колір срібла, з якого облупилася позолота. Волос-

ся в мого лихваря було гладеньке, акуратно причесане, із сивиною попелясто-сірого кольору. Риси обличчя здавалися відлитими в бронзі. Оченята жовті, як у куніці, були майже без вій і боялися світла; але дашок старого кашкета надійно захищав їх від нього. Гострий ніс, подовбаний на кінчику віспою, скидався на свердлик, а губи були тонкі, як у алхіміків або старих карликів, зображених на картинах Рембрандта і Метсю¹. Розмовляв він завжди тихим, лагідним голосом і ніколи не сердився. Вгадати його вік було неможливо: я ніколи не міг збагнути, чи то він завчасу постарів, чи зумів до похилого віку зберегти молодість. Усе в його кімнаті, від зеленого сукна на письмовому столі до килимка біля ліжка, було якесь однакове, охайне й потерте, наче в холодній оселі старої дівки, котра зранку до вечора тільки те й робить, що натирає меблі. Взимку головешки у його каміні завжди тільки жевріли, поховані під купою попелу. Від тієї хвилини, коли він прокидався, й до вечірніх нападів кашлю його вчинки були розмірені, мов рухи маятника. Це була людина-автомат, яку щоранку накручували. Якщо торкнути мокрицю, яка повзе по папері, вона вмить замре; так і цей чоловік раптово замовкав під час розмови і чекав, поки проїде вулицею екіпаж, бо не хотів напружувати голос. Він заощаджував життєву енергію і пригнічував у собі всі людські почуття. І життя його текло так само безшелесно, як ото сиплеться пісок у старовинному пісковому годиннику. Іноді його жертви обурювалися, кричали в нестямі – а тоді раптом западала мертва тиша, наче в кухні, коли там ріжуть качку. Надвечір людина-вексель перетворювалася на звичайну людину, а зливok металу в його грудях ставав людським серцем. Коли він бував задоволений з того, як минув день, то потирав собі руки, а з глибоких зморщок, які мережали його обличчя, здавалося, курився димок веселості. Навіть у хвилини свого торжества говорив він односкладово і всім своїм виглядом виражав незгоду. Отакого сусіда послала мені доля, коли я жив на вулиці Гре, а був я тоді тільки молодшим службовцем адвокатської контори та студентом права на третьому курсі. Єдиною людиною, з якою старий, як то кажуть, підтримував взаємини, був я; він приходив до мене попросити вогню, брав почитати книжку або газету, а ввечері дозволяв мені заходити в його келію, і ми розмовляли, коли він був у доброму гуморі. Ці вияви довіри були наслідком чотирирічного сусідства та моєї розважливої поведінки, бо через брак грошей мій спосіб життя вельми скидався на спосіб життя цього старого. Чи мав він родичів, друзів? Багатий він був чи бідний? Ніхто не зміг би відповісти на ці запитання. Я ніколи не бачив грошей у нього в руках. Його багатство, певне, зберігалось десь у підвалах банку. Він сам стягував борги по векселях, бігаючи по всьому Парижу на своїх сухорлявих, як у оленя, ногах. Через свою обачність він одного разу навіть потерпів. Випадково при ньому було золото, і якимсь

¹ Метсю Габріель (бл. 1630–1667) – нідерландський художник.

▲ Шарль Тамізьє. Гобсек, 1832

чином подвійний наполеондор вислизнув з його жилетної кишені. Пожилець, який спускався за старим по сходах, підняв монету й подав йому.

«Це не моя! – вигукнув він, замахавши руками. – Золото? У мене? Та якби я був багатий, то хіба жив би так, як я живу?»

Вранці він сам варив собі каву на залізній пічці, яка стояла в закіптюженому кутку каміна; обід йому приносили з харчівні. Стара воротарка приходила в призначений час прибирати його кімнату. З дивної примхи долі старого звали Гобсек¹. Коли я згодом зайнявся його справами, я довідався, що на той час, як ми познайомилися, йому було майже сімдесят шість років. Народився він десь року 1740-го

в передмісті Антверпена; мати в нього була єврейка, а батько голландець на ім'я Жан Естер ван Гобсек. Ви, певно, пам'ятаєте, як весь Париж говорив про вбивство жінки, прозваної *Прекрасною Голландкою*? Коли випадково я згадав про це в розмові зі своїм тодішнім сусідом, він сказав мені, не виявивши найменшого інтересу чи подиву: «Це моя двоюрідна онука».

Тільки ці слова і вирвала у нього смерть його єдиної спадкоємиці, онуки його сестри. На судовому процесі я довідався, що прекрасну голландку звали Сара ван Гобсек. Я запитав у старого, якими дивними обставинами можна пояснити те, що сестрина онука носила його прізвище.

«В нашому роду жінки ніколи не виходили заміж», – усміхнувшись, відповів він.

Цей дивний чоловік ніколи не побажав побачити бодай одну особу з чотирьох жіночих поколінь, які складали його рідню. Він ненавидів своїх спадкоємців, і думка, що хтось може заволодіти його багатством, навіть по його смерті, була для нього нестерпна. Уже в десять років мати прилаштувала його юнгою на корабель, і він відплив у голландські володіння в Ост-Індії, де й мандрував протягом двадцяти років. Зморшки його жовтавого лоба зберігали таємниці життєвих випробувань, раптових жажливих подій, несподіваних удач, романтичних пригод, незмірних радощів, голодних днів, розтоптаного кохання, нажитого, втраченого і віднайденого багатства, безлічі випадків, коли життя його було в небезпеці й урятуватися щастило тільки завдяки миттєвим, рішучим і часто жорстоким заходам, які виправдовувала необхідність. Він перепробував усі засоби, щоб здобути багатство, і навіть намагався знайти знаменитий скарб – золото, яке дикуни закопали десь начебто поблизу Буенос-Айреса. Він брав участь чи не в усіх подіях війни за незалежність Сполучених Штатів Америки. Проте згадував він про своє життя в Ост-Індії чи в Америці тільки в розмовах зі мною, і то дуже рідко, причому щоразу в таких випадках, здавалося, картав себе за нестримність. Якщо людяність, спілкування з ближніми вважати релігією, то Гобсек у цьому відношенні був переконаним атеїстом. Хоча я поставив собі за мету вивчити його, мушу признатися, на свій сором, що до останньої хвилини його душа була непроникна для мене. Іноді я навіть запитував себе: до якої статі він належить? Якщо всі лихварі схожі на нього, то, мабуть, думалося мені, вони належать до розряду безстатевих. Він здавався мені радше байдужим до релігії, аніж безбожником.

Якось увечері я зайшов до цього чоловіка, який перетворився на золотого ідола і якого його жертви, що їх він називав «своїми клієнтами», з любові до парадоксів чи для глузу, прозвали «татусь Гобсек». Він сидів у кріслі, нерухомий, мов статуя, втупившись поглядом у камін з таким виразом, ніби перечитував свої боргові розписки та векселі.

¹ Гобсек – глитай, живоїд.

«Добрий вечір, татусю Гобсек», – привітався я.

Він обернув голову, і його густі чорні брови ледь зсунулися – цей характерний для нього порух був рівнозначний веселій усмішці південця. Потім своїм тоненьким голоском, схожим на звук флейти, коли в неї забувають вставити мундштук, пропихав: «Я сьогодні розважаюся».

«То ви іноді й розважаєтесь?»

«А кому життя може принести стільки радості, як мені? – сказав він, і очі йому спалахнули. – Ви всьому вірите, а я не вірю нічому. Що ж, тіштеся ілюзіями, якщо можете, а я зараз підведу вам підсумок людського життя. Чи мандруєте ви світом, чи ніколи не розлучаєтесь із дружиною, з роками життя для вас неминуче перетворюється на звичку до певних умов існування. І тоді щастя знаходить той, хто вміє застосувати свої здібності за будь-яких обставин. Крім цих двох правил, усе інше омана. Мої погляди змінювались, як і в усіх людей, мені доводилося міняти їх залежно від географічної широти. В Азії карають за те, чим захоплюються в Європі. Те, що у Парижі вважають вадою, за Азорськими островами стає необхідністю. На світі немає нічого постійного. Існують лише умовності – свої для кожного клімату. Для того, хто мусив пристосовуватися до різних суспільних мірок, всякі ваші переконання та правила моралі – пусті слова. Незрушне лише одне почуття, яким нас наділила природа, – інстинкт самозбереження. В суспільствах європейської цивілізації цей інстинкт називають *особистим інтересом*. Якщо доживете до мого віку, ви зрозумієте: з усіх земних благ варто домагатися тільки... золота. В золоті зосереджені всі сили людства. Я багато мандрував, бачив, що всюди є рівнини або гори. Рівнини знуджують, гори стомлюють – отож байдуже, де саме жити. Ну а щодо звичаїв, то люди скрізь однакові: повсюди точиться боротьба між бідними і багатими, повсюди вона неминуча. Отож краще самому визискувати, ніж дозволяти, щоб визискували тебе. Скрізь люди мускулісти працюють, а люди хирляві мучаться. Та й утіхи всюди однакові, і всюди вони виснажують сили. Найтривкіша з усіх насолод – марнославство. Марнославство – це наше «я». А задовольнити його можна тільки золотом. Потокком золота! Щоб здійснити свої примхи, ми потребуємо часу, засобів і зусиль. Так от, у золоті все це є в зародку, і воно все дає у житті. Тільки божевільні або хворі можуть знаходити щастя в тому, щоб марнувати вечори за грою в карти, сподіваючись виграти кілька су. Тільки йолопи можуть марнувати час на пусті роздуми про те, чи якась там дама вляглася на канапу сама, чи в приємному товаристві. Лише простаки можуть вірити, ніби вони приносять користь ближньому, створюючи принципи політики, щоб керувати подіями, яких ніколи не передбачиш. Тільки бовдурам приємно базікати про акторів та повторювати їхні дотепи, вдягатися задля інших, влаштовувати бенкети задля інших, вихвалитися конем або екіпажем, який пощастило купити на три дні раніше, аніж сусідові. Ось життя ваших парижан, усе воно вкладається в кілька фраз, хіба не так? А зараз погляньмо на життя з тієї височини, на яку їм ніколи не піднятися. Щастя або в сильних емоціях, які підточують наше життя, або в розмірених заняттях, які перетворюють його на щось подібне до чудово настроєного англійського механізму. Вище цього щастя стоїть так звана благородна допитливість, прагнення розкрити таємниці природи й навчитися впливати на її явища. Ось вам у двох словах мистецтво й наука, пристрасть і спокій. Так от, усі людські пристрасті, розпалені зіткненнями інтересів у

вашому нинішньому суспільстві, проходять переді мною, і я влаштовую їм огляд, а сам живу спокійно. Тобто вашу наукову допитливість, своєрідну боротьбу, в якій людина завжди зазнає поразки, я замінюю вивченням усіх потаємних пружин, що рухають людством. Одне слово, я володію світом, не стомлюючи себе, а світ не має наді мною ніякої влади.

Ось я розповім вам про дві події, що сталися сьогодні вранці, – провадив він після короткої мовчанки, – і ви зрозумієте, у чому моя втіха».

Він підвівся, зачинив двері на засув і знову сів у крісло.

«Сьогодні вранці, – сказав він, – я мав подати на оплату тільки два векселі. Перший вексель, вартістю в тисячу франків, дисконтував у мене один молодик, красень мальований і чепурун. А видала вексель одна з найвродливіших парижанок, дружина багатого поміщика та ще й графа. Чому ця графиня підписала боргове зобов'язання, юридично недійсне, але практично цілком надійне? Мені закортіло розкрити таємну ціну цього векселя. Другий вексель на таку ж суму, підписаний Фанні Мальво, дисконтував у мене торговець полотном, чиє підприємство, либонь, на межі краху. Бо жодна людина, яка має бодай маленький кредит у банку, ніколи не прийде в мою крамничку: перший же її крок від дверей до мого письмового столу означає розпач, неминуче банкрутство і марні спроби одержати позику десь-інде. Отож мені доводиться мати справу тільки із зацькованими оленями, за якими женеться зграя кредиторів. Скільки припущень робив я, виходячи сьогодні вранці з дому! Якщо ці жінки не мають чим заплатити, вони, звичайно, приймуть мене ласкавіше, ніж батька рідного».

Тут старий подивився на мене – в його погляді була холодна незворушність.

«А я невблаганний! – сказав він. – Я приходжу як привид помсти, як докір сумління. Ну, гаразд. Облишмо здогади. Приходжу».

«Графиня ще в постелі», – каже мені покоївка.

«А коли її можна бачити?»

«Не раніше полудня. Вона повернулася з балу о третій ранку».

«Перекажіть їй, що приходив Гобсек. Ополудні я ще навідаюся».

І я пішов собі, залишивши брудні сліди на килимі, постеленому на сходах. Я люблю бруднити підощвами чобіт килими в оселях багатіїв – не з дріб'язкового самолюбства, а щоб дати їм відчутти пазуристу лапу Невідворотності. Приходжу на вулицю Монмартр, знаходжу непоказний будинок, штовхаю стару хвіртку у воротах і бачу похмурий двір, куди ніколи не заглядає сонце.

«Панна Фанні Мальво вдома?»

«Вона вийшла. Але якщо ви принесли для оплати вексель, то вона залишила для вас гроші».

«Я зайду ще», – відповідаю.

Рівно ополудні я вже був у вітальні, перед спальнею графині.

Із солоденького голосу служниці я зрозумів, що заплатити господиня не має чим. Зате яку красуню я там побачив! У поспіху вона тільки накинула на голі плечі кашемірову шаль і куталася в неї так уміло, що під шаллю легко вгадувалися форми її прегарного тіла. Усюди була розкіш і безлад, краса, позбавлена гармонії. Та вже злидні, причаєні під усією цією розкішшю, підводили голову й загрозували цій дамі або її коханому, показуючи свої гострі зуби.

Графиня запропонувала мені сісти.

«Чи не будете ви такі ласкаві, добродію, і не відсунете трохи термін сплати?» – сказала вона.

«До завтрашнього полудня, графине, – відповів я, згортаючи вексель, який показав їй. – Раніше я не маю права опротестувати ваш вексель».

А подумки я говорив їй: «Плати за всю цю розкіш, плати за свій титул, за своє щастя, за переваги, якими ти користуєшся. Щоб охороняти своє добро, багатії винайшли трибунали, суддів, гільйотину, до якої дурні люди самі пориваються, наче метелики до згубного вогню. Та хоч ви й спите на шовках і шовком укриваєтесь, вам немає куди сховатися від докорів сумління, ви усміхаєтесь, а під усмішкою скрегочете зубами, і страшні химери вгороджують вам пазурі в серце».

В цю хвилину хтось тихенько постукав у двері, до кімнати зайшов чоловік – безперечно, сам граф.

Графиня подивилася на мене, і я зрозумів її погляд: вона стала моєю рабою.

«Вам чого треба, добродію?» – запитав мене граф.

«Це один з моїх постачальників», – сказала графиня.

Граф повернувся до мене спиною, а я витяг із кишені ріжок згорнутого векселя. Побачивши цей невблаганний жест, жінка підійшла до мене й тицьнула мені в руку діамант.

«Візьміть і йдіть звідси», – сказала вона.

В обмін на діамант я віддав їй вексель і, вклонившись, вийшов. Діамант я оцінив не менш як у тисячу двісті франків. На подвір'ї я побачив цілий натовп челяді – одні чистили собі лівреї, другі ваксували чоботи, треті мили розкішні карети. «Ось що приводить цих людей до мене, – подумав я. – Ось що змушує їх у пристойний спосіб красти мільйони, зраджувати свою батьківщину. Щоб не брехати по багнуці пішки, великий пан або той, хто його мавпує, ладен з головою пірнути в іншу багнуку». В цю мить ворота розчинились і пропустили екіпаж молодика, який дисконтував у мене вексель.

«Ласкавий пане, – звернувся я до нього, коли він вийшов, – ось двісті франків, передайте їх, будь ласка, графині й скажіть їй, що я згоден потримати в себе заставу, яку вона мені сьогодні дала, але не більше тижня».

Світський хлюст узяв двісті франків і глузливо посміхнувся, наче хотів сказати: «Ага! Заплатила! От і чудово!»

Потім я подався до Фанні Мальво. Вузькими крутими сходами я піднявся на шостий поверх, і мене впустили у квартиру з двох кімнат, де все блищало чистотою, як нова монета. Мене прийняла мадмуазель Фанні, молода дівчина, вдягнена просто, але з вишуканістю парижанки. Повсюди лежали стоси розкритого полотна, і я зрозумів, чим заробляє вона собі на життя, – Фанні була швачкою. Вона стояла переді мною, наче дух самоти. Я подав їй вексель і сказав, що вранці не застав її вдома.

«Але ж я залишила гроші у воротарки», – мовила вона.

Я подивився на неї і з першого погляду розгадав її. Цю дівчину нестатки змушували трудитися, не розгинаючи спini. Від неї віяло глибокою порядністю, справжньою добродією. Я мав таке відчуття, ніби опинився в атмосфері щирості, душевної чистоти, і мені навіть дихати стало легко. Я майже розчулився. У мене навіть виникло бажання позичити їй грошей усього лише з дванадцяти відсотків, аби допомогти їй купити яке-небудь прибуткове діло. «Е, ні, – сказав я собі. – В неї, либонь, є двоюрідний братик, що змусить її ставити підпис на векселях і оббере бідолашку». Отож я пішов, картаючи себе за недоречну великодушність, бо не раз мав нагоду переконатися в тому, що хоча самому добродій-

нику добре діло часом і не завдає шкоди, воно завжди занапащає того, кому зроблено послугу. Коли ви увійшли, я саме подумав про Фанні Мальво – от із кого вийшла б хороша дружина й мати. Я зіставляв її життя, добротесне й самотнє, з життям графині, яка, почавши підписувати векселі, неминуче скотиться на саме дно ганьби».

На якусь мить він замовк і замислився, а я тим часом роздивлявся його.

«Так от і скажіть, – раптом озвався він, – хіба погані в мене розваги? Хіба не цікаво заглянути в найпотаємніші куточки людського серця? Хіба не цікаво розгадати чуже життя й побачити його зсередини, без жодних прикрас? У мене погляд, як у Господа Бога, я зазираю в душі. Від мого пильного ока ніщо не сховається. А хіба можуть у чомусь відмовити тому, в чиїх руках мішок із золотом? Я досить багатий, щоб купувати людську совість, щоб управляти міністрами через тих, хто має на них вплив, починаючи від секретарів і кінчаючи полюбовницями. Я міг би, якби захотів, володіти найпрекраснішими жінками й купувати чії завгодно пестоші. Таких, як я, в Парижі набереться десяток. Ми – повелителі ваших доль, мовчазні, нікому не відомі. Що таке життя? Машина, яку приводять у рух гроші. Золото – ось душа вашого нинішнього суспільства. Поєднані спільними інтересами, я і мої приятелі по ремеслу збираємось у певні дні тижня в кафе “Феміда”, біля Нового мосту. Там ми відкриваємо один одному фінансові таємниці. Ніяке багатство не може нас обманути, ми володіємо секретами всіх значних сімейств. Будучи богословами біржі, ми утворюємо ніби трибунал святої інквізиції, де розглядаємо й судимо, здавалося б, найневинніші вчинки маєтних людей і завжди вгадуємо правильно. Один з нас наглядає за судейським станом, другий – за банкірами, третій – за чиновниками, четвертий – за торговцями. А під моїм наглядом перебувають світські гулятьї, митці, картьєрі – тобто найцікавіша людність паризького суспільства. Кожен з таких завжди готовий вибавити таємницю свого ближнього. Ось тут, – додав він, постукавши себе по лобі, – у мене терези, на яких зважуються спадки та корисливі інтереси всього Парижа. Ну, тепер ви зрозуміли, – сказав він, обернувши до мене біде, наче вилите із срібла обличчя, – які пристрасті й насолоди ховаються за цією застиглою маскою, що так часто дивувала вас своєю нерухомістю?»

Я повернувся до себе, геть приголомшений. Цей дідок виріс у моїх очах, перетворився на фантастичного ідола, на уособлення влади золота. І життя, і люди вселяли мені у ту хвилину жах.

«Невже усе зводиться до грошей?» – запитував я себе.

Пам'ятаю, я довго не міг заснути. Мені ввижались купи золота. Але наступного ранку, в туманному мареві пробудження, переді мною у всій своїй красі постала лагідна Фанні, і я вже думав тільки про неї.

– Знаєте, я не бачу в цій історії нічого такого, що могло б стосуватися нас, – мовила пані де Гранльє.

– Содом і Гоморра! – вигукнув Дервіль, вживши свій улюблений вираз. – Кілька днів тому татусь Гобсек помер, доживши до вісімдесяти дев'яти років, і скоро молодий граф де Ресто вступить у володіння чималим багатством. Як і чому – це я вам поясню. А що стосується Фанні Мальво, то ви її добре знаєте – тепер вона моя дружина.

Коли Дервіль закінчив навчання і вступив до колегії адвокатів, Гобсек постійно з ним радився. Через декілька років господар адвокатської контори, де працював Дервіль,

захотів її продати. Адвокат вирішив звернутися за позицією до Гобсека, хоча й не міг дати ніякої застави, бо був незаможним. Лихвар запропонував Дервілю позику під п'ятнадцять відсотків, хоча зазвичай правив від п'ятдесяти до п'ятисот відсотків. Крім того, старий пообіцяв скрізь рекомендувати Дервіля як обізнаного і тямущого стряпчого і попередив, щоб той жив скромно, аби не втратити його довіру. Дервіль одружився з Фанні Мальво, яку щиро полюбив, і менш ніж за п'ять років розрахувався з Гобсеком.

Через рік після купівлі контори мене майже силоміць затягли на одну пару-боцьку гулянку. Один з моїх приятелів улаштував обід, програвши заклад молодому франту Максимові де Траю, знаменитому світському левові. Слава про цього вишуканого денді гриміла тоді в усіх салонах. Я часто чув про цього типа, і, зустрічаючи його у світському товаристві, старанно уникав небезпечної честі познайомитися з ним. Але цього разу мій приятель так наполегливо запрошував мене на обід, що я вже не міг відмовитися. Й ось посеред п'яного розгардіяшу граф де Трай спробував здобути мою прихильність. Не знаю вже, як це сталося, але він цілком мене зачарував, і, виходячи з вітальні де Грін'йона, я пообіцяв, що завтра поведу його до татуса Гобсека. Максим де Трай з дивовижною спритністю облутав мене балачкою, у яку вельми доречно вставляв слова «честь», «порядна жінка», «розпач» і такі інші. Наступного ранку я прокинувся і спробував поновити у пам'яті вчорашню розмову: здається, дочка одного з моїх клієнтів потрапила в прикре становище, вона може втратити повагу й любов свого чоловіка, якщо сьогодні вранці не роздобуде п'ятдесят тисяч франків. Тільки тепер зрозумів я, чому мій приятель так наполегливо запрошував мене на бенкет. Тільки-но я встав з постелі, як з'явився і пан де Трай.

Коли ми приїхали на вулицю Гре, світський лев почав озиратися навколо з такою напруженою тривогою, що я вкрай здивувався. Його обличчя то блідло, то червоніло, то навіть ставало жовтим, а коли він побачив двері будинку Гобсека, на лобі в нього заблищали крапельки поту. В ту мить, коли ми вискочили з кабриолета, у вулицю Гре завернув фіакр. Своім яструбиним оком світський чепурун зразу помітив у глибині того екіпажу жіночу постать, і на його обличчі промайнув вираз майже дикої радості. Ми піднялися до старого лихваря.

«Пане Гобсек, – сказав я, – рекомендую вам одного із своїх найкращих друзів. («Остерігайтеся його, як чорта», – прошепотів я на вухо старому). Сподіваюся, що на моє прохання ви повернете йому свою прихильність (за високі проценти, звісно) і визволите його зі скрути (якщо вам це вигідно)».

Пан де Трай вклонився лихвареві, сів і, готуючись вислухати його, прибрав улесливо-граційної пози царедворця, що зачарувала б кого завгодно; але мій Гобсек і далі сидів у кріслі біля каміна нерухомо, незворушний і схожий на статую Вольтера. На знак привітання він тільки трохи підняв над головою зношеного кашкета, відкривши смужку жовтого, наче старий мармур, черепа, яка довершила його схожість із статуєю.

«Гроші я маю тільки для своїх постійних клієнтів, – сказав він. – Чи ж можу я позичити бодай одне су людині, в якій тридцять тисяч боргу і жодного сантимта за душею?»

«Мої векселі буде оплачено».

«Можливо».

З вулиці почувся шум фіакра, що зупинився біля під'їзду.

«Зараз я принесу вам дещо, і, гадаю, ви будете задоволені», – сказав молодик і вибіг з кімнати.

«О сину мій! – вигукнув Гобсек, підвівшись і схопивши мене за руки. – Якщо застава в нього справді цінна, ти мені врятував життя! Лихварі надумали влаштувати мені лихий жарт. Та завдяки тобі я сам сьогодні посміюся з них».

В радості старого було щось моторошне. Він сів у крісло за стіл. Обличчя його знову стало блідим і спокійним.

«Так, так, – озвався він, обернувшись до мене. – Я чую в коридорі ходу дами-аристократки».

Справді, молодий чепурун увійшов, ведучи під руку даму, в якій я відразу впізнав з розповіді Гобсека ту саму графиню, в чий спальні він колись побував. Вона була така гарна, що я пожалів її, попри її гріхи. Певно, жорстока мука краля їй серце, шляхетні й горді риси зсудомлював погано прихований біль. Молодий фронт став її злим генієм. Я подивувався проникливості Гобсека, який ще чотири роки тому передбачив майбутнє цих двох людей, коли йому потрапив до рук їхній перший вексель.

«Добродію, чи можна одержати повну вартість ось за ці діаманти, проте лишивши за собою право потім викупити їх?» – запитала графиня тремтячим голосом, подаючи Гобсекові скриньку.

«Можна, ласкава пані», – втрутився я до розмови.

Графиня зітхнула з полегкістю. Граф Максим спохмурнів, боячись, що за цієї умови лихвар дасть менше, адже вартість діамантів нестійка. Гобсек схопив лупу й заходився мовчки роздивлятися, що там лежало в скриньці. Його бліде обличчя зарум'янилося, очі, в яких віддзеркалювався блиск діамантів, ніби спалахнули потойбічним вогнем. Він підвівся, підійшов до вікна, підніс діаманти до свого беззубого рота, мовби хотів їх пожерти. Підносячи до очей то браслети, то сережки з підвісками, то намиста, то діадеми, він белькотів щось незрозуміле і роздивлявся їх на світлі, щоб визначити відтінок, чистоту води і грані діаманта. Він діставав коштовності із скриньки, клав їх туди, знову витягував і обертав у себе перед очима, щоб вони заграли всіма своїми вогнями, схожий у цей час більше на дитину, ніж на старого діда, а власне, і на дитину, і на діда водночас.

«Ну, то як?» – спитав граф, ляснувши Гобсека по плечу.

Старий малюк здригнувся. Він відірвався від улюблених цяцьок, поклав їх на письмовий стіл, сів у крісло і знову перетворився на лихваря – твердого, незворушного і холодного, як мармуровий стовп.

Я помітив, що графиня наче заціпеніла, поринувши в роздуми. Може, нарешті вона збагнула, в яку прірву скотилася? Може, в душі цієї жінки ще лишилася крихта совісті? Отож я спробував подати їй руку.

«Ви, пані, звичайно, маєте чоловіка?» – запитав я.

Графиня ледь нахилила голову.

«Я даю вісімдесят тисяч готівкою, а ви залишаєте мені діаманти», – сказав Гобсек.

Графиня вочевидь вагалася. Молодий чепурун підійшов до неї, і, хоч він говорив пошепки, я розчув слова: «Прощай, люба Анастасі, будь щаслива! А я... завтра я вже звільнюся від усіх тривог».

«Я приймаю ваші умови, добродію!» – вигукнула молода жінка, звертаючись до Гобсека.

«От і гаразд, – відповів старий. – Нелегко ж вас умовити, красунечко. – Він підписав банківський чек на п'ятдесят тисяч і подав його графині. – А на додачу до цього, – сказав він з усмішкою, що вельми скидалася на вольтерівську, – я в

рахунок платіжної суми дам вам на тридцять тисяч векселів, надійність яких ви не станете заперечувати. Це те саме, якби я виклав вам цю суму золотом. Граф де Трай щойно заявив мені: «Мої векселі буде оплачено», – додав Гобсек, подаючи графині векселі з підписом графа де Трая, які напередодні опротестував хтось із Гобсекових приятелів і які, мабуть, дісталися йому за безцінь.

Графиня підвелася, вклонилась і вибігла, мабуть, охоплена жахом. Панові де Траю довелося вийти за нею.

Коли двері зачинились і обидва екіпажі відїхали, Гобсек підхопився на ноги і пустився в танець.

Ця люта радість, це злісне торжество дикуна, що заволодів блискучими камінчиками, змусили мене здригнутись. Я отетерів, заціпенів.

«А, ти ще тут, мій хлопчику, – сказав він. – Ми сьогодні пообідаємо вдвох».

Помітивши нарешті вираз мого обличчя, він знову став холодний і незворушний.

До Гобсека прийшов тридцятип'ятирічний граф де Ресто і почав вимагати фамільні коштовності, які продала його дружина. Оскільки Гобсек не порушив закону, Дервіль запропонував мирову угоду: викупити у лихваря діаманти за вісімдесят п'ять тисяч франків. Граф погодився. Тоді Гобсек порадив йому, щоб врятувати свій статок для когось із дітей, кинутися у вир розваг і частіше до нього навідуватися, знайти вірного друга і шляхом фіктивного продажу передати йому своє майно.

Через кілька днів після цих подій, що відкрили мені огидну таємницю з життя світської дами, граф уранці ввійшов до мого кабінету.

«Добродію, – звернувся він до мене, – я хочу порадитися з вами в одній дуже важливій справі. Я навіть довідки про того дивного чоловіка, якому ви завдячуєте своє становище, – сказав мені граф. – За моїми відомостями, цей Гобсек – філософ із школи циніків. Якої ви думки про його порядність?»

«Гобсек зробив для мене добре діло, графе... За п'ятнадцять процентів, – додав я, засміявшись. У татуся Гобсека є правило, якого він завжди дотримується у своїй поведінці. Він вважає, що гроші – це товар, який із чистим сумлінням можна продавати дорожче або дешевше, залежно від обставин. А якщо відкинути його фінансові принципи та філософські міркування про людську природу, якими він виправдовує свої лихварські звички, то я глибоко переконаний, що, поза цими справами, він найчесніша людина в усьому Парижі. В ньому співіснують двоє людей: скнара і філософ, створіння нище і створіння шляхетне. Якби мені довелося вмерти, залишивши малих дітей, він став би їхнім опікуном. Ось, добродію, яким я уявляю собі Гобсека, виходячи з власного досвіду. Я нічого не знаю про його минуле життя. Можливо, він був піратом; можливо, мандрував світом, торгуючи діамантами чи людьми, жінками чи державними таємницями, але я глибоко переконаний, що жодна людська душа не гартувалася в таких жорстоких випробуваннях, як він. Того дня, коли я приніс йому решту боргу й цілком із ним розквитався, я запитав, чому він злупив з мене такі високі відсотки і чому, бажаючи допомогти мені як другові, він не зробив цього безкорисливо. “Сину мій, я звільнив тебе від вдячності. Ти знаєш, що ти нічим мені не зобов'язаний, і тому ми залишаємося найкращими друзями”. Ця відповідь, добродію, краще за будь-які слова пояснить вам вдачу Гобсека».

«Моє рішення безповоротне, – сказав мені граф. – Підготуйте необхідні документи, за якими я передам Гобсекові право на володіння моєю власністю.

І тільки вам, добродію, довірю я скласти зустрічну розписку, в якій він підтвердить, що продаж є фіктивним, візьме на себе зобов'язання управляти моєю маєтністю за власним розсудом і передати її моєму старшому синові, коли той досягне повноліття. Але тепер я повинен признатися вам: зберігати цей дорогоцінний документ у себе я боюся. Не довірю я розписку й синові – він надто любить свою матір. Ви не відмовитеся взяти її на збереження? На випадок своєї смерті Гобсек призначить вас спадкоємцем моєї власності. Отже, я все передбачив», – граф замовк, і вигляд у нього був дуже схвильований.

Я провів його до дверей своєї контори. Минуло багато часу після затвердження купчої, а я все ще не отримав зустрічної розписки, яка мала зберігатись у мене. Та все ж таки, пригощаючи якось Гобсека обідом у себе вдома, я спитав у нього, коли ми підвелися з-за столу, чи не знає він, чому нічого більше не чути про графа де Ресто.

«На це є поважні підстави, – відповів лихвар. – Граф при смерті. Справа з його спадком для вас – ласий шматок».

Я подивився на свого гостя і спитав, щоб розвідати його наміри:

«Поясніть, чому з усіх людей тільки граф і я пробудили у вас співчуття?»

«Тому що тільки ви й він довірилися мені без викрутасів», – відповів він.

Хоча ця відповідь давала мені підстави надіятися, що Гобсек не стане зловживати своїм становищем, навіть якщо зустрічна розписка пропаде, я все-таки вирішив відвідати графа.

Анастасі де Ресто не пускала Дервіля до чоловіка, який захворів. Граф де Ресто заборонив графині і двом молодшим дітям заходити до його спальні. Максим де Трай, ховаючись від кредиторів, подорожував Англією. Анастасі бачила, як все майно поступово переходить до Гобсека. Вона вважала, що є якийсь документ, за яким її молодші діти будуть позбавлені спадщини. Дервіль боявся, що, якщо графиня знайде документ, почнеться безкінечна судова тяганина між нею і Гобсеком. Під час хвороби граф не один раз посилав за Дервілем і дивувався, чому той не приходить. Коли камердинер укотре повідомив господаря, що Дервіль виїхав з міста на якийсь процес і повернеться в кінці тижня, той покликав старшого сина і попросив його опустити пакет, який він йому дасть, у поштову скриньку на вулиці і нікому про це не говорити. Помітивши, що Ернест спілкувався з батьком, Анастасі попросила сина переказати їхню розмову.

Він стояв на порозі майже голий, висхлий, худий, мов скелет. Його здушений крик приголомшив графиню, і вона заціпеніла від жаху. Цей виснажений, блідий чоловік здався їй вихідцем із могили.

«Ви все моє життя отруїли горем, а тепер і померти не даєте спокійно, ви хочете занапастити душу мого сина, зробити з нього людину зіпсуту!» – кричав він слабким, хрипким голосом.

Графиня кинулася до ніг умируючого, в цю мить майже страшного – так спотворило обличчя графа останнє в його житті хвилювання; вона заливалася слізьми.

«Змилуйтеся! Змилуйтеся!» – стогнала вона.

«А ви мене милували? – запитав він. – Я дозволив вам розтринькати весь ваш статок, а тепер ви хочете розтринькати й мій, розорити мого сина!»

«Ну, гаразд, не жалійте мене, губіть! Дітей пошкодуйте! – благала вона. – Хай хоч вони будуть щасливі! О діти, діти!»

«У мене тільки одна дитина», – відповів граф, у розпачі простягнувши кощаву руку до сина.

«Простіть! Я так розкаююсь, так розкаююсь!..» – кричала графиня, обіймаючи вологі від смертного поту ноги чоловіка.

«Як ви смієте говорити про каяття? – мовив умирущий і відштовхнув графиню ногою; вона впала на підлогу. – Від вас віє холодом, – додав він з якоюсь моторошною байдужістю в голосі. – Ви були поганою дочкою, поганою дружиною, ви будете поганою матір'ю...»

Нещасна жінка зомліла. Вмирущий дістався до постелі, ліг і через кілька годин знепритомнів. Опівночі він помер. Я приїхав уночі разом із Гобсеком. Завдяки безладу, що панував у домі, ми без труднощів пройшли в невеличку вітальню, суміжну із спальнею небіжчика. Там ми побачили трьох заплаканих дітей. Ернест підійшов до мене і сказав, що мати захотіла побути сама в кімнаті графа.

Коли хлопець побачив, що ми все-таки прямуємо до дверей, він підбіг до них, притиснувся до шпарки і закричав:

«Мамо, до тебе прийшли оті лихі люди!»

Гобсек відкинув малого, наче пір'їнку, і відчинив двері. У кімнаті був справжній розгром. Страшно було бачити такий хаос біля смертного ложа. Не встиг граф випустити дух, як його дружина повиламувала з письмового столу всі шухляди, порозбивала усі скриньки, порізала портфелі – килим навколо неї був усіяний класками паперу та уламками дерева, її зухвалі руки обнишпорили геть усе. Мабуть, спочатку її пошуки були марними, та її схвильована поза наштотувала мене на думку, що зрештою їй пощастило виявити таємничі документи. Я глянув на ліжку, і чуття, яке розвинулося в мене завдяки моїй практиці, підказало мені, що тут сталося. Труп графа лежав ницьма, майже втиснутий між ліжком і стіною, зневажливо відкинутий, як один з тих конвертів, що валялися на підлозі, бо й він тепер був лише порожньою, нікому не потрібною оболонкою. Очевидно, вмирущий ховав зустрічну розписку під подушкою. Графиня розгадала намір свого чоловіка. Подушка лежала на підлозі, й на ній іще виднівся слід жіночого черевичка. А під ногами в графині я побачив роздертий пакет із гербовими печатями графа. Я швидко підняв пакет і прочитав напис, який свідчив, що вміст пакета належало передати мені.

Полум'я в каміні пожирало аркуші паперу. Почувши, що ми прийшли, графиня кинула їх у вогонь, бо уже в перших рядках документа прочитала імена своїх молодших дітей і подумала, що знищує заповіт, який позбавляв їх спадку, – тоді як, за моєю настійною вимогою, спадок їм було там забезпечено.

«Ви розорили своїх дітей, – сказав я, вихопивши з каміна клапоть паперу, який ще не встиг згоріти. – Ці документи забезпечували їм спадщину».

Після короткої мовчанки Гобсек сказав мені спокійнісіньким тоном:

«Чи не хочете ви нав'язати графині думку, що я не законний володар майна, яке продав мені граф? Від цієї хвилини його дім належить мені».

Мене наче обухом по голові вдарили.

«Ви хочете скористатися із злочину графині?»

«А чому б і ні?»

Я рушив до виходу, а графиня опустила на стілець біля ложа покійника і залилася гіркими слізьми. Гобсек вийшов за мною. Коли ми опинилися на вулиці, я звернув у протилежний бік, але він наздогнав мене, подивився на мене, як тільки він умів дивитись, поглядом, що проникав у душу, і сердито викрикнув своїм тоненьким голоском:

«Ти що, судити мене збираєшся?»

Від того дня ми бачилися рідко. Гобсек здав будинок графа в найми. Літо він проводив у його маєтках, жив там великим паном, по-хазяйському будував ферми, лагодив млини та дороги, саджав дерева. Якось я зустрівся з ним на одній з алеї Тюльрі.

«Графиня живе героїчним життям, – сказав я йому. – Вона цілком присвятила себе дітям, дала їм чудову освіту та виховання. Її старший син – чарівний юнак... Невже ви не відчуваєте, що зобов'язані допомогти Ернестові?»

«Допомогти Ернестові? – вигукнув Гобсек. – Ні, ні! У біді він пізнає ціну грошам, ціну людям – і чоловікам, і жінкам. Хай він поплаває по хвилях паризького моря! А коли він стане добрим лоцманом, ми його й капітаном зробимо».

Я розлучився з Гобсеком, не бажаючи вдумуватись у прихований зміст його слів. Хоча мати вселила молодому графові де Ресто відразу до мене і він не мав наміру звертатися до мене за порадою, минулого тижня я все ж таки пішов до Гобсека – розповісти йому, що Ернест закоханий у Каміллю, й поквипити його, щоб він швидше виконав свої зобов'язання. Старий лежав у постелі; він був хворий, і одужати йому вже не судилося. Мені він сказав, що дасть відповідь, коли підведеться на ноги і зможе зайнятися справами. Очевидно, поки в ньому жевріла бодай іскра життя, він не бажав віддавати найменшої частки своїх багатств – це єдине імовірне пояснення. Зрозумівши, що він хворий куди серйозніше, ніж йому здавалося, я лишився біля нього на довший час і мав змогу пересвідчитися, до чого дійшла його жадібність, яка з роками перетворилася на справжнє божевілля. Не бажаючи бачити сторонніх людей, він тепер винаймав весь будинок, жив у ньому сам, а інші кімнати стояли порожні. В тій, де він мешкав, нічого не змінилося. Незважаючи на хворобу, Гобсек досі приймав відвідувачів. Після укладення договору, за яким Франція визнала незалежність республіки Гаїті, Гобсека призначили членом комісії з питань ліквідації володінь французьких підданих у цій колишній колонії та розподілу між ними сум відшкодування збитків. Як ліквідатор Гобсек провадив переговори з плантаторами, і кожен, прагнучи або підвищити оцінку своїх земель, або якомога скоріше дістати підтвердження прав, підносив йому подарунки, залежно від розмірів свого маєтку. Гобсек брав усе, починаючи від кошика з рибою, що його приносив бідняк, і кінчаючи пакунком свічок – подарунком якого-небудь святенника; брав він і срібний посуд від багатіїв, і золоті табакерки від спекулянтів. Ніхто не знав, куди діваються подарунки, піднесені старому лихвареві. Безліч усяких речей приносили йому в дім, але ніхто нічого звідти не виносив.

Та ось минулого понеділка Гобсек прислав по мене.

Увійшовши до кімнати вмирущого, я побачив, що він стоїть навколішки біля каміна, в якому, проте, не горів вогонь, а тільки лежала величезна купа попелу. Гобсек сповз із ліжка й дорачкував до каміна, але повзти назад у нього вже не було сили й не було голосу покликати на допомогу.

«Мій старий друже, – сказав я, допомігши йому підвестись і дійти до ліжка, – вам холодно, чому ви не звеліли затопити камін?»

«Мені не холодно, – відповів він. – Не треба топити камін, не треба! Я йду звідси, голубе, – вів він далі, кинувши на мене уже згаслий, холодний погляд. – Мені привиділося, ніби на підлозі котяться золоті монети, і я підвівся зібрати їх. Кому ж дістанеться моє добро? Усе в мене є, і з усім треба розлучитися. Ну, татусю Гобсек, кріпися, будь собою...»

Він випростався і майже сів на ліжку; його обличчя, мов бронзове, чітко вирізнилося на тлі подушки. Він простяг перед собою висхлі руки і вчепився кощавими пальцями в ковдру, наче хотів за неї утриматись, подивився на камін, такий самий холодний, як його металевий погляд, і помер при повній свідомості.

Побачивши, куди спрямований його застиглий погляд, я мимоволі глянув на купу попелу. Вона здалася мені надто великою. Взявши камінні щипці, я встромив їх у попіл, і вони наткнулися на щось тверде – там лежало золото й срібло, мабуть, його прибутки за час хвороби. У нього вже не було сили захвати їх краще, а підозріливість не дозволила відіслати все це до банку.

Згадавши останні слова Гобсека, я взяв ключі від кімнат обох поверхів і пішов оглянути їх. Уже в першій, яку я відчинив, я знайшов пояснення його балачкам, що здалися мені безглуздими, і побачив, до чого може дійти скупість, коли вона перетворюється на сліпий, позбавлений усякої логіки інстинкт, скупість, вияви якої ми так часто спостерігаємо у провінційних скнар. У кімнаті, суміжній із спальнею небіжчика, я виявив і протухлі паштети, і купи всілякого харчу, і навіть устриці та рибу, вкриту густою пліснявою. Усе кишіло червою та комашнею. На каміні, у срібній суповій мисці, зберігалися накладні вантажів, що надійшли на його ім'я в портові склади Гавра: тюки бавовни, ящики цукру, барила рому, кава, індиго, тютюн – цілий базар колоніальних товарів. Кімната була захаращена меблями, срібними виробами, лампами, картинами, вазами, книгами, чудовими гравюрами без рам, згорнутими в трубку, і найрізноманітнішими рідкісними речами. Коли я повернувся в спальню небіжчика, я знайшов на його письмовому столі розгадку того, яким чином у його кімнатах поступово накопичилося стільки багатств. Під прес-пап'є лежало листування Гобсека з торговцями, яким він продавав подарунки своїх клієнтів. Чи тому, що купці не раз ставали жертвами хитрувань Гобсека, чи тому, що він надто дорого правив за свої істинні припаси та колоніальні товари, але жодна обурююча не відбулася. Одне слово, продаж кожного товару давав йому привід для нескінченних суперечок – очевидний доказ того, що Гобсек уже здитинів і виявляв ту незбагненну затятість, яка розвивається в усіх старих людей, одержимих сильною пристрастю, що переживає їхній розум. І я поставив собі те саме запитання, яке почув від нього: «Кому дістанеться все це багатство?» Та головне, знайте, що на підставі цілком незаперечних документів граф Ернест де Ресто найближчими днями вступить у володіння статком, який дозволить йому одружитися з мадаммуазель Каміллою і, крім того, виділити чималі суми грошей матері та братові, а сестрі – дати посаг.

– Гаразд, гаразд, дорогий Дервілю, ми подумаємо, – відповіла пані де Гранльє. – Графу Ернестові треба бути дуже багатим, щоб наша родина захотіла породичатися з його матір'ю.

Париж, січень 1830 р.

За перекладом Віктора Шовкуна

1. Яке місце посідає повість «Гобсек» у структурі «Людської комедії»?
2. Поясніть значення понять «оповідання в оповіданні», «обрамлення». Що дає цей прийом О. де Бальзаку? У яких ще творах ви стикалися з цим прийомом?
3. У кінці повісті віконтеса де Гранльє каже Дервілю: *«Графу Ернестові треба бути дуже багатим, щоб наша родина захотіла породичатися з його матір'ю»*. Чи випадково абсолютним закінченням твору є саме ця фраза, у якій ідеться не про моральні, а про матеріальні цінності?
4. Чи реалізував О. де Бальзак у повісті «Гобсек» свою настанову: «Правда нагадує гіркий напій, неприємний на смак, але корисний для здоров'я»? Чого може навчити, від чого застерегти та «вилікувати» цей твір?
5. Поясніть назву твору. Чому Бальзак міняв заголовки кілька разів? Що змінюється в сприйнятті повісті залежно від зміни її назви?
6. Поясніть роль сцен, пов'язаних із салоном віконтеси де Гранльє, у розумінні концепції О. де Бальзака. Чому Дервіль починає розповідати про лихваря Гобсека саме там?
7. За своїми переконаннями О. де Бальзак був прихильником монархії, тобто влади аристократів. Чому ж тоді аристократи в його творах зображені переважно негативно?
8. Чи актуальною нині є думка Гобсека: *«Що таке життя? Машина, яку приводять у рух гроші. Золото – ось душа вашого нинішнього суспільства»*?
9. Простежте, як вплинув на долі Фанні Мальво та Анастазі де Ресто Гобсек. Як склалися б долі цих жінок, якби вони не зустрілися з Гобсеком?
10. Чому Гобсек, незважаючи на те що Фанні залишила йому гроші, вирішив особисто зустрітися з дівчиною?
11. Чому Гобсек любив бруднити підошвами своїх чобіт килими багатіїв?
12. Порівняйте епізоди твору, де Анастазі де Ресто віддає діамантовий перстень Гобсеку і продає йому сімейні коштовності. Чи однакова роль Гобсека у цих уривках? Що дивує нас у поведінці лихваря? Чи справді його цікавить лише нажива?
13. Що, на вашу думку, привернуло увагу Дервіля в розповіді Гобсека про Фанні Мальво?
14. Складіть план характеристики образу Гобсека та підберіть до неї цитати.
15. Підготуйте розповідь про Гобсека за планом: учинки Гобсека; їх негативні та позитивні наслідки.
16. Знайдіть у тексті слова і словосполучення («старий скнара», «філософ» і т. п.), якими названо і схарактеризовано Гобсека. Як сам Гобсек говорить про себе? Чи згодні ви з цими оцінками?
17. Що вам відомо про життєвий шлях Гобсека? Яким чином він став власником величезних статків?
18. Складіть план характеристики образу Дервіля та підберіть до неї цитати.
19. Визначте ознаки реалізму в повісті «Гобсек».
20. Наведіть приклади поєднання елементів реалізму й романтизму в повісті «Гобсек».
21. Напишіть твір (підготуйте повідомлення і/або питання до дискусії) на одну з тем за повістю О. де Бальзака «Гобсек»: «Чи зробило золото кого-небудь щасливим?»; «Сила і влада грошей у людському суспільстві»; «Гобсек – філософ школи кініків чи скнара?».
22. Підготуйте мультимедійну презентацію «Образ скупого у світовій літературі та культурі».

Гірким словом моїм посміюся

МИКОЛА ГОГОЛЬ.

Комедія «Ревізор», повість «Шинель»

Уперше потрапивши до села Диканька, що на Полтавщині, дехто спочатку довго стоїть, пильно розглядаючи все довкола. А потім починає розпитувати екскурсовода: чи справді саме це село змальовано у «Вечорах на хуторі біля Диканьки»? І, почувши ствердну відповідь, знизує плечима: а чи звернув би хтось увагу на цей звичайнісінький населений пункт, якби не сила таланту Гоголя?

...Микола Гоголь писав російською мовою, зокрема й про російські проблеми. Та й багато російських письменників «вийшли з гоголівської «Шинелі»»...

Однак народився Гоголь на Полтавщині. Його творчий злет почався «Вечорами на хуторі біля Диканьки»,

зітканими з чарівливого українського фольклору. У його творах – і Сорочинці з уславленим ярмарком, і Миргород зі знаменитими калюжею і мінеральною водою, і Тарас Бульба з синами-козаками. А в готелі в Карлових Варах зберігся власноручний запис письменника від 1846 р.: «Микола Гоголь, українець, проїздом із Москви».

Тож «Гоголь, як і Сервантес, закрив до своїх суто національних картин до такої міри широке, до такої міри глибоке знання людини, що його місцеві образи примушують битися серця скрізь, де тільки живуть люди» (Е. Вогюе). А силою таланту письменника захоплювалися Діккенс, Меріме, Гайне і багато інших.

ГОТУЄМОСЯ ДО ДІАЛОГУ

МИКОЛА ГОГОЛЬ (1809–1852)

Народився Микола Гоголь в Полтавській губернії, у селі Великі Сорочинці Миргородського повіту, в родині поміщика. Його батько був пристрасним шанувальником мистецтва, любив театр, писав вірші й дотепні комедії. Дитячі роки Гоголя минули у маєтку батьків Васи́лівці (інша назва – Яновщина).

Микола Гоголь. Фотограф С. Левицький. Рим, 1845 ▶

Поводитися зі словом треба чесно. Воно є найвищий дар Бога людині.

У Полтавському повітовому училищі, а головне – в гімназії вищих наук у Ніжині, де Гоголь учився протягом 1821–1828 рр., творчі здібності юного театрала й книголюба розкрилися дуже швидко. Він займався живописом, брав участь у спектаклях як художник-декоратор і актор, причому з особливим успіхом виконував комічні ролі. Пробивав себе й у різних літературних жанрах (елегійні вірші, трагедії, історичні поеми, повісті). Тоді ж написав сатиру «Дещо про Ніжин, або Дурням закон не писаний» (не збереглася).

Першу романтичну, «в німецькому стилі», поему **«Ганц Кюхельгартен»** Гоголь опублікував 1829 р. під псевдонімом В. Алов. Вочевидь, писав він її у 1827 р., ще в Ніжині. Явно наслідувальний (чого варте лише ім'я персонажа) твір успіху не мав. І Гоголь їздив по книгарнях, скупив наклад і власноруч спалив своє перше літературне дітище. На жаль, така ситуація повторилася з другим томом «Мертвих душ». У 1830 р. виходить друком повість **«Басаврюк, або Вечір проти Івана Купала»**.

Незабаром відбулося знайомство з О. Пушкіним. У цей же період побачили світ **«Вечори на хуторі біля Диканьки»** (1831–1832). Вони викликали майже загальне захоплення. Літературний критик В. Белінський високо оцінив збірку Гоголя: *«Назвіть у європейській чи російській літературі щось хоча б приблизно схоже на ці перші спроби юнака. Навпаки, чи не є це абсолютно новий, небувалий світ мистецтва?»* Але більшість тогочасних митців і критиків, зокрема О. Пушкін, недооцінили всієї глибини таланту Гоголя. Їх відволік неперевершений гоголівський гумор. Тож Пушкін порівняв збірку Гоголя щодо сили сміху із тво-

НАЩАДОК КОЗАЦЬКОГО РОДУ

Микола Васильович Гоголь-Яновський (таке повне прізвище письменника) належав до славетного козацького роду Лизогубів. З дитинства Нікоша, як звали його рідні, ріс в атмосфері поваги до української культури. Його бабуся, Тетяна Семенівна Лизогуб, не уявляла життя без народної, особливо козацької, пісні, а знала вона їх безліч. Батько, Василь Опанасович, як і всі сусіди (а вони, як здавна ведеться поміж українців, були один одному як не кумами, то сватами, тому частенько навідувалися до гостинної Василівки), старанно записував від проїжджих чумаків, сліпих кобзарів та лірників, молодичь на току і косарів на полі все, чим багате було живе фольклорне джерело українського народу. Його батько не лише писав т. зв. малоросійські комедії, а й був приятелем Івана Котляревського, листувався з Григорієм Квіткою-Основ'яненком. Що таке українське Різдво, Великдень чи Зелена Неділя, Нікоша знав не з розповідей. Панич частенько приєднувався до веселої парубоцької ватаги в ніч перед Різдвом, щоб разом з вертепом ходити від хутора до хутора, від обійстя до обійстя.

Пантелеймон Куліш зауважив, що Гоголь народився в сім'ї, відділеній від козацької доби лише одним-двома поколіннями. Проте не лише спогади та пісні бабусі Тетяни єднали хлопчика з українською минувиною. Його рідна Полтавщина була втіленням української історії й українського духу.

Історія України завжди цікавила письменника: він читав козацькі літописи, випишував із Харкова журнал «Запорозька Старовина», який видавав І. Срезневський, навіть друкував оголошення в газетах і журналах, де просив надсилати йому матеріали і документи, що стосуються козащини. Гоголь задумав написати всю історію України від найдавніших часів. Ця праця мала складатися з 8–9 томів. Письменнику не вдалося втілити цей задум, як не вдалося стати професором історії в Київському університеті. Однак героїчна Україна постала у всій своїй величчї й могутності в історичній повісті «Тарас Бульба». Як і Гердер, Гоголь був переконаний, що звиятжне минуле народу є запорукою його прекрасного і величного майбутнього, а отже, слава Тараса Бульби – це слава не минулого, а грядущого.

рами Мольєра й пустив Петербургом чутку, що навіть збайдужілі до будь-якого рукопису працівники типографії, друкуючи її, не могли стримати сміху.

Проте не всі тоді зрозуміли найголовнішого – саме Гоголь у «Вечорах...» створив художній світ, який «ставав в один ряд з класичними романтичними світами західноєвропейських літератур». Мало того, з височини творчого успіху йому відкрилося дуже багато шляхів, а не лише сміховий «сатирико-гумористичний». Зокрема – це шлях до реалізму й до повісті «Шинель».

Гоголь займається педагогічною і науковою роботою і одночасно пише повісті, що ввійшли до двох наступних його збірок – «Миргород» (перша редакція повісті «Тарас Бульба») і «Арабески» (обидві – 1835). 19 квітня 1836 р. на сцені Александринського театру відбулася прем'єра комедії «Ревізор», яку відзначив сам Микола I. А в 1842 р. читачі знайомляться з третім томом зібрання творів Гоголя, куди був включений цикл «Петербурзькі повісті».

Потім Гоголь виїздить за кордон. А у 1841 р. повертається з першим томом великої «поєми» (в прозі) «Мертві душі». Тоді ж починає писати її другий том, видає повість «Шинель».

На початку 1845 р. у Гоголя з'являються ознаки душевної кризи. Письменник для відпочинку та відновлення сил поїхав за кордон. Починається період лікування й консультацій із різними медичними знаменитостями. Наприкінці червня – на початку липня, у стані різкого загострення хвороби, Гоголь спалює рукопис 2-го тому «Мертвих душ». Згодом він пояснив цей крок тим, що в книжці недостатньо ясно були показані «шляхи й дороги» до ідеалу. Ще через три роки він поновив роботу, а за кілька днів до смерті знову спалив написане – майже закінчену книжку.

Відтоді став похмурим, перестав їсти й пішов із життя через кілька днів, 21 лютого (4 березня за старим стилем) 1852 р.

Похований Гоголь у Москві, і на його надгробку висічено слова біблійного пророка Єремії: «Гірким словом моїм посміюся».

«Вечори не хуторі біля Диканьки» не лише засвідчили напрочуд швидке формування гоголівського таланту, а й вивели його на авансцену російського і – об'єктивно – європейського романтизму... Гоголь поставив перед собою завдання відкрити цільний і повноправний народний світ... України як цілого материка на карті всесвіту, з Диканькою як своєрідним його центром...

Юрій Манн, російський літературознавець

Дмитро Павличко

ТАНЕЦЬ ГОГОЛЯ В РИМІ

...Как только повернули мы налево, от дворца Барберини в глухой переулок, он принялся петь разгульную мало-российскую песню, наконец пустился в пляс...

П. В. Анненков. Н. В. Гоголь в Риме летом 1841 года

Рясний гопак від площі Барберіні –
Душа клекоче, летється через креш...
Ах, наче сестри, полохливі тіні
На білосніжній мармуровій ріні
Благають: не танцюй же так, бо вреш!

А він каміння теше каблуками,
Як ніжинський підпилий басаврюк.
Фонтани мовкнуть, що гули віками,
І розступаються печальні храми
Від помахів осатанілих рук.

ВІДЛУННЯ

Комедія «Ревізор»

Гоголь написав комедію «Ревізор» блискавично: кажуть, він отримав її сюжетну схему від Пушкіна наприкінці 1835 р., а вже на початку 1836-го відбулися перші постановки в Москві й Петербурзі. Однак удосконалювався текст п'єси аж до 1842 р.

«Ревізор» – комедія **новаторська**. Передусім публіку шокувало те, що в ній немає жодного позитивного героя, до якого звикли ще від часів «високої комедії» Мольєра. Якби в п'єсі був хоча б один такий персонаж, то існувала б надія на те, що висміяні реалії можна буде виправити. Але коли в першій дії обговорюються «грішки» всіх присутніх і віддаються розпорядження щодо «косметичних» заходів, стає зрозуміло, що ніхто з чиновників себе винним не вважає і нічого змінювати не збирається. Лише на час перевірки підметуть вулиці та видадуть хворим чисті ковпаки. Коли письменникові дорікали відсутністю взірцевого персонажа, він філософічно відповідав, що **позитивний герой «Ревізора» – це сміх**.

Незвичною була й **композиція** п'єси, де відсутня традиційна експозиція. Буквально з першої репліки городничого починається зав'язка сюжету. Та й фінальна «німа сцена» дуже подивувала театральних критиків, бо такого прийому в російській драматургії до Гоголя не застосовував ніхто. Класична «плутанина» з головним героєм також набула в комедії зовсім іншого сенсу. Адже Хлестаков і гадки не мав видавати себе за ревізора. Він і сам певний час не міг збагнути, що ж відбувається насправді, міркуючи, що це провінціали підлещуються до незнайомого столичного чепуруна (а може, воно велике цабе?). Очі йому відкрив слуга Осип, який своїм тверезим «хлопським розумом» прорахував ситуацію, тож і благав пана тікати, доки не пізно. Новим було й те, що **сюжет** у комедії **«рамковий»**: вона як починається, так і закінчується новиною про приїзд ревізора.

Та чи не найголовнішою знахідкою став **образ головного героя**. Уперше ним став порожній і нікчемний чоловік (за висловом Гоголя, «трохи придуркуватий і без царя в голові»). Варто додати, що драматург уперше створив соціальну комедію без любовної лінії. Залицання Хлестакова до Анни Андріївни і Марії Антонівни є радше пародією на високі почуття. Та найповніше характер Хлестакова виявляється в численних сценах брехні. Він так захопився, що не міг зупинитися, нагромаджуючи одну нісенітницю на іншу і навіть не сумніваючись у «правдивості» своєї брехні. Отже, головним героєм твору став картяр, марнотратник, залицальник і пустобрех, словом – пустопорожній жевжик.

Гоголь підняв масштабний пласт російської дійсності: тут і корумпована влада, і жахлива медицина, і продажний суд, і брудне поштове відомство, і злочинна поліція, і безпринципне купецтво, – словом, уся Російська імперія «як вона є». Це суцільна корупція, нехтування посадовими обов'язками, казнокрадство, підлабузництво, марнославство, запопадливість, пристрась до пліток, заздрість, нашіптування, хвалькуватість, дурість, дріб'язкова мстивість, тупість, – чого лише немає! Тож «Ревізор» – справжнє дзеркало російського суспільства (що й мав на увазі Гоголь, відповідаючи епіграфом обуреним його критикою: «В нього пика бридка, а він на дзеркало наріка»).

Незвичною була й «пружина» сюжету п'єси – це нутряний страх. Тоді в Росії ревізію проводили чиновники високого рангу, а іноді й сам Микола I. А приховувати від ревізії було що. Тож приїзд «ревізора» і викликав у провінцій-

ному містечку неабияку паніку. Будь-який проїжджий із Петербурга викликав підозру. А Хлестаков живе два тижні й ні копійки не платить – саме так, на думку обивателів, і має поводитися можновладець. Тому-то жевжика Хлестакова, геть не схожого на ревізора, і сприйняли за велике цабе.

Гоголь створив збірний **образ російського чиновництва**. Сила його сатири полягала не лише в надзвичайній спостережливості, а й в умінні завдати якомусь суспільному явищу нищівного удару – буквально одним влучним словом чи афористичним висловом. Такою, наприклад, є репліка городничого, адресована квартальному, коли купець Черняєв дав (не продав!) два аршини сукна на мундир, а квартальний відібрав увесь сувій. Тож городничий докоряє підлеглому: «Гляди! Не за чином береш!» (дія 1, ява 4). Сучасний читач не до кінця зрозуміє вибухову силу вислову, який тоді мав силу ядерної бомби. Адже офіційна пропаганда миколаївської Росії твердила, що чиновники є «батьками Батьківщини» («отцами Отечества»), які піклуються про народ. І чим вищим є їхній чин, тим більшою є їхня турбота. Аж тут Гоголь прив'язав їхній чин до... розміру хабара: чим вищий чин, тим більше можна вкрати.

Хоча державні службовці всіх рангів у комедії сприймаються як єдиний організм (всі вони користолобні, впевнені в безкарності й правильності своїх дій), але кожен персонаж веде свою партію. Головним, звичайно ж, є городничий. Антон Антонович Сквозник-Дмухановський (прізвища персонажів є прозивними) «служить» уже тридцять років. Як людина кмітлива, він не упускає вигоди, що сама «пливе до рук». Але в місті повний безлад: вулиці брудні, арештантів і хворих годують погано, поліцейські вічно п'яні і розпускають руки. Городничий тягає за бороди купців і щоб отримати більше хабарів, святкує іменини двічі на рік. Гроші, відпущені на будівництво церкви, зникли. Суддя Ляпкін-Тяпкін є зятятим мисливцем, тож бере хабарі хортенятами, щиро вважаючи, що це «зовсім інша справа», ніж грошима. Поштмейстер щиро дивується, чому це не можна читати чужі листи. Адже для нього все життя є цікавими сюжетами з листів. Особливо цікаві коре-

▲ Тарас Шевченко. Михайло Щепкін, 1858

МИКОЛА ЩЕПКІН – ГЕНІАЛЬНИЙ АКТОР-УКРАЇНЕЦЬ

Після прем'єри у Петербурзі п'єсу «Ревізор» поставили у Московському Малому театрі (1836). Роль городничого Сквозник-Дмухановського грав видатний актор Михайло Семенович Щепкін (1788–1863). Це була одна з найкращих ролей актора-українця, який ніколи не відмовлявся від свого коріння. Акторська кар'єра Щепкіна почалася в Харкові. Але щасливим став для нього Полтавський театр, яким на той час керував І. П. Котляревський. Він допоміг викупити з кріпацтва талановитого актора. Саме завдяки Щепкіну п'єси Котляревського – «Наталка-Полтавка» та «Москаль-чарівник» увійшли в репертуари тогочасних театрів. Товаришував великий актор із М. Гоголем та Т. Шевченком. Великий Кобзар величав Щепкіна «щирою козацькою душею» і присвятив йому свої поезії «Заворожи мене, волхве» та «Чигрине, Чигрине». Коли Шевченко повертався Волгою із заслання, актор, якому було майже 70 років, не лише поїхав до Нижнього Новгорода, щоб зустрітися, а й спеціально грав Чупруна у виставі «Москаль-чарівник». Вдячний Шевченко присвятив Щепкіну свою нову поему «Неофіти» і намалював його портрет.

спонденції він навіть залишає у себе і перечитує. У лікарні попечителя богоугодних закладів Земляники також безлад. Пацієнтам не міняють білизну, а лікар-німець не розуміє російської. Привертає увагу комічна пара міських пліткарів і балаболук – Бобчинський і Добчинський. Для посилення комічного ефекту Гоголь робить їх зовні схожими, дає однакові імена, та ще й прізвища відрізняються лише однією літерою...

«Ревізор» мав нечуваний успіх: хтось був у захваті, хтось скаженів, але байдужих не було... Розпочинаючи роботу над комедією, Гоголь пообіцяв Пушкіну: «Клянуся, буде смішніше за біса!» І своєї обіцянки він дотримав, бо Микола І, подивившись постановку, зауважив: «Всім дісталося. А мені найбільше».

ДІАЛОГ ІЗ ТЕКСТОМ

РЕВІЗОР

У нього пика бридка, а він на дзеркало наріка.

Народна приказка

ХАРАКТЕРИ І КОСТЮМИ. Уваги для акторів

ГОРОДНИЧИЙ, уже постаріла на службі й дуже недурна, по-своєму, людина. Хоч і хабарник, але поводитьсь дуже солідно; досить серйозний, трохи навіть резонер; говорить ні голосно ні тихо, ні багато ні мало, його кожне слово значуще. Риси обличчя його грубі й жорстокі, як у всякого, хто почав тяжку службу з нижчих чинів. Перехід від страху до радості, від низькості до пихи досить швидкий, як у людини з грубо розвиненими нахилами душі. Він одягнений, як звичайно, у свій мундир з петлицями і в ботфортах зі шпорами. Волосся в нього стрижене, з сивиною.

АННА АНДРІЇВНА, жінка його, провінціальна кокетка, ще не зовсім у літах, вихована наполовину на романах та альбомах, наполовину на клопотанні коло своєї комори та в дівочій. Дуже всім цікавиться і при нагоді виявляє гонористість. Бере іноді владу над чоловіком тому тільки, що той не знає, що відповідати їй; але влада ця поширюється тільки на дрібниці й полягає у доганах та на смішках. Вона чотири рази переодягається в різні сукні протягом п'єси.

ХЛЕСТАКОВ, юнак років двадцяти трьох, тоненький, худенький; трохи придуркуватий і, як кажуть, без царя в голові – один із тих людей, яких у канцеляріях звать найпустоголовішими. Говорить і діє без будь-якої тями. Він неспроможний зупинити сталої уваги на якій-небудь думці. Мова його уривчаста, і слова вилітають із уст його цілком несподівано. Чим більше виконавець цієї ролі виявить щиросердності й простоти, тим більше він виграє. Одягнений за модою.

ОСИП, слуга, такий, які звичайно бувають слуги трохи в літах. Говорить серйозно, дивиться трохи вниз, резонер і любить собі самому читати повчальні нотації для свого пана. Голос його завжди майже рівний, у розмові з паном набуває суворого уривчастого й трохи навіть грубого виразу. Він розумніший за свого пана і тому швидше догадується, але не любить багато говорити, і мовчки крутій. Костюм його – сірий або синій приношений сюртук.

БОБЧИНСЬКИЙ І ДОБЧИНСЬКИЙ – обидва низенькі, куценькі, дуже цікаві; надзвичайно схожі один на одного; обидва з невеличкими черевцями, обидва говорять скоромовкою і надзвичайно багато помагають жєстами й руками. Добчинський трошки вищий, серйозніший за Бобчинського, але Бобчинський розв'язніший і жвавіший за Добчинського.

ЛЯПКІН-ТЯПКІН, суддя, людина, що прочитала п'ять чи шість книг, і тому трохи вільнодумна. Охочий дуже до здогадів, і тому кожному слову своєму надає ваги. Той, хто грає його, повинен завжди зберігати на обличчі своєму значущу міну. Говорить басом, довго розтягаючи, з хрипом і сопінням, як старовинний годинник, що перше шипить, а потім уже б'є.

ЗЕМЛЯНИКА, попечитель богоугодних закладів, дуже товста, неповоротка й незграбна людина, але до всього того прогноза й крутій. Дуже прислужливий і метушливий.

ПОШТМЕЙСТЕР, простосердна до наївності людина.

ДІЯ ПЕРША

Кімната в домі городничого.

ЯВА І

Городничий, попечитель богоугодних закладів, доглядач шкіл, суддя дільничний пристав, лікар, двоє кварталних.

Городничий. Я запросив вас, панове, на те, щоб сказати вам пренеприємну звістку: до нас їде ревізор.

Амос Федорович. Як, ревізор?

Артемій Филипович. Як, ревізор?

Городничий. Ревізор із Петербурга, інкогніто. Та ще з секретним дорученням.

Лука Лукич. Господи боже! Ще й із секретним дорученням!

Городничий. Я начебто передчував: сьогодні мені цілу ніч снилися якісь два незвичайні шури. Справді, таких я ніколи й не бачив: чорні, неприродно великі! Прийшли, понюхали – і пішли геть. Ось я вам прочитаю листа, що його одержав я від Андрія Івановича Чмихова, якого ви, Артемію Филиповичу, знаєте. Ось що він пише: «Любий друже, куме і благодійнику» (*бурмоче тівогосом, пробігаючи швидко очима*)... «і повідомити тебе» А! Ось: «спішу, між іншим, повідомити тебе, що приїхав чиновник з дорученням оглянути всю губернію й особливо наш повіт (*значущо підносить палець угору*). Я дізнався про це від щонайпевніших людей, хоч він удає з себе приватну особу. А знаючи, що в тебе, як у всякого, водяться грішки, бо ти людина розумна й не любиш пропускати того, що пливе до рук...» (*спинившись*), ну, тут свої... «то раджу тобі бути обережним: бо він може приїхати кожної години, якщо тільки вже не приїхав і не живе де-небудь інкогніто... Вчорашнього дня я...» Ну, тут уже пішли діла сімейні... То от яка річ!

Лука Лукич. Навіщо ж, Антоне Антоновичу, чого це? Навіщо до нас ревізор?

Городничий. Навіщо! Така вже, видно, доля! (*Зітхнувши.*) Досі, хвалити Бога, добирались до інших міст, тепер прийшла черга до нашого.

Амос Федорович. Я думаю, Антоне Антоновичу, що тут тонка і більш політична причина. Це значить ось що: Росія... егеж... хоче провадити війну, і міністерія ото, як бачите, й підіслала чиновника, щоб дізнатися, чи немає де зради.

Городничий. Глядіть, у своїй галузі я деякі розпорядження зробив, раджу й вам. Особливо вам, Артемію Филиповичу! Нема сумніву, проїжджий чиновник захоче перш за все оглянути підвідомчі вам богоугодні заклади – і тому ви

зробіть так, щоб усе було пристойно: ковпаки були б чисті, і хворі не скидалися б на ковалів, як звичайно вони ходять по-домашньому.

Артемій Філіпович. Ну, це ще нічого. Ковпаки, хай так, можна надягти й чисті.

Городничий. Так. І теж над кожним ліжком надписати по-латині чи іншою якою мовою... це вже з вашої галузі, Христіане Івановичу, – всяку хворобу: коли хто захворів, котрого дня і числа... Негаразд, що у вас хворі такий міцний тютюн курять, що завжди розічхаєшся, коли увійдеш. Та й краще, якби їх було менше: зразу прикладуть до поганого догляду чи до невмілості лікаря.

Артемій Філіпович. О! Щодо лікування ми з Христіаном Івановичем добрали своїх способів: чим ближче до натури, тим краще – ліків дорогих ми не вживаємо. Людина проста: якщо помре, то й так помре; якщо видужає, то й так видужає. Та й Христіанові Івановичу важкувато було б з ними розмовляти: він по-руськи й слова не знає.

Городничий. Вам теж порадив би, Амосе Федоровичу, звернути увагу на урядові установи. У вас там у прихожій, куди звичайно приходять просителі, сторожі завели свійських гусей з маленькими гусенятами, які так і сновігають попід ногами. Воно, звісно, домашнім хазяйством заводитися всякому похвальню, і чому ж сторожеві й не завести його? Тільки, знаєте, в такому місці непристойно...

Амос Федорович. А от я їх сьогодні-таки звелю всіх забрати на кухню. Хочете, – приходьте обідати.

Городничий. Крім того, погано, що у вас висушується в самому урядовому приміщенні всяке дрантя, і над самою шафою з паперами мисливський гарапник. Я знаю, ви любите полювання, та все ж на час краще його прибрати, а там, як проїде ревізор, хай уже, знов його можете почепити. Також засідатель ваш... він, звичайно, людина знаюча, але від нього такий дух, наче б він оце зараз вийшов із винокурного заводу, – це теж негарно. Я хотів давно вам про це сказати, але був, не пам'ятаю, чимсь заклопотаний. Є проти цього засоби, коли вже це, дійсно, як він каже, в нього природний запах: можна йому порадити їсти цибулю, або часник, або що-небудь інше.

Амос Федорович. Ні, цього вже неможливо вигнати; він каже, що в дитинстві мамка його прибила, і з того часу від нього відгонить трохи горілкою.

Городничий. Та я так тільки сказав вам. Щодо внутрішнього розпорядження і того, що називає в листі Андрій Іванович грішками, я нічого не можу сказати. Та й дивно говорити: нема людини, що за собою не мала б яких-небудь гріхів. Це вже так самим Богом заведено.

Амос Федорович. Що ж ви вважаєте, Антоне Антоновичу, за грішки? Грішок від грішка різниться. Я кажу всім одверто, що беру хабарі, але чим хабарі? Хортенятами. Це зовсім інша річ.

Городничий. Ну, а що з того, що ви берете хабарі хортенятами? Зате ви в Бога не віруєте; ви до церкви ніколи не ходите; а я принаймні у вірі твердий і кожної неділі буваю в церкві. А ви... О, я знаю вас: ви якщо почнете говорити про створення світу, просто волосся на голові здіймається.

Амос Федорович. Та ж бо сам собою дійшов, власним розумом.

Городничий. Ну, в іншому разі багато розуму гірше, ніж би його зовсім не було. А втім, я так тільки згадав про повітовий суд; а по правді сказати, наряд чи хто загляне коли-небудь туди; це вже таке завидне місце, сам Бог ним

опікується. А от вам, Лука Лукич, то, як доглядачеві навчальних закладів, треба потурбуватися особливо щодо вчителів. Вони люди, звичайно, вчені й виховувалися в різних колегіях, але коять дуже химерні вчинки, натурально, нерозлучні з ученим званням. Один із них, приміром, отой, що має товсте обличчя... не пригадаю його прізвища, ніяк не може обійтися без того, щоб, зійшовши на кафедру, не зробити гримасу, ось отак (*робить гримасу*), і потім почне рукою з-під галстука гладити свою бороду. Звісно, якщо він школяреві скривить таку пику, то воно ще нічого: може, воно там і треба так, про це я не можу судити; але ви подумайте самі, якщо він зробить це одвідувачеві – це може бути дуже погано: пан ревізор чи інший хто може взяти це проти себе. З цього чорт зна що може вийти.

Лука Лукич. Що ж мені, справді, з ним робити? Я вже кілька разів йому говорив. Ось іще цими днями, коли зайшов був у клас наш предводитель, він склеїв таку пику, якої я ніколи ще й не бачив. Він ото її скривив від щирого серця, а мені догана: навіщо вільнодумні мислі прищеплюються юнацтву.

Городничий. Те саме я повинен вам сказати і про вчителя історичної науки. Він учена голова – це видно. І знання нахапав силу, але тільки пояснює з таким запалом, що не тямить себе. Я одного разу слухав його: ну, поки говорив про асиріян та вавилонян – ще нічого, а як добрався до Александра Македонського, то я не можу вам сказати, що з ним зробилось. Я думав, що пожежа, їй-богу! Збіг з кафедри, і, скільки сили, тарах стільцем по підлозі. Воно, звісно, Александр Македонський герой, але навіщо ж стільці ламати? Від цього збиток казні.

Лука Лукич. Егеж, він запальний! Я йому це кілька разів уже зауважував... Каже: «Як хочете, для науки я життя не пожалію».

Городничий. Отож, такий уже незбагненний закон долі: розумна людина – або п'яниця, або пику так скривить, що хоч святих винось.

Лука Лукич. Не доведи Боже служити по вченій галузі! Всього боїшся: всякий втручається, всякому хочеться показати, що він теж розумна людина.

Підозрюючи донос, городничий просить поштмейстера кожного листа, що приходить і виходить з містечка, прочитувати і, якщо натрапить на яку-небудь скаргу, затримувати її. Приходять поміщики Добчинський і Бобчинський і переконують присутніх, що ревізор уже в місті. Він оселився у місцевій гостиниці під іменем Івана Олександровича Хлестакова, іде з Петербурга в Саратовську губернію і предивно себе атестує: *другий уже тиждень живе, з трактиру не їде, забирає все набір і ні копійки не хоче платити*.

Я В А V

Ті самі й дільничний пристав.

Городничий. А, Степане Іллічу! Скажіть, Бога ради, куди ви пропали? На що це схоже?

Дільничний пристав. Я був тут зараз за ворітьми.

Городничий. Ну, слухайте ж, Степане Іллічу. Чиновник ось з Петербурга приїхав. Як ви там розпорядились?

Дільничний пристав. Та так, як ви наказували. Квартального Пуговіцина я послав із десятичкими підчищати тротуар.

Городничий. А Держиморда де?

Дільничний пристав. Держиморда поїхав на пожарній трубі.

Городничий. А Прохоров п'яний?

Дільничний пристав. П'яний.

Городничий. Як же ви це так дозволили?

Дільничний пристав. Та Бог його знає. Вчорашнього дня трапилась за містом бійка – поїхав туди для порядку, а повернувся п'яний.

Городничий. Послухайте ж, ви зробіть ось що: квартальний Пуговіцин... він високий на зріст, то хай стоїть, для благоустрою, на мосту. Та розкидати нашвидку старий паркан, що біля шевця, і поставити солом'яну віху, щоб було схоже на планування. Воно, чим більше ламання, тим більш означає діяльності градоправителя. Ох, Боже мій! я й забув, що під тим парканом навалено на сорок возів усякого сміття. Що це за погане місто! Тільки-но де-небудь постав який-небудь пам'ятник або просто паркан – чорт їх знає, звідки й нанесуть усякого сміття! (*Зітхає.*) Та якщо приїжджий чиновник буде питати про службу: чи задоволені? – щоб говорили: «Всім задоволені, ваше благородіє»; а котрий буде незадоволений, то я йому потім дам такого незадоволення... О-ох, хо, хо-х! Грішний, багато в чому грішний. (*Бере замість капелюха футляр.*) Дай тільки, Боже, щоб з рук зійшло швидше, а там я поставлю вже таку свічку, якої ще ніхто не ставив: на кожному купця накладу приставити по три пуди воску. О, Боже мій, Боже мій! їдьмо, Петре Івановичу. (*Замість капелюха хоче надягти картонний футляр.*)

Дільничний пристав. Антоне Антоновичу, це коробка, а не капелюх.

Городничий (*кидаючи коробку*). Коробка, то коробка. Чорт з нею! Та якщо спитають: чого не збудована церква при богоугоднім закладі, на яку тому п'ять років було асигновано суму, то не забули б сказати, що почала будуватись, але згоріла. Я про це і рапорта подавав. А то, чого доброго, хто-небудь, забувшись, здуру скаже, що вона й не починалася. Та скажіть Держиморді, щоб не дуже давав волю кулакам своїм; він, для порядку, всім ставить ліхтарі під очима – і винному, і невинному. Їдьмо, їдьмо, Петре Івановичу! (*Іде і повертається.*) Та не випускати солдатів на вулицю без усього; ця рвана гарніза надягне тільки поверх сорочки мундир, а внизу нічого нема. (*Всі виходять.*)

ДІЯ ДРУГА

Маленька кімната в гостиниці. Ліжка, стіл, чемодан, порожня пляшка, чоботи, щітка для одягу та інше.

Я В А І

О с и п (*лежить на пановому ліжку*). Чорт забори, їсти так хочеться і в животі тріскотнява така, начебто цілий полк затрубив у труби. От, не доїдемо, та й годі, додому. Що ти скажеш робити? Другий місяць пішов, як уже з Пітера. Протринькав дорогою грошики, голубчик, тепер сидить і хвоста підгорнув, і не гарячиться. А стало б, і дуже б стало на прогони; ні, бачиш, треба в кожному місті показати себе! (*Перекривляє його.*) «Гей, Осипе, біжи, оглянь кімнату кращу, та обід замов найкращий: я не можу їсти поганого обіду, мені потрібен кращий обід». Якби ж ото було, справді, що-небудь путне, а то ж елистратишко простий! З проїжджими знайомиться, а потім у карточки – от тобі й догрався! Ех, набридло таке життя! Бігме, на селі краще: воно хоч нема публічності, та й турботності менше, візьмеш собі бабу та й лежи увесь вік на полу та їж пироги. Ну, хто ж заперечує, звісно, якщо піде на правду, то життя в Пітері краще за все. Тільки б гроші були, а життя делікатне й політичне: театри, собаки тобі танцюють і

Перша постановка комедії «Ревізор» на професійній сцені театру ляльок: Харківський державний академічний театр ляльок імені В. Афанасьєва. Режисер – заслужений діяч мистецтв України Євген Гімelfарб

все, що хоч. Розмовляє все на тонкій делікатності, що хіба тільки дворянству поступиться. Одне погано: іншим разом добре наїсися, а іншим – мало не луснеш з голоду, як тепер, приміром. А все він винен. Що з ним зробиш? Батенько пришле грошики, що б то їх притримати – та куди... як почне гуляти: їздить візником, кожний день ти діставай до театру квиток, а там через тиждень, диви – й посилає на товчок продавати новий фрак. Іншим разом усе до останньої сорочки спустить, так що на ньому тільки й залишиться що сюртучина та шинелина. Їй-богу, правда! І сукно таке важне, аглицьке! карбованців півтора ста йому один фрак стане, а на базарі спустить карбованців за двадцять; а про штани й говорити нема чого – за ніщо йдуть. А чому? – а тому, що за діло не береться: замість того, щоб на посаду, а він іде гуляти по прешпекту, в карти грає. Ех, якби знав це старий пан! Він не подивився б на те, що ти чиновник, а, піднявши сорочинку, таких би гарячих всипав тобі, що днів би з чотири ти почухувався. Коли служити, то служи. Ось тепер трактирник сказав, що не дам вам їсти, поки не заплатите за попереднє; ну, а коли не заплатимо? (*Зітхаючи.*) Ах, Боже ти мій, хоч би який-небудь капустак! Здається, так би тепер увесь світ з'їв.

Я В А V

Хлестаков (*сам*). Це погано, одначе, якщо він зовсім нічого не дасть їсти. Так хочеться, як ще ніколи не хотілось. Хіба з одягу що-небудь спустити? Штани, або що, продати? Ні, краще вже поголодувати, та приїхати додому в петербурзькому костюмі. А гарно б, чорт забори, приїхати додому в кареті, підкотити отаким чортом до якого-небудь сусіда-поміщика під ганок, з ліхтарями, а Осипа ззаду одягти в ліврею. Як би, я уявляю, всі переполохались! «Хто такий, що таке?» А лакей входить (*виструнчуючись і вдаючи лакея*): «Іван Олександрович Хлестаков із Петербурга, скажете прийняти?» Вони, бовдури, і не знають, що таке значить «скажете прийняти». До донечки якої-небудь гарненької підійдеш: «Панно, як я...» (*Потирає руки і підчовгує ніжкою.*) Тьху! (*плює*) аж нудить, так їсти хочеться.

Дізнавшись, що ним цікавиться городничий, Хлестаков перелякався, адже трактирник, якому він заборгував, грозився поскаржитися.

Я В А VIII

Хлестаков, городничий та Добчинський. (Городничий, увійшовши, зупиняється. Обидва з переляком дивляться кілька хвилин один на одного, вирячивши очі).

Городничий (*трохи підбадьорившись та простягнувши руки по швах*). Бажаю доброго здоров'я!

Хлестаков (*вклоняється*). Моє шанування.

Городничий. Вибачте.

Хлестаков. Нічого...

Городничий. Обов'язок мій, як градоначальника тутешнього міста, дбати про те, щоб проїжджим і всім благородним людям ніяких утисків...

Хлестаков (*спочатку трохи заїкується, але накінець говорить голосно*). Та що ж робити?.. Я не винен... Я, їй-богу, сплачу... Мені пришлють із села. (*Бобчинський виглядає з дверей*.) Він більше винен: яловичину мені подає таку тверду, як колода; а суп – він чорт знає чого хлюпнув туди, я мусив вилити його за вікно. Він мене морить голодом ці дні... чай такий химерний: смердить рибою, а не чаєм. За що ж я... От новина!

Городничий (*торопіючи*). Вибачте, я, бігме, не винен. На базарі в мене яловичина завжди добра. Привозять холмогорські купці, люди тверезі й поведінки хорошої. Я вже й не знаю, звідки він бере таку. А коли що не так, то... Дозвольте мені запропонувати вам переїхати зо мною на іншу квартиру.

Хлестаков. Ні, не хочу! Я знаю, що значить на іншу квартиру: тобто – в тюрму. Та яке ви маєте право? Та як ви смієте?.. Та ось я... Я служу в Петербурзі. (*Бадьориться*.) Я, я, я...

Городничий (*набик*). О, Господи ти Боже, який сердитий! Про все дізнався, все розказали прокляті купці!

Хлестаков (*хоробряться*). Та от ви хоч тут з усією своєю командою – не піду. Я просто до міністра! (*Стукає кулаком по столу*.) Що ви? Що ви?

Городничий (*виструнчившись і тремтячи всім тілом*). Згляньтесь, не зазнастіть! Жінка, діти маленькі... не зробіть нещасною людину.

Хлестаков. Ні, я не хочу. От іще! Мені яке діло? Через те, що у вас жінка й діти, я повинен іти в тюрму, от прекрасної (*Бобчинський виглядає в двері й злякано ховається*). Ні, дякую красно, не хочу.

Городничий (*тремтячи*). Через недосвідченість, їй-богу, через недосвідченість. Недостатність статків... Самі з вашої ласки поміркуюте: казенної платні не вистачає навіть на чай та цукор. Якщо ж і були які хабарі, то тільки дрібниця: до столу чого-небудь та на пару одягу. Що ж до унтер-офіцерської вдови, яка живе з купецтва, яку я нібито висік, то це наклеп, їй-богу, наклеп. Це вигадали лиходії мої; це такий народ, що на життя моє ладні замах учинити.

Хлестаков. Та що? Мені нема ніякого діла до них... (*У роздумі*.) Я не знаю, однак, навіщо ви говорите про лиходіїв або про якусь унтер-офіцерську вдову... Унтер-офіцерська жінка зовсім інше, а мене ви не смієте висікти, до цього вам далеко... От іще! Дивись ти який!.. Я сплачу, сплачу гроші, але в мене тепер нема... Я тому й сиджу тут, що в мене нема ні копійки.

Городничий (*набик*). О, тонка штука! Ач, куди метнув! Якого туману напустив! Розбери, хто хоче! Не знаєш, з якого боку і взятися. Ну, та вже спробувати, хай там що! Хай буде, що буде, спробувати на щастя. (*Вголос*.) Якщо ви справді маєте потребу в грошах або в чому іншому, то я готовий служити цю хвилину. Мій обов'язок допомагати проїжджим.

Хлестаков. Дайте, дайте мені позичково! Я зараз-таки розплачусь із трактирником. Мені б тільки карбованців із двісті або хоч навіть і менше.

Городничий (*підносячи папірці*). Рівно двісті карбованців, хоч і не трудиться лічити.

Хлестаков (*беручи гроші*). Найщиріше дякую. Я вам ту ж мить пришлю їх із села... у мене це враз... Я бачу, ви благородна людина. Тепер інша справа.

Городничий (*набік*). Ну, слава Богу! Гроші взяв. Діло, здається, піде тепер гаразд. Я таки йому замість двохсот чотириста всунув... (*Вголос.*) Чи наслідуюсь спитати: куди і в які місця їхати зволите?

Хлестаков. Я їду в Саратовську губернію, у власне село.

Городничий (*набік, з обличчям, що набирає іронічного виразу*). В Саратовську губернію! Га? І не почервоніє! О, та з ним бережи вуха! (*Вголос.*) За добре діло зволіли взятись. Адже от про дорогу: кажуть, з одного боку, неприємності щодо затримки з кіньми, але, з іншого боку – розвага для ума. Адже, ви, гадаю, більше для власної приємності їдете?

Хлестаков. Ні, батечко мене викликає. Розсердився старий, що досі нічого не вислужив у Петербурзі. Вій гадає, що так от приїхав, та зараз тобі Володимира в петлицю й дадуть. Ні, я б послав його самого поштовхатися в канцелярію.

Городничий (*набік*). Добре зав'язав вузлика. Бреше, бреше, – і ніде не обірветься. А який же непоказний, низенький, здається, нігтем би придушив його. Ну, та зажди, ти в мене проговорися. Я тебе вже примушу більше розказати! (*Вголос.*) Справедливо зволіли сказати. Що можна зробити в глушині? Адже от хоч би тут: ночі не спиш, стараєшся для вітчизни, не жалієш нічого, а нагорода невідомо ще, коли буде. (*Оглядає кімнату.*) Здається, ця кімната трохи вогка?

Хлестаков. Кепська кімната, і блощиці; такі, яких я ніде ще й не бачив: як собаки кусають.

Городничий. Я б насмілюсь... У мене в домі є прекрасна кімната, ясна, спокійна... Але ні, почуваю сам, що це вже занадто велика честь... Не розгнівайтесь – їй-богу, від щирого серця запропонував.

Хлестаков. Навпаки, будь ласка, я з охотою. Мені багато приємніше в приватному домі, ніж у цьому шинку.

ДІЯ ТРЕТЯ

Кімната першої дії.

ЯВА V

Квартальні одчиняють обидві половинки дверей. Входить Хлестаков; за ним городничий, далі попечитель богоугодних закладів, доглядач шкіл, Добчинський і Бобчинський з пластиром на носі. Городничий показує квартальним на підлозі папірець – вони біжать і підіймають його, штовхаючи один одного.

Хлестаков. Хороші заклади. Мені подобається, що у вас показують проїжджим усе в місті. В інших містах мені нічого не показували.

Городничий. В інших містах, насмілюсь доповісти вам, градоправителі і чиновники більше турбуються про свою, тобто, користь; а тут, можна сказати, немає іншого помислу, крім того, щоб благодіянням і невсипущістю заслужити увагу начальства.

Хлестаков. Сніданок був дуже добрий, я зовсім об'ївся. Що, у вас кожного дня буває такий?

Городничий. Навмисно для такого приємного гостя.

Хлестаков. Я люблю попоїсти. Адже на те живеш, щоб зривати квіти на солоди. Як називалась та риба?

Артемій Філипович (*тідбігаючи*). Лабардан¹.
Хлестаков. Дуже смачна. Де це ми снідали? В лікарні, чи що?

¹ Лабардан – свіжосолена тріска.

Артемій Філипович. А так, у богоугодному закладі.
Хлестаков. Пам'ятаю, пам'ятаю, там стояли ліжка. А хворі видужали? Там їх, здається, не багато.

Артемій Філипович. Чоловік з десять залишилось, не більше; а інші всі видужали. Це вже так заведено, такий порядок. З того часу, як я перебрав начальство, – може, вам здається навіть неймовірним – всі, як мухи, видужують. Хворий не встигне увійти до лазарету, як уже здоровий; і не стільки медикаментами, скільки чесністю і порядком.

Городничий. Вже який, насмілюсь доповісти вам, запаморочливий обов'язок градоначальника! І скільки лежить усяких справ щодо самої чистоти, лагодження, направи... одне слово, найрозумніша людина натрапила б на труднощі, але, дякувати Богу, все йде добре. Інший городничий, звичайно, дбав би про свої вигоди; але, чи вірите, що навіть, як лягаєш спати, все думаєш: «Господи Боже ти мій, як би так улаштувати, щоб начальство побачило мою відданість і було вдоволене?!» Чи нагородить воно, чи ні, звичайно, його воля, принаймні я буду спокійний у серці. Коли в місті у всьому порядок, вулиці заметено, арештантів добре тримають, п'яниць мало... то чого ж мені більше? Йй-богу, і пошани ніякої не хочу. Воно, звичайно, привабливо, але проти добродетності все прах і суєта.

Артемій Філипович (*набік*). Ото, дури світ, як розписує. Дав же Бог такий дар!

Хлестаков. Це правда. Я, скажу вам, сам люблю іноді замудруватись: іншого разу прозою, а іншого й віршики викинутья.

Бобчинський (*до Добчинського*). Справедливо, все справедливо, Петре Івановичу! Зауваження такі... видно, що наук навчався.

Хлестаков. Скажіть, будь ласка, чи нема у вас яких-небудь розваг, товариств, де б можна було, наприклад, пограти в карти?

Городничий (*набік*). Еге, знаємо, голубчику, в чий город камінці кидають. (*Вголос.*) Боже борони! Тут і чутки нема про такі товариства. Я карт і в руки ніколи не брав; навіть не знаю, як грати в оті карти. Дивитись не міг на них байдуже: і якщо трапиться побачити отак якого-небудь бубнового короля або що-небудь інше, то така огида охоплює, що просто плюнеш. Раз якось трапилося, забавляючи дітей, поставив будку з карт, та після того цілу ніч снились прокляті. Бог з ними! Як можна, щоб такий дорогоцінний час марнувати на них?

Лука Лукич (*набік*). А в мене виграв, падлюка, ще позавчора сто карбованців...

Городничий. Краще ж я зуживу цей час на користь державну.

Хлестаков. Ну, ні, ви це вже даремно, одначе ж... Все залежить від того, як хто дивиться на річ. Якщо, наприклад, хто-небудь забастує, тоді, як треба гнути трьох ріжків... ну, тоді, звичайно... Ні, не кажіть, іноді дуже вабить пограти.

ЯВА VI

Ті самі, Анна Андріївна та Марія Антонівна.

Городничий. Насмілюсь познайомити з родиною моєю: дружина і дочка.
Хлестаков (*вклоняючись*). Який я щасливий, пані, що маю в своєму роді

приємність вас бачити.

Анна Андріївна. Нам ще більш приємно бачити таку особу.

Хлестаков (*хизуючись*). Даруйте, пані, зовсім навпаки: мені ще приємніше.

Анна Андріївна. Як можна! Ви це так зволите говорити для компліменту. Прошу вас сідати.

Хлестаков. Коло вас стояти вже є щастя; а втім, якщо ви вже так неодмінно хочете, я сяду. Який я щасливий, що нарешті сиджу коло вас.

Анна Андріївна. Даруйте, я ніяк не смію взяти на себе... Я гадаю, вам після столиці вояжування здалося дуже неприємним.

Хлестаков. Надзвичайно неприємне. Звикши жити у блискучому товаристві, та враз опинитися в дорозі: брудні трактири, п'яма неуцтва... Якби, скажу вам, не такий випадок, який мене... (*поглядає на Анну Андріївну і хизується перед нею*) так винагородив за все...

Анна Андріївна. Як можна! Ви робите мені велику честь. Я цього не заслуговую.

Хлестаков. Чому ж не заслуговуєте? Ви, пані, заслуговуєте.

Анна Андріївна. Я живу на селі...

Хлестаков. Так, село, зрештою, теж має свої пагорбки, струмки... Ну, звісно, хто ж порівняє з Петербургом! Ех, Петербург! Яке життя, справді! Ви, може, думаєте, що я тільки переписую; ні, начальник відділу зо мною на дружній нозі. Отак ударить по плечу: «Приходь, братіку, обідати!» Я тільки на дві хвилини заходжу до департаменту, для того тільки, щоб сказати: «Це ось так, це ось так! А там уже чиновник для письма, отакий шур, пером тільки тр, тр... заходився писати. Хотіли були навіть мене колезьким асесором зробити, та, думаю, навіщо. І сторож летить ще на сходах за мною із щіткою: «Дозвольте, Іване Олександровичу, я вам, каже, чоботи почищу». (*До городничого.*) Чого ви, панове, стоїте? Без чинів, прошу сідати. (*Городничий і всі сідають.*) Я не люблю церемонії. Навпаки, я навіть стараюсь завжди прослизнути непомітно. Але ніяк не можна схватись, ніяк не можна! Тільки вийду куди-небудь, вже й кажуть: «Он, кажуть, Іван Олександрович іде!» А одного разу мене вважали навіть за головнокомандувача: солдати вискочили з гауптвахти і зробили рушницею. Потім уже офіцер, який мені дуже знайомий, каже мені: «Ну, братіку, ми тебе зовсім вважали за головнокомандувача».

Анна Андріївна. Скажіть-но, як!

Хлестаков. Та мене вже скрізь знають... З гарненькими актрисами знайомий. Я ж бо теж різні водевільчики... Літераторів часто бачу. З Пушкіним на дружній нозі. Бувало часто кажу йому: «Ну, що, брат Пушкін?» – «Та так, брат, відповідає бувало, – так якось усе...» Великий оригінал.

Анна Андріївна. То ви й пишете? Як це, мабуть, приємно письменникові. Ви, певно, і в журнали вміщуєте?

Хлестаков. Так, і в журнали вміщую. Моїх, зрештою, багато є творів. Уже й назв навіть не пам'ятаю. І все принагідно: я не хотів писати, але театральна дирекція каже: «Будь ласка, братіку, напиши що-небудь». Думаю собі: «Хай уже так, будь ласка, братіку». І тут-таки в один вечір, здається, все написав, усіх вразив. У мене легкість надзвичайна в думках. Усе оте, що було під ім'ям барона Брамбеуса, «Фрегат Надії» і «Московський телеграф»... все це я написав.

Анна Андріївна. То, певно, і «Юрій Милославський» ваш твір?

Хлестаков. Так, це мій твір.

Анна Андріївна. Я зразу догадалась.

Марія Антонівна. Ах, мамуню, там написано, що це п. Загоскіна твір.

Анна Андріївна. Ну, от: я й знала, що навіть тут будеш сперечатися.

Хлестаков. Ах, так, це правда: це, справді, Загоскіна; а є інший «Юрій Милославський», так той уже мій.

Анна Андріївна. Ну, це, певно, я ваш читала. Як гарно написано!

Хлестаков. Я, скажу вам, з літератури живу. В мене дім перший у Петербурзі. Так уже й відомий: дім Івана Олександровича. *(Звертаючись до всіх.)* Зробіть ласку, панове, якщо будете в Петербурзі, прошу, прошу до мене. Я ж бо теж бали влаштовую.

Анна Андріївна. Я думаю, з яким там смаком і пишністю влаштовуються бали!

Хлестаков. Просто не говоріть. На столі, наприклад, кавун – на сімсот карбованців кавун. Суп у каструльці просто на пароплаві приїхав з Парижа; відкриють накривку – пара, якій подібної не можна відшукати в природі. Я всякий день на балах. Там у нас і віст уже свій склався: міністр закордонних справ, французький посланник, англійський, німецький посланник і я. І вже так утомишся, граючи, що просто ні на що не схоже. Як вибіжиш сходами до себе на четвертий поверх – скажеш тільки кухарці: «На, Маврушко, шинель...» Що ж я брешу – я й забув, що живу в бельетажі. У мене самі сходи коштують... А цікаво заглянути до мене в прихожу, коли я ще не прокинувся: графи та князі товчуться і дзижчать там, як джмелі, тільки й чути: ж... ж... ж... Іншим разом і міністр... *(Городничий та інші боязко встають зі своїх стільців.)* Мені навіть на пакетах пишуть: «Ваше превосходительство». Одного разу я навіть керував департаментом. І дивно: директор поїхав – куди поїхав, невідомо. Ну, натурально, почались балачки: як, що, кому заступити посаду? Багато з генералів знаходилось охочих та брались, але підійдуть бувало, – ні, мудра річ. Здається, і легко на вигляд, а роздивишся – просто чорт забери! Потім бачать, нема чого робити, – до мене. І в ту ж хвилину по вулицях кур'єри, кур'єри, кур'єри... можете уявити собі, тридцять п'ять тисяч самих кур'єрів! Яке становище? Я питаю: «Іване Олександровичу, ідіть департаментом керувати!» Я, скажу вам, трохи зніяковів, вийшов у халаті; хотів одмовитись, але думаю: дійде до царя, ну, та й послужний список теж... «Будь ласка, панове, я приймаю посаду, я приймаю, кажу, хай так, кажу, я приймаю, тільки вже в мене: ні, ні, ні!.. В мене вже гав не лови і я вже...» І справді: бувало, як проходжу через департамент, – просто землетрус, все дрижить і труситься, як лист. *(Городничий та інші трусяться від страху. Хлестаков гарячиться більше.)* О! Я жартувати не люблю! Я їм усім завдав страху. Мене сама державна рада боїться. Та що, справді? Я такий! Я не подивлюсь ні на кого... Я кажу всім: «Я сам себе знаю, сам». Я скрізь, скрізь. У палац кожен день їжджу. Мене завтра ж поставлять відразу на фельдмарш... *(Підковзується і мало не гепається на підлогу, але його шанобливо підтримують чиновники.)*

Городничий *(підходячи і трусячись усім тілом, силкується вимовити)*. А ва-ва-ва... ва...

Хлестаков *(швидким, уривчастим голосом)*. Що таке?

Городничий. А ва-ва-ва... ва...

Хлестаков *(таким самим голосом)*. Не розберу нічого, все дурниці.

Городничий. Ва-ва-ва... шество, превосходительство, чи не накажете відпочити? От і кімната, і все, що треба.

Хлестаков. Дурниці – відпочити. Будь ласка, я ладен відпочити. Сніда-

нок у вас, панове, добрий... Я задоволений, я задоволений. (З декламацією.) Лабардан! Лабардан! (Входить до бокової кімнати, за ним городничий.)

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Та сама кімната в домі городничого.

ЯВА ІІ

Хлестаков (сам, виходить із заспаними очима). Я, здається, хропнув як слід. Звідки вони набрали таких тюфяків та перин? Аж спітнів. Здається, вони вчора мені підсунули чогось за сніданком: в голові досі стукає. Тут, як я бачу, можна з приємністю перебути час. Я люблю привітність, і мені, по правді, більше подобається, якщо мені догоджають від щирого серця, а не те, щоб з інтересу. А дочка городничого дуже непогана, та й матінка така, що ще можна б... Ні, я не знаю, а мені, справді, подобається таке життя.

ЯВА ІІІ

Хлестаков і суддя.

Суддя (входячи і спиняючись, про себе). Боже, Боже! Винеси щасливо; так ось коліна й ламає. (Вголос, витягнувшись і притримуючи рукою шпагу.) Маю честь рекомендуватися: суддя тутешнього повітового суду, колезький асесор Ляпкін-Тяпкін.

Хлестаков. Прошу сідати. То ви тут суддя?

Суддя. З 816-го був обраний на триріччя з волі дворянства і перебував на посаді до цього часу.

Хлестаков. А вигідно, однак ж, бути суддею?

Суддя. За три триріччя представлений до Володимира 4-го ступеня за ухвалою з боку начальства. (Набік.) А гроші в кулаці, та кулак ото весь в огні.

Хлестаков. А мені подобається Володимир. От Анна 3-го ступеня вже не так.

Суддя (висуваючи потроху вперед стиснутий кулак. Набік). Господи Боже! Не знаю, де сиджу. Наче шпилька під тобою.

Хлестаков. Що то у вас у руці?

Амос Федорович (розгубившись і впускаючи на підлогу асигнації). Нічого.

Хлестаков. Як нічого? Я бачу, гроші впали?

Амос Федорович (тремтячи всім тілом). Але ж ні. (Набік.) О Боже! От уже я й під судом і візка підвезли схопити мене!

Хлестаков (підіймаючи). Так, це гроші.

Амос Федорович (набік). Ну, всьому кінець – пропав! Пропав!

Хлестаков. А знаєте що? Дайте їх мені позичково.

Амос Федорович (покванливо). Аякже, як же... з великою охотою. (Набік.) Ну, сміливіше, сміливіше! Вивозь, Пресвята Мати!

Хлестаков. Я, знаєте, в дорозі витратився: те та се... А втім, я вам із села зараз їх пришлю.

Амос Федорович. Даруйте, як можна! І без того, це така честь... Звісно, слабкими моїми силами, ретельністю і щирістю до начальства... постараюся заслужити... (Підводиться зі стільця. Виструнчившись і руки по швах.) Не смію більше непокоїти своєю присутністю. Не буде ніякого наказу?

Хлестаков. Якого наказу?

Амос Федорович. Я розумію, чи не дасте якого наказу тутешньому повітовому судові?

Хлестаков. Навіщо ж? Адже мені ніякої нема тепер у ньому потреби; ні, нічого. Щиро дякую.

Амос Федорович (*вклоняючись і йдучи, набік*). Ну, місто наше!

Хлестаков (*коли він пішов*). Суддя – хороша людина!

Далі Хлестаков по черзі «позичає» гроші в інших чиновників, збільшуючи суму позики.

ЯВА VII

Хлестаков. Бобчинський і Добчинський.

Бобчинський. Маю честь рекомендуватися, житель тутешнього міста, Петро Іванів син Бобчинський.

Добчинський. Поміщик Петро Іванів син Добчинський.

Хлестаков. Я радий... (*Враз і уривчасто.*) Грошей нема у вас?

Добчинський. Грошей? Як грошей?

Хлестаков. Позичити карбованців з тисячу.

Бобчинський. Такої суми, їй-богу, нема. А чи нема у вас, Петре Івановичу?

Добчинський. При мені нема.

Хлестаков. Та хай, якщо тисячі нема, то карбованців сто.

Бобчинський (*нишпорячи по кишенях*). У вас, Петре Івановичу, нема сто карбованців? У мене тільки сорок асигнаціями.

Добчинський (*дивлячись у гаманець*). Двадцять п'ять карбованців тільки.

Бобчинський. Та ви пошукайте краще, Петре Івановичу! У вас там, я знаю, в кишені з правого боку дірка, то в дірку ото, певно, як-небудь запали.

Добчинський. Ні, справді, і в дірці нема.

Хлестаков. Ну, однаково. Я ж тільки так. Добре, хай буде шістдесят п'ять карбованців... це однаково. (*Бере гроші.*)

Бобчинський. Я прошу вас ласкаво, як поїдете до Петербурга, скажіть усім там вельможам різним: сенаторам і адміралам, що от, ваше сіятельство, чи пресвосходительство, живе в он такому місті Петро Іванович Бобчинський.

Хлестаков. Дуже добре.

Добчинський. Вибачте, що так натрудили вас своєю присутністю.

Бобчинський. Вибачте, що так натрудили вас своєю присутністю.

Хлестаков. Нічого, нічого! Мені дуже приємно. (*Випроваджує їх.*)

ЯВА VIII

Хлестаков (*сам*). Тут багато чиновників. Мені здається, одначе ж, вони мене вважають за державну особу. Певно, я вчора їм підпустив туману. Ото дурні! Напишу-но я про все в Петербург до Тряпичкіна: він пописує статейки – хай-но він їх полущить гарненько. Гей, Осипе, дай мені паперу й чорнила! (*Осип вилізнув із дверей, промовивши: «Зараз».*) А вже Тряпичкіну, справді, коли хто потрапить на зубок, – стережись: батька рідного не пожаліє заради слівця, та й гроші теж любить. А втім, чиновники ці добрі люди; це з їхнього боку хороша

риса, що вони мені позичили. Перегляну навмисне, скільки в мене грошей. Це від судді триста; це від поштмейстера триста, шістсот, сімсот, вісімсот... Який заялений папірець! Вісімсот, дев'ятсот... Ого! За тисячу перескочило...

ЯВА ІХ

Хлестаков і Осип з чорнилом та папером.

Осип. Їдьте звідси! Їй-богу, вже час.

Хлестаков (*тише*). От дурниці! Навіщо?

Осип. Та так. Бог з ними, з усіма! Погуляли тут днів зо два – ну й доволі. А коні тут гарні – так би помчали...

Хлестаков (*тише*). Ні, мені ще хочеться пожити тут. Хай завтра.

Осип. Та чого завтра! Їй-богу, їдьмо, Іване Олександровичу! Воно хоч і велика шана вам, та все ж, знаєте, краще виїхати швидше: адже вас, справді, за когось іншого зважають... І батенько буде гніватись, що так забарились.

Хлестаков (*тише*). Ну, гаразд. Віднеси тільки перше цього листа і, хай уже, разом подорожню візьми. (*Пише далі.*) Уявляю, Тряпичкін помре зо сміху...

Осип (*виходить і говорить за сценою*). Гей, послухай, брат! Віднесеш листа на пошту, і скажи поштмейстерові, щоб він прийняв без грошей; та скажи, щоб зараз привели до пана найкращу трійку, кур'єрську; а прогону, скажи, пан не платить: прогон, мовляв, скажи, казенний. Та щоб усе хутчій, а то, мовляв, пан сердиться. Зажди, ще лист не готовий.

ЯВА Х

Хлестаков і купці з кошиком вина і цукровими головами.

Хлестаков. А чого вам, любі мої?

Купці. Чолом б'ємо вашій милості.

Хлестаков. А чого вам треба?

Купці. Не погуби, пане! Кривди зазнаємо зовсім задарма.

Хлестаков. Від кого?

Один з купців. Та все від городничого тутешнього. Такого городничого ніколи ще, пане, не було. Такі кривди чинить, що описати не можна. Постоем зовсім замучив, хоч у зашморг лізь. Не по вчинках чинить. Схопить за бороду, каже: «Ах ти, татарин!» Їй-богу! Якби, тобто, чим-небудь не пошанували його, а то ми вже порядку завжди додержуємо: що слід на сукні подружниці його й дочці – ми проти цього не стоїмо. Ні, бач ти, йому всього цього мало – їй-богу. Прийде до крамниці і, що не запопаде, все бере. Сукна побачить штуку, каже: «Е, любий, це добре суконце, віднеси-но його до мене». Ну і несеш, а в штуці ото буде трохи що аршин не п'ятдесят.

Хлестаков. Невже? Ах, який же він шахрай!

Купці. Їй-богу! Такого ніхто не пам'ятає городничого. Так усе й приховуєш у крамниці, коли його забачиш. Тобто, не те вже кажучи, щоб яку делікатність, всяке казна-що бере: чорнослив такий, що років уже по сім лежить у бочці, що в мене крамар не їстиме, а він цілу пригорщу туди запустить.

Хлестаков. Ах, який шахрай! Та за це просто на Сибір.

Купці. Та вже куди милість твоя не запроторить його – все буде добре, тільки, тобто, від нас щоб далі. Не погребуй, батьку наш, хлібом і сіллю: клянємось тобі цукорцем та кошичком вина.

Хлестаков. Ні, ви цього не думайте: я не беру зовсім ніяких хабарів.

От, якби ви, наприклад, запропонували мені позичково карбованців з триста – ну, тоді зовсім інша річ: позичково я можу взяти.

Купці. Будь ласка, батьку наш! (*Виймають гроші.*) Та що триста! Вже краще п'ятсот візьми, допоможи тільки.

Хлестаков. Будь ласка: у позику – я ні слова, я візьму.

Купці (*підносять йому на срібному підносі гроші*). Вже, будь ласка, і підносик заразом візьміть.

Хлестаков. Ну, і підносик можна.

Купці (*вклоняючись*). То вже візьміть за одним разом і цукорцю.

Хлестаков. О, ні, я хабарів ніяких...

Осип. Ваше високоблагородіє! Чому ви не берете? Візьміть! У дорозі все знадобиться. Давай сюди голови і кошочок. Давай усе! Все знадобиться. Що там? мотузочка? Давай і мотузочку, – і мотузочка в дорозі знадобиться: візок обламається або що інше, підв'язати можна.

Купці. То вже зробіть таку ласку, ваше сіятельство! Коли вже ви, тобто, не допоможете в нашій просьбі, то вже не знаємо, як і бути: просто хоч в зашморґ лізь.

Хлестаков. Неодмінно, неодмінно! Я постараюсь. (*Купці виходять.*)

Далі на городничого приходять скаржитися слюсарша й унтер-офіцерша.

Зустрівшись з Марією Антонівною, Хлестаков починає до неї залищитися і падає перед нею на коліна. Це побачила Анна Андріївна, насварила доньку і прогнала з кімнати. Тоді Хлестаков почав залищитися до дружини городничого і впав перед нею на коліна. Це помітила Марія Антонівна. Викруючись із неприємної ситуації, Хлестаков почав просити у Анни Андріївну руку Марії Антонівни. Ошелешений городничий не може повірити в таке щастя. «Позичаючи» у «майбутнього тестя» ще чотириста рублів, Хлестаков на найкращих конях від'їжджає з міста.

ДІЯ П'ЯТА

Та сама кімната.

ЯВА ІІ

Городничий. Анна Андріївна і Марія Антонівна. Купці.

Городничий. А! Здорові були, соколики!

Купці (*вклоняючись*). Доброго здоров'я, батечку!

Городничий. Що, голубчики, як поживаєте? Як крам ваш іде? Що, самоварники, аршинники, скаржитись? Архікрутії, протобестії, дурисвіти мирські! Скаржитись? Що, багато взяли? От, думають, так у тюрму його й засадять!.. А чи знаєте ви, сім чортів і одна відьма вам у зуби, що...

Анна Андріївна. Ох, Боже мій! Які ти, Антоша, слова пускаєш!

Городничий (*з незадоволенням*). А, не до слів тепер! Чи знаєте ви, що той самий чиновник, якому ви скаржились, тепер жениться з моєю дочкою? Що? Га? Що тепер скажете? Тепер я вас... у!.. Обманюєте народ... Зробиш підряд з казною, на сто тисяч обдуриш її, поставивши гниле сукно, та потім пожертвуєш двадцять аршин, та й давай тобі ще нагороду за це! І черево суне наперед: він купець; його не займай. «Ми, каже, і дворянам не поступимось». Та дворянин... ах ти ж, пика! – дворянин вчиться наук: його хоч і шмагають у школі, та за діло,

щоб він знав корисне. А ти що? – починаєш з крутійства, тебе хазяїн б'є за те, що не вмієш обманювати. Ще хлопчисько, «Отче наш» не знаєш, а вже недо-мірюєш; а як розідме тобі череву та наб'єш собі кишеню, так і запишався! Ху ти, яке диво! Через те, що ти шістнадцять самоварів видудлиш за день, то через те й пишаєшся? Та мені плювати на твою голову і на твою пиху!

Купці (*вклоняючись*). Винувати, Антоне Антоновичу!

Городничий. Скаржитесь? А хто тобі поміг змахлювати, коли ти будував міст і написав дерева на двадцять тисяч, тоді як його й на сто карбованців не було? Я поміг тобі, цапина борода! Ти забув це? Я, посвідчивши це на тебе, міг би тебе також спровадити на Сибір.

Один з купців. Богу винуваті, Антоне Антоновичу. Лихий попутав. І за-каємось надалі скаржитись. Вже яке хоч задоволення, не гнівайся тільки!

Городничий. Не гнівайся! Ось ти тепер валяєшся в ногах у мене. А чо-му? – тому, що моє зверху; а якби хоч трошки на твоєму боці, то ти б мене, каналія, втоптав у самісіньке багно, та ще б і колодою зверху придушив.

Купці (*кланяючись у ноги*). Не занаста, Антоне Антоновичу!

Прочувши про сватання Хлестакова до Марії Антонівни, містяни прийшли при-вітати городничого.

ЯВА VIII

Ті самі і поштмейстер поквапливо, з розпечатаним листом у руці.

Поштмейстер. Дивовижна річ, панове! Чиновник, якого ми вважали за ревізора, був не ревізор.

Всі. Як, не ревізор?

Поштмейстер. Зовсім не ревізор, – я дізнався про це з листа.

Городничий. Що ви? Що ви? З якого листа?

Поштмейстер. Та з власного його листа. Приносять до мене на пошту лист. Глянув на адресу – бачу «на Поштамтську вулицю». Я так і зомлів. «Ну, – думаю собі, – певно, знайшов непорядки на пошті й повідомляє начальство». Взяв та й розпечатав.

Городничий. Як же ви?..

Поштмейстер. Сам не знаю, надприродна сила спонукала.

Городничий. Та як же ви насмілились розпечатати листа такої уповнова-женої особи?

Поштмейстер. То ж бо й штука, що він не уповноважений і не особа!

Городничий. Що ж він, по-вашому, таке?

Поштмейстер. Ні се ні те; чорт знає, що таке!

Городничий (*запально*). Як ні се ні те? Я вас під арешт...

Поштмейстер. Ех, Антоне Антоновичу. Ось краще я вам прочитаю. (*Чи-тає.*) «Спішу повідомити тебе, душа Тряпичкін, які зо мною чудеса. На дорозі обчистив мене кругом піхотний капітан, отож трактирник хотів уже був посадо-вити в тюрму; коли раптом з моєї петербурзької фізіономії та з костюму ціле місто взяло мене за генерал-губернатора! Тепер я живу в городничого, розко-шую, упадаю напропалу за його жінкою і дочкою; не вирішив тільки, з котрої почати – думаю, перше з матінки, бо, здається, готова ту ж мить до всіх послуг. Пам'ятаєш, як ми з тобою бідували, обідали на шармака і як одного разу конди-тер схопив був мене за комір з приводу з'їдених пиріжків за рахунок прибутків

англійського короля? Тепер зовсім інакше повернулось. Усі мені дають позичково, скільки хоч. Оригінали страшенні. Від сміху ти б умер. Ти, я знаю, пишеш статейки: вмісти їх у свою літературу. По-перше: городничий – дурний, як сивий кінь...»

Городничий. Не може бути! Там нема цього.

Лука Лукич. Читайте!

Поштмейстер (*читаючи далі*). Хм... хм... хм... хм... «сивий кінь. Поштмейстер теж добра людина...» (*Кидаючи читати.*)

Ну, тут про мене він теж непристойно висловився.

Городничий. Ні, чорт забери, коли вже читати, то читати! Читайте все!

Артемій Филипович. Дозвольте, я прочитаю. (*Надіває окуляри й читає.*) «Поштмейстер достоту департаментський сторож Міхеєв; напевне так само, падлюка, п'є без просипу. Доглядач за богоугодними закладами... І... І...» (*Заїкується.*)

Коробкін. А чого ж ви зупинились?

Артемій Филипович. Та нечітке перо... а втім, видно, що негідник.

Поштмейстер. Ні, все читайте! Адже перше все читано!

Коробкін (*читаючи*). «Доглядач за богоугодними закладами Земляника – зовсім свиня в ярмулці».

Артемій Филипович (*до глядачів*). І не дотепно! Свиня в ярмулці! Де ж свиня буває в ярмулці?

Коробкін (*читаючи далі*). «Доглядач шкіль протух увесь цибулею».

Лука Лукич (*до глядачів*). Їй-богу, і в рот ніколи не брав цибулі.

Амос Федорович (*набик*). Хвалити Бога,

хоч принаймні про мене нема!

Коробкін (*продовжує*). «Суддя Ляпкін-Тяпкін найбільшою мірою моветон¹...» (*Зупиняється.*) Мабуть, французьке слово.

Амос Федорович. А чорт його знає, що воно означає! Ще добре, коли тільки шахрай, а може, ще й за те гірше.

Коробкін (*читаючи далі*). «А втім, народ гостинний і добродушний. Прощай, душа Тряпичкін. Пиши до мене в Саратовську губернію, а звідти в село Підкотилівку».

Городничий. От коли зарізав, то зарізав! Убив, убив, зовсім убив! Нічого не бачу. Бачу якісь свинячі рила, замість облич, а більш нічого... Вернути, вернути його! (*Махає рукою.*)

Поштмейстер. Де вже вернути! Я, як навмисне, наказав доглядачеві дати якнайкращу трійку; чорт підбив дати й наперед розпорядження.

Дружина Коробкіна. Оце так, оце-то нечувана конфузія!

▲ Сцена зі спектаклю «Ревізор». Одеський академічний український музично-драматичний театр ім. В. Василька. Режисер-постановник – заслужений артист України Юрій Одинюк

¹ Моветон – тут: людина з поганими манерами.

Амос Федорович (*недомислено розставляє руки*). Як же це, панове? Як же це, справді, ми такого маху дали?

Городничий (*б'є себе по лобі*). Як я – ні, як я, старий дурень? Спав, дурний баран, з розуму!.. Тридцять років живу на службі; жоден купець ані підрядчик не міг обдурити; шахраїв над шахраями обманював, пройдисвітів і крутіїв таких, що весь світ ладні обікрасти, ловив на гачок. Трьох губернаторів обманув!.. Що губернаторів! (*Махнувши рукою*.) Нічого й говорити про губернаторів...

Анна Андріївна. Але цього не може бути, Антоша: він заручився з Машенькою...

Городничий (*з серцем*). Заручився! Дуля з маком – ось тобі заручився! Лізе мені в очі із заручинами!.. (*Несамовито*.) Ось, дивіться, весь світ, усе християнство, всі дивіться, як обдурено городничого! Дурня йому, дурня, старому падлюці! (*Свариться сам на себе кулаком*.) Ех ти, товстоносий! Смоктульку, ганчірку вважав за поважну людину! Он він тепер по всій дорозі дзеленьчить дзвоником! Рознесе по всьому світу історію. Мало того, що підеш на посміховище – знайдеться перодряп, писака, в комедію тебе вставить. Ось що прикро! Чину, звання не пожаліє, і будуть усі скалити зуби та плескати в долоні. Чого смієтесь? – Із себе смієтесь!.. Ех ви!.. (*Тупає зі злості ногами по підлозі*.) Я б усіх отих писака! У, перодряпи, ліберали прокляті! Чортове насіння! Вузлом би усіх зав'язав, на борошно б стер вас усіх та чортові в підбивку! В шапку, туди йому!.. (*Тикає кулаком і б'є підбором по підлозі*.)

ЯВА ОСТАННЯ

Ті самі і жандарм.

Жандарм. Чиновник, що приїхав за іменним наказом а Петербурга, викликає вас цю ж мить до себе. Він зупинився в гостиниці. (*Сказані слова вражають усіх як громом. Звук подиву однодушно вилітає з дамських уст; вся група, враз перемінивши пози, залишається скам'янілою*.)

НІМА СЦЕНА

Городничий посередині у вигляді стовпа з розставленими руками та закинутою назад головою. Праворуч його дружина й дочка, із спрямованим до нього рухом усього тіла; за ними поштмейстер, що перетворився на знак запитання, звернений до глядачів; за ним Лука Лукич, що розгубився найбезневиннішим способом; за ним, коло самого краю сцени, три дами, гості, що притулились одна до одної з найсатиричнішим виразом облич, який стосується безпосередньо родини городничого. Ліворуч від городничого: Земляника, що нахилив голову трохи набік, наче до чогось прислухаючись; за ним суддя з розчепіреними руками, що присів майже до землі й зробив рух губами, немовби хотів посвистати або вимовити: «Ось тобі, бабуню, і Юрія!» За ним Коробкін, який обернувся до глядачів з примруженим оком і уципливим натяком на городничого; за ним, коло самого краю, Бобчинський і Добчинський із спрямованим один до одного рухом рук, роззявленими ротами і виряченими один на одного очима. Інші гості залишаються просто стовпами. Майже півтори хвилини скам'яніла група зберігає таке положення. Завіса спускається.

1. Що називається комедією? Доведіть, що п'єса «Ревізор» є саме комедією.
2. Чому значна частина російської публіки обурилася комедією Гоголя? Яку роль у творі відіграє епіграф?

3. Поділіть персонажів п'єси на тих, хто викликає і не викликає вашого співчуття. Хто з них викликає особливу відразу? Чому?
4. Доведіть, що сміх – також дійова особа твору Гоголя.
5. Які засоби творення комічного використовує Гоголь у своєму творі? Відповідь проілюструйте прикладами.
6. Існує два основних види комедії: комедія характерів та комедія ситуацій. Яку використав Гоголь у творі «Ревізор»?
7. Порівняйте комедії Мольєра та Гоголя. Що в них спільного, а чим вони відрізняються?
8. Знайдіть і прокоментуйте художні деталі, які характеризують життя російського провінційного містечка (наприклад, лікар Христіан Іванович, котрий жодного слова не розуміє російською, тощо).
9. Підготуйте розповідь про порядки, які панують у містечку.
10. Чому городничий, попри свій колосальний досвід, побачив у двадцятитрьохлітньому Хлестакові столичного ревізора? Що в поведінці Хлестакова могло ввести в оману місцевих чиновників?
11. Як ви думаєте, чим закінчиться справжня ревізія для городничого та міських чиновників? Чи прийдуть знову скаржитися на городничого, наприклад, купці?
12. Складіть справжній звіт від імені ревізора-інкогніто про діяльність чиновників (і «ревізора» – Хлестакова).
13. Проект: підготуйте інсценізацію окремих сцен комедії «Ревізор».

ГОТУЄМОСЯ ДО ДІАЛОГУ

Усі ми вийшли з гоголівської «Шинелі».

Федір Достоевський

Повість «Шинель» (1842)

Польський письменник М. Грабовський, шанувальник і дослідник творчості М. Гоголя, сказав: «Я не знаю письменника, який би краще за Гоголя вмів щонайбуденніший предмет ов'язати диханням поезії, і це дає йому високе місце поміж поетами усіх часів і народів».

Якось М. Гоголь почув канцелярський анекдот про бідного чиновника, зятого мисливця, який доклав неймовірних зусиль, щоб придбати рушницю. Завдяки суворій економії впродовж тривалого часу він таки зібрав необхідну суму і таки купив рушницю. Проте на полюванні поклав її на ніс човна і поплив поміж очерету. І його омріяна й вистраждана рушниця шубовснула у воду! І годі було її там знайти. Чиновник від переживань захворів на лихоманку. Усі присутні посміялися над мисливцем-невдахою. А Гоголь замислився. Він вирішив написати твір, щоб, прочитавши його, усі пересмішники задумалися над сутністю життя «маленької людини», людини взагалі. Так народився задум «Шинелі». Спочатку письменник хотів назвати твір «Повість про чиновника, що крав шинелі», але потім зупинився на теперішній назві.

Сюжет твору простий, і він нагадує щойно згаданий анекдот. В одному з петербурзьких департаментів (повість входить до циклу «Петербурзьких повістей») працює «маленька людина» – бідний титулярний радник (чиновник дуже низького рангу) Акакій Акакійович Башмачкін. Письменник дає промовистий (на межі з гротесковим) портрет героя: «Низенький на зріст, трохи рябуватий,

трохи рудуватий, трохи навіть на вигляд підсліпуватий, з невеличкою лисиною на лобі, із зморшками по обидва боки щік, із кольором обличчя, як то кажуть, гемороїдальним... Що ж робити! Винен петербурзький клімат...»

Здається, М. Гоголь навмисно дібрав для цього «портрета» лише негативну лексику. Що він цим підкреслював? Своє презирство до Башмачкіна? Ні, і це зразу ж помітила тогочасна російська літературна критика: письменник привертає увагу читача, громадськості до проблем «маленької людини».

Башмачкін такий непомітний, непоказний, що його колеги ставилися до його появи, наче пролетіла «звичайна муха». Звернімо увагу на ключове в цій фразі слово «муха», «комаха». Зразу виникає асоціативний ряд: «І мухи не образить» або «Розчавить, мов муху». Це дуже плідний у світовій літературі прийом – порівняння людського життя з існуванням комах.

Однак ця доброта («він і мухи не образить») не заважає колегам ображати його самого, просто так, для розваги. А він усе те покірно терпів, але «коли занадто вже нестерпний був жарт... він, промовляв: “Облиште мене, навіщо ви мене кривдите?” І щось дивне було в словах і в голосі, яким їх проказувано».

ПРО «ПЕТЕРБУРЗЬКИЙ КЛІМАТ», АБО ОБРАЗ ПЕТЕРБУРГА ЯК ЧУЖОГО Й ВОРОЖОГО ДЛЯ ЛЮДИНИ ПРОСТОРУ

Що означає вислів Гоголя «винен петербурзький клімат»? З одного боку, Петербург як надзвичайно красиве місто захоплено називали «північною Пальмірою». З іншого боку, його зведено в абсолютно непридатній для життя болотяній місцевості, з постійними туманами та смертоносними паводками. Тож на його будівництво Росія витратила астрономічні кошти. Тогочасні письменники по-різному оцінюють Петербург. О. Пушкін часом Петербургом захоплювався: «Люблю тебе, дитя Петрове, / Люблю твій гордий, строгий взір, / Неви одіння гранітове / І хвиль її державний шир, / Твоїх чавунних ґрат узори, / Ночей задумливих твоїх / Безсяйний блиск, туман прозорий...» («Мідний вершник», переклад Максима Рильського). Геть протилежною була думка А. Міцкевича: «...Російської... столиці де начала? / Чом захотілось цій державі йти, / Залазити в болотяні кути, / Що їх вона в чухонців одібрала? / Земля тут не для житла, а для лоз / Розкинулась, шумлять сніги та сльоти, / У кліматі мінливі ці широти, / Як настрої деспота – жара й мороз. / Та цар собі сподобав трясовицю / Болотисту і наказав звести / Не місто людям, а собі сто-

лицю, / Явив свою могуть на всі світи» («Дзяди», переклад Дмитра Павличка).

Але на чій ж гроші зведена на болоті ця гранітно-золота розкіш російської столиці? Міцкевич відповів і на це запитання: «Щоб ці палати возвелись, / Падлючі слуги і царі-тирани / Пролляли сліз і крові океани; / Щоб камені звести для цих будов, / Скільки придумано таємних змов, / Скільки невинних вигнано, чи вбито, / Скільки зграбовано несамовито / Країв – щоб закупити все, що є – / В Парижах, в Лондонах – ну що там ціни! – / За кров Литви, за сльози України, / За злото Польщі – все добро сіє / Збудовано, возведено чертоги, / Вином шампанським вимито підлоги».

До якої з цих точок зору ближчий Гоголь? Вочевидь, що до другої, бо в усьому тексті повісті «Шинель» нема жодної згадки про красоти Петербурга. А ось про його непридатний для життя людини (передовсім – «маленької») петербурзький клімат читаємо постійно: і про жахливо холодну погоду, і про ще жахливішу атмосферу приниження людської гідності. Тож Микола Гоголь створив яскравий образ столиці Російської імперії як чужого й ворожого для людини простору.

Не можна сказати, що в цих «розвагах» брали участь усі без винятку, були поміж них і душі не зіпсовані. І тут гірко-іронічна манера оповіді Гоголя різко змінюється – на довершений, і навіть патетично-серйозний стиль, яким він описував битви козаків у «Тарасі Бульбі». Така зміна авторського тону відбувається, коли йдеться про людські честь і гідність, – коли Акакія Акакійовича Башмачкіна ображають. Тут М. Гоголь виявив високий гуманізм – співчуття до «маленької людини».

Башмачкін зовсім обносився – його шинель протерлася до дірок. І тоді виникає драматична ситуація: треба зробити неможливе – пошити нову шинель. А для бідного царського чиновника це все одно, що дістати рукою місяць. І відтоді оповідь скеровується на опис щонайменших деталей процесу підготовки до пошиття і пошиття шинелі (недаремно це слово винесено в заголовок твору і є ключовим). Варто зауважити, що в описі всіх дріб'язків: гусячих пер і гудзиків, ниток і сукна, хусток і чепчиків і т. д. – Гоголь не має рівних. Він робить це з невідомою «серйозною» іронією.

Нарешті чудо здійснилося – шинель пошито! Гоголь описує радість чиновника до такої міри детально, неначе хоче, щоб читач таки повірив, що пошиття шинелі може бути справою життя людини.

І тут трапляються події неприємні, але для Акакія Акакійовича Башмачкіна смертоносні – з нього зірвали шинель. Після принизливих поневірянь по приймальнях петербурзького начальства, не добившись справедливості чи навіть розуміння й співчуття, Акакій Акакійович... помер. Гоголь пише про це підкреслено спокійно, беземоційно. Проте це вдаваний спокій. Людина, яка не зробила іншим жодного зла, яка тільки наважувалася нагадати їм: «Я брат твій», – пішла з життя. Через що? Через те, що її пограбували, а влада не змогла та й просто не схотіла допомогти? Через те, що «значна особа» мала пустопорожню бесіду зі своїм приятелем і захотіла продемонструвати саме на беззахисно-безсловесному Башмачкіну, як вона вміє «керувати», як люди ніяковіють від самого лише її голосу?

Гоголь безмежно співчуває герою і тим самим різко засуджує петербурзьку бюрократичну машину, для якої людини немає – є лише чин. Він не може миритися з тим, що нікого не дивує, «як багато в людині нелюдськості, як багато приховано лютої грубості у витонченій, освіченій світськості».

Башмачкіна прямо охарактеризовано як «істоту, ніким не оборонену, нікому не дорожу, ні для кого не цікаву». І хто ж конкретно в цьому винен? Чи можна сказати, що в його незахищеності винен державний устрій Російської імперії? Звісно, можна. А може, у цьому винні бездушність і черствість людей, які його оточували? Так, винне й оточення.

Але можна дорікнути й самому Акакію Акакійовичу, бо він жодного разу не постояв за себе, жодного разу не спробував вийти за те коло, яке сам для себе окреслив (пропонувало ж йому керівництво більш творчу роботу, ніж просте переписування паперів)?

Хай там як, а людина померла, і це трагедія. І Гоголь – майстер як реалістичної, так і романтичної оповіді – докорінно змінює художню систему твору.

Засуджуючи черствість та бездушність і колег Башмачкіна, які над ним знущалися, і «поважної особи», яка насправді виявилася аморальним нікчемним боягузом, автор використовує засоби реалізму. Це внутрішня логіка розвитку образів, точний опис умов життя персонажів тощо. Але після смерті Акакія

Акакійовича, коли треба карати мерзотників, а реальне життя, зображене в повісті, підстав для надії на краще не дає, автор переходить до засобів романтизму, про що попереджає читача: «сумна історія наша несподівано набуває фантастичного закінчення!» Акакій Акакійович стає привидом – після смерті він піднявся на недоступну для нього раніше висоту – і зриває шинель зі значної особи! І тут сміх Гоголя залунав гротесково: «У поліції було видано наказ спіймати мерця хоч би що, живого чи мертвого».

ШИНЕЛЬ

У департаменті... служив один чиновник, чиновник не можу сказати, щоб дуже визначний, низенький на зріст, трохи рябуватий, трохи рудуватий, трохи навіть на вигляд підсліпуватий, з невеличкою лисиною на лобі, із зморшками по обидва боки щік, із кольором обличчя, як то кажуть, гемороїдальним... Що ж робити! Винен петербурзький клімат. Коли ж говорити про чин (бо в нас найперше треба оголосити чин), то він був тим, кого називають довічний титулярний радник, з якого, відома річ, наглузувалися та накепкувалися вволю різні письменники, що мають похвальний звичай налягати на тих, хто не може кусатися. На прізвище чиновник був Башмачкін. Уже з самого імені видно, що воно колись пішло від башмака; та коли, в який час і яким способом пішло воно від башмака, нічого про це не відомо. І батько, і дід, і навіть шурин, і чисто всі Башмачкіни ходили в чоботях, підбиваючи тільки разів зо три на рік нові підметки. Ім'я йому було Акакій Акакійович. Можливо, читачеві воно здається трохи дивним та вишуканим, але можна запевнити, що його жодним чином не шукали, а що самі собою уклалися такі обставини, що ніяк не можна було дати іншого імені, і це сталося саме ось як: народився Акакій Акакійович проти ночі, якщо тільки не зраджує пам'ять, під 23 березня. Покійниця матінка, чиновниця і дуже добра жінка, налагодилась, як годиться, охрестити дитину. Породіллі дали на вибір одне з трьох, яке вона хоче вибрати: Мокія, Сосія, чи назвати дитину в ім'я мученика Хоздазата. «Ну, я вже бачу, – сказала стара, – що, видно, така його доля. Коли вже так, нехай краще зватиметься, як батько його. Батько був Акакій, то нехай і син буде Акакій». Таким ото чином і пішло Акакій Акакійович. Дитину охрестили; причому вона заплакала й так скривилася, немов передчувала, що буде титулярним радником. Отже, ось яким чином сталося все це. Ми навели все це для того, щоб читач міг сам бачити, що все, що трапилося, було цілком неминуче, і іншим ім'ям назвати було аж ніяк неможливо. Коли і в який час він вступив до департаменту і хто призначив його, цього ніхто не міг пригадати. В департаменті не виказували до нього ніякої пошани. Сторожі не тільки не вставали з місць, коли він проходив, але навіть і не дивились на нього, немов через приймальню пролетіла звичайна муха. Начальники поводитися з ним якимось холодно-деспотично. Який-небудь помічник столоначальника просто тикав йому під ніс папери, не сказавши навіть: «Перепишіть», чи там: «Ось цікава, нічога не справа», чи що-небудь таке приємне, як заведено в добропристойних службах. І він брав, глянувши тільки на папір, не дивлячись, хто йому поклав і чи мав на те право. Він брав і одразу ж прилаштувався писати його. Молоді чиновники підсміювалися й глузували з нього, скільки ставало канцелярської

дотепності, розказували тут же при ньому всякі вигадані про нього історії, про його хазяйку, сімдесятилітню бабу, говорили, що вона б'є його, допитувались, коли буде їхнє весілля, сипали на голову йому папірці, називаючи це снігом. Та жодним словом не обзивався на це Акакій Акакійович, начебто нікого і не було перед ним; це не мало навіть впливу на роботу його: серед усіх цих докук не робив він жодної помилки в письмі. Тільки коли занадто вже нестерпний був жарт, коли штовхали його під руку, заважаючи робити своє діло, він промовляв:

▲ Франческа Ярбусова. Акакій Акакійович і літери

«Облиште мене, навіщо ви мене кривдите?» І щось дивне було в словах і в голосі, яким їх проказувано. В ньому чулося щось таке, схильне до жалю, що один молодий чоловік, недавно призначений, який за прикладом інших дозволив було собі посміятися з нього, раптом зупинився, немовби вражений, і відтоді ніби все змінилося перед ним і набрало іншого вигляду. Якась неприродна сила відштовхнула його від товаришів, з якими він познайомився, вважаючи їх за пристойних світських людей. І довго потім серед найвеселіших хвилин уявлявся йому низенький чиновник з лисинкою на лобі, з своїми вражаючими

словами: «Облиште мене, навіщо ви мене кривдите?» – і в цих вражаючих словах бриніли інші слова: «Я брат твій». І закривався рукою бідолашний молодий чоловік, і багато разів здригався він потім на віку своїм, бачачи, як багато в людині нелюдськості, як багато приховано лотої грубості у витонченій, освіченій світськості, і, Боже! – навіть у тій людині, яку світ визнає за благородну й чесну...

Навряд чи де можна було знайти людину, що так жила б у своїй посаді. Мало сказати: він служив ревно, – ні, він служив з любов'ю. Так, у цьому переписуванні йому вживався якийсь свій розмаїтий і приємний світ. Насолода відбивалась на обличчі його; деякі літери у нього були фаворити, до яких коли він добирався, то був сам не свій: і підсміювався, і підморгував, і допомагав губами, так що в обличчі його, здавалося, можна було прочитати кожну літеру, яку виводило перо його. Коли б відповідно до його старанності давали йому нагороди, він би, на диво собі, може, навіть потрапив би у статські радники; але вислужив він, як висловлювалися дотепники, його товариші, пряжку в петлицю та нажив геморої у сідницю. А втім, не можна сказати, щоб не було до нього ніякої уваги. Один директор, будучи доброю людиною і бажаючи нагородити його за довголітню службу, наказав дати йому що-небудь значніше, ніж звичайне переписування; саме з закінченої вже справи звелено було йому скласти якогось листа до другої урядової установи; робота полягала тільки в тому, щоб переіменити заголовний титул та замінити подекуди дієслова першої особи на третю. Це завдало йому стільки роботи, що він геть упрів, тер лоба і, нарешті, сказав: «Ні, краще дайте я перепису що-небудь». Відтоді й залишено його назавжди переписувати. Поза цим переписуванням, здавалося, для нього нічого не існувало. Він не думав зовсім про свій одяг: віцмундир у нього був не зелений, а якогось рудувато-

борошняного кольору. Комірчик на ньому був вузький, низенький, так що шия його, хоч була й не довга, поверх цього комірчика здавалася надзвичайно довгою, немов у тих гіпсових кошенят, які мотають головами, що їх носять на головах цілими десятками російські іноземці. І завжди що-небудь та прилипало до його відмундира: чи сінця вітих, чи яка-небудь ниточка, до того ж він мав особливу вправність, ходячи вулицею, нагодитися під вікно саме тоді, коли з нього викидали всяку погань, і тому раз у раз ніс на своєму кашкеті лущиння з кавунів і динь та інший непотріб. Ні разу за життя не звернув він уваги на те, що діється й відбувається кожного дня на вулиці, на що, як відомо, завжди подивиться його ж таки брат, молодий чиновник, який так далеко заходить проникливістю жвавого свого погляду, що запримітить навіть, у кого на тому боці тротуару відпоролась внизу панталонів штрипка, – що викликає завжди лукаву посмішку на обличчі його.

Та Акакій Акакійович коли й дивився на щось, то бачив на всьому свої чисті, виписані рівним почерком рядки, і тільки хіба коли, не знати звідки взявшись, коняча морда клалася йому на плече і надимала ніздрями вітер у щоку, тільки тоді помічав він, що він не на середині рядка, а скоріше на середині вулиці. Приходячи додому, він сідав одразу ж до столу, сьорбав нашвидку свої щі, їв шматок яловичини з цибулею, геть не помічаючи їх смаку, їв усе це з мухами і з усім, що б не послав Бог на ту пору. Помітивши, що шлунок починав обдиматися, вставав з-за столу, виймав баночку з чорнилом і переписував папери, принесені додому. Коли ж їх не траплялось, він списував навмисне, ради власної втіхи, копію для себе, особливо якщо папір був визначний не так красою стилю, як адресуванням до якоїсь нової або поважної особи...

Є в Петербурзі сильний ворог усіх тих, хто дістає чотириста карбованців на рік платні чи близько того. Ворог цей не хто інший, як наш північний мороз, хоч і кажуть, проте, що він дуже корисний для здоров'я. О дев'ятій годині ранку, саме в той час, коли вулиці вкривають чиновники, простуючи до департаменту, починає він давати таких сильних і колючих щиглів без розбору по всіх носсах, що бідолашні чиновники зовсім не знають, куди й подіти їх. В той час, коли навіть у тих, що посідають високі посади, болить від морозу лоб і слюзи виступають з очей, бідні титулярні радники іноді бувають геть беззахисні. Увесь порятунок полягає в тому, щоб у блаженській шинельчині перебігти якомога швидше п'ять чи шість вулиць і потім натупатись добре ногами в швейцарській, поки не відтануть таким чином усі замерзлі дорогою здібності і обдаровання для справляння служби. Акакій Акакійович з якогось часу почав відчувати, що його якимось особливо дошкульно стало припікати в спину і плече, хоч він і старався перебігти якомога швидше законну відстань. Він подумав, нарешті, чи не криється яких гріхів у його шинелі. Роздивившись її гарненько в себе дома, він побачив, що в двох чи трьох місцях, саме на спині та на плечах, вона стала ну геть як серп'янка: сукно так уже витерлось, що світилося, і підкладка розлізлась. Треба знати, що шинель Акакія Акакійовича теж правила за об'єкт глузувань чиновникам; у неї відбирали навіть шляхетне ім'я шинелі і називали її капотом. Та й справді, вона мала якусь дивну будову: комір її зменшувався щороку дедалі більше, бо йшов на доточування інших частин. Доточування не свідчило про вправність кравця і виходило справді мішкувато й негарно. Побачивши, в чому річ, Акакій Акакійович вирішив, що шинель треба буде віднести до Петровича, кравця, що мешкав десь на четвертому поверсі по чорних сходах і, хоч був

сліпий на одне око і мав ряботиння по всьому обличчю, досить уміло латав чиновницькі та всякі інші панталони й фраки, розуміється, коли бував у тверезому стані і не плекав у голові якого-небудь іншого наміру.

Петрович сказав Акакію Акакійовичу, що його блаженську шинель полагодити ніяк не можна, треба справляти нову. При цих словах у Акакія Акакійовича потемніло в очах.

Отут і побачив Акакій Акакійович, що без нової шинелі не можна обійтись, і зовсім занепав духом. Та як же, справді, за що, за які гроші її справити? Звісно, можна було б трохи покластися на майбутню нагороду до свят, та ці гроші давно вже призначені й розподілені наперед. Треба було справити нові панталони, заплатити шевцеві давній борг за зроблені нові пришиви до старих халяв та слід було замовити швачці три сорочки і зо дві штуки тієї білизни, що її непристойно називати в друкованім слові: одно слово, всі гроші зовсім мали розійтись, і якби навіть директор був такий милостивий, що, замість сорока карбованців нагороди, приділив би сорок п'ять чи п'ятдесят, то все ж залишиться така дрібниця, що в шинельному капіталі буде краплиною в морі. Хоча, звісно, він знав, що в Петровича була примха загнути раптом чорт знає яку непомірну ціну, так що вже, бувало, сама жінка не могла здержатись, щоб не скрикнути: «Що ти, з глузду з'їхав, дурню отакий! Іншим разом ні за що візьме роботу, а оце надало йому загнути таку ціну, що й сам її не варт». Хоча, звісно, він знав, що Петрович і за вісімдесят карбованців візьметься пошити; та все ж звідки узяти ці вісімдесят карбованців? Половину ще можна б знайти: половина знайшлася б; може, навіть трохи й більше; та де взяти другу половину?.. Але спершу читачеві треба знати, де взялася перша половина. Акакій Акакійович має звичку з кожного витрачуваного карбованця відкладати по шажку в невеличку скриньку, замкнену на ключ, з прорізаною зверху дірочкою, щоб кидати туди гроші. Наприкінці кожного півріччя він ревізував заощаджену мідну суму й обмінював її на дрібне срібло. Так робив він з давніх-давен, і таким способом за кілька років зібралось грошей більше, ніж сорок карбованців. Отже, половина була в руках; та де ж узяти другу половину? Де взяти ще сорок карбованців? Акакій Акакійович думав-думав і вирішив, що треба буде зменшити заведені витрати хоча б принаймні протягом одного року: вивести з ужитку чай вечорами, не світити вечорами свічки, а як треба буде що робити, іти в кімнату хазяйки й працювати при її свічці; ходячи вулицею, ступати якомога легше і обережніше по камінню й плитах, мало не навшпиньках, щоб таким чином не стерти скорочасно підметок; якомога рідше віддавати пралі білизну, а щоб не заношувалась, то кожного разу, приходячи додому, скидати її й залишатися в самому тільки демікотоновому халаті, дуже давньому і милуваному навіть самим часом. Треба сказати правду, що спочатку йому було трохи важко зникати до таких обмежень, та потім якось воно звиклося і пішло на лад; він зовсім привчився навіть голодувати вечорами; та зате він живився духовно, носячи в думках своїх вічну ідею майбутньої шинелі. З того часу неначе саме існування його стало якимось повнішим, ніби він одружився, неначе якась інша людина присутня була з ним, неначе він був не сам, а якась приємна подруга життя згодилася з ним проминати разом життєву путь, – і подруга ця була не хто інша, як та ж шинель на товстій ваті, на міцній підкладці, що її й не зносити. Він став якийсь жвавіший, навіть твердіший характером, як людина, що вже визначила й поставила собі мету. З обличчя і з вчин-

Савва Бродський.
Нова шинель

Відображення Акакія Акакійовича у дзеркалі (якого немає у Гоголя) – уособлення його мрій. Однак спотворена дзеркальною крайкою жалюгідна фігура засвідчує примарність ілюзій

ків його зникли самі по собі сумнів, вагання, словом – усі нерішучі й непевні риси. Вогонь часом з'являвся в очах його, в голові навіть виникали найсміливіші й найзухваліші думки: а чи не покласти, справді, куницю на комір? Роздумування про це мало не призвело його до неухважності. Одного разу, переписуючи папір, він навіть мало не зробив помилки, так що майже вголос крикнув: «Ух!» – і перехрестився. Протягом кожного місяця він хоч один раз навідувався до Петровича, щоб поговорити про шинель: де краще купити сукна, і якого на колір, і в яку ціну, і хоч трохи заклопотаний, та завжди задоволений повертався додому, розмислюючи, що прийде ж, нарешті, час, коли все це купиться і шинель буде пошита. Діло пішло навіть швидше, ніж він сподівався. Наперекір усім сподіванням, директор призначив Акакію Акакійовичу не сорок і не сорок п'ять, а цілих шістдесят карбованців: чи передчував він, що Акакію Акакійовичу потрібна шинель, чи само собою воно так склалось, та тільки в нього через це виявилось зайвих двадцять карбованців. Це прискорило хід діла. Ще яких-небудь два-три місяці невеликого голодування – і в Акакія Акакійовича набралось справді близько вісімдесяти карбованців. Серце його, загалом дуже спокійне, почало битися. Першого ж дня він вирушив разом з Петровичем по крамниціях. Купили сукна дуже гарного – і не диво, бо про це думали ще за півроку раніше, і не було того місяця, щоб не заходили до крамниць примірятися до цін; зате сам Петрович сказав, що кращого сукна й не буває. На підкладку вибрали колєнкуру, але такого добротного та міцного, що він, як говорив Петрович, був ще кращий за шовк і навіть на вигляд показніший і глянцевітійший. Куницю не купили, бо вона була справді дорога, а замість неї вибрали кішку, найкращу, яка тільки знайшлася в крамниці, кішку, яка здаля могла завжди видатись за куницю. Петрович порався з шинеллю тільки два тижні, бо чимало було стебнування, а то вона була б готова раніш. За роботу Петрович узяв дванадцять карбованців – менше ніяк не можна було: геть-чисто все було шито на шовку, подвійним дрібним швом, і по кожному шву Петрович потім проходив власними зубами, витискуючи ними всякі фігури. Це було... трудно сказати, в який саме день, та, мабуть, в найурочистіший день у житті Акакія Акакійовича, коли Петрович приніс нарешті шинель. Він приніс її вранці, перед тою самою годиною, коли треба було йти до департаменту. Ніколи б іншим часом не припала так до речі шинель, бо вже починалися досить міцні морози і, здавалося, мали ще збільшитись. Петрович з'явився з шинеллю, як і належить пристойному кравцеві. На обличчі його з'явився вираз такий значущий, якого Акакій Акакійович ніколи ще не бачив. Здавалося, він відчув повною мірою, що зробив неабияке діло і що враз показав у собі безодню, яка розділяє кравців, що пришивають тільки підкладки та

перешивають, від тих, що шиють нове. Він вийняв шинель з носової хустки, в якій приніс її; хустка була тільки що від пралі; він уже потім згорнув її і поклав до кишені для вжитку. Вийнявши шинель, він дуже гордо поглянув і, тримаючи в обох руках, накинув дуже вправно на плечі Акакію Акакійовичу; потім потяг і обсмикнув її ззаду рукою донизу; далі драпірував нею Акакія Акакійовича трохи нарозхрист. Акакій Акакійович, як людина літня, хотів спробувати в рукава; Петрович допоміг надіти і в рукава, – вийшло, що і в рукава було добре. Одно слово, виявилось, що шинель була зовсім і якраз до міри. Петрович не пропустив нагоди сказати, що він так тільки, тому що живе без вивіски на невеликій вулиці і до того ж давно знає Акакія Акакійовича, тому взяв так дешево; а на Невському проспекті з нього взяли б за саму тільки роботу сімдесят п'ять карбованців. Акакій Акакійович про це не хотів розводитися з Петровичем, та й боявся всяких великих сум, якими Петрович так любив напускати туману. Він розплатився з ним, подякував і вийшов одразу ж у новій шинелі до департаменту. Петрович пішов слідом за ним і, залишаючись на вулиці, довго ще дивився здаля на шинель і потім пішов навмисне вбік, щоб, обійшовши кривим провулком, забігти знову на вулицю й подивитися ще раз на свою шинель з другого боку, тобто просто спереду. Тим часом Акакій Акакійович ішов у найсвятковішому настрої всіх почувань. Він відчував кожну мить хвилини, що на плечах у нього нова шинель, і кілька разів навіть усміхнувся від внутрішнього задоволення. Та й справді, дві вигоди: одне те, що тепло, і друге, що гарно. Дороги він не примітив зовсім і опинився враз у департаменті; в швейцарській він скинув шинель, обдивився її навкруги і доручив під особливий нагляд швейцарові. Невідомо, яким способом у департаменті враз всі дізналися, що в Акакія Акакійовича нова шинель і що капота уже більше немає. Всі тієї ж хвилини вибігли у швейцарську дивитися нову шинель Акакія Акакійовича. Стали поздоровляти його, вітати, так що той спершу тільки усміхався, а потім стало йому навіть соромно. Коли ж усі, приступивши до нього, почали говорити, що треба сприснути нову шинель і що принаймні він повинен запросити їх на вечірку, Акакій Акакійович оторопів зовсім, не знав, що йому робити, що його відповідати і як відмогтися. Він уже хвилин через декілька, увесь зачервонівшись, почав було запевняти досить простодушню, що це зовсім не нова шинель, що це так собі, що це стара шинель. Нарешті один із чиновників, якийсь навіть помічник столоначальника, мабуть, для того, щоб показати, що він зовсім не гордовитий і знається навіть з нижчими за себе, сказав: «Так тому й бути, я замість Акакія Акакійовича справляю вечірку і прошу до мене сьогодні на чай: я ж, як на те, сьогодні іменинник». Чиновники, натурально, тут же й поздоровили помічника столоначальника і охоче пристали на запросини. Акакій Акакійович став було відмагатися, та всі почали говорити, що нечемно, що просто стид і сором, і він уже не міг відмовитися. А втім, йому потім стало приємно, коли згадав, що він матиме через те нагоду пройтися навіть увечері в новій шинелі. Весь цей день був для Акакія Акакійовича справді найбільшим урочистим святом. Він повернувся додому в найщасливішому настрої, скинув шинель і почепив її обережно на стіні, намилиувавшись ще раз сукном та підкладкою, і потім навмисне вийняв, для порівняння, колишній капот свій, що зовсім розлізся. Він поглянув на нього і сам аж засміявся: така була велика різниця! І довго ще потім за обідом він усе всміхався, як тільки пригадував собі, в якому стані був його капот. Пообідав він весело і після обіду вже нічого не писав, а так трошки посибаритствував на

постелі, поки не стемніло. Потім, не відкладаючи задуманого, одягся, надів на плечі шинель і вийшов на вулицю.

На вечірці, хоча чиновники зустріли його привітно, Акакій Акакійович не знав, як йому бути, куди себе подіти. Йому стало нудно, він хотів піти, але його не відпускали. Тоді він потихеньку вийшов з кімнати і рушив додому. Була дванадцята година ночі. Акакій Акакійович ішов у веселому настрої. Людей ставало все менше. На майдані його перестріли двоє людей, які відібрали у нього шинель. Акакій Акакійович кинувся за допомогою до будочника, але той сказав, що не бачив, як грабували чиновника і думав, що то з ним розмовляють його приятелі. Хай краще завтра Акакій Акакійович піде до наглядача, і той розшукає тих, хто взяв шинель.

Раненько-вранці пішов він до поліцейського; але сказали, що спить; він прийшов о десятій – сказали знову: спить; він прийшов об одинадцятій годині – сказали: та нема поліцейського вдома; він в обідню пору – та писарі в передпокої ніяк не хотіли пустити його і хотіли неодмінно знати, за яким він ділом, і яка його потреба привела, і що таке сталося. Отож, нарешті, Акакій Акакійович вперше в житті захотів показати характер і сказав навідріз, що йому треба персонально бачити самого поліцейського, що вони не сміють його не допустити і що він прийшов з департаменту за казенним ділом, а що ось як він на них поскаржиться, то вже тоді вони знатимуть. Проти цього писарі не посміли нічого сказати, і один з них пішов викликати поліцейського. Поліцейський якимось дуже дивно сприйняв розповідь про пограбування шинелі. Замість того, щоб звернути увагу на головний пункт справи, він почав розпитувати в Акакія Акакійовича: та чого він так пізно повертався, та чи не заходив він і чи не був у якомусь непорядному домі, отож Акакій Акакійович засоромився зовсім і вийшов од нього, сам не певний, чи набере належного ходу справа про шинель, чи ні. Весь цей день він не був у департаменті (єдиний випадок у його житті). На другий день прийшов він весь блідий і в старому капоті своєму, що став іще нужденніший. Розповідь про грабіж шинелі, хоч і знайшлися такі чиновники, що не проминули навіть і тут посміятися з Акакія Акакійовича, проте багатьох зворушила. Вирішили одразу ж зробити для нього складчину, але зібрали чисту дрібницю, бо чиновники і так уже дуже витратились, підписавшись на директорський портрет і на одну якусь книгу, на пропозицію начальника відділу, що був приятель її авторові, – отже, сума зібралася нікчемна. Один якийсь, зворушений жалістю, надумався принаймні допомогти Акакієві Акакійовичу доброю порадкою, сказавши, щоб він пішов не до квартального, бо, хоч і може трапитись, що квартальний, бажаючи заслужити похвалу начальства, знайде якимсь чином шинель, все ж шинель залишиться в поліції, коли він не подасть законних доказів, що вона належить йому; а найкраще, щоб він звернувся до одної *значної особи*, що *значна особа*, списавшись з ким треба, може примусити, щоб швидше пішла справа. Нічого не поробиш, Акакій Акакійович наважився йти до *значної особи*. Яка саме і в чому полягала посада *значної особи*, це й досі річ не відома. Треба знати, що *одна значна особа* недавно стала значною особою, а доти була незначною особою. А втім, посада його тепер не вважалася значною, як порівняти з іншими, іще значнішими. Але завжди знайдеться таке коло людей, що для них незначне на погляд інших є вже значне. А втім, він намагався збільшити значущість багатьма іншими способами, а саме: завів, щоб нижчі чиновники зустрічали його ще на сходах, коли він приходив на посаду; щоб до нього просто

з'явитися ніхто не смів, а щоб відбувалось усе порядком найсуворішим: колезький реєстратор доповів би губернському секретареві, губернський секретар – титулярному, чи якому випадало іншому, і щоб уже таким чином доходила справа до нього. Так воно вже на святій Русі все заражене наслідуванням, кожне передражнює й корчить свого начальника. Кажуть навіть, якийсь титулярний радник, коли призначили його за правителя якоїсь окремої невеличкої канцелярії, зараз же одгородив собі окрему кімнату, назвавши її «кімнатою присутствія», і поставив біля дверей якихось капельдинерів з червоними комірами, в галунах, що бралися за ручку дверей і відчиняли їх кожному, хто входив, хоч в «кімнату присутствія» насилу міг уміститися звичайний письмовий стіл. Прийоми і звичаї *значної особи* були солідні й величні, але не надто складні. Головною підвалиною його системи була суворість. «Суворість, суворість і – суворість», – говорив він зазвичай і при останньому слові пильно дивився в обличчя тому, до кого говорив. Хоча, зрештою, для цього й не було жодної причини, бо той десяток чиновників, що становили весь урядовий механізм канцелярії, і без того перебував у належнім страху: побачивши його здаля, полишав усі справи й дожидався, стоячи навияжку, поки начальник пройде через кімнату. Звичайна розмова його з нижчими відзначалася суворістю і складалася майже з трьох фраз: «Як ви смієте? Чи знаєте, з ким говорите? Чи розумієте ви, хто стоїть перед вами?» А втім, він був душею незла людина, добра з товаришами, послужлива; але генеральський чин геть збив його з пантелику. Діставши генеральський чин, він якось сплутався, збився з пуття і зовсім не знав, як йому бути. Коли йому випадало бути з рівними собі, він був іще людиною як слід, людиною дуже порядною, з багатьох поглядів навіть не дурною людиною; та як тільки траплялося йому бути в товаристві, де були люди хоч на один чин нижчі проти нього, там він був просто хоч викинь: мовчав, і становище його викликало жаль ще й тому, що навіть і сам він почував, що міг би провести час незрівнянно краще. В очах його часом світилося сильне бажання пристати до якоїсь цікавої розмови та гуртка, але його спиняла думка: чи не буде це занадто вже з його боку, чи не буде фамільярно, і чи не зменшить він тим свого значення? І внаслідок таких міркувань він залишався постійно вже в однаковому мовчазному стані, вимовляючи тільки зрідка якісь односкладні звуки, і набув таким чином титулу найнудотнішої людини. До такої ото *значної особи* з'явився наш Акакій Акакійович, і з'явився в час найнесприятливіший, вельми недоречно для себе, хоча, зрештою, доречно для значної особи. Значна особа перебувала у своєму кабінеті і дуже-дуже весело розговорила з одним недавно прибулим давнім знайомим і товаришем дитинства, що з ним кілька років не бачився. В цей час доповіли йому, що прийшов якийсь Башмачкін. Він спитав уривчасто: «Хто такий?». Йому відповіли: «Якийсь чиновник». – «А! Може почекати, зараз не час», – сказала значна людина. Тут треба сказати, що значна людина добряче приборхнула: в нього був час, вони давно вже з приятелем пережовували все чисто і давно вже перекладали розмову дуже довгими мовчанками, легенько тільки поплескуючи один одного по стегну і приказуючи: «Так ото, Іване Абрамовичу!» – «Отак, Степане Варламовичу!» Та при всьому тому все ж звелів він чиновникові почекати, щоб показати приятелеві, людині, що давно не служила й засиділася вдома у селі, скільки часу чиновники чекають у нього в передпокої. Нарешті, наговорившись, а ще більше намовчавшись досхочу та викуривши цигарку в дуже зручних кріслах з відкидними спинками, він нарешті начебто враз згадавши,

сказав секретареві, що спинився біля дверей з паперами для доповіді: ага, там же стоїть, здається, чиновник; скажіть йому, що він може зайти». Побачивши покірливий вигляд Акакія Акакійовича та його старенький віцмундир, він обернувся до нього і зненацька сказав: «Чого вам треба?» – голосом уривчастим і твердим, якого він навмисне вчився заздалегідь у себе в кімнаті, на самоті і перед дзеркалом, ще за тиждень до того, як дістав теперішню свою посаду і генеральський чин. Акакій Акакійович уже наперед відчув належний страх, трохи зніяковів і, як умів, скільки могла дозволити йому спроможність висловлюватися, вимовив, додаючи навіть частіше, ніж іншим разом, частки «той», що була, мовляв, шинель зовсім нова і тепер пограбований нелюдським способом, що він звертається до нього, аби він заступництвом своїм як-небудь, той, списався б з паном обер-поліцмейстером чи з ким іншим і розшукав шинель. Генералові, не знати чому, видалася така поведінка панібратською. «Що ж ви, шановний пане, – провадив він уривчасто, – не знаєте порядку? Куди ви зайшли? Не знаєте, як ведуться справи? Про це ви б повинні були спершу подати прохання до канцелярії; воно пішло б до столоначальника, до начальника відділу, потім передали б його секретареві, а секретар приставив би його вже до мене...»

– Але ж, ваше превосходительство, – сказав Акакій Акакійович, намагаючись зібрати всю невеличку жменю духу, що тільки була в ньому, і почувачи разом з тим, що він упрів страшенно, – я, ваше превосходительство, насмілюся утруднити тому, що секретарі, той... ненадійний народ...

– Що, що, що? – сказав *значна особа*. – Звідки ви набрались такого духу? Звідки ви думок таких набрались? Що це за буйство таке повелося поміж молодими людьми проти начальників та вищих!

Значна особа, здавалося, не помітив, що Акакієві Акакійовичу переступило вже за п'ятдесят років. Виходить, якби він і міг назватися молодою людиною, то хіба тільки відносно, тобто відносно до того, кому вже було сімдесят років.

– Чи знаєте ви, кому ви це кажете? Чи розумієте ви, хто стоїть перед вами? Чи розумієте ви це? Я вас питаю.

Тут він тупнув ногою, підвищивши голос до такої сильної ноти, що навіть і не Акакієві Акакійовичу зробилося б страшно. Акакій Акакійович так і змертвів, заточився, затрусився всім тілом і ніяк не міг устояти: якби не підбігли тут же сторожі підтримати його, він би звалився на підлогу; його винесли майже непритомного. А *значна особа*, втішена тим, що ефект перевищив навіть його сподівання, і дуже сп'янілий від думки, що слово його може довести людину до непритомності, скося поглянув на приятеля, щоб побачити, як він на це дивиться, і не без втіхи спостеріг, що приятель перебував у найнепевнішому стані і починав навіть і сам відчувати страх.

Як зійшов із сходів, як вийшов на вулицю, нічого вже цього не пам'ятав Акакій Акакійович. Він не відчував ні рук, ні ніг. За весь вік його ще так сильно не шпетив генерал, та ще й чужий. Він ішов по хуртовині, що свистіла у вулицях, роззявивши рота, збиваючись з тротуарів; вітер, петербурзьким звичаєм, віяв на нього з усіх чотирьох боків, з усіх провулків. Вмить надуло йому в горло жабу, і добився він додому, вже неспроможний сказати жодного слова; весь розпух і зліг у постіль. Таку силу має часом належне розп'якання! Наступного ж дня відкрилася в нього сильна лихоманка. Завдяки великодушній підмозі петербурзького клімату хвороба пішла швидше, ніж можна було сподіватися, і коли прийшов лікар, то він, помацавши пульс, ні до чого не додумався, як тільки

прописати припарку, але лише для того, щоб хворий не залишився без добродічної допомоги медицини; а втім, тут же оповістив йому за півтори доби неминучий капут. Після чого звернувся до хазяйки і сказав: «А ви, матінко, і часу марно не гайте, замовте йому одразу ж соснову труну, бо дубова буде для нього дорога». Чи чув Акакій Акакійович ці вимовлені фатальні для нього слова, а коли і чув, то чи вразили вони його тяжко, чи пошкодував він за безталанним життям своїм, – нічого про це невідомо, бо він перебував увесь час у маренні та в лихоманці. Видива, одне за одне дивовижніші, ввижались йому безперестанку: то він бачив Петровича і замовляв йому пошити шинель з якимись пастками на злодіїв, що привиджувалися йому постійно під ліжком, і він щохвилини кликав хазяйку витягти в нього одного злодія навіть з-під ковдри; то запитував, чого це висить перед ним старий капот його, коли в нього є нова шинель; то здавалося йому, що він стоїть перед генералом, вислуховуючи належну нагінку, і промовляє: «Винен, ваше превосходительство!» – то, нарешті, навіть лихословив, викрикуючи найжахливіші слова, аж стара хазяйка навіть хрестилася, зроду не чувши від нього нічого такого, тим більше, що слова ці вимовлялися безпосередньо за словом «ваше превосходительство». Далі він верз цілковиту нісенітницю, так що нічого не можна було зрозуміти; можна було тільки бачити, що безладні слова й думки обертались постійно навколо тієї ж самої шинелі. Нарешті бідолашний Акакій Акакійович помер. Ні кімнати, ні речей його не опечатували, бо, по-перше, не було спадкоємців, а по-друге, залишилось дуже небагато спадщини, а саме: пучок гусячих пер, стосик білого казенного паперу, три пари шкарпеток, два чи три ґудзики, що відірвалися від панталонів, і відомий уже читачеві капот. Кому все воно дісталось, Бог відає: цим, признатися, навіть не цікавився розповідач цієї повісті. Акакія Акакійовича одвезли й поховали. І Петербург зостався без Акакія Акакійовича, наче в ньому його ніколи й не було. Зникла і сховалась істота, ніким не оборонена, нікому не дорога, ні для кого не цікава, що навіть не привернула до себе уваги і природодослідника, який не промине настромити на шпильку звичайну муху і роздивитись її в мікроскоп; істота, що витерплювала покірно канцелярські глузування і без будь-якої надзвичайної причини лягла в домовину та для якої все ж, хоч перед самим кінцем життя, промайнув світлий гість в образі шинелі, що оживив на мить злиденне життя, і на яку отак потім нестерпно звалилося нещастя, як звалювалося воно на голови володарів світу цього!.. Через кілька днів після його смерті послано було до нього на квартиру з департаменту сторожа з наказом негайно з'явитися:

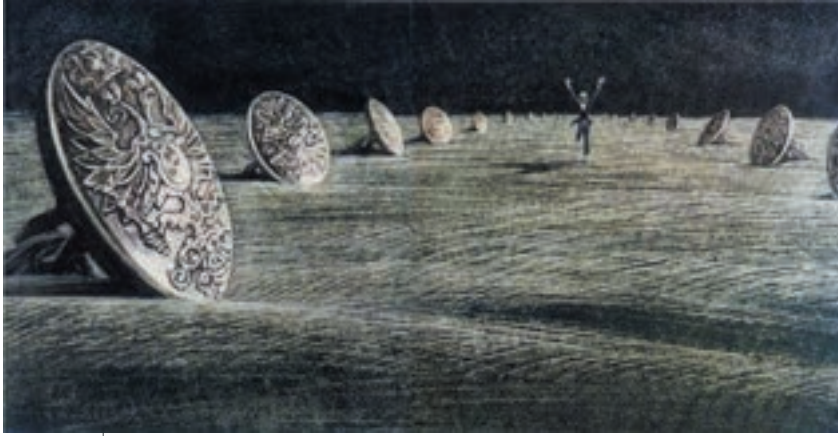

◀ Савва Бродський. У холодних просторах Петербурга

Небо – пола шинелі, крижаний, геометрично правильний міський пейзаж – і самотня маленька людина, загублена у ворожому просторі.

начальство, мовляв, кличе; але сторож мусив повернутися ні з чим, доповівши, що не може вже прийти, і на запитання: «З якої причини?» – відповів словами: «Та так, він уже помер; три дні як поховали». Отак довідалися в департаменті про смерть Акакія Акакійовича, і наступного дня на його місці сидів інший чиновник, значно вищий на зріст, що виписував літери не таким рівним почерком, а куди похиліше й косіше.

Та хто міг би уявити, що це ще не все про Акакія Акакійовича, що судилося йому кілька днів прожити гучно по своїй смерті, ніби в нагороду за життя, ніким не зауважене. Але так трапилось, і сумна історія наша несподівано набуває фантастичного закінчення. По Петербургу раптом пішли чутки, що біля Калинкиного мосту і далеко подалі став появлятися ночами мрець в образі чиновника, що шукає якусь украдену шинель і, під приводом украденої шинелі, здирає з усіх плечей, незважаючи ні на чин, ні на звання, всякі шинелі: на котях, на бобрах, на ваті, єнотові, лисячі, ведмежі шуби – одно слово, всілякі хутра й шкури, що їх тільки вигадали люди, аби прикрити власну. Один з департаментських чиновників на власні очі бачив мерця і впізнав у ньому одразу Акакія Акакійовича; але це нагнало на нього такого страху, що він кинувся бігти скільки сили й через те не міг гаразд роздивитись, а бачив тільки, як той здаля посварився на нього пальцем. Звідусіль надходили безперестанку скарги, що спини й плечі, нехай би вже тільки титулярних, а то й таємних радників, зазнають справжньої застуди з причини частого здирання шинелі... Та ми, однак, зовсім забули про *одну значну особу*, який, правду кажучи, мало не був причиною фантастичного повороту, зрештою, дуже правдивої історії. Насамперед обов'язок справедливості вимагає сказати, що *одна значна особа* незабаром по відході нещасного, якого він вишпетив, Акакія Акакійовича, відчув щось ніби жаль. Почуття жалю було йому властиве; серце його знало чимало добрих порухів, дарма що чин дуже часто заважав їм проявлятися. Як тільки вийшов з кабінету приїжджкий приятель, він навіть задумався про бідолашного Акакія Акакійовича. І з цього часу мало не щодня вживався йому блідий Акакій Акакійович, що не витримав службової нагінки. Думка про нього такою мірою непокоїла його, що через тиждень він навіть послав до нього чиновника, щоб довідатись, що він і як, і чи не можна справді чим допомогти йому; і коли йому доповіли, що Акакій Акакійович нагло помер з лихоманки, це його навіть вразило, він почув докори сумління і весь день був у поганому настрої. Щоб якось розважитись і забути про неприємне враження, вирядився він на вечірку до одного з приятелів своїх, де застав чимале товариство, а що найліпше – всі там були майже в однаковій чині, отож йому ніщо не могло заважати. Це мало сильний вплив на його душевний стан. Він розпалився, став приємним у розмові, чемним – одно слово, провів вечір дуже приємно. За вечерею випив він склянок зо дві шампанського – спосіб, що, як відомо, добре впливає щодо веселощів. Шампанське схилило його до всяких екстремностей, а саме: він надумався не їхати ще додому, а заїхати до однієї знайомої дами, Кароліни Іванівни, дами, здається, німецького походження, до якої він мав лише приятельські почуття... Отож *значна особа* зійшла сходами, сіла у сани і сказала хурманові: «До Кароліни Іванівни», – а сам, закутавшись дуже розкішно в теплу шинель, перебував у тому приємному стані, що кращого й не вигадася для росіянина, тобто коли сам ні про що собі не думаєш, а тим часом думки самі напливають у голову, одна за одну приємніші, не завдаючи навіть клопоту ганятися за ними та шукати їх. Сповнений утіхи, він потроху при-

◀ Савва Бродський.
Шинель

гадував усі веселі хвилини проведеного вечора, всі слова, що викликали сміх у невеличкому товаристві; багато з них він навіть повторював півголосом і вва-

жав, що вони такі ж смішні, як і раніш, а тому й не дивно, що й сам посміхався від щирого серця. Зрідка заважав йому, проте, поривчастий вітер, що, вихопившись раптом, Бог знає звідки і не знати з якої причини, так і стьобав по обличчю, закидаючи його жменями снігу, здиблюючи вітрилом комір шинелі або враз із надприродною силою накидаючи його на голову йому і завдаючи таким чином безнастанного клопоту з нього виборсуватись. Враз відчув значна особа, що його схопив хтось дуже міцно за комір. Обернувшись, він побачив чоловіка, невеликого на зріст, в старому, поношеному віцмундірі, і не без жаху впізнав у ньому Акакія Акакійовича. Обличчя в чиновника було бліде, як сніг, і мало вигляд геть як у мерця. Але жах значної особи переступив усі межі, коли він побачив, що рот мерця скривився і, дихнувши на нього страшною домовиною, вимовив такі слова: «А! То ось ти, нарешті! Нарешті я тебе, той, впіймав за комір! Твоя шинель мені й потрібна! Не потурбувався про мою, та ще й вилаяв – віддавай ж тепер свою!» Бідна *значна особа* мало не вмерла. Хоч який він був крутий у канцелярії та взагалі перед нижчими і хоч, поглянувши лише на мужній вигляд його та поставу, кожний говорив: «У, який характер!» – але тут він, подібно до багатьох, що мають богатырську зовнішність, відчув такий страх, що не без причини почав навіть побоюватись якого-небудь хворобливого припадку. Він сам навіть скинув мерщій з плечей шинель свою і крикнув хурманові не своїм голосом: «Жени щодуху додому!» Хурман, почувши голос, що підвищується зазвичай в рішучі хвилини і навіть у супроводі дечого значно більш дійовішого, втягнув про всяк випадок свою голову в плечі, замахнувся батою і помчав як стріла. Хвилин щось за шість *значна особа* вже була біля ганку свого будинку. Блідий, переляканий і без шинелі, замість до Кароліни Іванівни, приїхав він додому, доплентався сьак-так до своєї кімнати і перебув ніч у такому великому розладі, що наступного дня вранці за чаєм дочка сказала йому прямо: «Ти сьогодні дуже блідий, тату». Але тато мовчав і нікому й слова про те, що з ним трапилось, і де він був, і куди хотів їхати. Ця пригода справила на нього сильне враження. Він навіть не так часто почав говорити підлеглим: «Як ви смієте, чи розумієте ви, хто перед вами?»; а коли й говорив, то вже не раніш, як вислухавши спершу, про що йдеться. Та ще дивовижніше те, що відтоді назавжди перестав з'являтися чиновник-мрець: видно, генеральська шинель була саме до міри; принаймні вже ніде не чути було таких випадків, щоб здирали з кого шинель. А втім, багато

невсипущих та клопітливих людей ніяк не хотіли заспокоїтись і говорили, що в далеких частинах міста все ще з'являвся чиновник-мрець...

Переклад Антона Хуторяна

1. Що підштовхнуло Гоголя до створення повісті «Шинель»?
2. У чорновому варіанті Гоголь назвав місце служби Акакія Акакійовича департаментом «підлоти і дурниць». Як ви думаєте, чому в остаточній редакції письменник назвав його «одним департаментом»?
3. У першому варіанті твір Гоголя мав назву «Повість про чиновника, що крав шинелі». Що змінилося в сприйнятті твору зі зміною його назви?
4. У чорновому варіанті Гоголь характеризує Акакія Акакійовича як «дуже добру тварину». Чому письменник думав назвати свого персонажа саме так? А чому він відмовився від первісного варіанта?
5. Підготуйте розповідь про життя Акакія Акакійовича від народження до смерті. Чи відбувалося бодай щось у його житті? Як ви думаєте, чому в Башмачкіна немає родини: братів і сестер, дружини і дітей?
6. Як склалися його стосунки зі співробітниками департаменту? Як він реагував на образи? Чому?
7. Проаналізуйте епізод, у якому юнак, уражений беззахисністю Акакія Акакійовича, відійшов від товаришів-чиновників. Навіщо Гоголь увів його до тексту повісті? Чому саме в цьому епізоді різко змінюється тон оповіді?
8. У чому Акакій Акакійович убачав сенс свого життя, що приносило йому життєву насолоду?
9. Проаналізуйте портрет Башмачкіна, зокрема опис його одягу. Яку роль виконують вони в творі? Яку характеристику дають образу Акакія Акакійовича?
10. Скільки потрібно було грошей Башмачкіну на нову шинель? Де він узяв цю суму? Чому пошиття нової шинелі стало для нього найурочистішим днем у житті?
11. Як змінилося життя Акакія Акакійовича після того, як він прийшов на роботу в новій шинелі? Як відреагували чиновники, дізнавшись про пограбування Акакія Акакійовича? Чому для товариша, який постраждав, вони «зібрали чисту дрібницю»? Як ця деталь характеризує атмосферу в його департаменті та суспільстві? Чи можна цю атмосферу назвати «петербурзьким кліматом»?
12. Якою постає «значна особа» в повісті Гоголя? Чому її обурило прохання Акакія Акакійовича? Чи дізналася вона, що привело до неї нещасного чиновника?
13. Проаналізуйте епізод, де описані хвороба, марення і смерть Акакія Акакійовича. Чому його безладні слова й думки весь час оберталися довкола шинелі?
14. Яку роль у повісті відіграє перетворення Акакія Акакійовича на привида?
15. Чому Акакій Акакійович – фантом зник лише після того, як зірвав шинель зі значної особи?
16. Як вплинула на значну особу історія з привидом? Чому цього не могло статися раніше, без втручання потойбічних сил?
17. Визначте риси романтизму й реалізму в цьому творі. Які з них переважають?
18. Розкрийте символічний зміст ілюстрації Савви Бродського до повісті «Шинель», розміщеної на с. 212.
19. Напишіть твір за мотивами творчості Гоголя: «Над чим сміється Гоголь?»; «Як багато в людини нелюдськості...»; «Трагедія “маленької людини” у повісті Гоголя “Шинель”».

РЕАЛІЗМ ХІХ ст.

Узагальнення за розділом

- ▶ **Реалізм** (латин. *realis* – «речовий, дійсний») – напрям у літературі та мистецтві, що набув розвитку в 1830–1840-х рр. спочатку у Франції, а в ХІХ ст. поширився по всій Європі та Америці. Основоположним для реалізму став принцип відповідності мистецтва реальній дійсності, правдиве відтворення життя в його типових рисах. Ключовою в реалізмі була проблема взаємовпливу людини й середовища, а також впливу конкретної соціально-історичної ситуації на формування особистості.
- ▶ Реалісти наблизили художню творчість до наукової діяльності, раціоналістично аналізували певні факти та проблеми реального (передовсім – сучасного їм) життя, занурювалися в закономірності його розвитку.
- ▶ Для цього реалісти широко використовували наукові методи: спостереження, аналіз, узагальнення, систематизацію тощо. У їхніх творах зростає роль пізнавальної та виховної функції мистецтва.
- ▶ Найчастіше героєм літератури реалізму була «типова особистість у типових обставинах», тобто люди конкретних, реальних, добре знайомих читачам професій: лихвар Гобсек, який дає гроші під заставу, чиновник Акакій Акакієвич Башмачкін, який переписує папери, та ін.
- ▶ Замість романтичного, чуттєвого-інтуїтивного світосприйняття в літературі реалізму на перше місце вийшла пізнавально-аналітична діяльність, а універсальним способом художнього узагальнення стала типізація дійсності.
- ▶ Для реалізму основною стала проблема взаємин людини й середовища, впливу соціально-історичних обставин на формування духовного світу (характеру) персонажів.
- ▶ Формування особистості в творах реалістів зображується як суворо вмотивоване, адже реальне середовище «ліпить характер людини», як скульптор ліпить із гіпсу чи глини.

Драма як дискусія

НОВІТНІ ТЕНДЕНЦІЇ У ДРАМАТУРГІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У ХІХ ст. художня література стала загальноновизнаною королевою мистецтв. Проте не всі її роди та жанри були в однаковому становищі. Так, у добу романтизму (1820–1830-ті рр.) домінувала лірика, в епоху реалізму (1830–1860-ті рр.) – епос, передовсім соціальний роман. А ось драма опинилася на узбіччі культурного процесу. Популярні до того романтичні п'єси з їхніми «жахливими таємницями» та героями-вигнанцями широку публіку цікавили дедалі менше. Репертуарний вакуум почасти заповнювався інсценізаціями епічних творів (найпопулярнішими авторами «першоджерел» були Ч. Діккенс, О. Дюма-батько, Ежен Сю, О. де Бальзак, Ф. Достоевський). Проте це проблеми не вирішувало.

То була «доба реалізму» з її посиленою увагою до аналізу гострих соціальних проблем, до вивчення взаємовпливів людини й середовища. На жаль, на всі ці «естетичні виклики часу» драматургія середини ХІХ ст. адекватної відповіді так і не дала. «Стара драма не втрималась на реалістичному ґрунті, – відзначав Микола Вороний, – вона зробилася драмою зовнішнього життя, з провідною – моральною чи громадською – ідеєю (грубою тенденцією), з виразним побутовим характером, з психологією дійових осіб, ординарних, залежних переважно від буденних дрібниць і через те вже не глибоких змістом: техніка їхня примітивна, трафаретна і невдячна для творчості драматурга і актора...»

Аж ось нарешті в цю атмосферу застою в драматургії межі ХІХ–ХХ ст. увірвався свіжий вітер – «**нова драма**». Тоді її назвали саме так, підкреслюючи радикальний характер принесених нею змін. «Нова драма» виникла в атмосфері культу науки, бурхливого розвитку природознавства, філософії та психології, і, відкриваючи для себе нові сфери життя, увібрала дух всемогутнього і всюдисущого наукового аналізу. Протягом свого розвитку вона всотала в себе безліч розмаїтих мистецьких явищ, зазнавши впливу різних ідейно-стильових течій і літературних шкіл.

«Нова драма» з'явилася у період панування «добре зроблених», але далеких від життя п'єс. Біля її витоків стояли Г. Ібсен, Б. Б'єрнсон, А. Стріндберг, Е. Золя, Г. Гауптман, Б. Шоу, Кнут Гамсун, М. Метерлінк та ін. В українській літературі принципи «нової драми» втілені у драматургії Лесі Українки, Володимира Винниченка, Миколи Куліша. Усі вони розробляли найпекучіші, найактуальніші суспільні проблеми.

Найпершим здобутком «нової драми» стало її звернення до гострих соціальних проблем, а найповніше своє втілення вона отримала в творчості

На межі ХІХ–ХХ ст. письменники чимдалі частіше «прикладали вухо до землі», прагнучи збагнути прихований хід часу.

*Сергій Аверінцев,
російський
літературознавець*

Г. Ібсена. Вбачаючи в творах норвежця прообраз своїх власних п'єс-дискусій, видатний ірландський драматург Б. Шоу у статтях «Квінтесенція ібсенізму» (1891), «Драматург-реаліст – своїм критикам» (1894), а також у численних рецензіях, листах і передмовах до п'єс дав глибокий аналіз ідейно-художнього новаторства норвезького драматурга, сформулювавши на його основі своє уявлення про творчі завдання, які стояли перед «ною драмою».

ШЕКСПІР У ТЕАТРИ ХІХ ст.

До середини ХІХ ст. твори Шекспіра поступово перетворювалися на пересічний театральний крам. Жодна провінційна трупа не обходила увагою п'єси великого англійця, тому вони обернулися на набір театральних штампів, виконуваних із екзальтованим заламуванням рук і декламаційним завиванням. Тож реалісти дошкульно їх висміювали: «Тільки-но цей нерішучий принц запитає що-небудь або висловить сумнів, як публіка враз кидається йому на підмогу. Ось, приміром, на запитання, “чи терпіти мовчки важкі удари навісної долі?”, одні стали гукати у відповідь “так”, інші “ні”, ще інші, не маючи певної думки, закликали визначити це жеребкуванням, – одне слово, витворився цілий дискусійний клуб» (Чарльз Діккенс, «Великі сподівання»). Недаремно тоді народилася метафора: Шекспір – це гора, схили якої устелені трупами режисерів.

пляється з його героями, трапляється і з нами». Ібсен прагне до абсолютної вірогідності зображуваного. Він підкреслює, що його твори покликані «створити у читача чи глядача враження, ніби перед ним справжнісінька дійсність», а від постановників вимагає, щоб їхнє сценічне втілення було «максимально природним» і «на всьому лежав би відбиток справжнього життя». Вимога життєвої правди важлива також для мовлення ібсенівських персонажів. Драматург домагається того, щоб репліки героїв точно відповідали реальній живій мові. Шоу вважає, що драматурги повинні йти шляхом Ібсена, а щодо себе він каже, що «змушений брати весь матеріал для драми або прямо з дійсності, або з достовірних джерел»: «Я нічого не створив, нічого не вигадав, нічого не перекрутив, я лише розкрив драматургійні можливості, що криються в реальній дійсності».

Сміливість і оригінальність творчих ідей норвезького драматурга Шоу пов'язує з тим, що Ібсен був вільний від забобонів свого часу і зумів викрити помилкові ідеали суспільства, бо не побоявся гострої дискусії. На думку ірландського драматурга, саме завдяки дискусії у фіналі п'єси «Ляльковий дім» він «підкорив Європу і заснував нову школу драматичного мистецтва».

Школа Ібсена, на думку Шоу, створила нову форму драми, дія якої «тісно пов'язана з обговорюваною ситуацією». Норвежець «увів дискусію і розширив її права настільки, що, поширившись і вторгшись у дію, вона остаточно з нею злилася. П'єса і дискусія стали практично синонімами». Риторика, іронія, суперечка, парадокс та інші елементи «драми ідей» покликані служити тому, щоб пробудити глядача від «емоційного сну», змусити його співпереживати, перетворити на «учасника» дискусії – словом, не дати йому «порятунку в чутливості, сентиментальності», а «навчити думати».

Важлива особливість «нової драми» полягає в тому, що вона рішуче повернулася до сучасного життя і стала обговорювати «проблеми, характери та вчинки, які мають безпосереднє значення для самої глядацької аудиторії». Ібсен поклав початок «новій драмі», тому, на думку Шоу, для сучасного глядача він набагато важливіший, ніж великий Шекспір: «Шекспір виводив на сцені нас самих, але в чужих нам ситуаціях... Ібсен задовольняє потребу, не потамовану Шекспіром. Він представляє нас самих, але нас у наших власних ситуаціях. Те, що тра-

Усвідомлення та виявлення Ібсеном глибокої внутрішньої суперечності між «ідеалом» і «дійсністю», між видимістю і суттю навколишнього світу визначило художню структуру його п'єс про сучасність. У них зав'язка конфлікту зазвичай винесена поза межі твору, вона ховається в минулому, в ретроспективі. Тож ця ретроспективна (або «інтелектуально-аналітична») форма ібсенівської драми сприяє розкриттю таємниці минулого її героїв. Залишаючись поза межами головної дії драми, ця таємниця аналізується і розкривається персонажами в процесі розгортання сюжету. А момент розкриття цієї таємниці докорінно порушує спокійний плін життя героїв.

Викриття того, що було з персонажами колись, викликано подіями теперішнього часу, і чим більше читачеві або глядачеві відкривається таємниць їхнього минулого, тим яснішою стає причина, яка викликала катастрофу. За допомогою ретроспективної техніки Ібсен виявляє справжній стан справ, прихований за оболонкою зовнішнього благополуччя. «Розгадка» таємниці для нього – найважливіший спосіб дослідження не лише характерів персонажів, а й життя в цілому, в усьому багатстві його виявів, протиріч і можливостей.

Це зближує «нову драму» з детективом, який також будується на розкритті таємниці (до слова, поява оповідок про Шерлока Холмса збігається в часі з виникненням «нової драми»).

Щоб тримати глядачів у напрузі, спонукати їх до інтелектуальної діяльності, творці «нової драми» широко використовують підтекст, приховані натяки. У репліках героїв часто міститься додатковий, глибинний сенс, який проливає світло на складні душевні процеси, яких іноді не усвідомлюють навіть самі персонажі. Традиційні для «добре зробленої п'єси» монологи у «новій драмі» поступаються діалогам (які часто нагадують справжнісінькі допити), поряд із якими інтенсивно використовуються паузи.

Персонажі «нової драми», за влучним зауваженням А. Чехова, «обідають, п'ють чай, а тимчасом ламаються їхні долі». Цей позірний, зовнішній спокій чимось нагадує дзеркало спокійного озера, яке притаїло десь там, у глибині, смертельно небезпечні підводні течії та вири, що можуть убити людину і заявляють про себе не зразу, а поступово, але водночас невідворотно. Так, спокійна й мила «білочка» Нора (героїня п'єси Г. Ібсена «Ляльковий дім») нібито «раптом» іде від чоловіка й дітей, руйнуючи сім'ю та долі найрідніших людей. Родинний затишок, сім'я – все це рушиться раптом і доценту, мов ляльковий чи навіть картковий будиночок від різкого пориву вітру... Отже, у «новій драмі» акцент переноситься із зовнішньої дії на дію внутрішню, зростає роль підтексту.

Але творці «нової драми» на цьому не зупиняються. Їм мало інтелектуальної напруги глядача впродовж перегляду драми, вони не дають йому розслабитися і після її закінчення. З цією метою вони активно використовують «відкритий фінал», після якого можливий будь-який розвиток долі персонажів. Так, глядачі гаряче сперечалися, чи повернеться врешті-решт Нора додому або чи одружаться Елайза Дулітл із Генрі Гігінсом («Пігмаліон» Б. Шоу).

У кінці XIX ст. роман кінчав уже втомлено шлях, так бадьоро початий в початку століття; поезія розпачливо побивалась, бажаючи змінити старі та давні теми в «нові, новітні, найновіші»; новела почала тратити свіжість барв, – але саме тоді драма розбила, нарешті, кайдани мертвої рутини, від яких так довго та одважно намагався визволити її єдиний в своїм роді... талант «північного лицаря» Ібсена.

Леся Українка

¹Тут: несподівана розв'язка важкої ситуації, яка не впливає з природного ходу подій, а є чимось штучним, викликаним втручанням іззовні.

Дуже влучно відмінності між «новою» і «старою драмою» сформулював український письменник Микола Вороний: «Нова драма змальовує боротьбу індивідуума з самим собою; це драма почувань, передчувань, докорів сумління, драма неспокою, вагання волі, ляку і жаху; це страшливий образ кривавого побойща в душі людини... Вся увага художника в ній концентрується в психологічній концепції, через те, не пориваючи з реальністю, він інтригу, зовнішні обставини, побутові ознаки відсуває на другий план... Міняється і будова п'єси, насамперед викидається пережиток мелодрами – монолог, як річ ненатуральна і зайва;

дія ведеться переважно в діалогах... Нема місця в новій драмі і кривавим подіям, штучним ефектам, несподіванкам в формі *Deus ex machina*¹...»

Отже, «нова драма», що виникла наприкінці XIX ст. і справила відчутний вплив на світовий літературний процес, має такі найзагальніші художні особливості:

- ▶ переважання діалогу над дією;
- ▶ використання аналітичної композиції;
- ▶ увага до душевного стану героїв, перенесення центру ваги із зовнішнього рівня у внутрішню сферу;
- ▶ переплетення соціальних і морально-психологічних проблем;
- ▶ вимога життєвої правди як у дії, так і в мовленні;
- ▶ широке використання підтексту, додаткове смислове навантаження пауз;
- ▶ гостре відчуття сучасності: «Завдання драматурга – відтворити духовний склад і спосіб мислення епохи» (Г. Ібсен);
- ▶ заклик до читача / глядача стати «співавтором», докласти розумових і творчих зусиль;
- ▶ відкритий фінал – розв'язання конфлікту за межами твору;
- ▶ докладний опис місця дії, поведінки персонажів, їхнього емоційного стану, вираженого в жестах та інтонаціях.

«Театр не може приносити задоволення... Функція театру в тому, щоб буджувати людей, змушувати їх думати, змушувати їх страждати» (Б. Шоу).

1. Якими були основні тенденції розвитку драматургії наприкінці XIX – на початку XX ст.?
2. Що означає вислів «нова драма»? Які її ознаки ви знаєте і що саме в ній було «нового»? Які митці її розробляли?
3. Чому в «новій драматургії» зростає роль дискусії та соціальної проблематики? Як ви розумієте вислів: «П'єса і дискусія стали практично синонімами»?
4. Які основні принципи «нової драми» сформулював Шоу? Як ви розумієте його вислів: «Я нічого не створив, нічого не вигадав, нічого не перекрутив, я лише розкрив драматургійні можливості, що криються в реальній дійсності»?
5. Чому в «новій драмі» зростає роль сюжетної таємниці? Як змінюється сприйняття глядачами п'єси, де таємниця (винесена поза межі дії) розкривається аж у кінці твору?
6. Що давало драматургам-новаторам перенесення акценту із зовнішньої дії на дію внутрішню та використання «відкритого фіналу»?
7. Підготуйте мультимедійну презентацію: «Кінець XIX ст. та початок “нової драматургії”: тенденції, імена, знахідки».

Вміння любити і прощати

ГЕНРІК ІБСЕН.

П'єса «Ляльковий дім»

Пишно прикрашений театр був заповнений ущерть. Овації не вщухали. Здавалося, вся Норвегія прийшла привітати Генріка Ібсена. Аж ось взяв слово сам король Оскар: «Щедро обдаровані, геніальні натури є не лише гордістю свого народу, а й випереджають свій час, сприяючи розвитку та сходженню шляхетних паростків, що сховані від поглядів і таяться в глибині людських сердець. І хоча все те велике та прекрасне, що вони відкривають, не можуть зразу збагнути

та оцінити по достоїнству всі й кожен, але зроблений ними посів ніколи не пропаде. Рано чи пізно прийде час, коли паросток проб'ється крізь землю і дасть плоди на благо всім. Це служить найкращою нагородою видатних умів і приносить їм вічну славу».

Так пишно й урочисто Норвегія відзначала сімдесятиріччя видатного драматурга. А про що думав сам Ібсен? Купався в променях слави? Чи згадував довгий тернистий шлях до вершини?

ГОТУЄМОСЯ ДО ДІАЛОГУ

ГЕНРІК ІБСЕН (1828–1906)

Народився майбутній драматург у невеличкому норвезькому містечку Шиєні в родині заможного комерсанта. Коли йому було вісім років, батько збіднів, і для сім'ї настали важкі часи. Шістнадцятирічним Генрік став учнем аптекаря в Гемстаді, де мешкало лише 800 чоловік. Про що він думав, протягом шести років розтираючи порошки, готуючи пігулки та притирки гемстадцям? Можливо, про ненаписані картини (бо ж мав неабиякий малярський хист), а може, про несправедливість соціального устрою, ймовірно, також, що про майбутні п'єси... А поки що він готувався до іспитів на медичний факультет університету і писав запальні сонети, звернені до короля Оскара, усіх шведів і норвежців, сенс яких міг би бути втілений у гаслі «Пробудіться, скандинави!»

Після переїзду до Христіанії (тепер Осло) Ібсен з головою поринув у суспільно-політичне життя. Його перша п'єса «Катиліна» була відхилена і театром, і видавцями. Тоді письменник видав її

▲ Генрік Ібсен

Щоб мати всі підстави для творчості, потрібно, щоб саме життя ваше було змістовним.

Henrik Ibsen

власним коштом, а згодом майже весь тираж продав сміттяреві. Проте ця публікація зробила Ібсенів ім'я у студентської молоді. Доля наступної п'єси була ліпшою. «**Богатирський курган**» не лише витримав дві постановки, а й приніс авторові такі-сякі кошти. Правда, матеріальних проблем Ібсена вони не вирішили, і він частенько під час обіду зникав із дому, а потім казав, що десь уже поїв.

Я відповідь на все не прагнув дати, – моє покликання у тому, щоб питати.

Генрік Ібсен

У цей період Ібсен був радше політиком, ніж письменником, і дуже скоро розчарувався в політичних діяннях того часу. Він прийняв пропозицію відомого скрипаля Олле Булла поїхати до Бергена й обійняти посаду інструктора національного театру. Роки роботи там і стажування в театрі Копенгагена стали для Ібсена справжньою школою театральної майстерності. Тож коли в Христіанії відкрився Національний норвезький театр, його очолив Ібсен.

У цей час Норвегія переживала період національного самоусвідомлення та відродження. Ібсен став активним учасником руху за створення самобутньої норвезької культури, часто шляхом заперечення данської, яка тоді домінувала в повсякденному житті. Але й тут на Ібсена чекало розчарування.

Наближення дансько-пруської війни сколихнуло норвезьке суспільство. Здавалося, відродився героїчний дух минувшини, боротьба данського народу стала боротьбою всієї Скандинавії. Король Норвегії та Швеції урочисто пообіцяв допомогти королю Данії. А потім... зовсім «неурочисто» забрав своє слово назад. А норвезькі патріоти так і не прийшли на допомогу данським, тож війну програли...

Ібсен написав поему, що закликала до боротьби, і вирушив у добровільне вигнання – жити на батьківщині було неможливо ані морально, ані матеріально. Двадцять п'ять років провів письменник за кордоном, лише двічі відвідавши рідну країну.

Сила авторитету Ібсена як носія національної ідеї виявилася такою великою, що була запланована пишна прем'єра ще не написаної (!) п'єси драматурга на музику видатного норвезького композитора Едварда Гріга. П'єса ледь не провалилася ще до прем'єри: прочитавши новий твір Ібсена «Пер Гюнт», Гріг на знак протесту хотів навіть відмовитися писати музику, і лише жорсткі умови контракту змусили митця працювати. Багато хто звинуватив письменника в зраді національних інтересів. Утім, практично кожна п'єса драматурга супроводжува-

Італійська акторка Елеонора Дузе виступала з величезним успіхом у багатьох країнах світу. Під час двох турне по Російській імперії (1891–1892, 1908) її захоплено вітали в Москві, Петербурзі, Харкові, Києві, Одесі. Письменниця М. Крестовська згадувала: «Дузе не гримувалася, ніколи не одягала перук, не одягала корсета. У неї була така сильна творча воля, що їй слугувала вся її натура: погляд, губи, брови, чоло, кожен рух. У неї була ще одна особливість – реквізит оживав у її руках: квіти, лист коханої людини, обручка Нори... Але найголовніше, що її відрізняло від усіх тогочасних актрис, –

це те, що вона грала не текст ролі, а її підтекст. На губах Дузе ви читали не виголошені нею слова, в її очах – не оформлені у слова, але промайнулі думки».

лася скандалом: перша вистава «Союзу молоді» в Христіанії викликала шквал протесту – одні бурхливо аплодували, інші намагалися зірвати постановку; коли в Стокгольмі поставили «Ляльковий дім», суспільство було таке збурене, що на тогочасних запрошеннях на вечори, бажаючи уникнути інцидентів і не зіпсувати спілкування, обов'язково додавали: «Про “Ляльковий дім” просимо не говорити». Проте «не говорити» про цей твір було вже неможливо, бо саме ця п'єса провістила про появу письменника, який дав довершений взірець так званої нової драми, про яку заговорила не лише вся Європа, а й цілий світ.

Сприйняття Ібсена в Європі було неоднозначним. З одного боку, постановка деяких п'єс збурювала суспільну думку: в Німеччині «Ляльковий дім» заборонили, автор був змушений змінити і назву, і фінал; у Сідней виставу «Лялькового дому» зустріли зливою глузувань, лайливими вигуками і нявчанням публіки. А Берлін, Лондон і Петербург аплодували геніальній Елеонорі Дузе у ролі Нори.

Публіка чекала від автора продовження історії Нори, але він мовчав. Тоді за перо взялися інші. Вальтер Безант написав оповідання, в якому донька Нори стала нареченою сина Крогстада, Хельмер спився, а Крогстад перетворився на взірець добродетності. Американська письменниця Една Ченней запропонувала п'єсі «Повернення Нори» свою розв'язку: Нора стає сестрою милосердя; під час холери вона доглядає Хельмера і вдруге рятує йому життя; після одужання той упізнає Нору і благає повернутися додому, Нора погоджується; діти радісно вітають повернення матері, а різдвяне сонце освічує «диво».

У Лондоні твори Ібсена розходилися нечуванним накладом, у Парижі з'являється ібсенівський рух, а по всій Європі створюються театри на нових засадах, щоб ставити п'єси Ібсена. Тим часом газети пишуть: «Ібсен – не драматург, не поет, не філософ, не мораліст, не вчитель, не реформатор, він тільки компілятор найвищою мірою неприємних ексцентричностей»; «Поклоніння Ібсену – істеричне явище, а ібсенізм – божевілля, яким, на щастя, заражені не всі».

Та серед «заражених ібсенізмом» були найвидатніші митці доби, зокрема великі ірландці Бернард Шоу, який написав книжку під красномовною назвою «Квінтесенція ібсенізму», і Джеймс Джойс, що покинув Ірландію на знак протесту проти заборони Ірландською Католицькою Церквою п'єс Ібсена. А паризькі газети поставили ім'я норвезького драматурга поряд з іменами Софокла і Шекспіра...

П'єса «Ляльковий дім»

Якби хтось уклав повний список п'єс усієї світової літератури, що викликали найбільший резонанс не лише в мистецьких колах, а й у суспільстві, то драма Генріка Ібсена «Ляльковий дім», поза сумнівом, увійшла б до десятка найперших з-поміж них. З моменту публікації (1879) п'єса спричинила гостру полеміку стосовно своєї ідейної спрямованості. На німецькій і російській сцені вона йшла під нейтральною назвою (за іменем головної героїні) – «Нора». А на вигому німецької акторки Гедвіг Німан-Раабе (в Німеччині через надзвичайну полеміку та активні протести обивателів п'єсу боялися грати в авторській редакції) Ібсен змінив фінал: Нора таки залишається вдома. Здавалося б, **сюжет п'єси** зовсім не криваво-фатальний, а десь навіть банальний, то що ж у ній так лякало обивателя? Що за сила прихована у цьому творі?

◀ Ляльковий дім. Сцена з вистави Театру на Липках (Київ)

У п'єсі йдеться про те, що адвокат Хельмер, щойно діставши вигідну посаду директора Акційного банку, раптом отримав фатальну звістку – шантажист у листі загрожує викрити підробку документа, яку колись здійснила Нора,

дружина Хельмера. Вона підробила підпис на векселі, щоб отримати гроші на лікування самого ж Хельмера. Але саме тепер, коли Хельмер отримав посаду, скандал щодо фінансових махінацій члена його сім'ї є для нього не просто небажаним, а й украй небезпечним. Тож «ідеальному» подружньому життю, яке драматург так майстерно зобразив на початку твору, миттєво покладено край...

Драматизм ситуації в «Ляльковому домі» полягає передовсім у виявленні абсолютної несумісності між, з одного боку, *видимістю* життя та, з іншого боку, його справдешньою *сутністю*. Дискредитація зображеного в п'єсі світу намічається найчастіше вже за ходом дії – у деталях, окремих і, здавалося б, випадкових репліках, натяках, недомовленостях. Наприкінці ж п'єси відбувається повний крах ілюзій, з'ясування істини.

Так, оцінивши ступінь небезпеки згаданого шантажу, Хельмер цинічно заявляє дружині, що вона «про людське око» залишиться вдома, але це буде лише «декорумом», імітацією нормальної сім'ї. Отже, Хельмер сам назвав їхнє життя не справжнім, а декоративним, тим самим підтвердивши назву твору: дім Хельмерів – не справжній, а саме «ляльковий»!

Аналітична композиція спонукає до поступового розкриття внутрішнього неблагополуччя і трагізму, що ховається за цілком благополучною зовнішньою оболонкою зображуваної дійсності. І елементи такої композиції надзвичайно сильні в «Ляльковому домі». Вони полягають у сюжетотворчому осягненні внутрішньої суті сімейного життя адвоката Хельмера, здавалося б, дуже щасливого, але заснованого на брехні та егоїзмі. При цьому розкривається справжній характер як самого Хельмера, який виявився егоїстом і боягузом, так і його дружини Нори, яка спочатку виступає як легковажне створіння, але насправді є людиною сильною, здатною на жертви та готовою мислити самостійно. Аналітична структура п'єси визначається і роллю передісторії, **розкриттям сюжетної таємниці** як важливої рушійної сили в розгортанні дії. Поступово розкривається таємниця підробки Норою підпису її батька. Дуже насиченим і напруженим виявляється і зовнішня дія: постійна загроза викриття Нори, її спроба відтягнути момент, коли Хельмер прочитає листа Кругстада, що лежить у поштової скриньці.

Аж раптом шантажист сам відмовляється від своїх погрозових задумів і надсилає листа з вибаченнями, а разом – і той фатальний вексель, який, власне, і зіпсував настрої Хельмерові. І тут відбувається миттєва метаморфоза: гнівний звинувачувач, який щойно відлучав Нору від виховання дітей, раптом знову перетворюється на «ніжного» чоловіка. Він вибачає свою «білочку» Нору. Проте (вперше в житті) Нора не вибачає його самого. Несподівано для Хельмера вона запрошує його, такого «зверхньо-поблажливого», до серйозної розмови: «Ми одружені вісім років. Тобі не спадає на думку, що це ж уперше ми з тобою,

чоловік з дружиною, сіли поговорити серйозно». Це був дійсно новий на той час драматургічний хід – дискусія, інтелектуальний двобій як засіб розв’язання конфлікту п’єси. І слід зразу визнати, що в цьому Нора була переконливішою за Хельмера. Хельмер шокований: Нора бунтує, та ще й у найбільш невідповідний момент, коли все так чудово влаштувалося і небезпечний вексель згорів у грубці. Звісно, Хельмер хотів, щоб дружина забула різкі слова, які вихопилися в нього в пориві злості. Він навіть вибачається за них, але все марно – Нора збирається іти з дому. А коли Хельмер нагадує, що вона «передусім дружина й мати», вона робить епатажну заяву: «Я в це більше не вірю. Я гадаю, що передусім я людина, так само, як і ти, – або принаймні повинна стати людиною. Знаю, що більшість буде на твоєму боці, Торвальде, і що в книгах пишуть у цьому ж дусі. Але я не можу більше заспокоїтись на тому, що говорить більшість і що пишуть у книгах. Я повинна сама подумати про ці речі і спробувати розібратися в них». Коли ж чоловік – як останній аргумент – нагадує їй про майбутній її осуд суспільством, вона іде ще далі: «Мені треба в’яснити собі, **хто правий – суспільство чи я**». Звісно, це було нечувано, це був просто скандал, підривання споконвічних суспільних устоїв! Як і останній учинок героїні – вона все-таки йде з дому («Знизу чути гуркіт зачинюваних воріт»).

Проте Ібсен не був би майстром «нової драми», якби остаточно розставив усі крапки над «і»: у Хельмера залишається надія на чудо: «Нора (*бере свій сакво-жж*). Ах, Торвальде, для цього потрібно, щоб сталося найбільше чудо!». І цей «відкритий фінал» змушує глядача напружено обмірковувати подальший розвиток подій.

Отже, у п’єсі є *два сюжети: внутрішній і зовнішній*. Зовнішній – це розв’язка історії, що почалася вісім років тому, коли Нора підробила вексель. І вона закінчується тоді, коли вексель опинився у Хельмера. Ця сюжетна лінія має свою структуру: зав’язка – втрата Кrogстадом місця в банку; кульмінація – отримання Хельмером листа від Кrogстада; розв’язка – отримання назад векселя та його спалення. Конфлікт зумовлений суто соціальними проблемами: положення жінки у суспільстві (мала б Нора право сама взяти гроші, то не потрібно б було їй нічого підробляти).

Проте значно важливіший сюжет не в зовнішній дії – це стосунки у домі Хельмерів: пізнання Норою справжнього обличчя свого чоловіка та й, зрештою, свого («Весь наш дім був тільки великий ляльковий дім. Я була тут твоєю лялькою, донькою. А діти були вже моїми ляльками. Мені подобалось, що ти грався,

Сюжети	зовнішній	внутрішній
Зав’язки	втрата Кrogстадом місця в банку	пізнання Норою справжнього обличчя свого чоловіка
Кульмінації	отримання Хельмером листа від Кrogстада	рішення Нори покинути дім Хельмера
Розв’язки	отримання векселя назад і його спалення	Нора йде від чоловіка і дітей, але... (фінал відкритий)
Рушійні сили дії п’єси	історія з векселем	психологічний стан Нори

бавився зі мною, як їм подобалось, що я граюся і бавлюся з ними. У цьому, власне, й було наше подружнє життя, Торвальде»). І кульмінацією цього сюжету є рішення Нори покинути дім Хельмера, який виявився ляльковим. А розв'язка – попереду.

Рушійна сила зовнішньої дії – історія з векселем; рушійна сила внутрішньої дії – психологічний стан Нори (страх, роздуми про самогубство, очікування чуда).

Важливою особливістю п'єси «Ляльковий дім» є те, що її аналітичність неначе сконцентрована в останніх сценах, у розв'язці, де в діалозі відбувається переосмислення персонажами свого минулого життя і себе самих. Адже саме у фінальній (і першій за усе їхнє життя!) бесіді між Норою і Хельмером жінка здійснює аналіз суті їхніх стосунків, а також почасти і стосунків у суспільстві. І нехай сучасники іноді закидали Ібсену надмірну логічність і холодність Нори в її останньому діалозі з чоловіком, проте тут відбувається переключення зовнішньої сюжетної напруги на напруження інтелектуальне, на напругу думки, яка зрештою й переростає в рішучий сюжетний поворот, що ним завершується дія п'єси. Тож цей твір вважається **класичною інтелектуально-аналітичною** п'єсою Ібсена, де зовнішня дія повністю підпорядкована інтелектуально-аналітичному началу.

Підтекст – це прихований, відмінний від прямого значення висловлювання сенс, який відновлюється, «розшифровується» на основі контексту з урахуванням ситуації.

Згідно з творчим задумом автора конфлікт розв'язують не якісь фабульні випадковості, а саме **щира розмова, діалог, дискусія**. Найкраще це висловлює Фру Лінне: «Хай вони нарешті поговорять між собою по щирості. Неможливо, щоб далі це тривало – завжди ці утайки, виверти...».

Особливістю стилю драми «Ляльковий дім» є також **лаконічність у розгортанні діалогу, наявність підтексту**. Інтелектуально-аналітичний характер «нових п'єс» Ібсена поєднується з прагненням зберегти природність і вірогідність усієї сценічної дії, максимальну життєподібність персонажів. Із цим прагненням пов'язана також **своєрідність мови** його п'єс, яка створюється шляхом щонайбільшої економії мовних засобів. Оскільки функціональне навантаження тексту надзвичайно велике та багатопланове, кожна репліка та фраза вводиться до тексту лише тоді, коли вона є конче необхідною – для здійснення одного, а нерідко навіть кількох художніх завдань. Але така небагатослівність не відміняє свободи та невимушеності діалогу, не обмежує його якимись рамками. Унаслідок усього цього в п'єсі «Ляльковий дім» наявна абсолютно ненав'язлива лаконічність і природна стриманість.

Правда, дехто може заперечити, що часом у окремих епізодах з'являються персонажі начебто багатослівні і навіть балакучі. Досить пригадати хоча б емоційне багатослів'я Нори в деяких сценах другої дії. Але не можна не помітити, що за цим потоком фраз, часом зовсім незначущих і не пов'язаних одна з одною, прихована глибока внутрішня тривога Нори, її напружене очікування розв'язки, викриття.

Велику роль відіграють також **паузи**. Виникає особливий підтекст – система значень, які не подані відразу, в діалозі, але існують у глибині смислової структури п'єси і які усвідомлюються лише мірою розгортання дії, проте часом так і не розкриваються до кінця.

П'єса на 3 дії

ДІЙОВІ ОСОБИ

Адвокат Хельмер. Нора, його дружина. Доктор Ранк. Фру Лінне. Приватний повірений Кростад. Троє маленьких дітей Хельмерів. Анна - Марія, їхня нянька. Служниця в домі Хельмерів. Посильний.

ДІЯ ПЕРША

Дія відбувається в квартирі Хельмерів.

Хельмер і Нора радіють святам, адже це перше їхнє Різдво, коли немає необхідності обмежувати себе. Хельмер питає у Нори, який вона нагледіла собі подарунок. Нора просить дати їй грошей, щоб вона купила собі те, що їй до вподоби. Чоловік зауважує, що дружина дещо легковажно витрачає гроші.

Хельмер. Норо, а ти не повіриш, як я радію сьогоднішньому вечору.

Нора. І я! А діти ж які будуть раді, Торвальде!

Хельмер. Ах, яка насолода відчувати, що ти добився певного забезпеченого становища, що в тебе буде тепер солідний прибуток. Правда, приємно це відчувати? А пам'ятаєш минуле Різдво? Ти цілих три тижні зачинялась у себе вечорами і до пізньої ночі все готувала квіти, якісь інші прикраси для ялинки, якими хотіла всіх нас здивувати. У-у, нуднішого часу я не пам'ятаю.

Нора. Ти знову будеш мене дратувати цим? Що ж я могла вдіяти, коли кішка залізла і все порвала на шматки!

Хельмер виходить до кабінету. Служниця вводить фру Лінне, одягнену по-дорожньому, і зачиняє за нею двері.

Фру Лінне (*ніяково, запинаючись*). Здрастуй, Норо. Ти, мабуть, не впізнаєш мене?

Нора. Ні, не знаю... Так, здається... (*Поривчасто*). Як! Кристина... Невже це ти?

Фру Лінне. Я.

Нора (*тихо*). Бідна Кристино, ти ж стала вдовою.

Фру Лінне. Три роки тому.

Нора. Значить, сама-самісінька. Як це, мабуть, надзвичайно важко. А в мене троє чудових дітей. Але ти неодмінно розкажи мені про все...

Фру Лінне. Ні-ні-ні, розповідай краще ти.

Нора. Ні, спочатку ти. Сьогодні я не хочу бути егоїсткою. Хочу думати тільки про твої справи. Але одне все-таки я повинна сказати тобі. Знаєш, яке щастя звалилось на нас цими днями? Уяви, чоловік став директором акціонерного банку!

Фру Лінне. Твій чоловік? От удача!..

Нора. Неймовірна! Адвокатура – це такий непевний хліб, особливо якщо бажаєш братися тільки за найчистіші, хороші справи. А Торвальд, звичайно, за інші ніколи не брався, і я, зрозуміло, цілком з ним згодна. Він займе посаду з нового року і одержуватиме велику платню і добрі проценти. Тоді ми зможемо жити зовсім по-іншому, ніж досі жили, – так, як нам подобається. Ах, Кристино, мені так легко стало на серці, я така щаслива!

Фру Лінне (*посміхаючись*). Норо, Норо! Ти й досі не стала розважливішою? У школі ти була великою марнотратницею.

Нора (*тихо посміхаючись*). Торвальд і тепер мене так називає. Нам, їй-право, не так жилося, щоб я могла марнотратити. Нам обом доводилось працювати!

Фру Лінне. І тобі?

Нора. Звичайно, різні там дрібниці з шитва, в'язання, вишивання і тому подібне. (*Мимохідь*). І... ще дещо. Адже ти знаєш, що Торвальд залишив службу в міністерстві, коли ми одружились? Не було ніяких видів на нову посаду, а заробляти треба було більше, ніж раніше. Ну, в перший рік він працював понад усякі сили. Просто жажливо, йому доводилося брати усякі додаткові роботи – ти розумієш – і працювати з ранку до вечора. Ну, не витримав, захворів, лежав при смерті, і лікарі сказали, що необхідно відрядити його на південь.

Фру Лінне. Ви й пробули тоді весь рік в Італії?

Нора. Еге ж. А нелегко було нам рушити з місця, повір. Івар тоді щойно народився. Але їхати все-таки було необхідно. Ах, яка це була чудесна, дивна поїздка! І Торвальда було врятовано. Але скільки грошей пішло – жах, Кристино!

Фру Лінне. Так, але, в усякому разі, велике щастя, якщо є де взяти їх у такий час.

Нора. Треба тобі сказати, що ми одержали їх від батька.

Фру Лінне. А, так. Адже, здається, батько твій саме тоді й помер.

Нора. Так, саме тоді. І, подумай, я не могла поїхати і доглядати його. Я з дня на день чекала малого Івара. І, крім того, у мене на руках був мій бідний Торвальд, мало не при смерті. Любий, дорогий тато! Так і не довелося мені більше побачитися з ним, Кристино. Це найтяжче горе, яке я зазнала заміжньою.

Нора (*Схлоплюючись і плескаючи в долоні*). О, господи, Кристино, як чудесно жити і почувати себе щасливою!

Фру Лінне розповіла, що вона вийшла заміж через хвору матір і маленьких братів, яких треба було утримувати. Коли чоловік помер, всі його статки розтанули. Тож жінці довелося багато і тяжко працювати. Мати померла, брати стали на ноги, тож фру Ліне приїхала до міста, щоб подбати про себе і знайти якусь конторську роботу. Нора пообіцяла допомогти подрузі.

Фру Лінне. Як це гарно з твого боку, Норо, що ти так гаряче берешся за мою справу... Вдвічі гарно з твого боку – тобі самій так мало знайомі життєві турботи і клопіт.

Нора. І мені є чим пишатись, чого радіти. Це я врятувала життя Торвальду.

Фру Лінне. Врятувала? Як врятувала?

Нора. Я ж розповідала тобі про поїздку до Італії. Торвальд не вижив би, якби не потрапив на південь.

Фру Лінне. Еге ж. І твій батько дав вам потрібні кошти.

Нора (*з посмішкою*). Це Торвальд так гадає і всі інші, але це я дістала гроші.

Фру Лінне. Так звідки ж ти взяла їх?

Нора (*наспівуючи і загадково посміхаючись*). Гм! Тра-ля-ля-ля!

Фру Лінне. Не могла ж ти позичити?

Нора. Так? Чому?

Фру Лінне. Дружина-бо не може заборгувати без згоди чоловіка.

Н о р а. Так йому ж не можна було ні про що знати! Господи, як ти цього не розумієш? Він не повинен був підозрювати, в якій він небезпеці. Це мені лікарі сказали, що життя його в небезпеці, що один рятунок – повезти його на південь. Ти гадаєш, я не намагалась спочатку всіляко виплутатись? Я починала розмови про те, що і мені хотілося б побувати за кордоном, як іншим молодим дамам. Я і плакала, і просила; говорила, що йому не завадило б пам'ятати про моє «становище», що тепер треба всіляко мені догоджати; натякала, що можна позичити грошей. Так він майже розсердився, Кристино. Сказав, що у мене вітер у голові і що його обов'язок, як чоловіка, не потакати моїм капризам і примхам, – так він, здається, висловився. Добре, добре, думаю я, а врятувати тебе все-таки треба, і знайшла вихід...

Ф р у Л і н н е. І твій чоловік так і не дізнався від твого батька, що гроші були не від нього?

Н о р а. Так і не дізнався. Адже тато помер саме в ці дні. Я, правду сказати, хотіла була розповісти йому і просити не виказувати мене, але він був уже такий хворий, – і мені, на жаль, не довелося вдаватися до цього.

Ф р у Л і н н е. І ти досі не призналася чоловікові?

Н о р а. Ні, Боже борони, що ти! Він такий суворий щодо цього. І крім того, з чоловічим самолюбством... Для нього було б так болісно, принизливо дізнатися, що він зобов'язаний мені чим-небудь. Це перевернуло б догори дном всі наші відносини. Наше щасливе сімейне життя перестало б тоді бути тим, чим воно є.

Ф р у Л і н н е. І ти ніколи йому не скажеш?

Н о р а (*подумавши і злегенька посміхаючись*). Так... Коли-небудь, можливо... коли мине багато-багато років і я вже не буду така гарненька. Тоді добре буде мати яку-небудь заручку... (*Обриваючи*). Нісенітниця, нісенітниця, нісенітниця! Цього ніколи не буде!.. Ну, що ж ти скажеш про мою велику таємницю, Кристино? Мені, правду кажучи, інколи зовсім нелегко буває виконувати в строк свої зобов'язання. В діловому світі, скажу я тобі, існує внесок процентів по третинах і внески для погашення боргу, як це називається. А гроші завжди дуже важко добути. От і доводилося заощаджувати на чому тільки можна... Розумієш? З грошей на господарство я не могла особливо багато відкладати, – Торвальду було потрібне добре харчування. І дітей не можна було одягати будь-як. Що я одержувала на них, те цілком на них і витрачалося. Любі мої крихітки!

Ф р у Л і н н е. Тож тобі, певно, доводилося відмовляти собі самій, бідолашна?

Н о р а. Зрозуміло. Адже я була більше від усіх зацікавлена! Торвальд дасть бувало мені грошей на нове плаття і тому подібне, а я завжди витрачу тільки половину. Все якомога дешевше та простіше купляла. Ну, були в мене, звичайно, й інші джерела. Минулої зими пощастило – я одержала цілу купу паперів переписувати. Щовечора замикалась у себе в кімнаті й писала, писала до пізньої ночі. Ах, інколи бувало так утомишся! Та все-таки дуже приємно було сидіти і працювати, заробляти гроші. Я почувала себе майже жінчиною.

Ф р у Л і н н е. Але скільки ж тобі вдалося таким чином виплатити?

Н о р а. От уже не можу сказати тобі точно. В таких справах, бачиш ти, дуже важко розібратися. Знаю лише, що виплачувала стільки, скільки мені вдалося зібрати. Але часто в мене просто руки опускалися. (*Посміхаючись*). О Господи, як чудово! Жити собі та поживати, вовтузитись з дітлахами! Обставити свій дім так красиво, витончено, як любить Торвальд. А там, подумай, не за горами

і весна, синє небо, простір. Можливо, пощастить проїхатись куди-небудь. Можливо, – знову побачити море! Ах, справді, як чудесно жити і почувати себе щасливою!

Прийшов Кругстад, щоб поговорити з Хельмером. Нора розповідає фру Лінне, що Кругстад – удівець з купою дітей. Лікар Ранк, який зустрівся з ним, виходячи з кабінету Торвальда, дає Кругстаду дуже погану характеристику, називаючи його моральним калікою. Хельмер обіцяє Кристині посаду в банку. Всі, крім Нори, йдуть. До Нори приходить Кругстад і вимагає від неї, щоб жінка вплинула на чоловіка і Кругстаду повернули посаду, на яку Хельмер взяв фру Лінне.

Кругстад. Ви дуже хороші, фру Хельмер.

Нора. Я більше вас не боюсь. Після нового року я швидко покінчу з усім цим.

Кругстад (*стриманіше*). Слухайте, фру Хельмер. У разі необхідності я буду боротися не на життя, а на смерть за свою скромну посаду в банку.

Нора. На це і схоже, здається.

Кругстад. Не тільки через платню. Про неї я найменше клопочусь. Але тут – інше... Так-так, начистоту! Ось у чому справа. Ви, певно, так само добре, як і інші, знаєте, що я одного разу зробив непродуманий вчинок.

Нора. Здається, щось таке чула.

Кругстад. Справа не дійшла до суду, але всі шляхи для мене наче перегорожені з того часу. Тоді я взявся за ті справи... ви знаєте. Треба ж було за щось ухопитись. І, смію сказати, я був не з гірших, так би мовити. Але тепер мені треба вилзти з цього становища. У мене сини виростають. Заради них мені треба відновити своє колишнє становище в суспільстві – як тільки це можливо. Місце в банку було ніби першим ступенем. І раптом тепер ваш чоловік зіштовхує мене знову в яму.

Нора. Але, Боже мій, пане Кругстад, зовсім не в моїх силах допомогти вам.

Кругстад. Тому що ви не хочете, але в мене є засіб примусити вас.

Нора. Не розкажете ж ви моєму чоловікові, що я заборгувала вам?

Кругстад. Гм! А якби розказав?

Нора. Це було б безчесно з вашого боку. (*Зі сльозами в голосі*). Що? Він дізнається про цю таємницю – мою гордість і радість – так грубо, низько – від вас?

Кругстад (*ступивши крок до неї*). Слухайте, фру Хельмер: чи у вас пам'ять коротка, чи ви зовсім не розумієтесь на справах. Мабуть, доведеться мені розтлумачити вам справу докладніше.

Нора. Як це?

Кругстад. Коли ваш чоловік був хворий, ви прийшли до мене позичити тисячу двісті спецій. Я взявся добути для вас цю суму на певних умовах. Ви були тоді такі заклопотані хворобою вашого чоловіка, такі стурбовані, де б дістати грошей на поїздку, що, здається, вам ніколи було розбиратися в подробицях. Тому не завадить нагадати вам про них. Отож я взявся добути сам гроші і склав для вас боргове зобов'язання. Але внизу я додав кілька рядків від імені вашого батька – його поручительство за вас. Я передав вам боргове зобов'язання, щоб ви переслали його поштою вашому батькові. Чи не так?

Нора. Так.

Кругстад. Ви, звичайно, відразу ж зробили це, тому що через днів п'ять-шість принесли мені вексель з підписом вашого батька. І суму було вам вручено.

І ось саме тут виходить диво... (*виймає документ*), яке я ніяк не можу з'ясувати собі.

Н о р а. Яке диво? Я не знаю...

К р о г с т а д. Таке диво, фру Хельмер, що батько ваш підписав цей вексель через три дні після своєї смерті.

Н о р а. Як це так? Я не розумію.

К р о г с т а д. Батько ваш помер двадцять дев'ятого вересня. Але погляньте. Ось тут він помітив свій підпис числом – друге жовтня. Хіба це не диво?

Нора мовчить.

Чи можете ви з'ясувати мені це?

Нора все мовчить.

Примітне ще ось таке: слова «друге жовтня» і рік написано не почерком вашого батька, а іншим, який мені здається знайомим. Ну, це можна ще пояснити: ваш батько міг забути поставити число і рік під своїм підписом. І хтось інший зробив це навгад, не знаючи ще про його смерть. У цьому немає нічого такого. Головна справа в самому підписі. Він, підпис, справжній, фру Хельмер? Це справді ваш батько підписався?

Н о р а (*після короткої паузи підводить голову і задирливо дивиться на нього*). Ні, не він. Це я підписалась за нього.

К р о г с т а д. Слухайте, фру Хельмер... Ви знаєте, що це небезпечне зізнання?

Н о р а. Чому? Ви скоро одержите свої гроші сповна.

К р о г с т а д. Можу я спитати вас, чому ви не надіслали документ вашому батькові?

Н о р а. Неможливо було. Він був тяжко хворий. Якщо просити його підпису, треба було пояснити йому, на що знадобилися гроші. А не могла ж я написати йому, коли він сам був такий хворий, як і чоловік мій, на краю могили. Неможливо було.

К р о г с т а д. То вам би краще було відмовитись від подорожі за кордон.

Н о р а. І це було неможливо. Від цієї подорожі залежало врятування мого чоловіка. Не могла я відмовитись від неї.

К р о г с т а д. Але ви не подумали, що таким чином обдурюєте мене?..

Н о р а. На це мені нічого було звертати увагу. Я й думати про вас не хотіла. Терпіти вас не могла за всі ваші безсердечні причіпки, що їх ви робили, хоч і знали, в якій небезпеці мій чоловік.

К р о г с т а д. Фру Хельмер, ви, очевидно, не уявляєте собі ясно, в чому, власне, ваша вина. Але я можу сказати вам ось що: те, на чому я попався і що так заплямувало мене в очах суспільства, було анітрохи не гірше за те, що зробили ви.

Н о р а. Невже ви хочете, щоб я повірила, що ви відважились на це, рятуючи життя вашої дружини?

К р о г с т а д. Закон не цікавиться причинами.

Н о р а. То поганий, виходить, цей закон.

К р о г с т а д. Поганий чи ні, але коли я подам цей документ у суд, – вас засудять по закону.

Н о р а. Ні за що не повірю, щоб дочка не мала права позбавити вмираючого старика-батька тривог і гіркоти? Щоб дружина не мала права врятувати життя

своєму чоловікові? Я не знаю точно законів, але впевнена, що десь у них повинно бути це дозволено. А ви, юрист, не знаєте цього! Ви, певно, поганий законник, пане Кругстад.

Кругстад. Хай так. Але на справах... на таких, які зав'язались у нас з вами, ви, звичайно, припускаєте, що я трохи знаюсь? Так от. Робіть, що хочете. Але... якщо мене викинуть ще раз, ви будете в моїй компанії. *(Вклоняється і виходить через передпокії).*

Повертається Хельмер. Нора просить його не звільняти Кругстада. Хельмер не погоджується, адже Кругстада звинуватили у підробці документів, але той не визнав своєї провини і вивернувся всякими правдами і неправдами. Хельмер обурюється поведінкою Кругстада, бо вважає, що отруєна брехнею атмосфера заражає, розкладає все домашнє життя. А діти з кожним ковтком повітря сприймають зародки зла. Торвальд думає, що всі, хто рано схибив у житті, мали брехливих матерів. Вражена Нора просить Анну-Марію не пускати до неї дітей, які хочуть погратися з мамою.

ДІЯ ДРУГА

У перший день Різдва Нора просить Хельмера, щоб він поновив Кругстада на посаді. Чоловік відмовляє. Служниця відчиняє двері з передпокою, пропускає в кімнату Кругстада і зачинає за ним двері. Він у дорожній шубі, у високих чоботях і хутряній шапці.

Кругстад. Вам, звичайно, відомо, що мене звільнено.

Нора. Я не могла перешкодити цьому, пане Кругстад. Я, скільки могла, відстоювала вас, та все надаремно.

Кругстад. То ваш чоловік мало так любить вас? Знає, що я можу зробити вам і все-таки наважується?..

Нора. Як ви можете гадати, що він знає про це?

Кругстад. Ні, я, власне, і не гадав. Не в характері мого милого Торвальда Хельмера було б виявити стільки мужності...

Нора. Що вам потрібно від мене?

Кругстад. Я прийшов тільки глянути, як у вас справи, фру Хельмер. Я весь день про вас думав. Лихвар, крючоктвор, ну, одне слово, такий, як я, та кож, бачте, не позбавлений того, що зветься серцем.

Нора. Доведіть це. Подумайте про моїх маленьких дітей.

Кругстад. А ви з вашим чоловіком подумали про моїх? Ну, та не однаково. Я хотів тільки сказати вам, що вам не слід так близько до серця брати цю справу. Спершу я не буду починати проти вас судового переслідування.

Нора. Правда це? О, я знала, знала.

Кругстад. Ще можна все скінчити миром. Нема чого вплутувати сюди людей. Все залишиться між нами трьома.

Нора. Чоловік мій ніколи нічого не повинен знати про це.

Кругстад. Як же ви можете запобігти цьому? Можете сплатити все цілком?

Нора. Ні, тепер, відразу – не можу.

Кругстад. Та воно і не допомогло б вам все одно. Якби ви і поклали мені хоч і зараз чистоганом яку завгодно суму – ви б не одержали від мене назад вашої розписки.

Нора. То поясніть мені, що ви хочете з нею зробити?

Крогстад. Тільки зберегти її в себе... Ніхто сторонній і не знатиме нічого. Тому, коли б ви прийшли тепер до якого-небудь одчайдушного рішення...Якби надумали кинути дім і сім'ю... Або додумались ще до чогось гіршого, то облиште ці витівки.

Нора. Звідки ви знаєте, що я додумалась до цього?

Крогстад. Більшість із нас думає про це – спочатку. І я також у свій час... Та не вистачило духу...

Нора (*тихим голосом*). І в мене.

Крогстад (*зітхнувши полегшено*). Справді? І у вас, значить, так само! Не вистачає?

Нора. Не вистачає, не вистачає.

Крогстад. Воно і безглуздо було б. Варт лише першій домашній бурі знятися... В мене в кишені лист до вашого чоловіка...

Нора (*швидко*). Цей лист не повинен потрапити до чоловіка. Розірвіть його. Я знайду все-таки вихід, добуду грошей.

Крогстад. Вибачте, добродійко, я, здається, щойно сказав вам...

Нора. Чого ж вимагаєте ви?

Крогстад. Зараз довідаєтесь. Я хочу підвестися на ноги, добродійко, хочу піднятися, і ваш чоловік мусить допомогти мені. Протягом півтора року я ні в чому такому безчесному не був запідозрений; увесь цей час я бився, як риба об лід, але був задоволений, що можу своїм трудом піднятися знов – так от, по-малу. Тепер мене вигнали, і я вже не можу задовольнитися з того, що мене просто приймуть назад – змилюються. Хочу, щоб мене прийняли на службу в банк з висунанням. Вашому чоловікові доведеться створити для мене особливу посаду...

Нора. Ніколи він цього не зробить!

Крогстад. Тепер ви попереджені. Тож не робіть ніяких дурниць. Коли Хельмер одержить мого листа, я буду чекати від нього вісточки. І пам'ятайте, ваш чоловік сам змусив мене знову стати на такий шлях. Цього я ніколи йому не прощу. До побачення, фру Хельмер. (*Виходить через передпокій*).

Нора (*іде до дверей у передпокій, відчиняє їх і прислухається*). Не віддає листа. О, ні-ні, це було б неможливо! (*Відчиняє двері все більше й більше*). Що це? Він стоїть за дверима. Роздумує? Невже він...

Чути, як лист падає в скриньку. Потім чути кроки Крогстада, що спускається сходами, поволі кроки завмирають унизу. Нора з придушеним криком біжить назад у кімнату до стола перед диваном. Коротка пауза.

Лист!.. У скриньці! (*Тихенько скрадається до дверей передпокою*). Лежить там... Торвальде, Торвальде... тепер нам немає порятунку!

Фру Лінне дізнається, що Нора підробила вексель і взяла гроші у Крогстада. Нора просить її, що, якщо хтось візьме на себе провину за її вчинок, засвідчити, що це неправда. Нора чекає на чудо, яке повинно от-от статися. Кристина нічого не розуміє і збирається поїхати до Крогстада, щоб поговорити з ним. Нора бере з Торвальда обіцянку, що він забере і прочитає листи після новорічної ночі, і продовжує чекати з хвилини на хвилину дива. Фру Лінне і Крогстад колись кохали один одного, але Кристина вийшла заміж, щоб забезпечити матір і малолітніх батьків. Але зараз ніяких перешкод їхньому шлюбові немає. Щасливий Крогстад збирається піти до Хельмерів, щоб забрати листа. Фру Лінне відмовляє його, бо вважає, що Хельмер повинен про все дізнатися. Подружжя повинно поговорити нарешті по щирості.

ДІЯ ТРЕТЯ

Повернувшись з гостей у новорічну ніч, Хельмер йде у передпокій, щоб звільнити поштову скриньку з листами. Двері кабінету розчиняються і на порозі з'являється Хельмер з розпечатаним листом у руках.

Хельмер. Нора!

Нора (*голосно крикує*). А!

Хельмер. Що це? Ти знаєш, що в цьому листі?

Нора. Знаю. Пусти мене! Дай мені піти!

Хельмер (*стримуючи її*). Куди ти?

Нора (*намагаючись вирватись*). І не думай рятувати мене, Торвальде.

Хельмер (*відсахнувшись*). Правда! Тож правда, що він пише? Жах! Ні-ні!

Неможливо, щоб це була правда.

Нора. Це правда. Я любила тебе над усе на світі.

Хельмер. Ах, іди ти з своїми дурними вивертами!

Нора. Дай мені піти. Не можна, щоб ти відповідав за мене. Ти не повинен брати цього на себе.

Хельмер. Без комедій! (*Замикає двері в передпокій на ключ*). Ні з місця, доки не даси мені відповіді. Ти розумієш, що ти наробила? Відповідай! Ти розумієш?

Нора (*дивиться йому в очі і говорить з застиглим обличчям*). Так, тепер починаю розуміти – цілком.

Хельмер (*ходить по кімнаті*). О, яке страшне пробудження! Всі оці вісім років... вона, моя радість, моя гордість... була лицемірна, брехлива... гірше, гірше... злочинниця! О, яка бездонна прірва бруду, потворства! Тьху! Тьху!

Нора мовчить; як і раніше, не відводячи погляду,
дивиться на нього.

(*Зупиняючись перед нею*). Я повинен був передчувати, що завжди може трапитись щось подібне, повинен був передбачити це. Легковажні принципи твого батька... Мовчи! Усі його легкодумні принципи перейшли до тебе в спадщину. Ні релігії, ні моралі, ні почуття обов'язку... Ти зруйнувала все моє щастя, занастила все моє майбутнє. Страшно подумати! Я в руках безчесної людини. Вона може зробити зі мною, що захоче, вимагати від мене, що завгодно, наказувати мені, підганяти мене, як їй захочеться. Я писнути не посмію. І впасти в таку яму, загинути отак через легковажну жінку!

Нора. Коли мене не буде на світі, ти вільний.

Хельмер. Ах, без фокусів! І в твого батька завжди були напоготові такі фрази. Яка мені буде користь від того, що тебе не буде на світі, як ти кажеш? Ні найменшої! Він все-таки може почати справу. А коли він це зробить, мене, певно, запідозрять у тому, що я знав про твій злочин. Певно, подумають, що за твоєю спиною стояв я сам, що це я тебе навчив! І за все це я можу дякувати тобі! А я носив тебе на руках увесь час. Чи ти розумієш тепер, що ти мені наробила?

Нора (*в холодному спокої*). Так.

Хельмер. Це так неймовірно, що я просто отямитися не можу. Але ж треба якось виплутатись. Зніми шаль. Зніми, кажу тобі! Доведеться якось догодити йому. Справу треба зам'яти за всяку ціну. А щодо наших стосунків, то про людей – усе мусить бути, як і було, але, розуміється, це тільки про людське око. Отже, ти залишишся вдома, це річ зрозуміла. Але дітей ти не будеш виховувати.

Я не можу звірити їх на тебе... О-о! І це мені доводиться говорити тій, яку я так любив і яку ще... Але цьому кінець. Тепер уже немає мови про щастя, а тільки про врятування залишків, уламків, декоруму!

Х е л ь м е р. Норо!

Нора допитливо дивиться на нього.

Ні, дай прочитати ще раз... Так, так, так, врятований! Норо, я врятований!

Н о р а. А я?

Х е л ь м е р. І ти, звичайно. Ми обоє врятовані, і ти, і я. Глянь! Він повертає тобі твоє боргове зобов'язання. Ми врятовані, Норо! Ніхто тобі нічого не може зробити. Ах, Норо, Норо!.. Ні, спочатку знищити всю оцю гидоту. Подивись-но... (*Кидає погляд на розписку*). Ні, і дивитись не хочу. Нехай це буде як сон для мене. (*Розриває на шматки і лист, і боргове зобов'язання, кидає в грубку і дивиться, як усе згоряє*). Ось так. Тепер і сліду не залишилось... Він писав, що ти зі Святвечора... Ах, які ж це жахливі були три дні для тебе, Норо!

Н о р а. Я жорстоко боролася цих три дні.

Х е л ь м е р. І страждала, і не бачила іншого виходу, як... Ні, не треба й згадувати про весь цей жах. Будемо тепер лише радіти і повторяти: все минуло, минуло! Слухай же, Норо, ти ніби ще не розумієш, що все минуло? Що ж це таке... Ти нібито закам'яніла? Ах, бідна маленька Норо, я розумію, розумію. Тобі ще не віриться, що я тобі простив. Але я простив, Норо, присягаюсь. Я простив тобі все. Адже я знаю: все, що ти наробила, ти зробила з любові до мене.

Н о р а. Це правда.

Х е л ь м е р. Ти любила мене, як дружина повинна любити чоловіка. Ти не змогла тільки гарненько розібратись у засобах. Але невже ти гадаєш, що я менше любитиму тебе через те, що ти не здібна діяти самотійно? Ні-ні, сміло зіприся на мене, я буду тобі радником, керівником. Я не був би мужчиною, якби саме ця жіноча безпорадність не робила тебе вдвоє милішою в моїх очах. Ти не думай більше про ті різкі слова, які вирвались у мене в хвилину першого переляку, коли мені здалося, що все навколо мене рушиться. Я простив тобі, Норо. Клянуся тобі, я простив тобі.

Н о р а. Дякую тобі за твоє прощення. (*Виходить у двері праворуч*).

Х е л ь м е р. Ні, стривай... (*Зазираючи туди*). Що ти хочеш?

Н о р а (*з іншої кімнати*). Скинути маскарадний костюм.

Х е л ь м е р (*біля дверей*). Так-так, добре. І постарайся заспокоїтись, отямитись, моя бідна, налякана, співуча пташко. Обіпрись спокійно на мене, в мене широкі крила, щоб прикрити тебе. (*Ходить біля дверей*). Ах, як у нас тут гарно, затишно, Норо. Тут притулок твій, тут я буду голубити тебе, як загнану горличку, яку врятував неушкодженою з пазурів яструба. Я зумію заспокоїти твоє бідне тремтяче серденько. Помаленьку це вдається, Норо, повір мені. Завтра тобі все вже здасться зовсім іншим, і незабаром все буде знову, як і раніше, мені не доведеться довго повторювати тобі, що я простив тобі. Ти сама відчуєш, що це так. Як ти можеш думати, що мені могло б тепер спасти на думку відштовхнути тебе або навіть хоч зробити докір у чомусь? Ах, ти не знаєш серця справжнього чоловіка, Норо. Чоловікові невимовно солодко і приємно відчувати, що він простив своїй дружині... простив від усього серця. Вона від цього стає ніби ще більше його власною – його невід'ємним скарбом. Він ніби вдруге дає їй життя. Вона стає, так би мовити, і його дружиною, і дитиною. І ти тепер будеш для мене і тим

і другим, моє безпорадне, розгублене творіннячко. Не бійся нічого, Норо, будь тільки щира до мене, і я стану твоєю волею, твоєю совістю... Що це? Ти не лягаєш? Переодяглася?

Н о р а (*дивиться на свій годинник*). Не так ще й пізно. Присядь, Торвальде. Нам з тобою є про що поговорити. (*Сідає коло столу*).

Х е л ь м е р (*сідаючи коло столу навпроти неї*). Ти мене лякаєш, Норо. І я не розумію тебе.

Н о р а. Ото ж бо й є. Ти мене не розумієш. І я тебе не розуміла... до сьогоднішнього вечора. Не перебивай мене. Ти тільки вислухай мене. Поквітаємося, Торвальде.

Х е л ь м е р. Що ти хочеш цим сказати?

Н о р а (*після короткої паузи*). Тебе не уражає одна річ, ось тепер, коли ми так сидимо з тобою?

Х е л ь м е р. Що таке?

Н о р а. Ми одружені вісім років. Тобі не спадає на думку, що це ж уперше ми з тобою, чоловік з дружиною, сіли поговорити серйозно.

Х е л ь м е р. Але ж, люба Норо, хіба це було тобі з руки?

Н о р а. От ми і дійшли до суті. Ти ніколи не розумів мене... До мене ставилися дуже несправедливо, Торвальде. Спочатку тато, потім ти.

Х е л ь м е р. Що! Ми обидва?.. Тоді коли ми любили тебе більше, ніж будь-хто на світі!

Н о р а (*хитаючи головою*). Ви ніколи мене не любили. Вам тільки подобалось бути закоханими в мене. Коли я жила вдома, з татом, він викладав мені усі свої погляди, і в мене були ті самі, якщо ж у мене були інші, я їх приховувала, – йому б це не сподобалось. Він називав мене своєю лялечкою-дочкою, грався мною, як я своїми ляльками. Потім я потрапила до тебе в дім.

Х е л ь м е р. Що це за вислови, коли говориш про наш з тобою шлюб!

Н о р а (*твердо*). Я хочу сказати, що я з татових рук перейшла в твої. Ти все влаштовував за своїм смаком, і в мене став твій смак або я тільки вдавала, що це так, – не знаю добре. Мабуть, і те, і інше. Інколи бувало так, інколи так. Коли я озирюсь тепер назад, то мені здається, що я жила тут як той старець: мене годували й одягали, а моє діло було – розважати, забавляти тебе, Торвальде. Ось в чому полягало моє життя. Ти так влаштовував, ти і тато дуже винні передо мною. Ваша вина, що з мене нічого не вийшло.

Х е л ь м е р. Норо! Яка дурниця! Яка невдячність! Хіба ти не була тут щаслива?

Н о р а. Ні, ніколи не була. Я тільки думала, що щаслива, а насправді ніколи не була.

Х е л ь м е р. Ти не була... не була щаслива!

Н о р а. Ні, тільки весела. І ти був завжди такий милий, ласкавий до мене. Але весь наш дім був тільки великий ляльковий дім. Я була тут твоєю лялькою, донькою. А діти були вже моїми ляльками. Мені подобалось, що ти грався, бавився зі мною, як їм подобалось, що я граюсь і бавлюся з ними. У цьому, власне, й було наше подружнє життя, Торвальде.

Х е л ь м е р. Так, частина правди є в тому, що ти кажеш, хоч ти дуже перебільшуєш. Але тепер у нас все буде інакше. Час забавок минув, настав час виховання.

Н о р а. Чийого? Мого чи дітей?

Х е л ь м е р. І твого, і дітей, дорога Норо.

Н о р а. Ах, Торвальде, не тобі виховати з мене справжню дружину собі.

Х е л ь м е р. І ти це говориш?

Н о р а. А я... Хіба я підготовлена виховувати дітей?

Х е л ь м е р. Норо!

Н о р а. Чи не сам ти щойно сказав, що не можеш звірити на мене їх виховання?

Х е л ь м е р. В хвилину роздратування. Чи ж можна звертати на це увагу!

Н о р а. Ні, ти розсудив правильно. Ця справа не під силу мені. Треба спочатку вирішити інше. Я повинна виховати себе саму. І не в тебе мені шукати допомоги. Мені треба взятися за це самій. Тому я і йду від тебе.

Х е л ь м е р. Ти не при своєму розумі! Хто тобі дозволить! Я забороняю.

Н о р а. Тепер даремно забороняти мені будь-що. Я візьму з собою лише своє. Від тебе нічого не візьму, ні тепер, ні опісля.

Х е л ь м е р. Покинути дім, чоловіка, дітей! І не подумаєш про те, що скажуть люди?

Н о р а. На це мені нічого звертати увагу. Я знаю тільки, що мені це необхідно.

Х е л ь м е р. Ні, це обурливо! Ти можеш так зневажати найсвятіші свої обов'язки?

Н о р а. Що ти вважаєш найсвятішими моїми обов'язками?

Х е л ь м е р. І це ще потрібно говорити тобі? Чи в тебе немає обов'язків перед твоїм чоловіком і перед твоїми дітьми?

Н о р а. У мене є і інші, також священні.

Х е л ь м е р. Немає в тебе таких! Які ж це?

Н о р а. Обов'язки перед собою.

Х е л ь м е р. Ти передусім дружина й мати.

Н о р а. Я в це більше не вірю. Я гадаю, що передусім я людина, так само, як і ти, – або принаймні повинна стати людиною. Знаю, що більшість буде на твоєму боці, Торвальде, і що в книгах пишуть у цьому ж дусі. Але я не можу більше заспокоїтись на тому, що говорить більшість і що пишуть у книгах. Я повинна сама подумати про ці речі і спробувати розібратися в них.

Х е л ь м е р. Ти міркуєш, як дитина. Не розумієш суспільства, в якому живеш.

Н о р а. Так, не розумію. От і хочу придивитися до нього. Мені треба вияснити собі, хто правий – суспільство чи я.

Х е л ь м е р. Ти хвора, Норо. У тебе гарячка. Я навіть починаю думати, що ти божеволієш.

Н о р а. Ні, ніколи ще я не бувала так при своєму розумі і добрій пам'яті, як зараз.

Х е л ь м е р. Тоді залишається гадати одне.

Н о р а. А саме?

Х е л ь м е р. Що ти мене більше не любиш.

Н о р а. Так, у цьому якраз уся справа.

Х е л ь м е р. Норо... І ти це говориш!

Н о р а. Ах, мені самій боляче, Торвальде. Ти був завжди такий добрий до мене, але я нічого не можу тут вдіяти. Я більше тебе не люблю.

Х е л ь м е р. І ти можеш також пояснити мені причину, чому я втратив твою любов?

Н о р а. Так, можу. Це сталося сьогодні ввечері, коли чудо примусило себе чекати. Я побачила, що ти не той, за кого я тебе вважала. Я терпляче ждала цілих вісім років. Господи, адже я знала, що чуда бувають не кожного дня. Та ось на

мене впав цей жах і в мене засвітилась тверда певність: тепер станеться чудо. Доки лист Кругстада лежав там, у мене й на думці не було, щоб ти міг пристати на його умови. Я була твердо впевнена, що ти скажеш йому: «Розголошуйте справу на цілий світ!» А коли б це сталося...

Хельмер. Ну, що ж тоді? Коли б я віддав на ганьбу та наругу свою власну дружину!..

Нора. Коли б це сталося... я непохитно вірила, що ти виступиш вперед і візьмеш усе на себе – скажеш: винен – я.

Хельмер. Норо!

Нора. Ти хочеш сказати, що я ніколи не погодилася б прийняти від тебе таку жертву? Звісно, ні. Але яку вагу мали б мої запевнення, порівнюючи з твоїми?.. Ось те чудо, якого я чекала з таким трепетом. А щоб не припустити його, я хотіла покінчити з собою.

Хельмер. Я б з радістю працював для тебе дні і ночі, Норо... терпів би горе і злигодні заради тебе. Але хто ж пожертвує навіть для коханої людини своєю честю?

Нора. Коли в тебе пройшов страх, – не за мене, а за себе, – коли вся небезпека для тебе минула, з тобою ніби нічого й не трапилось. Я залишилась, як і раніше, твоєю пташкою, жайворонком, лялечкою, з якою тобі тільки належить бути ще обережнішим, якщо вона виявилась такою тендітною, неміцною. (*Встає*). Торвальде, в ту хвилину я зрозуміла, що я всі ці вісім років жила з чужим чоловіком і прижила з ним трьох дітей... О-о, не можу навіть згадувати про це! Так би й розірвала себе на шматки!

Хельмер (*притихлим голосом*). Бачу, бачу... Справді, між нами лягла безодня... Але хіба її не можна заповнити, Норо?

Нора. Така, яка я тепер, – я не можу тобі бути дружиною.

Хельмер. У мене вистачить сили стати іншим.

Нора. Можливо – якщо ляльку у тебе заберуть.

Хельмер. Розлучитись... розлучитися з тобою!.. Ні, ні, Норо, – уявити собі не можу. А хіба ми не могли б тут жити, як брат з сестрою?

Нора (*зав'язуючи стрічки капелюха*). Ти добре знаєш – довго так би не могло тривати... (*Накидає шаль*). Прощай, Торвальде. Я не буду прощатися з дітьми. Я знаю, вони в кращих руках, ніж мої. Така матір, як я тепер, їм не потрібна.

Хельмер. Норо, ти не згадаєш про мене ніколи?

Нора. Ні, я, мабуть, часто буду згадувати і тебе, і дітей, і дім.

Хельмер. Можна мені писати тобі, Норо?

Нора. Ні... Ніколи. Цього не можна.

Хельмер. Але ж треба буде посилати тобі...

Нора. Зовсім нічого, нічого.

Хельмер. Допомогати тобі при потребі.

Нора. Ні, кажу тобі. Нічого я не візьму від чужої людини.

Хельмер. Норо... Невже я назавжди залишуся для тебе чужим?

Нора (*бере свій саквояж*). Ах, Торвальде, для цього потрібно, щоб сталося найбільше чудо!

Хельмер. Скажи, яке?

Нора. Для цього і ти, і я – ми обоє повинні змінитись настільки... Ні, Торвальде, я більше не вірю в чуда.

Хельмер. А я хочу вірити! Кажи, кажи, яке? Змінитися так, щоб?..

Н о р а. Щоб наше співжиття могло стати шлюбом. Прощай. (*Виходить через передпокій*).

Х е л ь м е р (*падає на стілець біля дверей і закриває обличчя руками*). Норо! Норо! (*Озирається і встає*). Порожньо, її тут уже немає. (*Промінь надії осяває його обличчя*). Але – найбільше чудо?

Знизу чути гуркіт зачинюваних воріт.

1879

Переклад Олекси Новицького

1. Чому п'єсу «Ляльковий дім» забороняли в деяких країнах?
2. Знайдіть ознаки «нової драми» в п'єсі «Ляльковий дім».
3. Якій назві п'єси («Ляльковий дім» чи «Нора») ви віддасте перевагу?
4. Визначте зовнішню і внутрішню дії в п'єсі.
5. Яких відтінків лексичного значення набуває слово «ляльковий» у тексті п'єси? Як це пов'язано з ідеєю твору?
6. Проаналізуйте емоційний стан Нори на початку п'єси. Чому вона радіє? Перелічіть і аргументуйте всі можливі причини.
7. Реконструйте за змістом п'єси історію Кrogстада. Чи шантажував би він Нору, якби не звільнення з банку?
8. Підготуйте розповіді про життя Нори і Торвальда за вісім років шлюбу.
9. Чи можна сказати, що Нора веде подвійне життя? Якою вона є насправді?
10. Порівняйте поведінку й аргументацію Нори на початку і в кінці твору. Чи можна сказати, що Нора змінилася?
11. Чому Хельмер нічого не знає про справжнє життя дружини?
12. На яке диво чекає Нора, коли Кrogstad відправив листа Хельмеру?
13. Чому Нора не призналася чоловікові, що позичила гроші на його лікування?
14. Чому Хельмер так емоційно відреагував на лист Кrogстада? Чи пов'язана ця реакція з його призначенням директором акціонерного банку?
15. Чи можна фінал п'єси назвати відкритим?
16. Якими ви уявляєте подальші стосунки Нори та Хельмера? Нори та її дітей?
17. Подивіться фільм чи виставу за п'єсою Ібсена «Ляльковий дім». Чи збіглася інтерпретація цього твору з вашими враженнями?
18. Напишіть твір за п'єсою «Ляльковий дім» на одну з тем: «Чи можна будинок Хельмерів назвати ляльковим?»; «Чому Нора кинула сім'ю?»; «В очікуванні чуда».
19. Проект. Розділіться на дві групи і підготуйте інсценізацію одних і тих самих уривків так, щоб Нора виступала як позитивний і негативний герой (дружина, яка рятує чоловіка, – жінка, яка легковажить майбутнім родини). Яка інтерпретація вам здається більш правдоподібною?

Прищепити народу свої переконання

ДЖОРДЖ БЕРНАРД ШОУ.

П'єса «Пігмаліон»

«Мені до смерті набридли: вигадане життя, вигадані закони, вигадані мораль, наука, світ, війна, любов, чесноти, пороки і взагалі все вигадане як на сцені, так і поза нею!» Так могла сказати лише людина, яка добре знала не вигаданий, а реальний

стан речей «як на сцені, так і поза нею». А саме такою людиною і був Джордж Бернард Шоу – письменник, громадський діяч, другий після Шекспіра за популярністю драматург в англійському театрі.

ГОТУЄМОСЯ ДО ДІАЛОГУ

ДЖОРДЖ БЕРНАРД ШОУ (1856–1950)

Народився майбутній письменник у Дубліні (Ірландія). Як важко бідній талановитій людині пробитися у цьому світі, Шоу знав з власного досвіду: через матеріальну скруту він не здобув пристойної освіти, а тяжко працював з п'ятнадцяти років. Тож, мабуть, недаремно в багатьох своїх творах він звертається до проблеми соціальної та майнової нерівності людей, що не дає реалізувати талант. За п'ять років кар'єри Шоу помітно просунувся по службі. А ще – навчився самотужки грати на фортепіано Бетховена і Моцарта. Двадцятирічний юнак мріяв про творчість, тому після переїзду до Лондона, недовго попрацювавши в телефонній компанії, вирішив присвятити себе літературі.

У 1870-х рр. фаворитом публіки був роман. Тож Шоу і писав їх безупинно, розсилаючи свої рукописи по всіх англійських редакціях, навіть у далеку Австралію. Рукописи здебільшого повертали, а іноді й ні. Тож юнак повною мірою пізнав, що таке злидні.

Бурхлива натура Шоу не задовольнялася очікуванням письменницької слави, а вимагала активної дії. У 1880-х рр. він поринув у громадсько-політичну діяльність, ставши вуличним промовцем. Згодом драматург згадував вулиці, переповнені людьми під час його виступів. Оратор міг би заробляти великі гроші, та грошей не брав, бо своїми політичними поглядами не торгував.

▲ Бернард Шоу

Життя полягає не в тому, щоб знайти себе. Життя полягає в тому, щоб створити себе.

А погляди ці ні для кого не були секретом: Шоу був прихильником соціалізму. Його політичні погляди втілювалися як у вуличних промовах, так і в творах, які згодом з'явилися в невеличкому журналі соціалістичного спрямування. Навіть першу п'єсу письменник написав не з мистецьких, а з ідейних міркувань. Фактично Шоу започаткував англійську політичну п'єсу XIX ст.: «Я пишу п'єси з конкретним наміром прищепити народу свої переконання... Іншого поштовху для написання п'єс у мене нема. Вся велика література є журналістикою... Нехай інші культивують те, що називають літературою, я – за журналістику».

Успіх прийшов до Шоу, коли йому було вже під тридцять. У 1885 р. Вільям Арчер, літературний критик і перекладач Ібсена, звернув увагу на рудобородого, високого і виснажено-худого чоловіка (Шоу роками недоїдав), що сидів у читальній залі Британського музею, маючи на столі одночасно французький переклад «Капітала» Карла Маркса та партитуру опери Вагнера «Трістан і Ізольда»... Тож незабаром Шоу став літературним, художнім, музичним і театральним оглядачем кількох провідних англійських періодичних видань. Саме як критик він і досяг популярності.

На початку 1890-х рр. Шоу став палким прихильником «нової драми» і передовсім – творчості Ібсена. Його погляди втілені у відомій праці «**Квінтесенція ібсенізму**» (1891).

Сам блискучий оратор і майстер дискусії, Шоу надзвичайно велику увагу приділив такій рисі драматичного твору, як дискусійність (та й писав він драми-дискусії).

Його шлях на світовий театральний Олімп був нелегким: «**Професія місіс Воррен**» (1894) була заборонена, а під час виконання п'єси «**Війна і людина**» (1894) майбутній англійський король Едуард VII з обуренням покинув ложу. Переломним у театральній кар'єрі Шоу став 1898 р., коли він отримав гонорар за п'єсу «**Учень диявола**» (1896–1897), що з успіхом йшла у США. Саме цей гонорар поклав початок матеріального благополуччя письменника і дозволив йому одружитися із «зеленоокою мільйонершею» Шарлоттою Пейн-Таушенд (він боявся матеріальної залежності від майбутньої дружини).

Від початку XX ст. Шоу став одним із провідних драматургів світу. За сімдесят років своєї літературної діяльності він створив багато цікавих п'єс. Та одна з найяскравіших – «**Пігмаліон**» (1913). Реакція критики і публіки на п'єсу письменника обурилася: про жодне кохання, а тим більше одруження Гігінса й Елайзи не могло бути й мови! Б. Шоу навіть спеціально дописав розлогий і абсолютно не придатний для постановки на сцені епілог, в якому розповів про подальшу долю Елайзи. Вона вийшла заміж за Фредді й пояснила, чому (з поваги до інтелектуальної власності Гігінса) відмовилася від задуму давати приватні уроки

До певного моменту в останній дії «Ляльковий дім» – це п'єса, яку можна переінакшити в найбанальнішу французьку драму, викинувши лише кілька реплік та замінивши останню сцену щасливим сентиментальним закінченням... Та саме в цьому місці останнього акту героїня раптом несподівано... перериває свою емоційну гру і заявляє: «Нам потрібно сісти і обміркувати все, що відбулося між нами». Завдяки цьому зовсім новому драматургічному прийому... «Ляльковий дім» і підкорив Європу, заснувавши нову школу драматичного мистецтва... П'єса без суперечки і без предмета суперечки більше не вважається серйозною драмою... П'єса і дискусія стали практично синонімами...

Дж. Б. Шоу, «Квінтесенція ібсенізму»

АФОРИЗМИ ШОУ

Бернард Шоу відомий як автор парадоксальних афоризмів, багато з яких популярні до сьогодні.

- ▶ Єдиний урок, який можна винести з історії, полягає в тому, що люди не виносять з історії жодних уроків.
- ▶ Мій спосіб жартувати – це говорити правду. На світі немає нічого смішнішого.
- ▶ Найбільше люди цікавляться тим, що їх абсолютно не стосується.
- ▶ Тепер, коли ми навчилися літати по повітрю, як птахи, плавати під водою, як риби, нам не вистачає тільки одного: навчитися жити на землі, як люди.
- ▶ Якщо ви починаєте із самопожертви заради тих, кого любите, то закінчите ненавистю до тих, кому принесли себе в жертву.
- ▶ Навчився говорити – значить виріс, навчився мовчати – значить порозумнішав.

(1925, «За творчість, позначену ідеалізмом і гуманізмом, за іскристу сатиру, яка часто поєднується з надзвичайною поетичною красою»), і премії «Оскар» (1939, за сценарій фільму «Пігмаліон»). 2016 р. другою такою людиною став Боб Ділан.

П'єса «Пігмаліон»

Сюжетна схема «Пігмаліона» відповідає сформульованій драматургом у «Квінтесенції ібсенізму» схемі «нової драми»: «Раніше у т. зв. добре зроблених п'єсах вам пропонувалися: в першому акті – експозиція, в другому – конфлікт, у третьому – його розв'язання. Зараз перед вами експозиція, конфлікт і дискусія».

Професор Гігінс береться за сміливий експеримент: за півроку з неграмотної лондонської квіткарки зробити особу, яка володітиме вишуканою англійською, матиме бездоганні манери, тож ніхто не відрізнити її від справжньої леді. Він навіть б'ється об заклад з приятелем, теж філологом, полковником Пікерінгом, чи вийде це в Гігінса. Самовіддано працюючи, Елайза Дулітл досягла мети, і Гігінс виграв парі. І тут, за законами мелодрами, головні герої – професор і учениця (сказати б, Пігмаліон і Галатея), мали б побратися. Але не так сталося, як гадалося, бо Шоу залишив фінал відкритим... То що ж цікавило

фонетики та чому таки взяла гроші в Пікерінга. Але попри все це широка публіка сприймала історію дивакуватого професора й бідної квіткарки як чергову «історію кохання». І коли в Нью-Йорку, на Бродвеї, вирішили поставити мюзикл Френсіса Лоу «Моя чарівна леді», драматург не заперечував. Він лиш посміхався. А на запитання, про що ж, зрештою, його «Пігмаліон», з пошмішкою ж відповідав: «Про фонетику»... Здається, справдешню відповідь на це питання дав Гігінс: «Це страшенно цікаво: взяти одне людське створіння й зробити з нього щось зовсім інше, давши йому нову мову. Це ж заповнює щонайглибшу прірву, яка відділяє клас від класу й душу від душі». А у своєму заповіті драматург передбачив кошти тому, хто створить новий алфавіт, щоб забезпечити простий запис англійської мови.

1931 р. Шоу відвідав Радянський Союз. Протягом десяти днів він побував у столиці і провінції, зустрічався з різними людьми – навіть зі Сталіним. Він був переконаний, що саме комуністична система врятує людство від загибелі, і навіть виправдовував сталінські репресії. У цьому Шоу був не самотній: більш ніж прихильно ставилися до СРСР такі письменники, як Ромен Роллан, Теодор Драйзер, Генріх Манн, Ліон Фейхтвангер, Луї Арагон та ін.

Донедавна Шоу був єдиною людиною, удостоєною і Нобелівської премії в галузі літератури

автора передусім? Невже не стосунки героя і героїні? І тут не обійтися без відомостей про **ідейні переконання Шоу**.

Шоу був соціалістом і вважав капіталістичне суспільство занадто поляризованим, бо в ньому є дуже багаті й дуже бідні люди. Соціалізм же обіцяв хоча б відносну рівність. Шоу вважав, що соціалістичні ідеї повинні впливати на суспільство поступово, і тоді соціалізм настане сам собою, без революцій і крові. Тож і не дивно, що провідною в комедії «Пігмаліон» є соціальна проблематика, а не тема кохання професора й квіткарки (чого очікували глядачі).

У Лондоні, на Ковент-Гардені, знаходилися водночас театр і ринок. Тож саме на Ковент-Гардені Шоу й зібрав до купи таких соціально різних людей, як неосвічена квіткарка Елайза та рафіновані аристократи: Гіггінс, Пікерінг і родина Ейнсворд Гілл. Усі вони ховаються від дощу під портиком церкви Св. Павла (це також символ – під Божим дахом усі рівні). Тож саме там і познайомилися «Пігмаліон» і «Галатея». Щойно почувши жакливу говірку Елайзи, Гіггінс спрогнозував її сумне майбутнє: «Бачите оцю істоту з її вуличною англійщиною? Оця англійщина не дасть їй виповзти з канави, поки її й віку». Образ канави (прірви, дна) в п'єсі є стрижневим.

Далі Шоу порушив важливе питання: а чим, власне, відрізняються суспільні «верхи» й «низи»? Вимовою? Одягом? Вишуканими манерами? Духовними запитаннями? Чимось іншим?.. Знайшовши відповідь, можна зрозуміти, як ліквідувати прірву між класами. Після тріумфу Елайзи в посольстві Пікерінг влучно відзначив, що аристократизм і вишуканий стиль набуваються копіткою працею, а не даються від народження, а отже, не є атрибутом виключно аристократів: «Це був успіх – незмірний успіх!.. Елайза так добре грала свою роль. Бачите, стільки щирих герцогинь зовсім на це не здатні: вони такі дурні, що гадають, ніби стиль сам собою, від природи, приходять до людей їхнього стану, і не вчаться ніколи». То чи така вже й нездоланна прірва розділяє суспільні класи? «Щоб підбадьорити тих, кому вимова заважає зробити кар'єру, – писав Шоу, – додам, що зміни, які сталися з простою квіткаркою завдяки Гіггінсові, не є чимось унікальним або нездійсненним... Насправді такі метаморфози відбуваються із сотнями амбітних молодичь».

МІФ ПРО ПІГМАЛІОНА ТА СЕНС ЗАГОЛОВКА КОМЕДІЇ

У давньогрецькому міфі, з яким пов'язані назва й зміст комедії Б. Шоу, йдеться про те, що Пігмаліон, цар Кіпру, жив усамітнено, уникаючи жінок. Він зробив зі слонової кістки статую чарівної жінки і закохався в неї. Цар звернувся до Афродіти, щоб вона вдихнула життя в статую. Розчулена таким коханням, Афродіта оживила статую; вона стала дружиною Пігмаліона на ім'я Галатея.

У словнику читаємо: «Пігмаліон (переносно) – людина, закохана в своє творіння». Отже, сенс назви комедії нібито відповідає міфічному сюжету. По-перше, Гіггінс, як і Пігмаліон, жив усамітнено, уникаючи жінок («був переконаним

старим парубком»). По-друге, як Пігмаліон зі слонової кістки зробив Галатею, так Гіггінс зробив із неосвіченої квіткарки вишукану леді («Я таки зроблю герцогиню з цієї задрипаної нетіпахи!»).

Але тим несподіванішим є фінал п'єси Шоу: як же Гіггінс-Пігмаліон доброхотів віддасть комусь своє найкраще творіння, на яке, як він сам зізнався, «так щедро тратив своє тяжким трудом призбиране знання та ще коштовний скарб... турботи і приязні»?

І ще одне: без Афродіти статуя б не ожила. Звідси важливе для розуміння концепції Шоу питання: хто в комедії «оживив» Елайзу-Галатею?

Соціальний конфлікт у творі тісно пов'язаний із конфліктом філологічним. Шоу розглядає мовлення як важливу ознаку соціальної належності людини, а просвіту – як засіб подолання міжкласової прірви: «Це страшенно цікаво, – каже Гігінс, – взяти одне людське створіння й зробити з нього щось зовсім інше, давши йому нову мову. Це ж заповнює щонайглибшу прірву, яка відділяє клас від класу й душу від душі». Те саме каже він і про Елайзиноного батька, сміттяря, який вирізнявся красномовством і специфічною життєвою філософією: «Пікерінгу, якби ми взяли цього чолов'ягу в роботу на три місяці, то потім він зміг би вибирати між постом міністра й кафедрою проповідника в Уельсі».

▲ 1964 р. в Голівуді зняли фільм «Моя чарівна леді» за п'єсою «Пігмаліон» та мюзиклом Фредеріка Лоу, шалено популярним на Бродвеї. Головну роль у стрічці зіграла Одрі Гебен

і Елайзу вчать правильної вимови, водять на виставки тощо. Усе це дозволяє зробити висновок, що «різцем», який з необробленої слонової кістки зробив бездоганну статую (перетворив неотесану квіткарку на чарівну леді), була ґрунтовна гуманітарна освіта.

Проте «Елайза-Галатея» ще «не ожила», і Гігінс вважає її мало не папугою: «Вона не має жодної думки, якої я не вклав би в її голову, чи слова, якого б я не вложив їй в уста. Я витворив оцю досконалість із пожмаканої капустини, яку підібрав у Ковент-Гардені. А тепер вона корчить тут переді мною витончену леді». Тоді хто ж і коли «вдихнув у Елайзу життя»?

Вона спромоглася на бунт: обурена черствістю й байдужістю Гігінса, пожурила в нього капці. Здавалося б, запальний Гігінс обуриться цим вчинком «невдячного дівчиська». Але якраз після цього він, нарешті, і почав її помічати.

Та останнім кроком до одухотворення «Галатеї» була її погроза стати конкуренткою Гігінса у викладанні фонетики! І знову, здавалося б, несподівана реакція: «Бог свідок, Елайзо, я сказав, що зроблю з вас справжню жінку, і я таки зробив! Отака ви мені подобається». Отже, висновок напрошується сам собою – Елайза «ожила», коли сама себе стала поважати, усвідомила особистістю.

Тож «Галатея» обійшлася без Афродіти. Саме в цьому і полягає принципова різниця між міфом і його використанням у комедії. Галатея є пасивною, бо за неї все вирішили боги та Пігмаліон. Натомість Елайза – діяльна, вона сама і почала своє перетворення на леді (прийшла до Гігінса брати уроки, і не безкоштовно), і сама ж завершила його, ставши особистістю. Шоу підкреслює, що для самоповаги людині необхідна повага з боку інших. «Чи знаєте ви, – питає Елайза Пікерінга, – з чого починалося моє справжнє виховання? Із “міс Дулітл” – так ви звернулися до мене... Із цього почалась моя самоповага. ...Коли по щирій правді, то, не беручи до уваги речей, що їх будь-хто може набути (гарно вдягатися, чисто розмовляти і все таке), – різниця між леді й квіткаркою полягає не в тому, як вона поводить, а як до неї ставляться».

Отже, провідна ідея твору приблизно така: зменшити прірву між суспільними класами здатна освіта (зокрема – мовна), а людину робить людиною почуття власної гідності.

А всім, хто хотів звести комедію до рівня казочки про кохання професора й квіткарки, сам Шоу відповів так: «Твір такий дидактичний... що я радо тикаю “Пігмаліона” під носа усім розумникам, які, мов папуги, правлять, що мистецтво в жодному разі не може бути дидактичним. П'єса підтверджує мою переконаність у тому, що справжнє високе мистецтво бути іншим просто не має права».

ПІГМАЛІОН

ДІАЛОГ ІЗ ТЕКСТОМ

Роман у п'яти діях

ДІЯ ПЕРША

Під портиком церкви св. Павла на Ковент-Гардені в Лондоні від дощу заховалося багато людей. Серед них місіс Гілл з донькою Кларою та сином Фредді. Вона відправила сина шукати таксі. Фредді біжить і натикається на вуличну квіткарку Лайзу Дулітл і вибиває кошик з фіалками з її рук. Дівчина починає голосно лаятися вуличною говіркою. Якийсь чоловік записує її слова. Люди прийняли його за поліцейського донощика. Квіткарка починає лементувати, що вона порядна дівчина. Щоб заспокоїти усіх, добродій, а це був Генрі Гігінс, кинув зменю монет у кошик дівчини і почав визначати за вимовою походження присутніх. Він пояснив, що заробляє на життя тим, що ставить гарну вимову вискочням з нетрів, щоб вона не зрадила їхнього походження. Наприклад, вулична англійщина не дасть квіткарці виповзти з канави. А він міг би за три місяці навчання видати її за герцогиню і навіть улаштувати її покоївкою в якійсь леді чи продавчиною в крамниці, але для цього треба краще говорити англійською. Серед присутніх був полковник Пікерінг, який приїхав до Англії, щоб познайомитися з Гігінсом. Дощ закінчився. Коли Фредді приїхав на таксі, його мати і сестра вже поїхали автобусом. Тоді Лайза вирішила поїхати *на таксах додому*.

ДІЯ ДРУГА

Одинадцята година наступного ранку. Гігінсова лабораторія на Вімпол-стріт. За столом сидить Пікерінг – він саме кладе кілька карток і камертон, якими щойно користувався. Гігінс стоїть біля нього, засуваючи назад дві чи три витягнені шухлядки картотеки. В ранковому освітленні він виглядає міцним, жвавим, апетитним чоловіком літ сорока чи десь близько того. Це – тип енергійного науковця, який щиро, навіть одержимо зацікавлено всім, що можна вивчати як предмет науки, але байдужий і до самого себе, й до інших людей – зокрема й до їхніх почуттів. Він такий цілковито щирий та позбавлений зла, що його не можна не любити навіть у хвилини його найбільшої нерозважливості. До Гігінса приїздить Лайза, яка бажає брати у нього уроки і готова за них платити.

Пікерінг. Гігінсе, я заінтригований! Пам'ятаєте, що ви сказали вчора про прийом у посольському саду? Якщо ви впораєтеся з цим, я назву вас найбільшим з усіх учителів, суцїх нині на світі. Закладаюся на всі витрати, що підуть на цей експеримент: вам цього не втнути. А ще я заплачу за уроки.

Гігінс (*неспроможний здолати спокусу, дивиться на Лайзу*). Це майже непереборне... Вона така розкішно ниця... така страшенно брудна... Я таки зроблю герцогиню з цієї задрипаної нетіпахи! Так, за півроку, ба навіть за три місяці, якщо в неї гостре вухо й легкий язик, – я візьму її куди-завгодно й подам як що-завгодно. Почнемо сьогодні ж – зараз! Цю мить! Місіс Пірс! Заберіть її та почистіть гарненько. Як не віддиратиметься бруд – спеціальним порошком її! Чи є в кухні добрий вогонь?

Місіс Пірс (*протестуючи*). Так – але ж...

Гіггінс (*насуваючись на неї*). Здеріть із неї все це лахміття і спаліть! Подзвоніть до Вайтлі чи ще в який універмаг і замовте новий одяг. Поки все це прибуде, закутайте її в обгортковий папір.

Лайза. Ви ніякий не *джильтмен*, от, як таке балакаєте! А я хороша дівчина, хороша, і я знаю таких, як ви, знаю вас!

Гіггінс. Нічого вам тут розводити вдавану сором'язливість, молода особа! Ви маєте навчитися поводитись, як герцогиня. Заберіть її, місіс Пірс. Огинатиметься – лупцюйте!

Лайза (*скочивши на ноги й забігши між Пікерінгом і місіс Пірс у пошуках захисту*). Ні! Я покличу поліцію, от покличу!

Місіс Пірс. У мене ж і місця немає, куди б її ткнути.

Гіггінс. Ткніть її в кошик на сміття.

Лайза. Ах-ах-ах-о-о-у!

Пікерінг. Ну-бо, Гіггінсе, будьте розважливі!

Місіс Пірс (*рішуче*). Ви мусите бути розважливим, містере Гіггінсе, конче мусите! Чи то ж можна отак топтатися по людях!

Гіггінс від таких докорів ущухає.

Гіггінс (*професійно витончено модулюючи голос*). Це я топчуся по людях! Дорога моя місіс Пірс, любий мій Пікерінгу, я ніколи не мав анінайменшого наміру топтатися хоч би й по кому. Я одне тільки пропоную: будьмо добрі до цієї вбогої дівчини. Ми повинні допомогти їй приготуватися, пристосуватися до її нового становища в житті. Якщо я десь висловився неточно, це лиш тому, що я не хотів уражати ні її делікатних почуттів, ні ваших.

Заспокоєна Лайза покрадьки вертається до свого стільця.

Місіс Пірс. Знаєте, пане, річ у тім, що ви не можете взяти собі дівчину, от ніби взяли й поклали в кишеню камінчик десь на узбережжі.

Гіггінс. А чом би й ні?

Місіс Пірс. Чом би й ні! Але ж ви нічогосінько про неї не знаєте. Є ж у неї десь батьки. Може, вона одружена.

Лайза. Таке!

Гіггінс. Чуєте? Як дівчина дуже слушно каже: таке! Таке скажете: одружена! Чи ви не знаєте, що жінка цього класу за рік після одруження виглядає такою зношеною від виснажливої праці, мовби їй минуло п'ятдесят?

Лайза. І хто б то одружився зі мною!

Гіггінс (*несподівано вдаючись до чудових оксамитово-низьких ноток свого красномовства, від яких у того, хто його чує, має затрепетати серце*). Клянусь святим Георгієм, Елайзо: я ще й не кінчу роботи з вами, а вулиці вже будуть усіяні тілами чоловіків, що стрілятимуться заради вас.

Місіс Пірс. Дурниці, пане! Ви не повинні забивати їй баки такими речами.

Лайза (*підводячись і рішуче випростовуючи плечі*). Та він з глузду з'їхав, авжеж! Не хочу я, щоб мене вчили такі *нинармальні*!

Гіггінс. Ви – невдячна, лиха дівчина! Оце так ви мені відплачуєте за те, що я запропонував витягти вас з канави, гарно вбрати й зробити з вас пані?

Місіс Пірс. Стривайте, містере Гіггінсе! Я не допущу цього. Це ви лихий!.. А ти, дівчино, вертайся додому та скажи своїм батьку-матері, щоб краще про тебе дбали.

Л а й з а. Немає в мене батьків. Вони сказали мені, що я вже велика, могу сама заробити на себе, й вигнали мене геть.

М і с і с П і р с. Де ж твоя мати?

Л а й з а. Нема в мене ніякої матері. А вигнала мене аж шоста моя мачуха. Та я не пропала без них. І я хороша дівчина, хороша!

Г і г г і н с. Ну й чудово. І через що тоді, скажіть, будь ласка, весь цей шум учинився? Дівчина нічия, нікому, крім мене, не потрібна. (*Підступає до місіс Пірс, починає улещати її.*) Ви б могли взяти її за дочку, місіс Пірс, – я певен, дочка стала б вам великою втіхою! Тож не зчиняйте більше галасу. Візьміть її вниз і...

М і с і с П і р с. Але ж що вийде з неї? І чи одержуватиме вона якусь платню. І що з неї вийде, коли закінчиться ваша наука.

Г і г г і н с (*нетерпляче*). А що з неї вийде, коли я лишу її в канаві? Скажіть-но мені, місіс Пірс!

М і с і с П і р с. То вже її справа, а не ваша, містере Гіггінсе.

Г і г г і н с. Гаразд, коли я впораюся з нею, ми так само зможемо викинути її назад у канаву, й тоді це знов буде її справа... Отже, з цим усе гаразд.

П і к е р і н г. Даруйте, Гіггінсе, але я таки мушу втрутитися. Місіс Пірс потерпає цілком слушно. Якщо ця дівчина має віддати себе у ваші руки на півроку навчального експерименту, вона повинна добре усвідомлювати, на що йде.

Г і г г і н с. Вона – усвідомлювати? Таж вона нічогосінько не здатна розуміти.

Л а й з а (*приголомшено*). Ах-ах-о-у!

Г і г г і н с. Ну от! Більш нічого ви й не доб'єтеся від Елайзи. Ах-ах-о-у! Нічого їй не розтлумачиш. Ви як військовий мали б це знати. Їй треба давати накази – і цього з неї вистачить. Елайзо! На наступних півроку ви лишаєтеся жити тут: будете вчитися розмовляти красиво, як продавщиця у квітковому магазині. Якщо будете добре поводитись і виконувати все, що вам звелять, то спатимете ви у пристойній спальні, їстимете всього досхочу й матимете гроші на шоколадки й на таксі. А якщо будете неслухняна й ледача, то спатимете в комірчині серед чорних тарганів, а місіс Пірс лупцюватиме вас віником. Через шість місяців ви чудово вберетеся і поїдете в кареті до Букінгемського палацу. Якщо король скаже, що ви не леді, поліція забере вас до лондонського Тауеру, де вам відрубать голову, аби застерегти від такого зухвальства інших квіткарок. Якщо вас не викриють, ви дістанете подарунок: сім шилінгів і шість пенсів, з якими почнете життя продавщиці у магазині. Якщо ж ви відмовитесь від цієї пропозиції, то будете найневдячнішою, найлихішою дівчиною, й ангели небесні оплачуть вас.

Л а й з а (*тїдводячись неохоче й тїдозріло*). Ви хвалько і грубіян, от ви хто! І я не лишуся тут, якщо ви мені не сподобається. І нікому не дозволю лупцювати мене. І ніколи я не просилася до Букінгемського палацу, ніколи! Ні разу я не мала клопоту з поліцією, таки не мала! Я хороша дівчина...

М і с і с П і р с. Не огризайтесь, дівчино! Ви не зрозуміли джентльмена. Ходімо! (*Йде до дверей, відчиняє Елайзі.*)

Л а й з а (*виходячи*). А я кажу тільки правду. І не поїду я до короля – щоб мені ще голову одрубали! Коли б я то знала, куди встряну, я б нізащо не приїхала сюди. Я завжди була хороша дівчина, і я ж його й словом не хотіла зачепити, й нічого йому не винна, і начхати мені, й не хочу я, щоб мене дурили, і я маю свою гордість, як будь-хто...

До Гігінса приходять батько Лайзи, сміттяр Альфред Дулитл, та намагається шантажувати професора. Гігінс пригрозив, що поверне дівчину додому. Дулитл почав просити у професора за Лайзу п'ять фунтів. Цікаве філософствування Дулитла настільки сподобалися професору, що він запропонував йому десятифунтовик. Сміттяр відмовився, бо проциндрити десять франків не стане духу. В цей час приходять вимита Лайза, її ніхто не впізнає, навіть рідний батько.

ДІЯ ТРЕТЯ

У місіс Гігінс день гостей. Ніхто ще не прибав. Місіс Гігінс, що вже переступила межу шістдесяти літ і давно не клопочеться тим, щоб одягатися всупереч моді, сидить у кутку, навкоси від дверей, за вишукано простим письмовим столом із дзвінковою кнопкою під рукою.

Час між четвертою і п'ятою пополудні. Рвучко розсахнуто двері – влітає Гігінс, не скинувши капелюха.

Місіс Гігінс (*нажахано*). Генрі! (*Сварячи його*.) У мене ж день гостей, і ти обіцяв не приходити сьогодні! (*Він нахилиється поцілувати матір, а вона знімає йому з голови капелюха і подає йому в руки*.)

Гігінс. Маю роботу для вас. Фонетичну роботу. Я підібрав дівчину...

Місіс Гігінс. Це означає, що якась дівчина підбрала тебе?

Гігінс. Зовсім ні. Це не любовна історія.

Місіс Гігінс. Отакої! А чому ж?

Гігінс. Вона – проста квітка. Я підібрав її на вулиці.

Місіс Гігінс. І запросив її на мій день гостей!

Гігінс (*підходячи до матері, щоб підлеститись*). О, все буде гаразд! Я навчив її правильно розмовляти і дав їй точні вказівки, як поводитись. Їй велено триматися двох тем: погоди та здоров'я всіх присутніх. О, вона поводитиметься добре, не зчиняйте бучі! Пікерінг теж бере участь у цій справі разом зі мною. Я так наче побився об заклад, що через півроку покажу її на люди як герцогиню. Кілька місяців тому я почав роботу з нею, і вона так швидко прогресує – мов пожежа! Я виграю свій заклад. Вуха в неї чутке, і навчити її виявилось легше, ніж моїх учнів-буржуа, бо ж їй треба вивчити зовсім нову мову. По-англійському вона розмовляє майже так, як ви по-французькому.

Місіс Гігінс. Принаймні це задовільно.

Гігінс. Бачите, її вимову я виправив як слід, але ви повинні зважити не лише те, як дівчина вимовляє, а й що вона вимовляє, і ось тут...

До місіс Гігінс приходять місіс Гіл з дітьми та полковник Пікерінг. Елайза, вишукано вбрана, справляє, увійшовши до кімнати, враження такої непересічної шляхетності та вроди, що всі присутні мимоволі встають. Уловивши Гігінсові вказівки, вона із завченою грацією підходить до місіс Гігінс.

Лайза (*вимовляючи слова з педантичною правильністю і дуже милою інтонацією*). Гау ду ю ду, місіс Гігінс? (*Вона ледь затинається, аби не «проковтнути» «g» в слові «Гігінс», але цілком успішно вимовляє важкий звук*.) Містер Гігінс казав, що мені можна завітати до вас.

Місіс Гігінс (*щиросердо*). Правильно – і я справді вельми рада бачити вас.

Місіс Ейнсворт-Гіл. У мене таке відчуття, ніби ми з вами вже десь бачились, міс Дулитл. Я пам'ятаю ваші очі. (*Знайомлячи*). Моя дочка Клара! Мій син Фредді.

Сцена з вистави «Пігмаліон» Національного академічного драматичного театру ім. Івана Франка. Режисер-постановник Сергій Данченко ▶

Фредді кланяється й сідає в елізаветинське крісло, не зводячи з Елайзи захопленого погляду.

Місіс Гіггінс (*заговорює нарешті, щоб розпочати розмову*). Як ви гадаєте, чи не задощить?

Лайза. Невелике зниження тиску на заході наших островів захопить і східні регіони. Ніщо не вказує на значні зміни в барометричній ситуації.

Фредді. Ха! Ха! Ну й сміхота!

Лайза. Чи я щось не так сказала, молодий чоловіче? Б'юся об заклад, я все висловила правильно.

Місіс Ейнсворт-Гілл. Я так сподіваюся, що не похолоднішає! Довкола стільки того грипу. Ще не було такої весни, щоб уся наша родина не перехворіла грипом.

Лайза (*похмуро*). У мене тітка померла – кажуть, від грипу.

Місіс Ейнсворт-Гілл (*співчутливо цмокає язиком*). !!!

Лайза (*тим самим трагічним тоном*). Але я не вірю, що стареньку доконав грип, – її уграбали!

Місіс Гіггінс (*спантеличено*). Уграбали?

Лайза. Та-а-а-ак, хай вас Бог боронить! Бо чого б їй помирати від грипу? Тільки за рік до того вона переборолла дифтерію. Я сама на власні очі бачила. Посиніла вона, лежала синя-синя. Усі вже гадали, що тітці кінець, але мій батько розливною ложкою знай заливав джин їй в горлянку, аж поки вона ожила – та так раптово, що перекусила ложку надвое!

Місіс Ейнсворт-Гілл (*вражено*). Боже милий!

Лайза (*нагромаджуючи одне звинувачення на друге*). Як може жінка з отакою снагою взяти й померти від грипу? А що сталося з її новим бриликом, що мав перейти мені у спадок? Хтось його поцупив! Так ото, кажу, ті, що брилика поцупили, вони ж і її уграбали!

Місіс Ейнсворт-Гілл. А що означає: «вони її уграбали»?

Гіггінс (*квапливо вставляє*). О, це такий модний світський вислів! «Уграбати» когось – це те саме, що угробити.

Місіс Ейнсворт-Гілл (*нажахано до Елайзи*). Та невже ви насправді вірите, що вашу тітку умертвили?

Лайза. Ще б не вірити! Ті нелюди, з якими вона жила, убили б її і за шпильку від брилика, не те що за брилик!

Місіс Ейнсворт-Гілл. Але ж хіба правильно чинив ваш батько, що отак заливав спиртне їй в горлянку? Вона ж могла й від того померти!

Лайза. Тільки не вона! Джин був для тітки – мов материнське молоко. До того ж батько стільки заливав його собі в горлянку, що добре знав, які то чудові ліки.

Місіс Ейнсворт-Гілл. Ви хочете сказати, що він пив?

Лайза. Пив! Не те слово. Це було щось хронічне!

Місіс Ейнсворт-Гілл. Який ви жах пережили!

Лайза. Та ніякого жаху. Це йому ніскілечки не шкодило, я ж сама бачила. Та й не весь час він прикладався. *(Весело.)* Як найде на нього, сказати б, – коли-не-коли. І з кожною краплиною все добрішає й добрішає. От, було, нема в нього роботи, то мати дасть йому чотири пенси й випхає на вулицю, наказавши не вертатись, аж поки не вип'є рівно стільки, щоб став веселенький та добренький. Не одна жінка мусить отак напувати свого чоловіка, аби з ним можна було жити. *(Призвичаївшись, вільно, розкуто.)* Бачите, річ ось у чім. Якщо чоловік має хоч трохи совісті, то на тверезу голову совість гризе його, і стає він тоді як хмара. Одна чарчина – і де ті гризоти й поділися, ходить собі чоловік щасливий. *(До Фредді, що давиться тамованим сміхом.)* Слухайте, з чого ви хихочете.

Фредді. Та ці модні світські вислови. У вас це виходить жах як добре!

Лайза. Якщо я розмовляю як слід, то з чого ви смієтеся? *(До Гігінса.)* Чи я сказала щось зайве?

Місіс Гігінс *(квапливо вставляє)*. Нічого подібного, міс Дулітл!

Лайза. Ну, хоч це добре. *(Із запалом.)* Ось що я завжди кажу...

Гігінс *(підводячись і дивлячись на годинника)*. Гм!

Лайза *(озирнувшись на нього, збагнула натяк і теж підводиться)*. Що ж, я мушу йти. *(Всі підводяться. Фредді йде до дверей.)* Я така рада, що познайомилася з вами. До побачення! *(Тисне руку місіс Гігінс.)*

Фредді *(відчиняючи її двері)*. Ви йдете через Гайд-парк, міс Дулітл? Якщо так...

Лайза *(із бездоганно вишуканою дикцією)*. Пішака через парк? Чорта з два! *(Всі потетеріли.)* Я їду в таксі! *(Виходить.)*

Пікерінг переводить подих і сідає.

Фредді виходить на балкон, аби ще раз, здаля, побачити Елайзу.

Місіс Ейнсворт-Гілл *(усе ще не отямившись від потрясіння)*. Ох, я й справді ніяк не звикну до цієї нової манери висловлюватись!

Клара *(падаючи невдоволено в елизаветинське крісло)*. Ой, та все гаразд, мамо, все нормально! Люди ще подумують, ніби ми нікуди не ходимо, нікого не бачимо, якщо ви триматиметеся так старомодно.

Місіс Ейнсворт-Гілл. Смію сказати, що я дуже старомодна, але я дуже сподіваюсь, що ти, Клара, не почнеш уживати такі вирази. Чи не так, полковнику Пікерінгу?

Клара. Просто треба звикнути та й годі. Не треба в цьому дошукуватись ні хорошого, ні лихого. Ніхто в це не вкладає ніякого смислу. Воно і чудне й привабливе і так гостро-дотепно виділяє речі, які самі собою не дуже й розумні. Я в захваті від нової світської говірки, і вона ж нікому й не шкодить.

Місіс Ейнсворт-Гілл *(підводячись)*. Ну, якщо так, то я думаю, що нам пора вже йти.

Пікерінг та Гігінс підводяться.

(До місіс Гігінс). Ви вже не ображайтеся на Клару. *(Пікерінг, уловивши з її стишеної мови, що це не для його вух, нишком приєднується до Гігінса біля вікна.)* Ми ж такі убогі! І вона, бідолашна дитина, так мало буває в гостях. Але хлопець у мене славний, правда ж?

Місіс Гіггінс. Я завжди буду рада бачити його в себе.

Місіс Ейнсворд-Гілл. Спасибі вам, дорогенька! До побачення! (*Виходить.*)

Гіггінс (*жадібно*). Ну? Чи можна виводити Елайзу в світ?

Місіс Гіггінс. Ти, дурний хлопчиську, звісно ж, нікуди не можна її виводити! Вона – триумф твого мистецтва та ще й таланту кравчини, але якщо ти гадаєш, що вона не зраджує себе кожнісіньким реченням, яке вилітає з її вуст, то ти, либонь, зовсім схибнувся через неї!

Пікерінг. А може, коли б щось підправити, як ви гадаєте? Я маю на увазі вилучити з її мови кровожерні моменти.

Місіс Гіггінс. Нічого не вийде – допоки вона в руках у Генрі.

Гіггінс (*ображено*). Хочете сказати, що у мене мова непристойна?

Місіс Гіггінс. Ні, дорогенький, мова твоя була б цілком пристойна – скажімо, десь на баржі серед матросні, але така мова аж ніяк не прикрасить Елайзи на прийомі в саду. Полковнику Пікерінгу, скажіть мені, будь ласка: що, достеменно, коїться там, на Вімпол-стріт?

Пікерінг (*бадьоро, от ніби розмова повернула в зовсім інше річище*). Ну, я перевізся туди, й ми живемо разом з Генрі. Працюємо удвох над моїми «індійськими діалектами», а ще ми думаємо, що було б зручніше...

Місіс Гіггінс. Так-так. Про це я все знаю – це ви чудово придумали. Але де живе ця дівчина?

Гіггінс. Звісно ж, з нами! Де ж їй ще жити?

Місіс Гіггінс. Ну хто ж ви ще, як не двоє немовлят, що тішаться своєю живою лялькою?

Гіггінс. Тішаться! Та за тяжчу роботу я ще ніколи не брався – це щира правда, мамо! Але ж навіть не уявляєш, як це страшенно цікаво: взяти одне людське створіння й зробити з нього щось зовсім інше, давши йому нову мову. Це ж заповнює щонайглибшу прірву, яка відділяє клас від класу й душу від душі.

Пікерінг (*підсуюючи своє крісло ближче до місіс Гіггінс і жваво перехиляючись до неї*). Так, це неймовірно цікаво! Запевняю вас, місіс Гіггінс, що ми ставимось до Елайзи дуже серйозно. Щотижня... майже щодня! – помічаємо за нею якусь нову зміну. (*Ще ближче підсуюючись.*) Кожен відтинок її розвитку ми записуємо... десятки грамофонних дисків та фотографій...

Гіггінс (*насуваючись на матір з другого боку*). Так, чорт забирай! Ще жоден з моїх експериментів не захоплював мене так, як оцей. Вона заповнила собою наше життя по вінця, правда ж, Піку?

Пікерінг. Ми завжди говоримо про Елайзу.

Гіггінс. Навчаємо Елайзу.

Пікерінг. Рівняємо Елайзу.

Місіс Гіггінс. Що?!

Гіггінс. Винаходимо нові Елайзи.

Говорять разом.

Гіггінс. Знаєш, яке у неї надзвичайно чутке вухо...

Пікерінг. Запевняю вас, дорога місіс Гіггінс: ця дівчина...

Гіггінс. ...як у папуги! Я випробував її слух на всі...

Пікерінг. ...геній! Вона чудово грає на роялі.

Гіггінс. ...звуки, які тільки може вимовляти людина...

Пікерінг. Ми брали її на концерти класичної музики і в мюзик-...
Гіггінс. ...які тільки є в європейських та африканських мовах, у готентотських...

Пікерінг. ...-холи, і все це вона сприймає, а, прийшовши додому...

Гіггінс. ...говірках, те, на що у мене пішли роки праці...

Пікерінг. ...програє все, що почула, на роялі, хай то буде...

Гіггінс. ...вона все це підхоплює єдиним нападом, ураз, от ніби...

Пікерінг. Бетховен чи Брамс, Легар чи Лайонел Монктон...

Гіггінс. ...займалася цим усе своє життя.

Пікерінг. ...хоча ще півроку тому вона й до клавішів не торкалася...

Місіс Гіггінс (*затуляючи пальцями вуха, бо чоловіки наприкінці намагаються перекричати один одного й лемент їхній стає просто нестерпний.*) Ш-ш-ш-ш! (*Вони замовкають.*) Полковнику Пікерінгу, невже ви не усвідомлюєте, що коли Елайза увійшла в дім на Вімпол-стріт, щось іще увійшло разом з нею?

Пікерінг. Батечко її увійшов. Але Генрі швидко здихався його.

Місіс Гіггінс. Ні – ви, двоє неймовірно дурних чоловічих створінь! Проблема полягає в тому, як бути з дівчиною опісля.

Гіггінс. Не бачу в цьому ніяких складнощів. Вона зможе йти собі своїм шляхом, використовуючи всі переваги, яких набула в мене.

Місіс Гіггінс. Переваги – як у тієї вбогої жінки, що тільки-но була тут! Манери та звички, що не дозволяють шляхетній леді йти заробляти собі на прожиття і разом не дають їй доходу шляхетної пані! Це ви маєте на увазі?

Пікерінг (*поблажливо, трохи занудьгувавши*). О, та це ми якось залагодимо, місіс Гіггінс! (*Підводиться, щоб іти.*)

Місіс Гіггінс (*нетерпляче, ривком підводиться і знов сідає за свій письмовий стіл до роботи. Відгортає вбік купу безладно накиданих паперів, хапає чистий аркуш із скриньки з письмовим приладдям і рішуче пробує писати. За третім невдалим нападом здається: штурляє ручку на підлогу, сердито хапається за край столу й вигукує.*) Ох, ці чоловіки! чоловіки!! чоловіки!!!

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Лабораторія на Вімпол-стріт.

Незабаром зі сходів долинають голоси Гіггінса і Пікерінга. Гіггінс і Пікерінг обговорюють бал так, начебто Лайзи в кімнаті немає і до успіху на балу вона не причетна. Це виключно тріумф Гіггінса. Порадівши, що експеримент закінчився, чоловіки пішли спати. Елайза намагається триматися спокійно, мовби їй байду-же, коли підводиться і йде через кімнату до каміна, щоб вимкнути світло. Але, ще й не дійшовши туди, вона вже ладна була закричати. Сідає в Гіггінсове крісло, міцно стиснувши руками бильця. Зрештою дає серцю волю й кидається на підлогу, корчиться в безсилій люті.

Гіггінс (*у гнівному відчаї з-за дверей*). І де це в чорта подів я свої капці? (*З'являється у дверях.*)

Лайза (*хапаючи капці й один по одному, з усієї сили, штурляючи в нього*). Ось вам ваші капці! І ось! Беріть свої капці й щоб ви цілими днями шукали їх та не знаходили!

Гіггінс (*ошелешено*). Це що за... (*Підходить до неї*). Що сталось? Устаньте! (*Зводить її на ноги*.) Щось негаразд?

Л а й з а (*задихано*). Все гаразд – у вас. Я виграла ваш заклад, чи не так? То й досить для вас. А я для вас, певне ж, нічого не значу.

Г і г г і н с. Ви виграли мій заклад! Ви! Самовпевнена комаха! Це я виграв заклад. Нащо ви шпурляли в мене капці?

Л а й з а. Бо хотіла розбити вам обличчя. Я б вас убила, якби могла, самолюбива ви тварюко! Чом ви не лишили мене там, де підібрали, – на вулиці? Ви дякуєте Богові, що все скінчилося і що тепер ви можете знов викинути мене туди, чи не так? (*Несамовито заламує руки, аж хрускають пальці.*) Що буде зі мною? Що буде зі мною?

Г і г г і н с. Де мені в дідька знати, що буде з вами? І яке це має значення, що буде з вами?

Л а й з а. Вам байдуже. Я знаю, що вам байдуже. Коли б я оце померла, вам усе одно було б байдужісінько. Я для вас ніщо – навіть оці капці дорожчі вам за мене!

Г і г г і н с. Це у вас накопичилося за кілька останніх днів. Гадаю, це було природно: ви хвилювалися перед тим прийомом. Але все це вже позаду. (*Добродушно поплескує її по плечі – вона корчиться, сахається.*) Більш нема про що турбуватися.

Л а й з а. Ні – це для вас більш нема про що турбуватися. (*Несподівано підводиться й тікає від нього на лавку біля рояля – сідає і затуляє обличчя руками.*) О Боже! Як я хочу померти!

Г і г г і н с (*витрищившись на неї в щирому подиві*). Чому? Ради Бога, чому? (*Розважливо, підходячи до неї.*) Послухайте мене, Елайзо. Лягайте спати, як хороша дівчина, проспійтеся – і все розвіється. Поплачте трішки, помоліться – і вам стане легко й добре.

Л а й з а. Вашу молитву я вже чула: «Хвалити Бога, цьому кінець!»

Г і г г і н с (*нетерпляче*). Ну, а ви хіба ж не хвалите Бога за те, що цій справі настав кінець? Ви тепер вільні й можете робити, що забажаєте.

Л а й з а (*у відчай зібравши всі свої сили*). А на що я годжуся? На що я годжуся після вашої науки? Куди мені подітися? За що братися? Що буде зі мною?

Г і г г і н с (*збагнувши нарешті, в чому річ, але ніскільки не перейнявшись її тривогами*). О, то ось що вас турбує! Я б на вашому місці не потерпав за це. Мені уявляється, що вам нетяжко буде влаштуватися де-небудь, хоча мені й не спадало на думку, що ви негайно підете від мене. (*Вона кидає на нього швидкий погляд, але він не дивиться на неї, бо саме розглядає десертний таріль на роялі й надумує зїсти яблуко.*) Знаєте, ви можете вийти заміж. (*Відкушує великий шмат яблука й жує, плямкаючи.*) Бачите, Елайзо, не всі чоловіки – отакі затяті старі парубки, як ми з полковником. Лягайте собі спати, відпочиньте гарненько, а тоді встаньте та погляньте на себе в дзеркалі – і ви вже не здаватиметесь самі собі такою дешевою.

Елайза знову дивиться на нього, не мовлячи й слова і не ворушачись. Але він того її погляду зовсім не помічає, з'їдаючи з виразом надмірної втіхи своє яблуко, адже воно таки смачне.

Г і г г і н с (*заднім розумом спіймавши геніальну думку*). Може, моя мати підшукає вам якого підходящого хлопця.

Л а й з а. Ми були вище за це там, на розі Тотнем-корт-роуд. Я продавала квіти. Себе не продавала. А зараз, коли ви зробили з мене леді, мені не лишаєть-

ся нічого іншого, як торгувати собою. Краще б ви були залишили мене там, де знайшли.

Гіггінс (*рішуче штурнувши недогризок у камінові ґратки*). Дурниці, Елайзо! Не плямуйте людських стосунків усім цим лицемірним ниттям про купівлю-продаж. Ніхто не присилує вас вийти заміж за того, хто вам не до вподоби.

Лайза. Що ж тоді мені робити?

Гіггінс. О, багато чого! Взяти хоча б вашу давню мрію про квітковий магазин. Пікерінг міг би допомогти вам відкрити магазинчик, адже має купу грошей. (*Хихоче.*) Доведеться йому заплатити за всі ці вбрання, в яких ви красувалися сьогодні, а коли приплюсувати сюди ще плату за прокат коштовностей, то й попрощайся, полковнику з двома сотнями фунтів! Ну, а півроку тому навіть думка про власний квітковий магазин видалась би вам пустою химерою. Та годі! Все у вас буде гаразд. А мені пора вже залізти в ліжко – диявольськи хочеться спати! До речі, я прийшов сюди по щось, а по що саме – забув.

Лайза. По капці.

Гіггінс. Ах так, звісно! Ви пошпурили їх у мене. (*Піднімає капці і йде до дверей, але вона підводиться й заговорює до нього.*)

Лайза. Перш ніж ви підете, пане, я хочу дізнатися: чи моя одежа належить мені, чи полковнику Пікерінгу?

Гіггінс (*вернувшись до кімнати з таким виглядом, от ніби її запитання було вершиною дурості*). Та на якого чорта здалася вона Пікерінгові?

Лайза. Може, ця одежа знадобиться йому для наступної дівчини, яку ви підчепите для своїх експериментів.

Гіггінс (*приголомшений і діткнутий до живого*). Оце таке ваше ставлення до нас? Видно, що вам бракує щирих почуттів.

Лайза. Перепрошую. Я всього лиш проста неосвічена дівчина, і мені в моєму становищі слід бути обачною. Не може бути ніяких щирих почуттів між такими як ви, і такими, як я. Чи не були б ви такі ласкаві, щоб сказати мені, що моє, а що – ні?

Гіггінс (*дуже сердито*). Можете забирати до дідька все, що є в цьому домі. Окрім коштовностей – їх узято напрокат. Це вас задовольнить? (*Крутнувшись на закаблуках, він, украй розгніваний, хоче вийти.*)

Лайза (*упиваючись його гнівом, немов нектаром, і бажаючи допекти йому ще, аби потішитися довше*). Стривайте, будь ласка! (*Знімає коштовності.*) Чи не заберете ви оцього на збереження до вашої кімнати? Я не хочу ризикувати – коли б щось не пропало.

Гіггінс (*люто*). Давайте сюди! (*Вона кладе коштовності йому в руки.*) Якби ці діаманти належали мені, а не ювелірові, я запхнув би їх вам у вашу невдячну горлянку. (*Він недбало запихає їх у свої кишені, мимохить прикрасивши себе кінцями ланцюжків, що стирчать назовні.*)

Лайза (*знімаючи з пальця перстень*). Це не ювелірів перстень – це той, що ви купили мені в Брайтоні. Він мені більше не потрібен. (*Гіггінс несамовито жбурляє його в камін і так погрозово обертається до Елайзи, що та, затуливши руками обличчя, припадає до росяля й викукує.*) Не бийте мене!

Гіггінс. Бити вас! Ви, нице створіння, як ви тільки сміли таке подумати! Це ви вдарили мене. І вразили в самісіньке серце!

Лайза (*тішачись зачаєною радістю*). Я рада! Бо хоч трохи відігралась за свою кривду.

Гіггінс (з гідністю, у своєму найкращому професійному стилі). Ви змусили мене втратити самовладання, а цього ще ніколи не траплялося зі мною. Я волю більш нічого не казати цієї ночі. Я йду спати. (Виходить із підкреслено добропристойною гідністю, але, не втерпівши, щосили хряскає дверима.)

Елайза опускається навколішки на килимок біля каміна й шукає персня. Знайшовши, роздумує хвильку, що з ним робити. Врешті кидає його на десертний таріль і в шаленій лютості біжить нагору.

ДІЯ П'ЯТА

Гіггінс прийшов до матері і повідомив, що Лайза втекла. Місіс Гіггінс сказала, що вона у неї, а чоловіки її дуже образили, бо нелюдяно з нею обійшлись.

Входить Елайза – осяйна, впевнена в собі, справляючи приголомшливо переконливе враження своєю невимушеною розкутістю. В руках у неї кошик із шиттям – видно, що почувається вона, як вдома. Пікерінг такий ошелешений, що забув навіть підвестися.

Лайза. Гау ду ю ду, професоре Гіггінсе? Чи ж ви при доброму здоров'ї?

Гіггінс (давлячись). Чи я... (Не може більше мовити й слова.)

Лайза. Та при здоров'ї, а як же ще – ви ж ніколи не хворієте. Дуже рада бачити вас знов, полковнику Пікерінгу. (Той квалливо підводиться, і вони тиснуть одне одному руки.) Ну й холодний сьогодні ранок, правда? (Сідає по праву руку від полковника. Той і собі сідає поруч неї.)

Гіггінс. Не смійте випробовувати цю гру на мені. Я навчив вас цього, тож воно не про мене. Вставайте і марш додому! Годі клеїти дурня.

Елайза бере з кошика полотнину й починає вишивати, не звертаючи анінайменшої уваги на цей вибух гніву.

Місіс Гіггінс. Дуже мило, Генрі, краще й не скажеш. Яка жінка устоїть, коли її отак припрошують!

Гіггінс. Облиште її, мамо. Хай вона говорить сама за себе. Тоді ви зразу ж переконаєтеся, що вона не має жодної думки, якої я не вклав би в її голову, чи слова, якого б я не вложив їй в уста. Кажу ж вам, я витворив оцю досконалість із пожмаканої капустини, яку підібрав у Ковент-гардені. А тепер вона корчить тут переді мною витончену леді.

Лайза (до Пікерінга, ніби й не помічаючи Гіггінса, і водночас спритно орудуючи голкою). Чи ж ви, полковнику Пікерінгу, вже назовсім одцураетесь од мене тепер, коли експеримент закінчено?

Пікерінг. О, не кажіть так! Ви не повинні думати, що то був експеримент. Мене, принаймні, це слово прикро вражає...

Лайза. Ну! Я всього лиш пожмакана капустана...

Пікерінг (імпульсивно). Ні!

Лайза (продовжуючи незворушно). ...але я настільки завдячую вам, що почувалася б вельми нещасною, коли б ви мене забули. І це не тому, що ви платили за мої сукні. Я знаю, що ви всіх щедро обдаровуєте грішми. Але тільки від вас я навчилася справді гарних манер – тож саме гарні манери роблять із жінки справжню леді, чи на так? Бачите, вони мені давалися дуже нелегко, бо переді мною всякчас був приклад професора Гіггінса. Я була так вихована, що поведилася геть як він: нездатна стримуватися, вдавалася до лайки, коли щось хоч

трохи мене зачіпало. І я б так ніколи й не довідалася, що леді і джентльмени поводяться зовсім інакше, коли б вас не було поруч.

Гіггінс. Ну-ну!

Пікерінг. О, це, знаєте, у нього просто так виходить. Він це ненавмисне.

Лайза. Ох, я теж ненавмисне поведилася так, коли була квіткаркою. Просто у мене так виходило. Але ж, бачите, я саме так поведилася, і в цьому, зрештою, полягає різниця.

Пікерінг. Безперечно. І все ж, саме він навчив вас правильно розмовляти, а я, самі знаєте, цього не зумів би.

Лайза (*байдужим тоном*). Звісно – але ж це його фах.

Гіггінс. Прокляття!

Лайза (*продовжуючи*). Це було щось таке, ніби я вчилася модного танцю, – більш нічого. Але чи знаєте ви, з чого починалося моє справжнє виховання?

Пікерінг. Із чого ж?

Лайза (*облишивши на мить шиття*). Із «міс Дулитл» – так ви звернулися до мене того дня, коли я вперше прийшла на Вімпол-стріт. Із цього почалась моя самоповага. (*Знов береться до шиття*.) І ще було сто таких дрібничок, яких ви й не завважували, бо все це у вас виходить само собою. От я зайшла – ви підвелися; скинули капелюха переді мною на вулиці; відчинили мені двері...

Пікерінг. Ну, це просто ніщо.

Лайза. Так – але ці дрібнички засвідчували, що ви шануєте мене і маєте за щось краще, ніж якась посудниця, хоча, звісно ж, я знаю, ви б так само ставилися й до посудниці, коли б її запустили до вітальні. Ви ніколи не роззувалися при мені в їдальні.

Пікерінг. Не слід ображатися на нього за це. Гіггінс роззувається де завгодно в домі.

Лайза. Я знаю. І не звинувачую його. Просто так воно у нього виходить, правда ж? Але для мене було так важливо, що ви цього не робите! Бачите, коли по щирій правді, то, не беручи до уваги речей, що їх будь-хто може набути (гарно вдягатися, чисто розмовляти і все таке), – різниця між леді й квіткаркою полягає не в тому, як вона поводить себе, а як до неї ставляться. Я довіку буду квіткаркою для професора Гіггінса, бо він з самого початку ставиться до мене як до квіткарки й вічно так ставитиметься. Але я знаю, що можу бути для вас леді, бо ви повсякчас ставитеся до мене як до леді й завжди будете ставитися до мене так.

Місіс Гіггінс. Будь ласкавий, Генрі, не скрегочи зубами.

Пікерінг. Дуже приємно чути це від вас, міс Дулитл.

Лайза. І мені хотілося б, щоб відтепер ви звали мене Елайзою, якщо ви не проти.

Пікерінг. Дякую вам, Елайзо, – залюбки!

Лайза. А ще мені хотілося б, щоб професор Гіггінс звав мене «міс Дулитл».

Гіггінс. Швидше я пошлю вас до чорта.

Місіс Гіггінс. Генрі! Генрі!

Пікерінг (*сміючись*). Чом би й вам на «жаргонувати» його? Не терпіть кривди. Це буде йому на користь.

Лайза. Не можу. Колись я дала б йому одкоша, але зараз не можу знов зійти до цього. Пам'ятаєте, ви розповідали мені, що коли дитину привезти на чужину, вона за кілька тижнів вивчить місцеву мову й забуде свою, рідну. Що ж, і я –

дитина у вашій країні. Я забула свою мову й розмовляти вмю тепер тільки по-вашому. Так, я по-справжньому порвала з Тотнем-корт-роуд. Із цим покінчено – після того, як я пішла з Вімпол-стріт.

Пік е р і н г (*дуже стривожено*). О! Ви не повернетесь на Вімпол-стріт, правда? І простите Гігінса?

Гігінс (*підводячись*). Вона простить? Чорта з два! Та нехай іде собі. Хай сама переконається, що без нас їй не прожити. Без моєї підтримки вона через три тижні знов скотиться на дно.

Пік е р і н г. Поки я ще тут, Елайзо, простить уже Гігінса та пообіцяйте, що вернетесь до нас!

Пік е р і н г (*благально*). Ну ж бо, лишіться з нами, Елайзо! (*Виходить*).

Гігінс. Годі-бо, Елайзо. Чи не досить? Чи не пора взятися за розум?

Л а й з а. Вам треба, щоб я вернулась тільки на те, аби підбирати ваші капці, терпіти вашу лайку і взагалі бути у вас на побігеньках?

Гігінс. Я зовсім на сказав, що хочу, щоб ви вернулись.

Л а й з а. Ах, так! Тоді про що ж ми говоримо з вами?

Гігінс. Про вас – не про мене. Якщо ви повернетесь назад, я обходитимуся з вами так само, як обходився досі. Я не можу змінити своєї натури й не маю наміру міняти манери. А манери мої точнісінько такі самі, як і у полковника Пікерінга.

Л а й з а. Неправда. Він обходиться із квіткаркою, немов з герцогинею.

Гігінс. А я обходжуся з герцогинею так, неначе вона – квіткарка.

Л а й з а. Розумію. (*Зосереджено вертається й сідає на отоманку лицем до вікна.*) До всіх однаково.

Гігінс (*поважно*). Великий секрет, Елайзо, полягає не в тому, щоб мати погані чи добрі там манери, чи взагалі якість особливі манери, а щоб бути на один манер з усіма людськими душами; коротше, поводитися так, ніби ти на небі, де немає пасажирів третього класу й панує всезагальна рівність.

Л а й з а. Амінь. Ви природжений проповідник.

Гігінс (*роздратовано*). Річ не в тому, буцім я грубо обходжуся з вами, а в тому, що я ніколи й ні з ким не буваю інший.

Л а й з а (*з несподіваною відвертістю*). Мені байдуже, як ви обходитеся зі мною. Я можу не звертати уваги на вашу лайку. Не звертала б уваги й на побої – били мене й до вас. Але (*встаючи й дивлячись йому просто у вічі*) я не хочу, щоб мене топтали під ноги.

Гігінс. Тоді геть з дороги – бо я не зупинюся перед вами. Ви так говорите про мене, немовби я – автобус.

Л а й з а. Ви ж і є автобус: усі розбігаються, кидаються врозтіч перед вами, а вам начхати на всіх. Але я можу обійтися без вас – ще й як обійдуся, не думайте.

Гігінс. А ви ніколи не питали самі себе, чи я зможу обійтися без вас?

Л а й з а (*серйозно*). Не старайтеся перехитрувати мене. Таки доведеться вам обходитися без мене.

Гігінс (*зверхньо*). І обійдусь. Без усіх обійдуся. Я маю свою власну душу – мою іскру божественного вогню. Але (*з несподіваним смиренням*) мені бракуватиме вас, Елайзо. (*Сідає біля неї на отоманку.*) Мене дечого навчили ваші ідіотські ідеї – признаюся в цьому покірливо і вдячно. А ще я звик до вашого голосу й вигляду. Вони мені, як-не-як, подобаються.

Л а й з а. Ну, перше є у вас на фонографі, а друге – в альбомі з фотографіями.

Коли знудьгуєтеся без мене, можете увімкнути машину. У машини немає почуттів, їй не можна завдати болю.

Гіггінс. Але мені не увімкнути вашої душі. Лишіть мені вашу душу, а голос та обличчя можете забрати геть. Вони – не ви.

Лайза. Не знущайтесь з мене.

Гіггінс. Я ніколи в житті ні з кого не знущався. Знуцання не личить ані самій людині, ані її душі. Просто я висловлюю свою праведну зневагу до всякого торгашества. Я не торгую і не буду торгуватися почуттям. Ви називаєте мене тварюкою, бо не вийшло у вас купити мене тим, що ви приносили мені капці та розшукували окуляри. Це була ваша дурість: як на мене, то жінка, що приносить чоловікові капці, це огидне видовище. Хіба я коли подавав вам капці? От коли ви пожбурили їх мені і обличчя, цим ви неабияк виростили в моїх очах. Марна справа: по-рабському прислужувати мені, а тоді заявляти, мовляв, ви хочете, щоб до вас були небайдужі, – хто небайдужий до раба? Якщо ви повернетесь, то вертайтеся заради щирої дружби, бо нічого іншого ви й не дістанете. Ви й так від мене здобули в тисячу разів більше, ніж я від вас. А якщо ви посмієте ще виконувати ваші нікчемні собачі трюки з носінням капців, усупереч моєму витвору – герцогині Елайзі, то я захрясну двері перед вашою дурною пичкою.

Лайза. Нащо ж ви творили з мене герцогиню, коли вам було байдуже до мене?

Гіггінс (*щиро*). Як це – нащо? То ж моя робота!

Лайза. І ви ні разу не подумали, який з того вийде клопіт для мене.

Гіггінс. А чи був би взагалі будь-коли створений світ, коли б Творець боювся наробити клопоту? Творити життя означає творити клопіт. Є лиш один спосіб уникнути клопоту – вбивство. Боягузи, якщо ви помітили, завжди вимагають, щоб клопітливих людей убивали.

Лайза. Я ніяк не проповідниця й нічого такого не помічаю. Тільки помічаю, що ви не помічаєте мене.

Гіггінс (*скочивши на ноги й нетерпляче ходячи туди-сюди*). Елайзо, ви ідіотка! Я витрачаю скарби мого мільтонівського розуму, розсипаючи їх перед вами. Раз і назавжди збагніть: я йду своїм шляхом і роблю своє діло, і мені байдужісінько, що спіткає вас чи мене. Тож ви можете або вернутись, або забиратися до дідька: що вам більше до вподоби.

Лайза. Ох, коли б я тільки могла вернутися до мого кошика з квітами! Я б тоді ні від кого не залежала – ні від вас обох з батьком, ні від будь-кого в світі! А тепер я рабиня, попри всю мою гарну одіж.

Гіггінс. Аніскілечки. Якщо хочете, я в дочерю вас і покладу гроші на ваше ім'я. Чи ви радше б вийшли заміж за Пікерінга?

Лайза (*люто повернувшись до нього*). Я б навіть за вас не пішла заміж, коли б попросили моєї руки, а ви ж мені віком більш підходяща за нього пара.

Гіггінс (*лагідно*). Не «за нього», а «ніж він».

Лайза (*дуже стурбовано*). Мені хочеться трохи доброти. Я знаю, що я проста невчена дівчина, а ви – повний книжкової премудрості пан. Тільки ж я – не грудка бруду під вашими ногами. Я пристала до вас (виправляється) – я лишилася у вас не заради вбрання й таксі; я лишилась, бо нам було приємно разом, і я навчилася... стала небайдужою до вас, але не так, щоб забажати від вас кохання: я не забувала про різницю між нами... Це було більше схоже на дружбу.

Гіггінс. Ну звісно ж так! Саме таке і в мене почуття. І в Пікерінга теж. Елайзо, ви дурна!

Л а й з а. Я такої відповіді не заслужила. (*Заплакана, опускається на стілець біля письмового столу.*)

Г і г г і н с. Нічого іншого й не сподівайтесь, поки не перестанете бути звичайнісінькою ідіоткою. Якщо ви хочете бути леді, вам доведеться навчитися не почувати себе нещасною та покинутою, якщо тільки всі ваші знайомі чоловіки половину свого часу не розводять нюнів коло вас, а другу половину – не прикрашають вам очі синцями. Якщо вам не до снаги моє напружене, але позбавлене пристрастей життя, то йдіть собі назад, на вулицю. Працюйте, поки зробитеся більш твариною, ніж людиною, а тоді бийтеся, впивайтеся і, скрутившись калачиком, залягайте спати. О, воно таки чудове, це життя вулиці! Воно справжнє, бо воно гаряче, несамовите; його відчуєш і крізь найтовщу шкіру, його і на зуб спробуєш, і понюхаєш, і пізнаєш без будь-якої підготовки, без будь-яких зусиль. Не те, що науку, чи літературу, чи класичну музику, чи філософію, чи мистецтво. Вам я видаюся холодним, нечулим, себелюбним, чи не так? Дуже добре: вшивайтеся до тих людей, котрі вам до вподоби. Вийдіть за котрогось сентиментального кнура з купою грошей і парою товстих губів, щоб ними вас цілувати, та з парою товстих підшов, щоб ними вас копати. Якщо не можете оцінити те, що маєте, то отримуйте вже те, що годні поцінувати.

Л а й з а (*з відчаєм у голосі*). Ох, ви, жорстокий тиране! Я ж не можу розмовляти з вами: ви все обертаєте проти мене, хоч би що я сказала – все не так! Але ж ви всякчас дуже добре тямите, що ви самі – звичайнісінький грубіян. І ви добре знаєте, що я вже не можу повернутися на вулицю, як ви це називаєте, і що в світі у мене немає справжніх друзів, окрім вас з полковником. Ви чудово знаєте, що після товариства вас двох мені нестерпне буде життя з ницим звичайним чоловіком, і це жорстоко, негарно з вашого боку – ображати мене, прикидаючись, ніби я змогла б таке стерпіти. Ви гадаєте, що я мушу вернутися на Вімпол-стріт, бо мені більш нікуди піти, крім хіба до батька. Але не будьте ви такі певні, що я вже у вас під ногами, і ви можете по мені топтатися, забивати мене презирливими словами. Я вийду заміж за Фредді, таки вийду, – хай-но лиш спроможуся допомогти йому.

Г і г г і н с (*мов громом прибитий*). За Фредді!!! За того юного телепня! За того нікчому, що не впорався б і з роботою посильного, навіть коли б у нього стало духу це спробувати! Жінко, невже вам невтямки, що я зробив з вас дружину для короля?

Л а й з а. Фредді любить мене – то й буде мені з нього король. Я не посилатиму його на роботу – його не привчали так до роботи, як мене. А сама я піду вчителювати.

Г і г г і н с. І що ж ви, в ім'я Бога, будете викладати?

Л а й з а. Те, чого ви навчили мене. Я викладатиму фонетику.

Г і г г і н с. Ха! Ха! Ха!

Л а й з а. Запропоную послуги асистентки отому пелехатому угорцеві.

Г і г г і н с (*розлючено зводячись на ноги*). Що? Тому самозванцеві? Отому шахраєві? Отому підлесливому неуківі? Навчити його моїх методів! Віддати йому моє відкриття! Один ваш крок у цьому напрямку – і я скручу вам в'язи. (*Хапає її за плечі.*) Чуєте?

Л а й з а (*виклично, не чинячи опору*). То й скрутить. Мені байдуже. Я знала, що рано чи пізно ви мене вдарите. (*Він відпускає її, тупає ногою, спересердя, що забувся і дав почуваттям волю, і так квапливо задкує, що спотикається і падає на*

своє колишнє місце на отоманці.) Ага! Тепер я знаю, як вас приборкати. Яка я дурепа, що не додумалася до цього раніше! Ви не можете забрати назад ті знання, що дали мені. Ви самі казали, що я маю чуліше вухо, ніж у вас. І ще я можу бути чемною та доброзичливою з людьми, на що ви нездатні. Ага! (*Навмисне пропускаючи звуки «г», щоб дозолити йому.*) Оце й доконало вас, Енрі Іггінсе, авжеж! Тепер мені начхати (*кладає пальцями*) на ваші грубощі та на вашу похвальбу. Я дам оголошення в газети про те, що ваша герцогиня – всього лиш квіткарка, яку ви навчили, і що ця квіткарка навчить будь-яку дівчину, як стати герцогинею – за ті самі півроку ще й за тисячу гіней. О, коли я здумаю, як то повзала у вас під ногами та як ви мене попихали і всіляко узивали, – коли в будь-яку мить мені досить було тільки підняти мізинця, щоб дорівнятися до вас, – тоді я ладна вбити себе!

Гіггінс (*дивуючись їй*). Ах ви кляте нахабне дівчисько! Але це краще, ніж розпускати нюні, краще за приношення капців та пошуки окулярів, чи не так? (*Підводяться.*) Бог свідок, Елайзо, я сказав, що зроблю з вас справжню жінку, і я таки зробив! Отака ви мені подобається.

Лайза. Так: тепер ви знову візьметеся за своє, почнете підлещуватись, бо я не боюся вас і можу без вас обійтись.

Гіггінс. Авжеж, саме так я і вчиню, дурненька! П'ять хвилин тому ви ж були, мов жорно на моїй шиї. А тепер ви дужі, неначе вежа, немов бойовий корабель! Ви та я та Пікерінг – буде нас троє залятих самітників замість якихось там двох чоловіків і дурного дівчиська.

Вертається місіс Гіггінс, вбрана для церемонії.

Елайза враз робиться холодна й елегантна.

Місіс Гіггінс. Карета чекає, Елайзо. Ви готові?

Місіс Гіггінс (*підходячи до Гіггінса*). До побачення, любий!

Гіггінс. До побачення, мамо. (*Хоче поцілувати матір, коли згадує щось.*) Ой, до речі, Елайзо, замовте шинки та стилтонського сиру, добре? Та купіть мені пару шкіряних рукавичок номер вісім, і ще краватку до того мого нового костюма. Підберіть там колір, який кращий. (*Його бадьорий, недбалый, дужий голос свідчить, що він невинуватий.*)

Лайза (*зневажливо*). Номер вісім замалий для вас, якщо ви хочете, щоб рукавички були всередині підбиті смухом. У вас є три нові краватки – ви їх забули в шухляді умивальника. Я ще вранці подзвонила місіс Пірс, нагадала їй про шинку. Що ви без мене робитимете – я просто не уявляю. (*Випливає з кімнати.*)

Місіс Гіггінс. Боюсь, ви зіпсували цю дівчину, Генрі! Я б потерпала за тебе й за неї, коли б вона не любила так полковника Пікерінга.

Гіггінс. Пікерінга? Дурниці! Вона збирається заміж за Фредді! Ха, ха! Фредді! Фредді!! Ха-ха-ха-ха-ха!!!! (*Його громовим реготом і закінчується п'єса.*)

1913

Переклад Олександра Мокровольського

1. Яким був шлях письменника до літературної слави?
2. Яке місце у творчому доробку письменника посідає п'єса «Пігмаліон»? Чи належить вона до «нової драматургії»?
3. Чому однією з провідних у творчості письменника стала тема соціальної несправедливості та ролі освіти в суспільстві?

4. Які риси зближують творчість Б. Шоу і Г. Ібсена?
5. Поясніть назву п'єси і її авторський підзаголовок. Як трансформується міф про Пігмаліона? Що змінюється в сприйнятті твору після його перейменування (наприклад, назва мюзиклу – «Моя чарівна леді»)?
6. Історія Лайзи нагадує історію Попелюшки. Чи можна сюжет п'єси «Пігмаліон» назвати казковим?
7. Визначте, що домінує у п'єсі – дія чи діалог.
8. Визначте конфлікт, кульмінацію і розв'язку п'єси.
9. Проаналізуйте, як змінюються протягом дії характери головних персонажів. Які риси характеру залишаються незмінними, а які розвиваються (чи з'являються)?
10. У мюзиклі за п'єсою «Пігмаліон» немає образу Кларі. Чи вплинуло це на концепцію твору? Поясніть роль другорядних персонажів.
11. Порівняйте розвиток любовної та соціальної інтриги в п'єсі. Яка, на вашу думку, є провідною і чому?
12. Чим, на вашу думку, є п'єса «Пігмаліон»: соціальною утопією чи мелодраматичною історією кохання?
13. За міфом, Галатея ожила, коли богиня кохання Афродита вдихнула в неї душу. Знайдіть у творі епізод «одухотворення» Лайзи. Яка Лайза подобається Гігінсові?
14. Напишіть твір за п'єсою Б. Шоу «Пігмаліон» на одну з тем: «Це... заповнює щонайглибшу прірву, яка відділяє клас від класу й душу від душі», «Що зробило Елайзу особистістю?»

НОВІТНІ ТЕНДЕНЦІЇ У ДРАМАТУРГІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Узагальнення за розділом

- ▶ «Нова драма» виникла наприкінці ХІХ ст. Біля її витоків стояли Г. Ібсен, Б. Б'єрнсон, А. Стріндберг, Е. Золя, Г. Гауптман, Б. Шоу, Кнут Гамсун, М. Метерлінк та ін. В українській літературі принципи «нової драми» втілені у драматургії Лесі Українки, Володимира Винниченка, Миколи Куліша.
- ▶ Важливим здобутком «нової драми» стало її звернення до гострих соціальних проблем, під час якого драматурги не боялися гострої дискусії.
- ▶ У «новій драмі» зав'язка конфлікту зазвичай винесена поза межі твору, в минуле, у ретроспективу. Ця ретроспективна (або «інтелектуально-аналітична») форма «нової драми» сприяє розкриттю таємниці минулого її героїв. Залишаючись поза межами головної дії драми, ця таємниця аналізується і розкривається персонажами в процесі розгортання сюжету. А момент розкриття таємниці докорінно порушує спокійний і врівноважений плін життя героїв. Усе це зближує «нову драму» із детективом, який також будується на розкритті таємниці, що тримає читачів у постійній напрузі.
- ▶ Щоб підтримати згадану інтелектуально-емоційну напругу, спонукати глядачів до інтелектуальної діяльності, творці «нової драми» широко використовують також підтекст, натяки, промовисті деталі тощо.
- ▶ Монологи в «новій драмі» поступилися діалогам, до того ж акцент рішуче перенесено із зовнішньої дії на дію внутрішню.
- ▶ Творці «нової драми» активно використовують також «відкритий фінал», спонукаючи глядачів до роздумів і дискусій навіть після виходу з театру.

ЛІТЕРАТУРА ХХ–ХХІ СТ.

Мир вам!

ШОЛОМ-АЛЕЙХЕМ. Роман «Тев'є-молочник»

«Писати правду з глибини душі, кров'ю серця, але – для радості», – пообіцяв ще в юності письменник, що взяв собі за псевдонім традиційне вітання єврейського народу – Шолом-Алейхем – мир вам!

Він умів змусити людей, незалежно від національності, сміятися навіть тоді, коли вони заходилися від ридань.

І сьогодні він сповнює надією серця своїх читачів.

ГОТУЄМОСЯ ДО ДІАЛОГУ

ШОЛОМ-АЛЕЙХЕМ (1859–1916)

Народився Шолом-Алейхем (справжнє ім'я – Соломон Рабинович) у Переяславі (тоді Полтавщина, а нині – Переяслав-Хмельницький Київської обл.) в родині дрібного крамаря. Мати померла, коли Соломонові виповнилося лише тринадцять. Його дитинство минуло в невеличкому містечку Воронькові Полтавської губернії. Спочатку хлопець навчався в хедері (єврейська релігійна початкова школа), а потім – у повітовій школі. Прочитавши тоді роман Даниеля Дефо «Робінзон Крузо», він написав власну, єврейську версію твору і твердо вирішив стати письменником...

У 1876 р. Соломон став домашнім учителем у домі єврейського магната Елімелеха Лоева, де протягом трьох років навчав його доньку Голду (Ольгу) Лоеву. Між ним і ученицею спалахнуло кохання. Але батько дівчини був проти їхнього шлюбу і вигнав молодого вчителя зі свого дому.

І лише через шість років він випадково зустрів свою кохану в Києві. Почуття спалахнуло з новою силою. І Голда, всупереч волі батька, таки стала дружиною свого экс-учителя і згодом народила йому шістьох дітей. Після смерті тестя Соломон Рабинович успадкував його значні статки, але не зумів розпорядитися грошима, щоб примножити чи хоча б зберегти сімейний капітал. Він поміняв багато професій, починаючи від

▲ Шолом-Алейхем

Київ – це ж моє місто... те, що я не можу бути в Києві, навіває на мене журбу.

ШОЛОМ-АЛЕЙХЕМ І УКРАЇНА

В Україні Шолом-Алейхем прожив 45 років. І більшість подій з життя єврейської громади, зображених письменником, відбуваються в Україні. Часом він давав населеним пунктам умовні назви: Київ – «Єгупець», Боярка – «Бойберик», Одеса – «Чорноморськ». Шолом-Алейхем любив Україну, де українці та євреї здавна жили й працювали поряд. В оповіданні «Пасха на селі» він змалював дружбу українського та єврейського хлопчиків, Хведька та Файтла. А в ліричній повісті «Пісня пісень» єврейський юнак Шимек зворушливо говорить про українську природу: «Я бачу небо, відчуваю теплий вітерець, чую, як пташки щебечуть, цвірінькають, літають над нашими головами. Це – наше небо, наш вітерець, наші пташки...»

Брат письменника писав, що Шолом-Алейхем високо цінував Тараса Шевченка, зберігав у своїй бібліотеці «Кобзаря», любив і знав напам'ять українські пісні, Шевченкові «Думи мої, думи», «Як умру, то поховайте», «Реве та стогне Дніпр широкий». Єврейський письменник спілкувався з видатними діячами української культури – Михайлом Коцюбинським, Миколою Лисенком та ін.

У Білій Церкві, Житомирі, Полтаві, Львові, Чернівцях та інших містах на честь Шолом-Алейхема названо вулиці. У 1997 р. в Києві було відкрито пам'ятник письменникові. Музеї Шолом-Алейхеїма є в Переяславі-Хмельницькому та Києві. Щороку в Києві проходить міжнародний театральний фестиваль «Блудкаючі зірки», присвячений творчості Шолом-Алейхема.

мандрівного репетитора і закінчуючи гравцем на біржі. Саме біржові спекуляції, якими він захопився в Одесі, призвели його до майнового краху (потім ми побачимо цей мотив у його оповідках про Тев'є). Крім того, він ще й спонсорував журнали, що друкували художні твори на ідиш.

На початку ХХ ст. в Російській імперії почалися сплановані російським урядом єврейські погроми та примусове виселення євреїв з місць їхнього проживання. Шолом-Алейхем вустами Тев'є описує, як це відбувалося і як євреям співчували сусіди-українці, ризикуючи бути покараними владою за своє співчуття і небажання брати участь у погромах (див. «Тев'є-молочник», розділ «Іди геть!»). Тож у жовтні 1905 р. Рабинович із сім'єю переїхав до Львова, а потім до Швейцарії та Німеччини.

Літературну діяльність Рабинович почав наприкінці 1870-х, опублікувавши в періодиці кілька статей мовою ідиш. А перші художні твори: повість «Два камені» й оповідання «Вибори» (обидва 1883 р.) – він підписав псевдонімом «Шолом-Алейхем».

Герої дитячих оповідань Шолом-Алейхема, попри безрадні умови життя, все ж усміхаються та жартують. Життя дітей зображено в повісті «Хлопчик Мотл», збірках «Оповідання для дітей», «Пісня пісень».

Пам'ятник Шолом-Алейхему в Києві. Скульптор В. Медведєв, архітектор Ю. Лосицький ▼

Письменник започаткував серію «Єврейська народна бібліотека». Першими в ній стали його романи «Степеню» (1888) та «Йоселе-Соловей» (1890), де зображене життя єврейської художньої інтелігенції. А останнім у цьому своєрідному триптиху став роман «Мандрівні зорі» (1909–1911). У 1894 р. побачила світ перша повість із циклу «Тев'є-молочник». Сільський єврей із грубою зовнішністю і ніжною душею став одним з улюблених типів письменника.

Багато творів Шолом-Алейхема були адаптовані для театральної сцени, насамперед це музична постановка «Скрипаль на даху» (1964). А інсценізація оповідок про Тев'є-молочника стала явищем у театральному житті й одним із триумфів українського актора Богдана Ступки, який у Національному академічному драматичному театрі ім. І. Франка виконував роль Тев'є.

Шолом-Алейхема вважають одним із творців літератури мовою ідиш. Він написав десять романів, двадцять п'єс, сотні повістей та оповідань, багато статей. Перше (чотири томне) зібрання його творів видане 1903 р. Твори письменника перекладені десятками мов світу. За схожість стилів і любов до «дитячої теми» критики порівнюють Шолом-Алейхема із Марком Твенем. Та й сам Марк Твен якось зауважив, що вважає себе «американським Шолом-Алейхемом».

Помер Шолом-Алейхем у 57 років у Нью-Йорку. Повернутися на батьківщину через війну не судилося. Він хотів, щоб його поховали в Києві, поряд із батьком. А в заповіті просив, щоб на кожну річницю його смерті люди не сумували, а збиралися разом, читали його смішні оповідання і веселилися.

Роман «Тев'є-молочник»

Над одним із основних творів свого життя – «Тев'є-молочник», Шолом-Алейхем працював 20 років (1894–1914). Роман складається з окремих частин-оповідок («Велика удача», «Химери», «Теперішні діти», «Годл», «Хава», «Шпринця», «Тев'є їде до Палестини» та «Іди геть!»), пов'язаних між собою постаттю та історією життя карсилівського єврея-молочника Тев'є, якого його сусіди українці називають Тевелем. Між подіями, описаними в розділах «Тев'є їде до Палестини» та «Іди геть!», – десять років. Для свого твору автор обирає цікаву форму: кожна частина – це колоритний монолог Тев'є в уявній розмові з Шолом-Алейхемом, з яким він бачиться час від часу. Вперше ми зустрічаємося з Тев'є, коли йому майже п'ятдесят. Процаємося, коли він стоїть на порозі свого сімдесятиріччя.

Кожний монолог Тев'є, який став уособленням єврейського народу, – це не просто пристрасна історія родини єврея-молочника. У цих оповідках-сповідях відбилися прикмети часу, які згодом визначили обличчя всього ХХ ст. Зятя Перчика за революційну діяльність засилають до Сибіру. Зять Мотл через тяжку працю помирає від сухот. Зять Педоцур, розбагатілий на російсько-японській війні підрядник, тікаючи від кредиторів, опиняється аж в Америці, де в'яже панчохи на машинці. А сам Тев'є мусить покинути рідне село не з власної волі.

Усе своє життя Тев'є прагне розбагатіти. Він пробує грати на біржі – і втрачає всі тяжко зароблені гроші та мріє про зятя мільйонера. Але коли до його дочок сватаються заможні женихи, то не силує їх виходити заміж. Мало того, він застерігає Шпринцю від кохання до свистуна Арончика і відмовляє Бейлку від шлюбу з Педоцуром. Житейська мудрість підказує Тев'є, що без кохання сімейного щастя не буває. Він і сам не зміг оговтатися після смерті дружини

Голди, яку звело в могилу самогубство красуні Шпринці через зневажене кохання... Тяжкі випробування випали на долю карсилівського молочника. Але він сповнений життєвої сили та оптимізму. Тев'є намагається жити з високо піднятою головою. У найтрагічніші хвилини життя він не втрачає почуття гумору: щоб діти й онуки були здорові...

Монологи Тев'є пересипані єврейськими і українськими прислів'ями та приказками, насичені народним гумором. Це створює трагікомічну атмосферу оповіді. Особливу роль у мовленні Тев'є відіграє цитування Святого Письма. Точніше, це не зовсім цитування. Тев'є довільно перекладає і тлумачить уривки Тори/Біблії, черпаючи з неї уроки життєвої мудрості.

Читаючи «Тев'є-молочника», ми опиняємося у всесвіті Шолома-Алейхема, де все між собою пов'язане. Так, Менахем-Мендл, далекий родич дружини Тев'є, через якого молочник втратив свої гроші, є головним героєм однойменної повісті в листах. А Мазепинка, Анатівка, Касрилівка, Бойберик та Єгупець зустрічаються в багатьох творах письменника поряд із Одесою чи Бердичевом. За цими вигаданими назвами приховані населені пункти Київщини. Так, Єгупець – це Київ з його біржею, базарами та розкішними будинками. У Єгупці живе мільйонер Бродський, якого мріє приймати у себе вдома Педоцур. У Києві справді жив цукрозаводчик Лазар Бродський, ровесник Тев'є, який подарував собі на п'ятдесятиріччя хоральну синагогу, одну з найкрасивіших будівель Києва, відому нині як «синагога Бродського».

Бойберик – це Боярка, невелике містечко біля Києва, яке утворилося під час будівництва залізниці Одеса – Київ у 1868 р. Це в Боярці касир не зміг продати Тев'є квиток до Єгупця, бо такого міста насправді не існує... Саме тут на дачі жив Шолом-Алейхем, саме тут він почав працювати над книгою про українського єврея. Тож на сторінках роману «Тев'є-молочник» ми зустрічаємося з жителями Боярки/Бойберика, милуємося її мальовничими краєвидами та знайомимося з колоритом тогочасного дачного життя.

Літературний Тев'є мав свого прототипа. Це був єврей Тевель – прикажчик заїжджого двору із села Забір'є під Києвом. Він жив бідно, мав коня й воза та підробляв перевезенням вантажів боярським дачникам.

То чого більше у творі Шолома-Алейхема – правди чи вигадки? Чи він, як і обіцяв на початку свого твору, просто переказав «слово в слово» історії Тев'є-Тевеля?

ДІАЛОГ ІЗ ТЕКСТОМ

ТЕВ'Є-МОЛОЧНИК

Тев'є вирішив розповісти Шолом-Алейхему, як він, бідняк із бідняків, який возив колоди з лісу на вокзал, став молочником. Одного разу, повертаючись з Бойберика, він зустрів у лісі двох жінок, які заблукали. Вони попросили відвезти їх у Бойберик, і Тев'є погодився. Тев'є винагородили їжею, грошима та коровою, яка перестала давати молоко. Коли Тев'є повернувся додому, Голда, його дружина, перелякалася. Тев'є заспокоїв її, що це чисті гроші, зароблені чесно розумом і працею. Вони вирішили до подарованої корови на подаровані гроші прикупити ще одну корову. Так Тев'є став молочником.

Коли Тев'є був бідняком, ніхто не цікавився його долею, а коли доля всміхнулася йому і він сяк-так домігся чогось у житті, почав відкладати копійчину на «чорний день», увесь світ заговорив про нього. З'явилося багато друзів, і кожен радив, як треба

використати зароблене. Одного разу Тев'є в Єгупці, куди він привіз на продаж масло, зустрів свого далекого родича Менахем-Мендела. Той запропонував Тев'є заробити грошей на біржі. Від родича дуже довго не було звісток, і Тев'є вирушив на його пошуки. Зустрівши родича, він зрозумів, що його гроші пропали десь на заячому молоці, на позаторішньому снігу. Тев'є говорить: «А хто винен, коли не я сам, що піддався твоїм умовлянням і заморочив собі голову легкими заробітками, надхмарними замками, казначим? Гроші... треба заробити кривавим потом, мозолі натерти!»

Теперішні діти

От ви кажете: теперішні діти. «Синів ростив я і виховував...» – народжуй їх, поневіряйся, віддавай їм усі сили, працею, як віл, день і ніч, і чого, скажіть, будь ласка? Думаєш собі, може так, а може так, кожен згідно з своїм розумом і достатком. Чому, питаєте? По-перше, мене Господь благословив вродливими дочками.

▲ Анатолій Каплан. Тев'є і Голда, 1976

Над циклом ілюстрацій до «Тев'є-молочника» художник працював майже десять років. Він створює мінливе, мерехтливе середовище, з якого виринають, як уві сні, люди і предмети з минулого.

А вродливе обличчя – це ж ви самі кажете – половина посагу. По-друге, я ж тепер, хвалити Бога, не той Тев'є, що колись. Я можу дозволити собі вибрати для них найкращих женихів навіть у Єгупці. Чи не так? Але ж ми маємо Бога на світі, Господа всеблагого і милостивого, який являє свої великі чудеса і кидає мене в холод і в жар, угору і вниз. Він і каже мені: «Тев'є, не забивай собі голову дурницями, і нехай все ведеться, як велося!..» Тепер послушайте, що трапляється на цьому світі. І з ким? З небораком Тев'є. Одне слово, навіщо довго розводитись? Ви, мабуть, пам'ятаєте, що мене недавно спіткало – хай Бог боронить мене надалі від такого – оту лиху пригоду з моїм родичем Менахем-Менделом, побий його нечиста сила. Я тоді не тямився від горя, рвав

на собі волосся. Гадав, що вже по всьому, кінець Тев'є, кінець молочному хазяйству!

– Дурню ти! – каже мені одного разу моя стара. – Годі журитися, горю цим не зарадиш! Ти тільки занапастиш себе – і все. Вважай, що розбійники напали на нас і пограбували... Піди краще, – каже вона, – до Анатівки, до м'ясника Лейзер-Волфа, він переказував, що ти йому дуже потрібний.

– А чого він хоче?

– Щочетверга, коли наша Цейтл приходиться до нього в ятку по м'ясо, він їй спокою не дає: перекажи, каже він, татові, щоб прийшов. Він мені дуже потрібний...

Одним словом, треба, як то кажуть, іноді послухатись і жінки. Пішов я до Лейзер-Волфа в Анатівку, верст зо три від нас, і не застав його якраз дома.

Я вирішив почекати. Тиняюсь по хаті, оглядаю Лейзер-Волфове хазяйство. Нівроку, дай Боже всім моїм друзям таке добро: шафа, повна мідного посуду, –

не купиш її навіть за сто п'ятдесят карбованців; самовар, і ще один самовар, і мідний таз, і ще один варшавський, і кілька срібних свічників, і позолочені келихи та келишки, і ханукальний семисвічник з чистого срібла, і ще різного посуду і мотлоху достобіса. «Владико небесний! – думаю собі. – Коли вже я дочекаюсь такого добра у моїх дочок, нехай здорові будуть!.. Ну й щастить же м'ясникові! Мало того, що він такий багатий і має тільки двох дочок, до того ж заміжніх, то ще лишився вдівцем!..»

Нарешті Господь змилувався, відчиняються двері, і входить Лейзер-Волф, сповнений гніву й люті на різника. Той каже, зарізав його без ножа, забракував вола, могутнього, як дуб, схопила б його холера. Через дрібничку заборонив вола до продажу, знайшов прищик на легенях, малесенький, з шпилькову голівку завбільшки, щоб він здох!

– Доброго здоров'я, реб¹ Тев'є, – звертається він до мене, – що поробляєте?

– Що я можу поробляти, – кажу, – робиш, і робиш, і все ще ні до чого не доробився, сказано-бо в Святому Письмі: «*Ні жала твого, ні меду твого!*» – ні тобі грошей, ані здоров'я, ні життя, ані радості.

– Гріх так казати, реб Тев'є, – озивається він до мене. – Рівняючи до того, що було колись, ви ж тепер, нівроку, багатій.

– Того, що мені бракує, – кажу, – до багатства, яке, ви вважаєте, є в мене, ми можемо побажати собі мати вдвох... Але нічого, хвалити Бога за те, що є. У Талмуді сказано: «Аскакурдо демасканто де кирпато десви нято...» А сам думаю: «Щоб ти так дихав, м'ясницька пико, коли є таке в Талмуді!!!»

– Ви, – звертається він до мене, – завжди зі своїм Талмудом. Добре вам, реб Тев'є, що ви розумієтесь на друкованому. Але навіщо нам премудрості, вченість, поговоримо краще про наше діло. Сідайте, реб Тев'є, – каже він і гукає на кухню: – Чаю! – І неначе з-під землі з'являється кирпата баба, схоплює самовар, як чорт цигана, та вибігає з ним на кухню. – Тепер, – звертається він до мене, – коли ми лишилися тут самі, віч-на-віч, можемо говорити про діло. Справа, – каже він, – ось у чому: я з вами, реб Тев'є, давно хотів поговорити, я вже переказував з вашою дочкою, кілька разів просив, щоб ви потрудились прийти до мене. Розумієте, мені впала в око...

– Знаю, – кажу, – що вам впала в око... Але даремна ваша праця, нічого не вийде, реб Лейзер-Волф, нічого не вийде.

– Чого це так? – озивається він до мене і дивиться на мене трохи перелякано.

– Отак, – кажу, – я можу заждати. Ще маю час, річка не зайнялась, не горить!

– Навіщо вам ждати, – каже він, – коли можна домовитись тепер-таки?

– Це, по-перше, – веду я далі, – а по-друге, кажу, просто жаль Боже створіння.

– Подивіться на нього, що він з себе корчить, – регочучи, каже Лейзер-Волф, – можна подумати, що вона у вас єдина! Мені здається, їх у вас, нівроку, є досить, реб Тев'є!..

– То нехай і надалі будуть, – кажу, – а хто заздрить, той нехай сам нічого не має...

– Заздрить? Які там заздрощі? Навпаки, – каже він, – саме тому, що вони такі вдалі, саме тому я хочу, розумієте чи ні? Не забувайте тільки, реб Тев'є, яку користь ви матимете від цього!

¹ Реб – скороч. від ребе (ідиш), рабин – учитель, книжник, особа, що знається на Торі, єврейський священник. Також шанобливе звертання до дорослого чоловіка.

– Авжеж, авжеж, – кажу, – від вашої ласки, реб Лейзер-Волф, голова може попухнути: взимку снігу не випросиш, це ми знаємо вже давно, ще з старих часів...

– Ет! – озивається він до мене солоденько. – Що ви рівняєте, реб Тев'є, старі часи до теперішніх? Колись було одне, а тепер зовсім інше; адже ми стаємо родичами, га?

– Що це за родичання? – кажу я.

– Авжеж, – каже він, – породичаємось.

– Пробачте, реб Лейзер-Волф, – озиваюсь я до нього, – про що ми говоримо?

– Будь ласка, – каже він, – реб Тев'є, скажіть ви, про що ми говоримо?

– Як то, – кажу, – ми говоримо про мою муругу корову, яку ви хочете у мене купити.

– Ха-ха-ха! – захлинається він від сміху. – Нічого собі корова, та ще муруга, ха-ха-ха!

– А що ж ви маєте на увазі, реб Лейзер-Волф? Будь ласка, скажіть, я теж хочу сміятися.

– Про вашу дочку, – озивається він до мене, – про вашу Цейтл говоримо ми весь час! Ви ж знаєте, реб Тев'є, що я, хай вас Бог боронить від такого лиха, лишився вдівцем. Я собі й подумав, навіщо мені шукати щастя десь на чужині, мати мороку із свахами, шахраями, пройдисвітами. Чи не краще, що ми тут обидва на місці, я знаю вас, ви знаєте мене. Товар мені теж подобається. Я бачу її щочетверга у себе в ятці, кілька разів говорив з нею, видно, нічого, сумирна. А я сам, нівроку, як бачите, хазяїн не з останніх, маю власну хату, кілька крамничок і хазяйствечко, як бачите, дякувати Богові, трохи шкір на горищі і трохи грошей у скрині. Навіщо нам, реб Тев'є, хитрощі, навіщо мудрити, крутити? Краще вдаримо по руках, раз, два, три. Розумієте чи ні?..

Одне слово, тільки-но він мені це сказав, я занімів, як буває з людиною, коли їй раптом переказують радісну звістку. Спочатку в мене навіть промайнула думка: «Лейзер-Волф... Цейтл... У нього вже такі діти, як вона». Але одразу ж я сам себе спинив: «Що ти-бо, таке щастя! Таке щастя! Адже їй буде добре, краще, ніж будь-кому на світі! Ну, а те, що він скупердяга, то за теперішніх часів це навіть похвально, як то кажуть: *«Своя сорочка ближча»* – коли хто добрий до інших, то він поганий до себе. Кепсько тільки, що він неук... Та хіба всі можуть бути книжниками? Мало є багатіїв, поважних людей в Анатівці, Мазепівці і навіть у Єгупці, які не вміють замість підпису навіть закарлючку поставити на папері. Проте дивіться, яку вони пошану мають від людей повсюди! Недарма сказано в Біблії: *«Коли нема хліба, нема й науки»* – тобто наука лежить у скрині, а мудрість – у кишені...»

– Ну, реб Тев'є, – озивається він до мене, – чого ви мовчите?

– А чого мені галасувати, – кажу я, немовбито вагаючись. – Це, розумієте, реб Лейзер-Волф, така справа, що її треба добре обміркувати з усіх боків. Вона ж у мене старша дочка!

– Саме тому, – каже він, – саме тому, що вона старша у вас. Потім ви вже, з Божої ласки, зможете видати заміж другу дочку, а згодом і третю, розумієте чи ні?

– Амінь, і вам те ж саме бажаю! – кажу я. – Видати заміж – невелика мудрість, аби Всевишній прислав кожній її судженого...

– Ні, – каже він, – не це я маю на увазі, реб Тев'є. Я маю на увазі зовсім інше. Адже посагу, хвалити Бога, для вашої Цейтл вам уже не треба, і одягти її до

весілля, справити все, що дівчині потрібно, – я беру на себе. Та й вам, – каже він, – дещо перепаде в гаманець.

– Фе, – кажу я йому. – Ви розмовляєте, пробачте мені, як на базарі! Як то «перепаде в гаманець»? Фе! Моя Цейтл, крий Боже, не така, щоб я її продавав за гроші. Фе, фе!

– Якщо фе, то фе, – відказує він. – Я хотів, щоб було якнайкраще, але коли ви кажете фе, то нехай буде фе! Коли вам любо, то й мені мило. Головне, – каже він, – не зволікати. Я хочу, щоб негайно-таки, як-то кажуть, була господиня в хаті. Розумієте чи ні?..

– Будь ласка, – кажу, – я не заперечую, але ж треба переговорити з моєю дружиною. В таких справах її слово багато що важить. Це ж не жарт, як у Біблії сказано: *«Рахіль оплакує синів своїх»*, – мати не п'яте колесо до воза.

– Ну, а крім того, – кажу, – саму Цейтл теж треба спитати. Як-то кажуть: *«Усіх родичів запросили на весілля, тільки нареченого залишили вдома...»*

– Пусте, – каже він, – запитувати. Оповістити треба, реб Тев'є, прийти додому й оповістити, мовляв, так і так, повести до шлюбу, раз-два – і могорич!

– Не кажіть цього, – озиваюсь я, – не кажіть цього, реб Лейзер-Волф. Дівчина, крий Боже, не вдова.

– Звісно, – каже він, – дівчина, це не вдова. Саме тому треба заздалегідь усе обговорити, розумієте, те, се, п'яте, десяте... А тим часом, може, ми, реб Тев'є, візьмемо по чарці, га? Так чи ні?

– Будь ласка, – кажу я, – чом ні? Сварка сваркою, а чарка чаркою. З цього приводу виразно сказано у нас у Талмуді... – І втелющую один уривок і другий, та не з Талмуду зовсім, а з *«Пісні пісень»* чи пасхального казання...

Одне слово, хильнули ми по чарці отого гіркого зілля, як годиться. Кирпата тітка тим часом принесла самовар, і ми ще випили по склянці пуншу, провели час дуже весело, погомоніли, набалакалились про сватання, те, се і знову-таки про сватання.

Тев'є розказав дружині, що до старшої доньки посватався Лейзер-Волф. Наступного дня він поїхав у Бойберик на базар, де Тев'є вітали з майбутнім весіллям доньки. Повертаючись додому, він радів з того, що Цейтл стане господинею на всьому готовому, у неї будуть шафи, повні білизни, буфет, повний варення, й подвір'я, повне курей, гусей і качок. Вже перед самим селом дорогу Тев'є перепинила якась жінка.

Не знаю чому, але серце мені закалатало в грудях, коли я її побачив. Скочивши з воза, підбігаю до неї:

– Цейтл, це ти? Що ти тут робиш?

А вона падає мені на шию з плачем.

– Господь з тобою, – кажу, – дитино моя, чого ти плачеш?

– Ой, – каже вона, – тату, татоньку!.. – і вмивається сльозами.

Мені потемніло в очах, затремтіли руки й ноги.

– Що з тобою, доню, що трапилось? – запитую я, беру її за руку, заспокоюю, обіймаю, цілую її, а вона не заспокоюється.

– Тату, татоньку, любий, дорогий, – благає вона, – раз на три дні шматок хліба їстиму, зглянься, – каже, – на мої молоді літа!.. – і захлинається від плачу, не може більше слово вимовити.

«Ой лишенько, – думаю собі, – я вже здогадуюсь, у чім річ! Вража сила понесла мене до Бойберика!»

– Навіщо плакати, – кажу я їй, глядячи її по голові, – дурненька, навіщо плакати? Одно з двох, – кажу, – не хочеш, не треба. Тобі силоміць ніхто не почепить горба на спину. Ми хотіли, – кажу, – твого добра, вважали, що так буде краще. Ну, а коли це тобі не до душі, що поробиш? Мабуть, – кажу, – не судилося...

– Спасибі тобі, тату, – каже вона, – дай тобі Боже довго жити, – і знову падає мені на шию, і знову починає мене цілувати й плакати, вмиватися сльозами.

– Та годі-бо вже рюмсати, – кажу, – «суета сует» – вареники їсти теж набридає. Сідай, – кажу, – і поїдемо додому. Мама там, мабуть, хвилюється, думає вже бозна-що.

Одним словом, ми обоє посідали на воза, і я почав її заспокоювати, всіляко розважати.

– Справа така, – кажу, – ми, крий Боже, нічого лихого не мали на думці. Бог тому свідок, він знає всю правду, ми хотіли, як-то кажуть, забезпечити дитину, щоб не знала нужди. А коли нічого не виходить, то, мабуть, – кажу, – така воля Божа. Не судилося тобі, доню моя, прийти на все готове, стати господинею такого добра, а нам дочекатися хоч невеличкої радості на старості літ за нашу тяжку працю... День і ніч у ярмі, жодного просвітку, жодної щасливої хвилини, тільки злидні, тільки убозтво, тільки лихо, куди не глянь!..

– Ой тату, – каже вона мені знову з плачем, – піду в служниці, глину міситиму, землю копатиму!..

– Чого ти плачеш, дурна дівчинко, – кажу я їй. – Хіба я тобі, дурненька, за щось дорікаю? Просто, – кажу, – тяжко і гірко на серці, через те й виливаю свою журбу-печаль, веду розмову з ним, з Владикою Небесним, про те, як він править мною. Він, – кажу, – всеблагий Отець, жаліє мене, гарно повівся зі мною, хай мені простить за такі слова, – кажу, – поквитався зі мною, як з пасинком, і хоч гвалт кричи! Але, мабуть, – кажу, – так воно, певно, мусить бути. Він на небі, високо, а ми, – кажу, – тут лежимо, глибоко-глибоко в землі. Отож, мусимо казати, що він правий і його вирок правдивий. Бо, з іншого боку, хіба я не великий дурень? Чого галасую? Чого лементую? Що я, маленький хробачок, який плазує тут по землі, важу проти Бога, щоб хизуватися перед ним своїм дурним розумом і давати йому поради, як правити Божим світом? Певно, коли він велить так, воно мусить бути саме так, і скаргами нічого не досягнеш. Сорок днів, – кажу, – так написано в наших святих книгах, – сорок днів перед тим, як дитина зароджується у череві матері, приходять ангел і вигукує: «Дочка раба Божого най...» Нехай Тев'єва дочка візьме сина такого-то і такого-то, а м'ясник Лейзер-Волф хай потурбується і поїде десь-інде шукати жінку свого стану. Його рівня від нього не втече. А тобі, – кажу, – нехай Бог пошле твого судженого, аби було щось путнє, і якнайшвидше. Амінь, хай справдиться його воля, – кажу, – Щоб хоч мати твоя не дуже гримала. Вона вже дасть мені перцю з маком!..

Одним словом, приїхали ми додому, я випріг кобилу і сів коло хати на траву дати собі раду, придумати для моєї жінки щось із «Тисячі і однієї ночі», аби здихатися лиха. Сутеніє, сонце сідає, повітря тепле, жаби в далечині кумкають; кобила моя, стрижена, скубе травичку; корівчини щойно прийшли з череди, стоять над цеберками і чекають, щоб їх виділи; трава в усій окрузі пахне – рай земний та й годі! Сиджу собі отак, оглядаю це все і міркую при цьому, як мудро створив Господь Бог свій світ, де кожне створіння, починаючи від людини і аж до тварини, заробляє собі на хліб. На дурничку нічого нема!

Ввечері до Тев'є прийшов Мотл-жилетник, кравчук з Анатівки. Він зізнався, що вони з Цейтл кохають один одного та хочуть одружитися. Тев'є поцікавився, чим Мотл буде займатися після шлюбу: покладе зуби на полицю і з голоду помиратиме чи годуватиме свою жінку жилетами. Юнак відповів, що Тев'є не завжди був заможним, до того ж у нього в руках є ремесло.

Одне слово, чого тут довго розводитись? Він мене умовив, бо навіщо нам себе дурити: як справді одружуються інші бідняки? Якби всі хотіли зважати на такі речі, то ніхто з людей нашого стану ніколи не міг би одружитись... Мене тільки дратувало, і я не міг ніяк зрозуміти ось чого: вони самі дали одне одному слово! Що це на світі робиться? Парубок зустрічається з дівчиною і каже їй: «Дамо одне одному слово, що поберемось». Зовсім занедбано звичаї предків!.. Та коли я глянув на мого Мотла, як ото він стоїть із серйозним наміром, без будь-яких хитрощів, опустивши голову, наче грішна людина, я собі подумав: «Поміркуймо спокійно і без запалу. Чого я кирпу гну, чим хизуюсь? Шляхетним походженням? А хто я такий: онук святого рабина чи, сказати б, багатий посаг даю моїй дочці, чи виправу, прости Господи?.. Мотл-жилетник, щоправда, таки кравець, але він досить порядний парубійко, роботящий хлопець, може прогодувати жінку, а до того чесна людина. То що я маю проти нього? Тев'є, – кажу я сам собі, – не строй з себе дурня, дай згоду. Як у письмі сказано: «Дарую тобі...» – нехай буде в щасливий час!.. Ну, гаразд, але що робити з моєю старою? Вона ж мені такого заспіває, що хоч із хати тікай! Як втокмачити їй, що саме так буде найкраще для Цейтл?»

– Знаєш, що я тобі скажу, Мотл, – звертаюсь я до жениха, – ти йди собі додому, а я тим часом тут уладнаю все, що треба, перебалакаю з тим, з іншим, як у наших книгах сказано: «А випивка згідно з законом» – все мусить бути обмірковане заздалегідь. Бог дасть, завтра, якщо ти до того часу не передумаєш, ми, мабуть, побачимось...

– Передумаю? – озивається він до мене. – Я передумаю? Щоб я не дожив зрушити з цього місця, щоб мене побила лиха година!..

– Навіщо тобі присягатися, – кажу я йому, – коли я тобі вірю і без цього? Іди собі на здоров'я, – кажу, – на добраніч, і нехай тобі сняться гарні сни...

Сам я теж ліг спати, але сон мене не бере: голова мало не розвалюється, обмірковує і такий план, і такий, аж поки на думку не спав мені добрячий план. Який план, хочете знати? Ось послухайте, як Тев'є викручується із скрутного становища.

Одне слово, опівночі, коли всі в хаті міцно спали – той хропів, той висвистував, я раптом як заволав несамовито: «Гвалт! Гвалт! Гвалт!» Зрозуміла річ, що на мій лемент усі в хаті прокинулись. І раніше від усіх Голда.

– Господь з тобою, Тев'є – каже вона мені і торсає щосили, – прокинься! Що з тобою? Чого ти так лементуєш?..

Я розплющую очі, оглядаюсь навколо, нібито шукаю когось, і озиваюсь тремтячим голосом:

– Де вона?

– Хто вона? Кого ти шукаєш?

– Фруму-Суру, – кажу я, – Фрума-Сура Лейзер-Волфова оце тільки стояла тут.

– Ти мариш, – відказує мені моя жінка, – Господь з тобою, Тев'є! Фрума-Сура Лейзер-Волфова, хай царствує, давно вже на тому світі!..

– Знаю, – кажу, – що вона померла. А все-таки вона щойно була тут, біля мого ліжка, розмовляла зі мною. Вона мене взяла, – кажу, – за горло, хотіла задушити!..

– Господь з тобою, Тев'є, що ти белькочеш?! – каже мені моя жінка. – Тобі, мабуть, приснився сон. Сплюнь тричі і розкажи мені, що тобі приснилося, а я все витлумачу на добре.

– Дай тобі, Боже, багато здоров'я, Голдо, – кажу я, – що ти мене розбудила, бо інакше я б з переляку помер. Дай мені ковток води, і я тобі розкажу весь сон, що мені приснився. Але прошу тебе, Голдо, щоб ти не лякалася і не думала бозна-що. У наших святих книгах сказано, що тільки три частини сну інколи здійснюються, а решта це дурниці, брехня і неправда, вигадки і бабські байки... Насамперед, – кажу, – мені приснилося, що в нас бенкет, – не знаю, чи заручини, чи весілля. Людей сила-силенна, чоловіки і жінки, рабин з кантором, не кажучи вже про музик... Тим часом відчиняються двері і входить твоя бабка Цейтл, царство їй небесне...

Почувши про бабку Цейтл, моя жінка аж змертвіла з остраху і озивається до мене:

– Яка вона на виду і в що вона була одягнена?

– Вид у неї, – кажу, – дай Боже такий усім моїм ворогам! Жовта, як віск, а вдягнена, звичайно, в біле, у саван... «Поздоровляю, мазл-тов! – озивається до мене бабка Цейтл. – Мені втішно, що ви вибрали для вашої Цейтл, яка зветься моїм ім'ям, такого порядного і пристойного жениха; його звать Мотл-жилетник у пам'ять мого дядька Мордка. Хоч і кравець, проте він дуже чесна людина...»

– Звідки, – перебиває мене Голда, – взявся до нас кравець? У нашій сім'ї є вчителі, кантори, синагогальні служки, гробокопи і взагалі біднота, але, боронь Боже, не кравці і не шевці!..

– Тож не перебивай мене, Голдо, – кажу я їй, – мабуть, твоя бабка Цейтл знає краще за тебе... Почувши від бабки Цейтл такий мазл-тов, я озиваюсь до неї: «Що ви кажете, бабусю, хіба Цейтлин жених зветься Мотл і хіба він кравець? Адже всім відомо, що його ім'я Лейзер-Волф, а сам він м'ясник!..» – «Ні, – каже далі бабка Цейтл, – ні, Тев'є, жениха твоеї Цейтл звать Мотл. Він кравець, і з ним вона доживе до старості, Бог дасть, у багатстві і пошані...» – «Гаразд, бабусю, – кажу я їй знову, – але що ж робити з Лейзер-Волфом? Адже я оце тільки вчора дав йому слово!..» Тільки-но я вимовив оці слова, дивлюся – немає бабки Цейтл! На її місці стоїть Фрума-Сура Лейзер-Волфова і звертається до мене такою мовою: «Реб Тев'є, я завжди мала вас за людину чесну, вчену. Як же воно сталося, що ви таке надумали: ви схотіли зробити з вашої дочки Цейтл мою спадкоємицю, щоб вона сиділа в моїй хаті, носила мої ключі, ходила в моєму

платті, вдягала мої коштовності, мої перли?» – «Чим я винний, – озиваюсь я до неї, – ваш Лейзер-Волф цього хотів...» – «Лейзер-Волф? – скрикнула вона. – Лейзер-Волф помре страшною смертю. А ваша Цейтл... Шкода бідолашної, реб Тев'є, жаль вашої дочки: більш, як три тижні, вона з ним не проживе. За три тижні я прийду до неї вночі, візьму її за горло отак...» І з цими словами, – кажу, – Фрума-Сура схопила мене за горло і почала душити так, що якби ти мене не розбудила, я був би тепер уже ген-ген далеко!

– Тьху, тьху, тьху! – спльовує моя дружина тричі. – На ліси дрімучі, на піски сипучі, на пустелі і болота, на сухі очерета, нехай іде з чадом та з димом, а нам і дітям нашим нехай не пошкодить!.. А щоб його, того м'ясника, горою підняло, щоб узяло та понесло поверх дерева, разом з його кодлом. Хай він сказиться за найменший ніготь Мотла-жилетника. Мотл, хоч і кравець, але ж він зветься ім'ям мого дядька Мордка, то він, мабуть, не з діда-прадіда кравець; і коли бабка Цейтл, хай царствує, потрудилась і аж з того світу прийшла сюди поздоровити нас, побажати нам мазл-тов, то можемо сказати, нехай це буде в добрий щасливий час! Амінь навіки!

Одним словом, чога вам довго розказувати? Я, мабуть, міцніший від заліза, якщо тієї ночі, лежачи під ковдрою, не луснув зо сміху... «*Благословенний Господь, іже не сотворив мене жінкою*» – баба лишається бабою... Зрозуміла річ, що другого дня у нас були заручини і таки незабаром після цього весілля. Подружжя, хвалити Бога, живе собі щасливо: він кравцює, ходить у Бойберіку з однієї дачі на другу брати роботу, а вона день і ніч в ярмі, варить і пече, пере білизну, мастить хату, воду носить. Насилу стягаються на шматок хліба. Якби я не приносив їм іноді трохи сиру й масла, іноді кілька копійок, було б зовсім погано. А поговоріть з нею, то вона каже, що їй, нівроку, добре, краще бути не може, аби, каже вона, її Мотл був здоровий... От і говоріть з теперішніми дітьми! Виходить, як я вже казав вам спочатку: «*Дітей вирощував я і викохував*» – працой, як віл, заради дітей, бийся, як риба об лід, «*а вони зрадили мене*» – кажуть, що тямлять краще за нас. Ні, кажіть собі, що хочете, теперішні діти занадто розумні!

Але мені здається, що сьогодні я вам морочу голову більш, ніж будь-коли. Не гнівайтеся на мене, будьте здорові, і хай вам добре ведеться.

Тев'є пишається своїми доньками-красунями, особливо Годл. Дівчина ще й розумна: книжки ковтає, мов ті галушки. Хоча Тев'є не розуміє, навіщо вчитися дітям ремісників: вирушають до Єгупця чи до Одеси, валяються по всіх горищах, їдять кольки і закушують болячками, цілими місяцями у вічі не бачать шматка м'яса, складаються по шість осіб на одну хлібину з оселедцем... Якось Тев'є підвіз одного бідного студента, Перчика, чий батько набивав цигарки і був злидарем. Він запросив хлопця на вечерю і той почав частенько до них приходити. Дружина Тев'є дбала, щоб він ходив у чистому: полубили його як рідного. Хлопець часом зникав, говорив якісь дивні речі проти багатіїв і на захист трудівників, уважав, що гроші – це заріз для людства. Одного разу сват Єфроїм умовив Тев'є привезти доньку до Бойберіка на оглядини до не дуже молодого, але заможного нареченого. Після розмови зі сватом Тев'є помітив, як з лісу вийшла якась парочка: то була його донька Годл і Перчик. Вона призналася батькові, що заручилася з Перчиком. Весілля було швидким: Перчик повинен був терміново поїхати. Через деякий час Тев'є дізнався, що Перчика ув'язнили. Годл вирішила їхати до чоловіка на заслання і, можливо, більше ніколи не побачить рідних. Болить серце у Тев'є за доньку. Її листи крають йому серце. Виливає свою тугу, а потім говорить: «Знаєте що, пане Шолом-Алейхем? Поговоримо краще про що-небудь веселіше: що чувати з холерою в Одесі?»

Тев'є переживає: Бог дав йому семеро розумних і красивих доньок, але живуть вони у чорта на болоті і не бачать живої людини, крім Антона Поперила, старости села, писаря Федька Галагана, високого чубатого парубка в довгих чоботях, та попа. Особливо дошкуляв Тев'є піп. Біблію він знав не гірше, а може, краще за Тев'є, і вони часто сперечалися про Бога, хоча особистої неприязні між ними не було. Тев'є почав помічати, що до його третьої доньки Хави почав заходити писар Федько. Хава заперечує поділ людей на євреїв і не-євреїв, для неї всі люди – рівні. Якось Тев'є перестрів панотець і повідомив, що Хава у нього і збирається вийти заміж за Федька. Як не просив молочник сказати, де ховається донька, піп йому не сказав. Вдома Тев'є з дружиною оплакали Хаву як померлу. Якось Тев'є повертався додому з Бойберика, як раптом дорогу йому перепинила Хава. Йому захотілося скочити з воза, обійняти доньку і поцілувати, а натомість Тев'є смикає віжки і їде від доньки. Внутрішній голос радить йому помиритися з донькою, в голову лізуть якісь дивні думки: що таке євреї і не-євреї?.. І чому Господь Бог створив євреїв і не-євреїв?.. А коли Господь Бог уже створив євреїв і не-євреїв, чому вони такі відокремлені одне від одного, чому ненавидять одне одного? Але він так і не зупинився. Іноді Тев'є одягає святковий одяг, їде на залізницю, щоб поїхати до доньки з чоловіком. Підходить до каси і просить дати квиток до Єгупця. Касир відповідає, що такого міста у нього немає. «Це не моя вина», – говорить Тев'є і повертається додому.

Бойберик став справжньою літньою столицею, куди з усіх усюд з'їжджалися дачники, а Тев'є продавав їм масло і молоко. Звернулася до нього і одна заможна вдова з Катеринослава, у якої був дорослий син Арончик. Хлопець не хотів займатися сімейною справою, думав лише про розваги. Вдова попросила, щоб Тев'є напоумив сина. Якось Арончик напросився до Тев'є на млинці. Їх подавала донька Тев'є Шпринця. Молоді люди закохалися один в одного, і Арончик посватався до дівчини. Тев'є засумнівався у цьому шлюбі, адже донька не рівня багатієві. До того ж хлопець здається йому свистуном, порожнім горішком. Але Шпринця вірить, що Арончик – гарна людина, він має добре серце, хоча й живе серед черствих людей, яких цікавлять лише гроші. Раптом Арончик перестав приїжджати, а через декілька днів Тев'є попросили терміново приїхати на дачу до вдови. Її брат, дядько Арончика, якого викликали депешею з Катеринослава, запропонував Тев'є гроші, щоб Шпринця повернула слово племіннику. З того дня Шпринця почала марніти. Вдова з сином виїхала з Бойберика, не заплативши борг за сир і масло. А Шпринцю одного дня витягли з річки...

Тев'є зустрічається з Шолом-Алейхемом у потязі. Він овдовів і зібрався їхати до Палестини. До його доньки Бейлки посватався мільйонщик Педоцур, який розбагатів на військових підрядах. Бейлці цей шлюб був осоружний, хоча наречений задарював її коштовними подарунками. Тев'є почав відмовляти доньку і наводив у приклад Годл, яка хоча й була біднячкою, але вважає себе щасливою зі своїм Перчиком. Бейлка відповіла, що тепер інші часи, коли люди дбають не про все людство, а про себе, і тому вона вийшла заміж за Педоцура. Після весілля подружжя поїхало до Італії і повернулося глибокої осені. Тев'є покликали до доньки. Він думав, що, можливо, Бейлка за ним скучила чи зять запропонує йому якусь посаду. Будинок доньки вразив його розкошами. Педоцур, товстенькому, кругленькому, з лисиною на всю голову, який збирався приймати у себе найповажніших гостей, було соромно мати тестя молочника. Він запропонував Тев'є гроші, щоб він перестав займатися молочарством і поїхав, наприклад, до Палестини. Тев'є захотілося грюкнути дверима і шпурнути в обличчя зятя його гроші. Але в цей час зайшла Бейлка. Коли Педоцур залишив їх наодинці, вона розплакалася у батька на грудях, бо він вимушений був їхати з її вини. Тев'є почав її заспокоювати. Донька розповіла, що її чоловік, за походженням син бідного музиканта, вихваляється своїми начебто неабиякими родичами і тестем-мільйонщиком. Педоцур не такий і поганий, адже допоміг визволити із заслання Годл та її чоловіка. Тев'є спростав своє майно і розуміє, що буде скучати за кобилою, за селом, за старостою з урядником, за бойбериківськими дачниками, за єгупецькими багатіями і навіть за сватом Ефроїмом, погібель на його голову!

Іди геть!

– Найкращий, найщиріший, найпоштивіший привіт вам, пане Шолом-Алейхем! Вам і дітям вашим! Я давно вже виглядаю вас, набралось у мене для вас чимало доброго краму. Я все допитуюсь: «Де ти?» – чому вас не видно? А мені кажуть, що ви десь мандруєте по світах, у далеких країнах. Як сказано: «*Сто двадцять сім царств...*» Але мені здається, що ви дивитесь на мене якось чудно? Певно, вагаєтесь і думаєте собі: «Це він чи не він?» Він, пане Шолом-Алейхем, він! Ваш старий приятель, Тев'є, власною персоною, Тев'є-молочник, той самий Тев'є, тільки вже не молочник, а просто собі людина, звичайнісінький чолов'яга, старий, як бачите, хоч навіть віку ще й не дуже похилого, як-то сказано у нас: «*Адже мені щось із сімдесят років*», – ще досить далеко до сімдесяти років! Спитаєте, чого це волосся таке сиве? Вірте мені, не з розкошів, любий друже! Трохи свого горя, не прогнівати Бога, а трохи горя всього загалу – погані часи! Гірка година для бідного люду!.. Але я знаю, що вас муляє. Ви думаєте про щось інше: ви, мабуть, згадали, що ми колись попросилися перед тим, як я мав виїхати до Палестини. Отже, ви, певно, вважаєте, що бачите Тев'є після повернення з Палестини, і ви, мабуть, хочете послухати новини, мати привіт з гробниці прама-тері Рахилі, з могил патріархів? Мушу вас заспокоїти. Якщо маєте час і хочете послухати, які дива трапляються на світі, то слухайте уважно, і ви самі скажете, що люди дурбаси, що ми маємо могутнього Бога і що він керує світом.

Одним словом, який розділ Біблії читаємо цього тижня: «*І покликав він*»? А в мене інший розділ, розділ «Іди геть!» «Іди геть!» – сказали мені, – забирайся звідси, *Тев'є, з землі твоєї і з батьківщини твоєї*, з твого села, з твоєї хати, де ти народився й прожив усі свої роки, *у ту землю, яку покажу тобі*, – йди, куди очі ведуть!..» І коли саме надумали таке сказати Тев'єві? Тоді, коли він уже старий, кволий і самотній, як ми кажемо у новорічній молитві: «*Не покидай мене на старості!*..» Здається, однією ногою вже стояв на тому боці, у святій країні, лишилось тільки взяти квиток, сісти на пароплав і гайда! Що ж робить Господь Бог? Надумав мій старший зять Мотл-жилетник, кравець з Анатівки, і, не при вас кажучи, раптом, ні сіло ні впало, звалився та й помер! Був дужий, здоровий, і така біда! Тобто, правду кажучи, богатирського здоров'я він ніколи не мав. Ремісник, прости Господи, сидів день і ніч з ниткою та з голкою і латав, вибачайте, штани. Так довго латав, аж поки дістав сухоти, почав кахикати, кахикав-кахикав, поки виплюнув останній шматок легенів. Не допомогли ні лікар, ні знахар, ні козяче молоко, ні шоколад з медом. Добрий чолов'яга був, хоч і простий, не сильно вчений, але чесний, без хитрощів, любив мою дочку – душі не чув! І життя не шкодував заради дітей, а за мене ладен був піти в огонь і в воду!

Де вже міг я навіть думати про Палестину? Я мав добру Палестину у себе в хаті! Та й як можна залишити, скажіть, будь ласка, вдову з маленькими дітьми-сиротами напризволяще, без шматка хліба? Хоч, як подумати, чим я можу їй допомогти? Я ж їй не воскресу чоловіка, а дітям її не поверну батька з того світу. Та й сам я теж не більше, як грішна людина, на старості літ хотілося б дати трохи спокою старим кісткам, відчути, що й ти людина, а не скотина. Досить того гармидеру, досить скніти в земних справах! Час трохи подумати і про той світ. І ось раптом маєш – ставай на старості літ батьком малих сиріток! Думаєте, що це вже все? Не поспішайте! Головне буде далі, бо у Тев'є, коли трапиться біда, то, як ви добре знаєте, вона за собою тягне ще одну біду.

Тев'є розповів, що чоловік молодшої доньки Бейлки збанкрутував, вони вимушені були виїхати до Америки, де бідували. Тепер, як пише донька, стало краще, бо вони в'яжуть панчохи на машині. Та й у інших доньок проблем вистачає: одна – молода вдова, а інша живе казна-де на поселенні.

Одним словом, було це давно, одразу після японської війни, у самий розпал царських конституцій, тоді, коли посипалися на голови євреїв «благодіяння», спершу по великих містах, а потім і в маленьких містечках. Але мене це не обходило, та й не могло обходити. Чому? Дуже просто! Живеш стільки років між селянами, то й приятелюєш з усіма хазяїнами на селі. «Дід Тевель» у них перша спиця в колесі! Потрібна порада – то «як Тевель скаже»; ліки від пропасниці – «до Тевеля»; позичка – теж у Тевеля. Ну, чи ж треба було мені думати про такі дурниці, як погроми, коли селяни мені не раз казали, щоб я анітрошечки не боюся – вони цього не допустять! Так воно й було, ось послухайте.

Коротше кажучи, повертаюся одного разу додому з Бойберика, – я ще був тоді у «*величі мойї*», колишнім Тев'є, торгував сиром, маслом, сметаною. Розпрягаю коняку, підкидаю їй сіна, вівса підсипаю, не встиг навіть помитися до обіду, дивлюся – повний двір селян, вся громада, найповажніші хазяїни, багатії з старостою Іваном Поперилом на чолі, і всі вони якісь дивні, святкові!.. Мені спочатку навіть тьохнуло серце: «Що це за свято, ні сіло ні впало?» Але одразу ж сам себе заспокоїв: «Фе, Тев'є, соромно тобі! Все своє життя живеш серед селян тихо і спокійно, і ніхто тебе ніколи не зачіпав навіть на волосинку!..» І я виходжу до них з щирим привітанням:

– Радий вас бачити, – кажу я їм, – що ви тут поробляєте, мої любі сусіди? І що скажете доброго? І які новини принесли?..»

Виступає наперед староста Іван Поперило і звертається до мене досить одверто й без будь-яких передмов:

– Ми прийшли, – каже він, – до тебе, Тевелю... Ми хочемо тебе бити...

Як вам подобається така мова? Це зветься: «наздогад буряків, щоб дали капусти», говорити манівцем... Можете собі уявити, як мені стало на душі. Але вказувати – дзуськи! Тев'є – не хлопчисько!.. І я озиваюся до них досить бадьоро:

– Добридень, – кажу, – щастя вам Боже, але чого це ви, дітоньки, так пізно згадали? В інших місцях про це вже майже й забули!..

Тоді староста Іван Поперило відповідає мені цілком серйозно:

– Розумієш, Тевелю, – каже він, – ми все радились між собою, бити тебе чи не бити? Скрізь, по всіх місцях, вас б'ють. Чому ж, – каже, – нам тебе проминути?.. Тому громада ухвалила, – каже, – щоб ми тебе побили... Ото тільки ще самі не знаємо, що нам з тобою робити, Тевелю: чи вибити шибки у тебе, чи розпороти перини і подушки та випустити з них пір'я, чи спалити тобі, – каже, – хату з хлівом, з усією твоєю худобою?

Тут мені стало вже зовсім моторошно на душі. Дивлюся на селян, які стоять спершись на довгі дрючки, та перешіптуються про щось стиха. Виходить, що це не жарт? «У такому разі, – думаю собі, – погані твої справи, Тев'є! Бо коли, хай Бог боронить... мало що глитаї можуть встругнути? Е, Тев'є, думаю собі, з ангелом смерті не можна жартувати – треба їм щось сказати!..»

І чого мені тут довго перед вами розводитись, любий друже! Судилося, певно, щоб сталося чудо, бо Всевишній напоумив мене, щоб я не занепав духом. Я набрався мужності і лагідно озиваюся до них, до наших сільських багатіїв:

– Послухайте, – кажу, – дорогі сусіди, якщо громада так ухвалила, то спере-

чатись не доводиться: мабуть, ви знаєте, – кажу, – що Тев'є у вас заслужив, щоб ви знищили до пня все його майно й всю його худобу... Але чи знаєте ви, – кажу, – що є ще вищий за вашу громаду? Ви знаєте, що є Бог на світі? Я не кажу, мій Бог чи ваш Бог. Я маю на увазі того Бога, який є Богом усіх людей, сидить, – кажу, – отам на небі і поглядає на всі підлоти, що чиняться на землі... Можливо, – кажу, – що він сам накреслив, щоб покарано було мене, безневинного, вашими руками, руками моїх найкращих друзів, а можливо, також навпаки, що він ні в якому разі не хоче, щоб Тев'єві зробили щось лихе... Хто знає волю Господню? Будь ласка, – кажу, – може, знайдеться тут серед вас такий, що візьметься, – кажу, – і дошукається правди?..

Одним словом, вони, певно, побачили, що Тев'є не переспориш. Озивається тоді до мене староста Іван Поперило:

– Справа, – каже, – така. Ми проти тебе, Тевелю, власне, нічого не маємо. Ти хоч і єврей, але непогана людина. Проте бити тебе треба: громада так ухвалила – пропало! Ми тобі хоч виб'ємо шибки. Це, – каже він, – ми мусимо зробити, бо, може, хто пройде, то нехай, – каже, – побачить, що ми тебе били, а як ні, то нас ще оштрафують.

Ось із цими словами, які я вам точно переказую, – нехай мені так щастить, куди б я не подався! – звернувся він до мене. Ну, а тепер питаю я вас, пане Шоллом-Алейхем, ви ж людина, яка об'їздила весь світ, – скажіть, хіба не правий Тев'є, коли каже, що ми маємо великого Бога?..

Сиджу я собі отак одного разу на призьбі перед моєю хатою, поринувши в думки. Надворі літо, сонце пече, а голова обертом іде: «Гвалт, гвалт, де це чувано! Теперішні часи! Такий розумний світ! Такі великі люди!.. А де Бог? Де старий єврейський Бог? Чого він мовчить? Як допускає він до такого? Гвалт, гвалт і ще раз гвалт!» І думаючи отак про Бога, за одним разом заглиблююся в небесні справи і вдаюся в філософію: що таке цей світ, і що є той світ, і чому не приходить месія? «Ех, – думаю собі, – зробив би він розумно, – це я про месію, – коли б він заїхав до нас тепер верхи на своєму білому коні. Ото було б добре! Ми, бідні, убогі євреї з Касрилівки, з Мазепівки, із Злодіївки і навіть з Єгупця чи з Одеси, ой, як ми виглядаємо його! Просто очі мало на лоба не вилазять! Вся наша надія тепер тільки на те, що, може, Господь Бог зробить таке чудо і прийде месія!..»

Тим часом, поки я отак сиджу, заглибившись в оці думки, дивлюся – білий кінь, а на ньому сидить хтось верхи і прямує до воріт моєї хати! Тпруу! – зупинився, зліз, прив'язав коня до брами і сам простує до мене:

– Здрастуй, Тевелю!

– Здрастуйте, здрастуйте, ваше благородіє! – відповідаю привітно, а сам думаю: «Сподіваєшся месії, а приходить урядник...» Я підводжусь та йду назустріч урядникові.

– Просимо до господи, дорогий гість, – кажу, – що чувати у великому місті, і що скажете доброго, пане мій?

А серце от-от вискочить з грудей – так кортить знати, в чому річ. Але урядник має час. Він закурює неквапливо цигарку, пускає дим, спльовує і озивається до мене:

– Скільки, приміром, часу тобі треба, Тевелю, щоб ти спродав, – каже він, – твою хату з усіма твоїми бебехами?

Поглядаю на нього здивовано:

– Навіщо, – питаю, – мені продавати мою хату? Кому, цікаво знати, заважає вона?

– Вона, – каже, – нікому не заважає, але я приїхав виселити тебе з села.

– Тільки це, нічого більше? За які такі добрі діла? Чим, – кажу, – заслужив я у вас таку честь?..

– Це не я тебе виселяю, – каже він, – а губернія виселяє.

– Губернія? – кажу. – Що ж вона такого знайшла в мені?

– Не тільки тебе, – каже він, – і не тільки звідси, але з усіх навколишніх сіл. Навіть, – каже він, – з Анатівки, яка досі була містечком, а тепер теж стає селом, і звідти виженуть, – каже він, – усіх ваших...

Мені навіть трохи полегшало на серці, як-то кажуть: горе громади – половина розради. Але все-таки мене це обурює, в душі спалахує гнів. Звертаюсь до урядника:

– Скажи-но мені, чи ти хоч знаєш, ваше благородіє, що я живу тут на селі більше, ніж ти? Чи знаєш ти, – кажу, – що тут, у цьому кутку, ще мій батько, мир йому, жив, і мій дід, хай царствує, і моя бабка, мир їй?

Я не лінуюсь і перераховую йому всю сім'ю, кожного за його ім'ям, де хто жив і де хто помер... Він мене, уявіть собі, вислухав, а коли я закінчив, каже мені:

– Дивак ти, слово честі, Тевелю; можеш наговорити сім кіп гречаної вовни. Навіщо мені, – каже він, – здались твої байки про твою бабку і твого діда? Не-хай вони, – каже, – спочивають у світлому раю! А ти, Тевелю, збирай, – каже, – всі твої бебехи і – фур-фур на Бердичів!..

Це мене обурює ще більше! Мало того, що ти, катюго, переказав мені таку добру звістку, то ще знущаєшся – фур-фур на Бердичів!.. Хоч скажу йому все, що накипіло на серці... І я озиваюсь до нього:

– Ваше, – кажу, – благородіє! Ти вже тут стільки часу урядником, чи чув ти будь-коли, щоб хто з сусідів поскаржився на мене, що Тев'є його обікрив, чи пограбував, чи обдурив, чи так забрав щось? Ану, поспитай у всіх селян, – кажу, – чи не жив я з ними набагато краще, ніж найкращі сусіди між собою? Чи я не бував, – кажу, – пане, у тебе самого багато разів просити за селян, щоб ти їх не кривдив?..

Це вже йому, певно, не припало до смаку! Він підвівся, роздушив цигарку пальцями, шпурнув її геть від себе і каже мені:

– Я не маю часу з тобою довго розп'ятувати. Прибув папірець, а далі мене ніщо не обходить! Ходім, – каже, – ти мені підпишешся на папірці. А часу на виїзд дається тобі три дні, щоб ти міг, – каже, – поспродувати все і приготуватись у дорогу.

Побачивши, що кепська справа, озиваюсь я до нього:

– Ти даєш мені, – кажу, – три дні? Дай тобі Боже, щоб ти за це жив три роки, – кажу, – у багатстві й пошані. Щоб Бог віддячив тобі, – кажу, – за ту добру звістку, яку ти приніс мені в хату...

Добре, добре всипав я йому, як Тев'є уміє! Справді, що я втрачаю? Однаково пропадати ні за цапову душу! Був би я молодший хоч би років на двадцять, і жила б іще моя Голда, мир їй, і був би я той самий Тев'є-молочник, що колись, за минулих років, еге-ге! Я б так легко не піддався. Я б опирався, бився до крові! Але тепер – що? Заходжу я до хати і озиваюсь до моєї дочки-вдови:

– Цейтл, – кажу, – ми перебираємось до міста. Годі нам жити на селі. Міняючи місце – міняєш долю... Візьми, будь ласка, – кажу, – приготуй все, збери

заздалегідь бебехи, самовар та інше, а я, – кажу, – піду продам хату. Надійшов папірець, щоб ми очистили, – кажу, – це місце і щоб за три дні нашого духу тут не лишилось!

Почувши від мене таку радісну звістку, вдова моя як не здійме плач, а дітоньки її, на неї дивлячись, теж зарюмали, і почалася така веремія, що хоч тікай з хати. Я тоді розгнівався і вилив усе, що накіпіло в серці, на мою нещасну дочку.

– Де це ви взялися, – кажу, – всі на мою голову? Чого ви кисллиці розсипали, ні сіло ні впало, як старий кантор перед великим постом?.. Що я, один у Бога? Єдиний його улюбленець? Мало, – кажу, – євреїв тепер виганяють із сіл? Піди послухай, що урядник розповідає! Є відомості, – кажу, – що навіть твоя Анатівка, яка досі була містечком, теж стає, з Божої ласки, селом, заради анатівських євреїв, – кажу, – щоб їх теж можна було всіх вигнати. А коли так, – кажу, – чим же я гірший від усіх євреїв?

Отак утішаю я її, мою дочку, але ж вона все-таки баба, то й каже мені:

– Куди ми всі подамось? Де голову притулимо? Де будемо шукати нових місць?..

– Дурненька! – кажу. – Коли Бог прийшов до нашого прапрадіда патріарха Авраама і сказав йому: «*Йди геть з країни твоєї*», забирайся із своєї домівки, то хіба Авраам, – кажу, – перепитував у нього: куди?.. Бог сказав йому: «У ту країну, яку я тобі покажу», – тобто під чотири вітри. Ми підемо, – кажу, – куди очі ведуть, туди ж, куди йдуть всі євреї! Що буде з усіма, то буде і з нами. А чим, – кажу, – ти краща від твоєї сестри-багатійки Бейлки? Їй личить бути тепер із своїм Педоцуром в Америці і там заробляти на життя, чому ж воно не личить тобі?.. Благословенний будь Всевишній, – кажу, – що ми хоч маємо з чим вирушати. Трохи, – кажу, – лишилося ще від минулих часів, а трохи від худоби, яку ми, – кажу, – продали, а трохи перепаде від продажу хати. До зернини зернина – ось і повна торбина. І за це спасибі!

Одним словом, я якось умовив її, щоб вона не дуже комизилась. Я пояснив їй досить переконливо: коли приходять урядники і приносять папірця про те, що нам наказують забиратись геть, то не можна бути свинею, – треба забиратись.

Тев'є продав свій будинок сільському старості Івану Поперило
із родинною покинув Касрилівку.

1914

Переклад Єфраїма Райціна

1. Чому для свого твору «Тев'є-молочник» Шолом-Алейхем обрав форму оповіді-сповіді? Чи впливає вона на сприйняття твору?
2. Розкажіть про родину Тев'є. Які стосунки панують у ній? Якими людьми виховав Тев'є своїх дітей?
3. Завдяки чому розбагатів Тев'є? Як ставиться він до легкого заробітку, багатства?
4. Чому Тев'є у творі називають «реб»? Чи можна вважати його учителем? Чого він може навчити?
5. Порівняйте соціальне становище Лейзер-Волфа і Цейтл. Чи жалкував Тев'є, що видав старшу доньку за бідного кравця?
6. Знайдіть у тексті епізоди, де згадується збірка «Тисяча і одна ніч». Поясніть їхню роль у творі. Якого лиха допомагають позбутися історії, придумані за принципом казок?

7. Чому історія Цейтл називається «Теперішні діти»? Поясніть сенс назви.
8. Чому Тев'є наказав дружині справити поминки за Хавою? Чи відмовилася дівчина від свого коріння? Відповідь аргументуйте.
9. Як ви думаєте, чи правильно зробив Тев'є, відмовившись спілкуватися з Хавою? Хто винен у ситуації, що склалася?
10. Чому на станції Тев'є просить продати йому квиток до Єгупця, а не до Києва? Поясніть символізм того, що відбувається.
11. Як би ви відповіли на запитання, яке хвилювало Тев'є: «А коли Господь Бог уже створив євреїв і не-євреїв, чому вони такі відокремлені одне від одного, чому ненавидять одне одного?»
12. Чому Тев'є вирішив поїхати до Палестини? За чим він буде там сумувати? З огляду на це, як жилося Тев'є у Карсилівці?
13. Чому останній розділ «Тев'є-молочника» називається «Іди геть!»
14. Що розповідає Тев'є про своє життя в Карсилівці? Чи хоче він її покидати? Як склалися його стосунки з односельцями-не-євреями?
15. Як громада пояснила Тев'є необхідність його «бити»? Чому вони зупинилися на тому, щоб побити у будинку шибки? За текстом визначте справжнього ініціатора єврейських погромів у Російській імперії.
16. Кого на білому коні чекав Тев'є? А хто і з якою метою приїхав насправді? Як називається цей художній прийом у літературі? Для чого використав його Шолом-Алейхем?
17. Хто називає Тев'є Тевелем? Чому? Чи має використання цих двох імен якесь особливе (алегоричне) значення?
18. Знайдіть у тексті фрази Тев'є, які можна вважати афористичними. Чи актуальні вони для сучасної людини?
19. Яку роль у творі відіграють цитати з Біблії?

ВІДЛУННЯ

ТЕВ'Є-ТЕВЕЛЬ БОГДАНА СТУПКИ

На театральну сцену Тев'є зі своїми глечиками з молоком вийшов ще на початку ХХ ст. За цей час багато акторів намагалися передати колоритний характер карсилівського молочника. Серед них був і талановитий український актор Богдан Ступка (1941–2012).

23 грудня 1989 р. в Національному академічному драматичному театрі імені Івана Франка відбулася прем'єра спектаклю «Тев'є-Тевель» (постановка Сергія Данченка). В основу вистави лягла п'єса російського драматурга Григорія Горіна «Поминальна молитва», створена за мотивами творів Шолом-Алейхема. Ця вистава стала своєрідною візитівкою київського театру – і глядачі, і театральні критики захоплено зустріли спектакль «Тев'є-Тевель». Відзначали надзвичайний гуманізм вистави, яка наче зігривала душу людини, пробуджуючи в ній доброту і співчуття.

«Тев'є-Тевель» з постійними аншлагами грали понад двадцять років. У 1993 р. сценограф вистави Данило Лідер та виконавці головних ролей Богдан Ступка і Наталя Лотоцька були нагороджені Шевченківською премією. 362 рази виходив на сцену в ролі Тев'є-Тевеля Богдан Ступка. Після смерті актора, на знак пошани до його таланту, спектакль не ставили, а глядачі мали змогу переглядати франківську виставу в запису...

▲ Богдан Ступка у ролі Тев'є-Тевеля

Кохання – це...

ЕРІК ВОЛЬФ СІГЕЛ.

Повість «Історія одного кохання»

У науковому світі існують неписані правила. Одне з них: професійному філологу личить художні тексти лише досліджувати, але не створювати («Професорові писати романи так само непристойно, як єпископові грати у футбол»). Проте у другій половині ХХ ст. з'явилася така велика

кількість науковців-письменників (Умберто Еко, Італо Кальвіно, Милорад Павич та ін.), що це вже сприймається як норма. Один із таких «універсалів» – професор Гарвардського університету і водночас автор популярної повісті «Історія одного кохання» Ерік Вольф Сігел.

ГОТУЄМОСЯ ДО ДІАЛОГУ

ЕРІК ВОЛЬФ СІГЕЛ (1937–2010)

Народився Ерік Сігел у Нью-Йорку в родині рабина. Ще в ранньому віці він вивчив іврит, вільно володів німецькою, французькою, давньогрецькою і латинською мовами. Близьку філологічну освіту він отримав у Гарварді.

Ерік Сігел викладав античну літературу та порівняльне літературознавство не лише в своєму рідному університеті, а й у Єлі та Принстоні. Усі три університети постійно входять у десятку найавторитетніших у світі.

Предметом його наукового інтересу була антична література, особливо драматургія.

Його праці присвячені дослідженню творчості давньогрецького трагіка Евріпіда, а також давньоримського комедіографа Плавта.

Сігел – автор сценаріїв для мюзиклів за «Гліадою» та «Одісеєю». Однак справжнім триумфом став сценарій анімаційного фільму «Жовтий підводний човен» (Yellow Submarine) (1968) для групи «Бітлз» (написаний у співавторстві з трьома колегами).

Тоді ж з-під його пера вийшов кіносценарій про зворушливе і трагічне кохання сина мільйонера, студента Гарвардського університету, та доньки бідного італійського емігранта, студентки Редкліффа. Жодного продюсера цей сценарій не привабив, і Сігел переробив його на роман.

Книжка «Історія одного кохання» стала бестселером в США і була перекладена 33 мовами (в тому числі українською – переклад був опублікований

▲ Ерік Сігел

Кохання – це коли не треба просити прощення.

◀ Кадр з анімаційного шедедру
Yellow Submarine

у журналі «Всесвіт»), а її наклад сягнув 21 000 000 примірників (за опитуваннями, тоді її прочитав кожний п'ятий американець!). А стрічка, яку таки зняли, стала лідером прокату 1971 р.

У 1977 р. Ерік Сігел написав «Історію Олівера», продовження «Історії одного кохання», потім ще кілька романів. Однак для читачів він залишився автором книжки про дівчину, яка любила Баха, Моцарта, «Бітлз» та Олівера Берретта.

Повість «Історія одного кохання»

Книжка побачила світ 14 лютого 1970 р., у день Святого Валентина. Успіх був грандіозним. І не без допомоги телебачення. Популярна тоді телеведуча Барбара Волтерс одну зі своїх програм почала так: «Більшу частину ночі я читала книжку, від якої не могла відірватися, і постійно схлипувала. Я плакала і плакала...»

«Кумедна, зворушлива і просякнута дивом, якими й мають бути любовні історії»; «Простота... Чарівність... Співчуття і тонке почуття гумору...»; «Це неймовірно... гіркий роман ностальгії та романтики» – так відгукувалися про книжку. Хоча було чимало й скептичних зауважень, особливо від критиків і колег-письменників. Так, коли «Історію одного кохання» захотіли висунути на Національну книжкову премію 1971 р., деякі судді пригрозили вийти із журі: «Це банальна книга, яка просто не підпадає під категорію літератури».

Стрічка «Історія одного кохання» окупилася вже через три дні показу і принесла кіностудії мільйонні прибутки. А чарівна мелодія Френсіса Лея стала хітом. Артур Гіллер, режисер картини, згадував: «Фільм спалахнув, наче лісова пожежа. Біля кінотеатру, де йшов фільм, я бачив довжелезну чергу...»

«Це красиво! І романтично!» – винесли свій вирок кіноглядачі. А на закиди, що фільм надто сентиментальний, критики відзначали, що нічого поганому в цьому немає: «Чому ми не можемо трохи поплакати від історії молодих закоханих, розділених смертю?» Глядач втомився від брутальності й насильства.

Професор-філолог Е. Сігел чудово орієнтувався в літературних кліше, створених світовою літературою за тисячоліття її розвитку. Правда й те, що він використав їх у своїй книзі. Письменник звернувся до теми, надзвичайно популярної в літературі минулих часів. Це переплетіння кохання, ненависті та смерті. Класичним зразком такої історії є трагедія Шекспіра «Ромео і Джульєтта». Але Сігел переосмислив ці зв'язки, бо в кохання Олівера й Дженні ворогів насправді немає, та й ненависть не стоїть на заваді їхньому щастю. Батько хлопця не проти шлюбу сина з Дженні. Він просто хоче переконатися, що син вирішив

одружитися з кохання, а не для того, щоб кинути йому виклик. Тож, дізнавшись про нещастя з невісткою, він їде до лікарні, щоб допомогти. Насправді книга підводила читачів до висновку: «Любов – це коли не треба просити прощення».

Твір має фрагментарну композицію і складається з окремих сцен-епізодів (вплив кіносценарію), які переповідають історію стосунків студента Гарварду, який вивчає юриспруденцію, і студентки Редкліффа, яка цікавиться мистецтвом. Поміж ними – глибока соціальна прірва. Олівер – стопроцентний «американець, англосакс і протестант» (усталений у США вислів). У його родині старшим синам дають те саме ім'я. Тож він – четверте покоління роду Берреттів, який чимало зробив для країни: один із навчальних корпусів Гарварду збудований на кошти його сім'ї. Слава родини та відповідальність тяжіють над хлопцем. Хоча він три роки поспіль визнається кращим студентом університету, родина до його успіхів ставиться спокійно: у спадкоємця Берреттів інакше й бути не може. Він втомився від суперництва з власним батьком і сумнівається в його любові. Тож Олівер IV «оголошує війну» Оліверу III.

У Дженні все навпаки. Вона – італійка, тож двері до «вищого світу» для неї зачинені. Вона щиро вірить у батьківську любов, і війна чоловіка зі свекром крає її серце. Фінал книги трагічний і оптимістичний водночас: після смерті Дженні Олівер заплакав в обіймах батька. Його красуня-дружина таки мала рацію – батько завжди любить свою дитину.

У творі немає негативних персонажів. «Сучий син і Старий Не-хи-хи» (як називав батька Олівер) був бездушною і гордовитою людиною лише в сприйнятті сина, який відмовлявся бачити у вчинках Олівера III вияви батьківської любові.

Книга насичена тонкою іронією, яку не-американцю іноді важко відчутти. Так, у США традиційно конкурують випускники Гарвардського та Єльського університетів. А коли Олівер дізнався, що лікувати Дженні буде випускник Єлю, то запитав: «Він уміє принаймні писати і читати?» До того ж сам Е. Сігел, який головними героями свого твору зробив гарвардських студентів, був професором Єльського університету. У 1968 р. письменник перебував у творчій відпустці в Гарварді і там познайомився з двома студентами. Історія Олівера і Дженні ґрунтувалася на реальних стосунках Альберта Гора (майбутнього віце-президента США) і його майбутньої дружини. А характер Олівера IV Сігел списав із сусіда Гора по кімнаті Томмі Лі Джонса, «спортсмена з серцем поета».

ДІАЛОГ ІЗ ТЕКСТОМ

ІСТОРІЯ ОДНОГО КОХАННЯ (скорочено)

1

Жила собі дівчина. Дожила до двадцяти п'яти років і померла. Що говорять у таких випадках?

Що була вона вродлива. І розумна. Що любила Моцарта, Баха, бітлів. І мене. Якось, коли вона звалила в одну купу цих світочів музики й вашого покійного слугу, я спитав, за яким усе-таки принципом мають розподілятися її лаври, й вона, всміхнувшись, відказала: «За алфавітним». Я тоді, пригадую, теж усміхнувся. А тепер – сиджу й гадаю: а як, власне, мене в тому списку було записано?

Якщо на ім'я, то я стояв за Моцартом. Якщо ж на прізвище – то десь між Бахом і бітлами. І так і так виходить не перше місце, й це чомусь страшенно мене гризе: я ж бо звук скрізь бути першим. Гени, фамільна спадковість!

¹Редкліфф – приватний жіночий коледж у Кембриджі (США). У цьому місті розташований Гарвардський університет, професура якого викладала у Редкліффі. Згодом став частиною Гарварду.

На останньому курсі я взяв собі за звичку працювати в бібліотеці Редкліффа¹.

А втім, як водиться у нас у Гарварді, за день до заліку з історії я ще не тримав у руках жодної книжки з обов'язкового списку. Отож, зайшовши до бібліотеки, я пішов прямо до видачі з наміром узяти один-єдиний том, який, сподівався, і виведе мене завтра. На видачі чергували двоє дівчат. Одна висока – з тих, що грають у теніс і в усякі інші ігри. Друга – в окулярах, учена мишка. Я обрав чотириогокого Гризуна Науки.

– Дайте мені «Пізнє Середньовіччя».

Вона скоса глянула на мене:

– Хіба у вас немає бібліотеки?

– Наскільки мені відомо, студенти Гарварду мають право користуватися вашою бібліотекою.

– Ви мені про закон, містєре Шпаргалєто, а я вам – про етику. У вас у Гарварді – п'ять мільйонів книжок. А у нас тут – злиденні кілька тисяч.

Ото ще надлюдина в спідниці. Це з тих, мабуть, що вважають: якщо студенток у Редкліффі вп'ятеро більше, ніж студентів у Гарварді, то це означає, що дівчата вп'ятеро розумніші від хлопців. За інших обставин я залюбки позбиткувався б з неї – я це вмю, – але сьогодні мені дозарізу потрібна була та клята книженція.

– Слушайте, мені дуже потрібна та клята книженція.

– Чи не можна без вульгарностей, містєре Шпаргалєто?

– Чого це ви охрестили мене Шпаргалєто?

– Того, що вигляд у вас такий: багатий, та дурний, – відповіла вона, знімаючи окуляри.

– От і не вгадали. Я бідний, але розумний.

– Це я бідна і розумна, містєре Шпаргалєто. А ви – ні.

Вона виклично дивилася на мене своїми карими очима. Ну гаразд, оте «багатий» я б іще проковтнув, але за «дурного» спуску не дам, і гарні очі тебе не вичучать.

– Який це йолоп сказав вам, що ви розумні? – питаю.

– Я сама знаю. От з вами я, приміром, і кави за одним столом не пила б.

– А я вас ніколи й не запросив би.

– От вам і доказ, – зраділа вона, – доказ того, що ви дурний.

Знаєте, чому я запросив її на каву? З чисто егоїстичних міркувань. Скапітулювавши в останню мить – тобто удавши раптом, що чашка кави в її товаристві стала моєю найзаповітнішою мрією, – я одержав «Пізнє Середньовіччя». А що чергувала вона до закриття бібліотеки, то я встиг завчити кілька абзаців про послаблення церковного й посилення світського впливу на королівську владу наприкінці одинадцятого століття. За свою відповідь на заліку я одержав «відмінно» з мінусом і, до речі, таку саму оцінку я дав ніжкам Дженні, коли вона вперше вийшла з-за бібліотекарського столу. А от її вбрання не викликало в мене захвату; як на мій смак, воно було аж надто богемне. Передусім індіанська

торба, що правила їй за сумку. На щастя, я не дав волі язичку: виявилося, що та сумка – плід її власної творчої фантазії.

Ми пішли до дешевого ресторану «Ліліпут», розташованого поблизу бібліотеки. Всупереч назві, туди пускають не тільки маленьких чоловічків. Я замовив дві кави й шоколадне тістечко з морозивом (для неї).

– Мене звать Дженніфер Кавіллері, – сказала вона. – Я американка італійського походження.

Невже вона думає, що я сам не здогадався б?

– Спеціалізуюся з музики, – додала потім.

– А мене звать Олівер, – відрекомендувався я.

– Це ім'я чи прізвище?

– Ім'я, – відповів я, а тоді признався, що прізвище моє – Берретт.

Запала мовчанка, і я в думці подякував їй за те, що не почув од неї знайомого й остогидлого: «Отже, так само, як назва корпусу?» Бо така вже мені випала доля – бути родичем отого типа, що збудував Корпус Берретта, найбільшу й найпотворнішу споруду на території Гарвардського університету, колосальний пам'ятник багатству, марнославному й безпардонному гарвардському снобізму моєї родини.

Дженні надовго прикинула. Чому? Невже нам більше нема про що розмовляти? Сидить собі, дивиться на мене й ледь помітно всміхається.

Олівер дізнався, що Дженні вивчає мистецтвознавство в коледжі. Він запросив її на хокейний матч.

2

Олівер Берретт IV

Інсвіч, Массачусетс

20 років

Спеціальність: суспільствознавство

Успішність: занесений до Списку пошани деканату за успіхи у навчанні 1961, 1962, 1963 рр.

Участь у Першій збірній хокейній команді: 1962, 1963 рр.

Обраний фах: юриспруденція

Рік навчання: випускний

Зріст: 5 футів 11 дюймів

Вага: 185 фунтів.

Дженні вже, мабуть, прочитала мої дані в програмці. Я тричі нагадував Віку Клемену, менеджеру нашої команди: програмка мусить бути у неї в руках.

– Господи, Берретте, можна подумати, що ти вперше в житті закохався!

Під час розминки на льоду я не те, що не помахав рукою – навіть не глянув у її бік. А проте в мене було таке враження, ніби вона весь час відчувала на собі мій погляд. Цікаво, чи зняла вона окуляри, коли виконували державний гімн з поваги до національного прапора, чи так і просиділа, не зводячи з мене очей?

▲ «Історія одного кохання» з моменту виходу на екрани включається до переліку найромантичніших фільмів

В середині другого періоду ми перегравали дартмутців з рахунком 0:0. Цебто ми вдвох з Дейві Джонсоном уже пристрілялися до їхніх воріт і мали от-от вгатити шайбу в сітку.

Ел Реддінг, центральний нападаючий дартмутців, прорвався в нашу зону, я блокував його корпусом, одібрав шайбу й повів її низом. Ударити, однак, мені завадили двоє їхніх захисників – вони насіли на мене, і щоб не втратити шайбу, довелося пройти повз ворота. Там ми втрюх і застопорилися, тільки ключки грюкали по бортику й по ногах. У таких випадках тактика в мене одна: молотити щосили по всьому, що має колір противника. Десь між нашими ковзанами лежала шайба, але в ту мить нам було не до неї: ми гамселили один одного.

Суддя дав свисток.

– Штраф гравцеві Гарварду Берретту. Дві хвилини за затримку.

Болільники затупотіли, хтось крикнув, що в суддів баньки не на тому місці, хтось додав, що вони й совість свою пропили. Я сидів, відсапуючись, утупившись очима в підлогу: не хотілося дивитись, як дартмутці, користуючись чисельною перевагою, давлять наших.

– І не соромно вам сидіти, коли ваші товариші грають?

Я впізнав голос Дженні, але удав, ніби не чую, й загорлав разом з усіма:

– Гар-вард, впе-ред!

– Поясніть, чим ви завинили?

Як-не-як – вона була моя гостя, тож довелося обернутись і відповісти:

– Тим, що перестарався.

Тут я знов прикипів очима до поля, на якому наші на превелику силу відбивали атаки.

– То краще піду звідси. До побачення.

Коли я згодом оглянувся, її вже не було. Я підвівся, шукаючи її поглядом, але в цю мить почув, що відсидка скінчилася – й махнув через бар'єр на поле.

Публіка привітала мене радісним ревищем. «Бер-ретт, впе-ред! На-ша бє-ре!» Хоч би де Дженні ховалася в ту мить, не чути скандування на мою честь вона не могла. Тож хай собі ховається.

А все ж таки – де вона?

Під час гри Олівер весь час думав, що про нього подумає Дженні. Коли хокеїсти Гарварду забили першу шайбу, у криках уболівальників хлопець почув голос Дженні. Команда Олівера перемогла. Після матчу хлопець довго приходив до тями в роздягальні.

Я крутив головою, виглядаючи Дженні. Невже вона пішла – сама, пішки, аж до Редкліффа?

– Дженні!

Я пробився крізь натовп уболівальників, напружено вдивляючись у темряву. І тут вона визирнула з-за куща – обличчя закутане в шарф, тільки очі видно.

– Ну, знаєте, Шпаргалето, холод тут у вас собачий.

Як же я зрадив! Несподівано для самого себе, я цмокнув її в чоло.

– А я дозволила?

– Це ви про що?

– Я дозволила вам цілувати мене?

– Даруйте. Я захопився.

– А я – ні.

Коло того куща нас ніхто не бачив. Було темно й холодно. І вже споночіло.

Я поцілував її ще раз. Не цмокнув у чоло, а припав до уст. Надовго. До солодкого запаморочення. Коли той поцілунок скінчився, вона не випустила з рук мої рукави.

– Мені це не подобається, – сказала вона.

– Що саме?

– Те, що мені це подобається.

Всю дорогу назад (я маю машину, але вона захотіла йти пішки) Дженні трималася за мій рукав. Не за руку, а за рукав. Не питайте чому – сам не знаю.

Коли я ввійшов, Рей Стреттон, мій товариш по кімнаті, грав у покер з двома своїми друзками-футболістами.

Не звертаючи уваги на репліки цих одноклітинних грубіянів, я розплутував телефонний шнур, щоб перенести апарат до своєї спальні.

Я зачиняю двері під новий сплеск нелюдських звуків, скидаю черевики, лягаю горілиць на ліжко й набираю номер Дженні.

Ми розмовляємо пошепки.

– Алло, Джен...

– Слухаю...

– Джен... Що б ти відповіла, якби я сказав тобі...

Я вагаюся. Вона чекає.

– Мені здається, що я... Що я закохався в тебе.

Мовчання. Потім вона каже тихо-тихо:

– Я б відповіла... котися під три чорти!

Вона кидає трубку.

Мене це не бентежить. І не дивує.

Під час матчу з Корнелським університетом Оліверу розбили обличчя. Серед уболівальників хлопець побачив свого батька, який таки приїхав на матч. Але присутність Старого Не-хи-хи (так він називав батька) не втішила хлопця, адже йому здавалося, що батько хизується тим, що він, власник банків тощо, приїхав на якийсь нікчемний хокейний матч. Олівер почув, як Дженні розмовляла по телефону з якимсь Філом. Це був її батько, пекар. Коли вона була зовсім малою, її мати загинула в автомобільній катастрофі. Батько («в усіх інших відношеннях йому ціни не складеш», – сказала Джен) довіку заборонив дочці сідати за кермо автомобіля. Для Дженні то була справжня трагедія, надто в старших класах школи, коли вона стала брати уроки гри на фортепіано в учителя, що жив далеко. А втім, тривалі поїздки туди й назад автобусом дали їй змогу перечитати всього Пруста. Олівер здивувався, що дівчина називає свого батька по імені, адже перше слово, яке спадає хлопцеві на думку, коли він згадує свого, – сучий син. Оліверу здається, що на обличчі батька кам'яна маска. Від хлопця постійно вимагають успіхів. Хоч би як він старався, батько сприймає все як належне. Дженні спробувала пояснити, що все це, мабуть, через те, що Олівер Берретт III дуже заклопотана людина. Олівер переконаний, що їхні з батьком стосунки – війна до переможного кінця. Дженні цього не розуміла, бо була впевнена, що батько завжди любить свою дитину.

7

Від мосту на тій річці до Іпсвіча, у штаті Массачусетс, їхати хвилин сорок – звісно, якщо погода гарна й ви не вперше за кермом. Я особисто одного разу подолав цю відстань за двадцять дев'ять хвилин. Один поважний бостонський банкір твердить, ніби долав її ще швидше, та коли мова заходить про рекордний час автопробігу Міст – резиденція Берреттів (тобто про те, хто й скільки секунд

зрізав із тридцяти хвилин), вигадку вже важко відокремити від дійсності. Я, наприклад, вважаю, що з двадцяти дев'яти хвилин вийти просто неможливо. Якщо, звісно, не їхати на червоне світло.

– Ти женеш, мов божевільний, – сказала Дженні.

– Так це ж Бостон, – відповів я. – Тут усі женуть, мов божевільні.

Ми саме стояли під червоним світлом на автостраді номер один.

– Ти заженеш нас обох у домовину, перш ніж твої батьки нас повісять.

– Послухай, Джен, мої батьки – прекрасні люди.

Зелене світло! За кілька секунд спідометр знову показував 60 миль.

– І Сучий син теж?

– Хто-хто?

– Олівер Берретт III.

– Ет, він гарний чолові'яга. От побачиш – він тобі сподобається.

– Звідки ти знаєш?

– Він усім подобається.

– Чого ж ти котиш на нього бочки?

– Саме через те, що він усім подобається.

Питаєте, нащо я віз її на оглядини? Питаєте, невже мені справді потрібне було благословення Старого Не-хи-хи? Зараз поясню: по-перше, цього зажадала Дженні («Так заведено, Оллі»), а по-друге, – куди ж ти втечеш від того простого факту, що Олівер III був моїм банкіром у найвульгарнішому розумінні цього слова! Адже він платив за моє навчання.

Отож я робив усе, «як заведено», тобто їхав із Дженні на недільний обід. Бо такі речі робляться тільки за обіднім столом і тільки в неділю. В неділю, коли всі оті йолопи, яких навіть близько до машини підпускати не можна, повиповзали на автостраду номер один і тепер не давали мені розігнатися. З шосе ми звернули на Гротон-стріт, всі закрути якої я знав змалечку, а від тринадцяти років долав, не стишуючи швидкості автомобіля.

Від Гротон-стріт до Доувер-хауса – відстань чималенька, щонайменше півмилі. Долаючи її, ви идете повз інші – назвімо їх скромно – будинки. Певне, на відвідувача, який потрапляє в наші володіння вперше, все це справляє неабияке враження.

– Ні, ні, хай йому біс! – вихопилося в Дженні.

– В чім річ, Джен?

– Натисни на гальма, Олівере. Без жартів. Зупини машину.

Я загальмував. Вона сиділа, вп'явшись пальцями в край сидіння.

– Я всяке собі уявляла, але не таке.

– Не таке – що?

– Багатство. Ладна закластися, що у вас тут і невільники є.

Я хотів узяти її за руки, пригорнути до себе, але мої долоні були вогкі (таке зі мною буває рідко), і тому спробував заспокоїти її словами.

Решту шляху ми проїхали мовчки, мовчки вийшли з машини й підійшли до парадних дверей. Коли я натиснув на гудзик дзвінка, її знов охопила паніка.

– Тікаймо, Олівере! – сказала вона.

– Ні! Лишаймося і приймаймо бій, – відповів я.

Гадаєте, ми жартували?

Двері відчинила Флоренс, віддана старенька покоївка родини Берреттів.

– Ах, мастер Олівер! – привітала мене вона.

Боже, як я ненавиджу, коли мене так називають! Ненавиджу і сам отой «ти-тул» і схований у ньому принизливий натяк на різницю між мною й Старим Не-хи-хи.

– А-а, вітаю, вітаю.

Сучий син! Це був Сучий син.

– Добридень, тату. Познайомся з Дженніфер...

– Вітаю вас.

Перше ніж я встиг повністю відрекомендувати Дженні, він уже тиснув їй руку. Я зауважив, що вдягнений він не в один із своїх банкірських костюмів. Ні, на Олівері III була модна спортивна куртка. А на обличчі замість звичної маски я побачив підступну посмішку.

– Прошу, заходьте, знайомтеся з міссіс Берретт.

Так, на Дженні чекало ще одне випробування, ще одна честь, яка випадає тільки найобранішим з обраних: знайомство з Веселушкою Елісон Форбс, нині Берретт. (Іноді, в мстивому настрої, я думав про те, як шкільне прізвисько матері позначилося б на її подальшій кар'єрі, якби прагнення суспільної діяльності не привело її до добродійницької участі в опікунських радах кількох музеїв.) Хай стане гласністю той факт, що Веселушка Форбс так і не закінчила коледжу. Вона залишила його після другого курсу, діставши беззастережне благословення батьків на одруження з Олівером Берреттом III.

Мати й Дженні потиснули одна одній руки, і після обміну банальностями, які, власне, й складають зміст усіх розмов у мене вдома, ми вместилися в кріслах. На якийсь час запала тиша. Я спробував увімкнути шосте чуття й уловити, що відбувається. Мати, безперечно, намагалась оцінити Дженніфер – придивлялася до її одягу (сьогодні аж ніяк не богемного), її манери триматися, прислухатися до її вимови та інтонацій. І, звичайно, в усьому підмічала ознаки Кренстона зі штату Род-Айленд. Дженні, можливо, оцінювала мою матір. Кажуть, дівчата не пропускають такої нагоди: зі знайомства з майбутньою свекрухою, мовляв, можна дізнатися багато корисного про вдачу майбутнього чоловіка. Може, вона оцінювала й Олівера III. Цікаво, чи помітила вона вже, що батько на зріст вищий од мене? Чи сподобалась їй його спортивна куртка?

Ясна річ, Олівер III лишався вірний собі: як завжди, він зосередив вогонь на синові.

Мати, яка за будь-яких обставин підтримує його, вирішила перемінити платівку й заговорила на якусь загальнішу тему – здається, про музику. А може, про картини – я слухав не дуже уважно. Згодом у мене в руках опинилася чашка з чаєм.

– Дякую, – сказав я. І додав: – Нам скоро їхати.

– Га? – озвалася Дженні. Вони з матір'ю в ту мить обговорювали, здається, творчість Пуччіні, і моє зауваження прозвучало контрастом. Мати подивилась на мене (що траплялося вельми нечасто).

– А як же обід? Невже ви не залишитеся?

– М-м... Не можемо, – відповів я.

А Дженні майже водночас сказала:

– Авжеж, залишимося.

– Мені треба вертатися, – буркнув я, дивлячись на неї.

Дженні відповіла мені розгубленим поглядом, і тут Старий Не-хи-хи підсумував:

– Ви залишитеся на обід. Вважай, що це – наказ.

Удавана посмішка на його обличчі не в'язалася з категоричністю тону.

– Ми не можемо, татуню.

– Ми мусимо, Олівере, – втрутилася Дженні.

– Чому? – спитав я.

– Тому, що я голодна, – відповіла вона.

Ми сиділи за столом, підвладні волі Старого Не-хи-хи.

Він нахилив голову. Мати й Дженні – теж. Я схилив голову набік.

– Благослови їжу цю, щоб була нам на користь, а нас благослови на служіння тобі й на те, щоб ми ніколи не забували про нужду і нестатки наших ближніх. Молимо тебе про це в ім'я Сина твого Ісуса Христа. Амінь.

Господи Ісусе, в мене аж ноги похололи. Невже він хоч цього разу не міг обійтися без своїх святенницьких фіглів? Що подумає Дженні? Середньовіччя! Найтемніша доба середньовіччя!

– Амінь, – сказала мати (а за нею й Дженні, тільки дуже тихо).

– Спринтери, на старт! – пожартував я, беручись за виделку.

Мій дотеп, однак, нікого не насмішив. І менше за всіх – Дженні. Вона демонстративно відвернулася від мене. А Олівер III стрельнув у мій бік оком.

– У кого старт, а в кого – фальстарт, Олівере.

Певно, ми обідали б у цілковитій тиші, якби не дивовижне вміння моєї матері точити баляси.

– Отже, ваші батьки родом із Кренстона, Дженні?

– Тільки батько. Мати народилася у Фолл-Рівер.

– Берретти заснували кілька підприємств у Фолл-Рівер, – зауважив Олівер III.

– На яких із покоління в покоління визискували бідняків, – докинув Олівер IV.

– Так, у дев'ятнадцятому сторіччі, – відрізав Олівер III.

Мати всміхнулася, вирішивши, певно, що її Олівер виграв цей сет. Та вона зраділа завчасно.

– А що ти скажеш про плани автоматизації цих підприємств? – пішов я у наступ.

Запала коротка мовчанка.

Ми повернулися до бібліотеки, я – з твердим наміром закруглятися. У нас із Дженні завтра лекції, у Не-хи-хи – банкірські та інші справи, та й у Веселушки, мабуть, на ранок призначені якісь богоугодні рандеву.

– Тобі з цукром, Олівере? – спитала мати.

– Олівер завжди п'є каву з цукром, люба, – сказав батько.

– А сьогодні – без, – відповів я. – Просто чорну каву, мамо.

По дорозі назад Дженні сказала, що їй не сподобалося ставлення Олівера до батька. Вона почала підозрювати, що він хоче одружитися з дівчиною, щоб дошкулити батькові: Олівер закоханий у низьке соціальне походження Дженні. Юнак заперечував, але подумав, що в цьому є зерно істини. Батько не заперечував проти шлюбу сина, адже Дженні, маючи таке походження, спромоглася пробитися в Редкліфф. Його турбував бунт сина. Він просив, щоб Олівер почекав з одруженням, поки не отримає ступінь з юриспруденції, інакше він залишиться без цента за душею.

Лишалось ще відбути візит до Кренстона, що лежить на південь від Бостона, на відстані, трохи більшій, ніж Іпсвіч, коли їхати на північ. Після катастрофи, якою обернулося знайомство Дженніфер з моїми батьками, я без особливого ентузіазму думав про зустріч із майбутнім тестем. Я уявляв собі, як на мене вихлюпується потік італо-середземноморських емоцій, ускладнених тим, що Дженні – єдина дитина, обтяжених тим, що зростала вона без матері, під наглядом батька, який, отже, став для неї найдорожчою в світі людиною. Одне слово, я мав зіткнутися з тими емоційними комплексами, які складають зміст підручників з психопатології.

І до цих обставин слід додати ще й ту, що тепер у мене за душею не було ані цента.

Справді-бо, уявіть собі на хвилинку симпатичного юнака-італійця Оліверо Берретто з околиці міста Кренстона, який з'являється до містера Кавіллері, пекаря, що годує тістечками ціле місто, й каже: «Я хочу одружитися з вашою єдиною донькою Дженніфер». Яке запитання поставить йому старий перш за все? «Берретто, на які доходи ти утримуватимеш її?»

А тепер уявіть собі, що скаже добрий старий містер Кавіллері, почувши, що, принаймні на три найближчі роки, його майбутній зятьок планує зовсім протилежне: жити на утриманні своєї дружини! Чи не вкаже після цього добрий старий містер Кавіллері женихові на поріг і чи не допоможе йому опинитися за дверима добрим штурханом?

Ладен закластися місцем, для таких штурханів призначеним, що саме так він і зробить.

Тепер ви розумієте, чому тієї травневої неділі я жодного разу не перевищив дозволеної швидкості, прямуючи на південь автострадою номер 95. Навіть Дженні, яку моя шоферська розважливність спочатку тільки радувала, трохи згодом запитала, чому ми не виходимо за сорок миль на ділянці, де дозволено сорок п'ять на годину. Я послався на розхитаний передок, але вона, звісно, не повірила.

– Розкажи мені ще раз, Джен.

Глянувши на мене, вона вкотре вже детальніше переповіла розмову зі своїм батьком. Він радіє. Широ радіє. Ясна річ, посилаючи доньку до Редкліффа, він зовсім не покладав надій на те, що вона повернеться до Кренстона й одружиться із сусідським хлопцем (який, до речі, освідчився їй перед від'їздом). Батька спочатку ошелешило те, що дочка його стане місіс Олівер Берретт IV. Отямившись, він застеріг дочку: «Не порушуй одинадцятої заповіді».

– А що в ній? – спитав я.

– Не цурайся свого батька.

– Чи знає він, що я – бідняк?

– Знає.

– І його це не обходить?

– Принаймні це те, що нас робить рівними.

До кінця нашої подорожі я вже їхав мовчки.

Дженні мешкала на Гемільтон-авеню – нескінченній вулиці, забудованій дерев'яними будиночками, перед якими з затінку миршавих дерев бавилися дітлахи. Проїхавши кілька кварталів у пошуках стоянки, я відчув себе так, наче потрапив у чужу країну.

Дженні вискочила перша. У Кренстоні вона виявляла дивовижну моторність, нагадуючи мені верткого коника. Коли глядачі на ганках побачили, кого я привіз, із їхніх горлянок вихопилося одностайне – майже як на стадіоні – оглушливе вітання. Та це ж мала Кавіллері, гордість і окраса нашої вулиці! Після таких овацій на її честь я не зразу наважився вийти з машини. Що, як мене сприймуть за отого, мною самим вигаданого Оліверо Берретто, не вартого їй навіть у слід ступити?

І ось нарешті я ніяково зупиняюся на порозі, Дженні каже: «Знайомся – мій батько», і Філ Кавіллері, жилавий чоловік років десь під п'ятдесят, типовий мешканець Род-Айленда, простягає мені руку.

Відчуваючи її дужий потиск, я кажу:

– Добридень, сер.

– Філ, – виправляє він мене.

– Добридень, Філ, сер, – промовляю я, все ще тиснучи йому руку.

А по хвилі збентеження – переляк, коли містер Кавіллері, випустивши, нарешті, мою руку, обертається до дочки й на повен голос горлає:

– Дженніфер!

А потім вони кидаються одне до одного. Обіймаються. Міцно-міцно. Погойдуються з боку в бік. І все, що містер Кавіллері може сказати з приводу даної ситуації, зводиться до одного слова, повторюваного тепер уже стиха: «Дженніфер!» І все, що може відповісти йому дочка, випускниця Редкліффа (і власниця диплома з відзнакою!), зводиться теж до одного слова: «Філ!»

А я відчуваю себе третім-зайвим.

Того дня мені здорово придалася звичка, засвоєна разом з іншими канонами «гарних манер». Мене привчили не розмовляти з повним ротом. А що Філ та його дочка робили все, щоб я безнастанно щось жував, то на розмови мені просто не лишалося часу. Боячись образити господаря, я ум'яв рекордну кількість італійських тістечок – не менше як по два кожного гатунку. А потім потішив обох Кавіллері, виголосивши промову на тему, які з них були найсмачніші.

За обідом (тістечка, як виявилось, подавалися лише для того, щоб заморити черв'ячка) Філ спробував повести зі мною мову, самі знаєте, про що. Він чомусь забрав собі в голову, що може помирити Олівера III з Олівером IV.

– Давайте я побалакаю з ним по телефону, як батько з батьком, – запропонував він.

– Не треба, Філе, це нічого не дасть.

– Я не можу сидіти згорнувши руки! Як це так – щоб батько відмовився від рідної дитини?!

– Але ж я теж від нього відмовився, Філе.

– Щоб я такого більше не чув! – вигукнув він, скипаючи непідробним гнівом. – Батькову любов треба поважати, нею треба пишатися! Батькова любов – це особлива, рідкісна любов.

– Атож, рідкісна. Надто в моїй родині, – сказав я.

– Зв'яжи мене з ним по телефону, – знову попросив Філ. – Я все залагоджу.

– Ні, Філе. Між батьком і мною більше не існує телефонного зв'язку. Між нами – холодна війна!

– Ет, повір мені, Олівере, твій батько відтане. І хочеш знати, коли саме? Коли ви надумаєте піти до церкви...

В цю мить Дженні, яка розставляла блюдця, кинула батькові багатозначне:

- Філе...
- Що, Джен?
- Ти згадав про церкву...
- Так.

– Дозвольте мені пояснити, – попросив я. Розумієте, ні я, ні Джен у Бога не віримо. І лицемірити не хочемо.

По-моєму, він прийняв це пояснення тільки тому, що дав його я. Можливо, почувши його від Дженні, він ударив би її. Але цього разу вже він був третім зайвим, він був чужинцем. Утупившись очима в підлогу – тому, видно, що не хотів дивитися на нас, – він помовчав, а тоді сказав:

– Гарні мені діла... А чи можна поцікавитися, хто ж у такому разі оформить ваш шлюб?

Дженні пояснила, що церемонію проведе в Гарварді університетський капелан («Ага, все-таки капелан», – пробурмотів Філ), а наречений і наречена обміняються відповідними фразами.

Коли ми поверталися до Кембриджа, я спитав Дженні, якої вона думки про наш візит.

- Усе було гаразд, – відповіла вона.

11

Дженніфер одержала диплом у середу. З цієї нагоди до Кембриджа прибула сила-силенна родичів з Кренстона, приїхала навіть тітонька з Клівленда. Я зустрівся з ними під час урочистої церемонії. За попередньою домовленістю мене рекомендували не як жениха, і Дженні була без обручки: все це для того, щоб ніхто не образився (заздалегідь), не одержавши запрошення на весілля.

- Тітонько Кларо, це мій хлопець Олівер, – казала.

Я бачив, як вони потай штовхають одне одного в бік, перешіптуються, а дехто навіть оглядає мене з відвертою цікавістю, але жодному з них не пощастило щось вивідати ні від нас, ні від Філа, котрий, певно, радий був уникнути розмов про кохання між двома атеїстами.

У четвер я зрівнявся з Дженні, одержавши диплом Гарвардського коледжу – диплом мій, так само як і її, був з відзнакою. До того ж йшов попереду всіх, навіть тих, що одержали диплом з найвищою відзнакою, тобто найученіших мудрагелів. Але стримався. Нехай і вони порадіють.

І досі не знаю, чи був там присутній Олівер Берретт III. Цього урочистого дня в університетському дворі зібралася величезна юрба – понад сімнадцять тисяч чоловік, і, звичайно, я не мав змоги роздивитися їх крізь бінокль. Квитки, призначені для моїх батьків, я, само собою зрозуміло, віддав Філові й Дженні. Але ж мого Старого Не-хи-хи як колишнього студента університету могли впустити й без квитка; може, він і сидів десь на трибуні в гурті випускників 1926 року. А проте чого йому було приїздити? Адже банки в той день працювали!

Одружилися ми в неділю. Родичів Дженні не запрошували, тому що, знехтувавши Бога Отця, і Сина, і Святого Духа, ми боялися вразити релігійні почуття цих щирих католиків. Шлюбна церемонія відбувалася в корпусі Філліпса Брукса, старій будівлі на північ від університетського двору. Керував церемонією Гімоті Блаувелт, унітаріанський капелан нашого коледжу. Певна річ, був там і Рей Стреттон. Дженні запросила свою подругу з Бріггс-хола, а також – мабуть, із сентиментальних міркувань – довготелесу напарницю з бібліотеки. І, звичайно, Філа.

– Ви готові? – запитав містер Блаувелт.
– Готові, – відповів я за себе й за Дженні.
– Друзі мої, – звернувся містер Блаувелт до присутніх, – ми прийшли сюди, щоб стати свідками єднання двох сердець. Послухаймо ж рядки, які молодята вибрали, щоб прочитати у цю священну хвилину.

Перше слово – нареченій. Стоячи обличчям до мене, Дженні прочитала вірш, що його обрала для цієї нагоди. Вірш був зворушливий, надто для мене, бо це був сонет Елізабет Берретт-Браунінг¹:

Коли ці дві душі устали на весь зріст,
Докупи їх звела якась мовчазна сила.
Зійшлись вони, і спалахнули вміть
Їх розпростерті крила.

¹ Елізабет Берретт-Браунінг – відома англійська поетеса вікторіанської доби.

Краєчком ока я бачив Філа Кавіллері: він стояв блідий, губи розтулені, а очі світилися від подиву й захоплення. В останніх рядках сонета поетеса благала долю дати двом душам:

Притулок хоч малий, щоб день цей перебуть,
Бо темрява і смерть їм заступили путь.

Настала моя черга. Мені важко було знайти вірш, який я міг би прочитати зі щирим серцем, бо не люблю солодкої поетичної жувачки. Не люблю та й годі. Повагавшись, я обрав уривок з «Пісні відкритої дороги» Уолта Уїтмена. Дарма що він короткий, в ньому було все, що я хотів би сказати своїй коханій:

...Я даю тобі руку!
Я даю своє кохання, цінніше за гроші,
Я даю всього себе перед олтарем і законом.
Чи даси мені себе? Чи підеш зі мною в дорогу?
Чи ми йтимемо поряд аж до краю й кінця?

Я закінчив, і хвилину в кімнаті стояла дивовижна тиша. Потім Рей Стреттон простягнув мені обручку, і ми з Дженні – самі – дали шлюбну обітницю, присягаючись любити одне одного й піклуватись одне про одного, поки нас не розлучить смерть.

12

Наше щоденне життя протягом перших трьох років можна змалювати одним словом: скрута. Від ранку до ночі ми думали тільки про те, як нашкрябати грошей на найпотрібніші речі. У найкращому разі нам ледве щастило звести кінці з кінцями. І до вашого відома, в такому житті немає ані краплі романтики. Пригадуєте славетні рубаї Омара Хайяма, зокрема де йдеться про місце в затінку, книжку віршів, хлібину, кухоль вина і таке інше? Замініть книжку віршів трактатом Скотта «Про види опіки», і ви побачите, як чудово ця поетична картина накладалася на моє ідилічне існування. Райське життя? Хай йому біс такому раю! Хіба то рай, коли думаєш, чи дорого коштує книжка віршів («може, купити її в букініста?») і де нам дадуть у борг той хліб і вино? Та ще – як розжитися на гроші, щоб сплатити борги.

Життя змінилося. Навіть найпростіше рішення мало бути затверджене бюджетним комітетом, що безперестанку засідав у мене в голові.

Моє славетне прізвище відкрило нам кредит у місцевій крамниці, де звичайно не давали студентам нічого у борг. Зате воно завдало нам чималої шкоди там,

де я найменше цього сподівався, – у Шейділейнській школі, куди Дженні влаштувалася викладачем.

– Звичайно, платня у нас нижча, ніж у державній школі, – сказала їй директриса, міс Енн Міллер Уїтмен, і висловила впевненість, що для члена родини Берреттів ця «обставина» не має ніякого значення. Дженні спробувала спростувати цю хибну думку, але на додачу до обіцяних трьох з половиною тисяч доларів на рік не дістала нічого, тільки слухала дві хвилини директрисине «хи-хи-хи». Зауваження Дженні, що членам родини Берреттів доводиться платити за помешкання так само, як іншим людям, міс Уїтмен сприйняла за дуже дотепний жарт.

Коли Дженні переповіла мені цю розмову, я висловив побажання, щоб міс Уїтмен узяла свої – «хи-хи-хи» – три з половиною тисячі доларів і забралася з ними... самі знаєте куди. Тоді Дженні запитала мене, чи згоджуюсь я кинути університет і утримувати її, поки вона одержить такий диплом, який дасть їй право викладати в державній школі. Секунди дві я поглиблено обмірковував наше становище, а потім дійшов до виразного й стислого висновку:

– Розтак його!

– Ти висловлюєшся дуже красномовно, – сказала моя дружина.

– А що ж я іще маю робити? Теж хихикати?

– Ні. Ти маєш полюбити спагетті.

Я так і зробив. Полюбив спагетті, а Дженні, перечитавши всі куховарські книги, навчилася робити томатну приправу, що мала божественний смак. Враховуючи наші літні заробітки, її платню, гроші, що я одержував на пошті за нічну працю напередодні Різдва, ми жили непогано. Звичайно, ми не змогли побачити багато кінофільмів (а вона не побувала на багатьох концертах), зате нам щастило зводити кінці з кінцями.

Задля цього довелося покласти кінець мало не всім колишнім знайомствам. Життя наше зовсім змінилося. Ми, як і досі, жили в Кембриджі, і, по ідеї, Дженні могла й далі грати в тих самих музичних ансамблях. Але в неї не було часу. Вона поверталася зі школи вкрай утомлена, а ще треба було зварити обід (обідати в кафе чи їдальні було поза нашими можливостями). На щастя, мої друзі мали досить здорового глузду, щоб дати нам спокій. Вони не запрошували нас у гості, отож, самі розумієте, нам не доводилося запрошувати їх.

13

Містер Олівер Берретт III з дружиною просять Вас ушанувати своєю присутністю обід на честь шістдесятиріччя містера Берретта, що відбудеться в суботу шостого березня о сьомій годині вечора.

*Доувер-хаус, Іпсвіч, Массачусетс.
Просимо відповісти.*

– То як? – запитала мене Дженніфер.

– Ти ще й питаєш? – Я саме писав резюме справи «Держава проти Персівала», важливого прецеденту в кримінальному судочинстві. Дженні помахувала запрошенням, наче дратуючись зі мною.

– Я вважаю, що вже пора, Олівере, – сказала вона.

– Що саме?

– Ти дуже добре знаєш, що саме. Чи ти хочеш, щоб він приліз до тебе навколішках?

Я робив далі своє діло; вона – своє.

– Олі, він подає тобі руку.

– Дурниці, Дженні. Адресу на конверті писала мати.

– Ти ж казав, що й не поглянув на нього! – вигукнула вона.

Може, й поглянув. А потім, мабуть, забув. Адже я з головою поринув у справу Персівала, до того ж незабаром іспити. І нема чого забивати мені баки.

– Схаменися, Оллі, – сказала вона благальним тоном. – Шістдесят років – це тобі не жарг. Коли ти надумаєш врешті помиритися з ним, його, може, й на світі вже не буде.

Я дуже популярно пояснив Дженні, що ніколи не стану миритися з батьком, і попросив дати мені спокій. Вона замовкла і сіла на край подушечки, що лежала в мене під ногами. Скоро я відчув, що вона пильно дивиться на мене, і підвів голову.

– Постривай, – мовила вона застережливо, – ось коли проти тебе збунтується Олівер V...

– Можеш бути певна, його зватимуть як завгодно, тільки не Олівером! – гримнув я.

Проти свого звичаю вона відповіла, не підвищуючи голосу:

– Слухай, Оллі, навіть якщо ми назвемо його Блазнем Бозо, хлопець дивитиметься на тебе скоса, бо ти був спортивним світилом Гарварда. А на той час, коли він вступить до університету, ти, може, станеш членом Верховного суду.

Довелося пояснити, що наш син ніколи не дивитиметься на мене скоса. Коли ж вона запитала, звідки в мене така впевненість, я не зміг навести жодних аргументів. Але я твердо знав, що наш син не подивиться на мене скоса, хоч і не вмів пояснити чому. Без усякої, на мій погляд, логіки Дженні заявила:

– Твій батько теж любить тебе, Олівере. Він любить тебе так само, як ти любитимеш Бозо. Але ви, Берретти, такі горді й затяті, що можете прожити весь вік, вважаючи, буцімто ненавидите один одного.

– Справу вирішено, – оголосив я на правах чоловіка й голови родини і знову вступився в документи позову «Держава проти Персівала». Дженні підвелась, але зразу ж пригадала:

– Нас просять дати відповідь.

Я висловив упевненість, що випускниця музичного факультету Редкліффа зуміє написати відмову без консультації з юристом.

– Слухай, Олівере, – сказала вона. – Часом мені доводилося говорити неправду. Але я ніколи нікого не образила навмисно. І, мабуть, не змогла б образити.

Цією розмовою вона, по суті, ображала мене, і я ввічливо попросив її дати відповідь у будь-якій формі при умові, що зміст залишиться той самий: ми приїдемо хіба що тоді, коли в пеклі стане прохолодно. І знову повернувся до позову «Держава проти Персівала».

– Який у них номер? – тихо запитала вона, стоячи біля телефону.

– Хіба не можна відповісти листовно?

– Ще трохи, і в мене не витримають нерви. Який у них номер?

Я сказав їй номер і негайно заглибився в апеляцію Персівала до Верховного Суду. Я не дослухався до того, що каже Дженні. Точніше, намагався не дослухатись. Але ж ми були в одній кімнаті.

– Добрий вечір, сер, – промовила Дженні. Невже трубку взяв сам Сучий син? Хіба він не у Вашингтоні? «Нью-Йорк таймс» повідомляла, що він пробує там до кінця тижня.

Скільки треба часу, щоб сказати «ні»?

Але замість того, щоб вимовити це односкладове слово, Дженніфер завела довгу розмову.

– Оллі, може, не треба давати негативної відповіді?

Я кивнув головою на знак того, що треба, а ще махнув рукою на знак того, що годі вже з біса балакати.

– Мені дуже шкода, – сказала вона в трубку. – Тобто нам дуже шкода, сер...

Нам! Навіщо вона вп्लутує мене? І чому не скаже «ні» й не покладе трубку?

Дженні знову затулила трубку долонею і заговорила підвищеним тоном:

– Йому боляче, Олівере! Як ти можеш сидіти, знаючи, що батькове серце спливає кров'ю? Може, ти сказав би йому хоч слово?

Йому?! Та вона з глузду з'їхала!

Вона простягнула мені трубку. Насилу стримуючи сльози.

– Я ніколи не заговорю з ним. Довіку, – відповів я зовсім спокійно.

Вона заплакала. Зовсім нечутно, тільки сльози побігли струмком. Потім вона... вона стала благати:

– Заради мене, Олівере. Досі я ніколи не просила в тебе нічого. Будь ласка.

Нас було троє. Ми стояли (мені здавалося, що батько теж тут, із нами) і всі троє чекали чогось. Чого? Моеї відповіді?

Ні, я не міг погодитись.

Невже Дженні не розуміє, що вимагає неможливого? Що я не можу вчинити інакше? Втупившись у підлогу, я рішуче похитав головою, хоч почував себе дуже кепсько. І тоді вона зашепотіла до мене з такою люттю, якої я ніколи від неї не сподівався.

– Тварюка ти безсердечна, – сказала вона мені й звернулася до батька, закінчуючи розмову: – Містере Берретт, Олівер хоче переказати вам, що по-своєму... – Вона спинилася, переводячи дух. Її трясло від плачу, тож їй було нелегко говорити. Я був надто здивований, щоб утрутитись, і тільки слухав, що вона «перекаже» батькові. – Він дуже вас любить, – сказала вона і зразу ж поклатла трубку.

Годі шукати раціонального пояснення того, що я вчинив наступної миті. Я виправдовую себе тільки тим, що у мене тимчасово потьмарився розум. Точніше, я не виправдовую себе нічим і завжди почуватиму себе винним.

Я вихопив з її рук телефон, висмикнув із розетки шнур і пошпурив апарат через кімнату.

– Хай тобі біс, Дженні! Звідки ти взялася на мою голову!

Я стояв відхекуючись, мов звір, бо я таки обернувся на звіра. О, Боже! Що за мара? Я повернувся до Джен.

Але вона щезла.

Вона таки справді щезла, бо я навіть не чув її кроків. Мабуть, вискочила тієї ж миті, коли я схопив телефон. Її плащ і шарф висіли на місці. Я відчував нестерпний біль, не знаючи, що робити, але ще нестерпнішого болю завдавало усвідомлення того, що я зробив.

Я шукав її скрізь.

Куди ж вона могла подітися?

Я йшов поволі. Чого мені поспішати в порожню квартиру? Була пізня ніч, і я аж задубів – більше від страху, ніж від холоду (хоча, повірте мені, погода стояла холодна). Коли я підійшов до ганку, мені здалося, що на східцях хтось сидить. Та ні, мабуть, привиділося, бо фігура була зовсім неперушна.

Але це була Дженні.

Вона сиділа на верхній сходинці.

Я був такий втомлений, що не міг злякатися, такий радий, що не міг говорити. Я сподівався – вона тримає в руці щось важке і вдарить мене по голові.

– Я забула ключа, – сказала Дженні.

Я стояв біля ганку, боячись запитати, чи давно вона тут сидить, знаючи тільки одне: я її страшенно скривдив.

– Дженні, я так шкодую...

– Не треба! – перебила вона мене і тихо промовила: – Коханння – це коли ні про що не шкодуєш.

Після закінчення курсу Олівер отримав роботу в солідній адвокатській конторі Джонаса і Марша, які спеціалізувалися на справах, пов'язаних з порушенням громадянських прав. Дженні була задоволена, адже можна водночас робити добре діло і заробляти добрі гроші. Джонас і Марш платили Оліверові Берретту IV 11800 доларів, – такої високої платні не спромігся одержати жоден з його однокурсників. Дженні і Олівер переїхали в Нью-Йорк. Вони почали говорити про майбутніх дітей. Олівер не хотів, щоб його син називався Олівером V, і в порушення сімейної традиції вирішив назвати його Бозо. Дженні ніяк не могла завагітніти, і подружжя звернулося до лікаря. Доктор Шепард викликав Олівера в клініку і повідомив, що Дженні дуже хвора: у неї лейкемія. Лікар порадив Оліверові поводитися вдома як зазвичай.

18

Я став думати про Бога.

У мене зринув спогад про Верховну Істоту, що, як кажуть, існує десь там, у безконечному просторі. Ні, я не збирався затопити Богові в пику, відлущувати його за ту кривду, якої він хотів завдати мені – тобто Дженні. Мої думки мали зовсім інше спрямування. Бувало так: я прокидався зранку і згадував – Дженні зі мною. Ще зі мною. Зрозумійте мене: стривожений і збентежений, я сподівався, що десь існує Бог, якому я можу подякувати. Подякувати за те, що він дав мені змогу прокинутись і побачити Дженніфер.

І я сказав цьому Богові (хоч би хто і хоч би де він був), що погоджуюсь на статус-кво. Я згоден і далі мучитися, згоден знати – при умові, що Дженні не знатиме. Ти чуєш мене, о Господи? То скажи, яку ти вимагаєш ціну.

Начальник Олівера містер Джонас вирішив відправити юнака у відрядження в Чикаго. Це був натяк на майбутнє підвищення по службі. Олівер відмовився, але про хворобу дружини нічого не сказав.

Мені було страшно повертатися додому. Бо тепер, через кілька тижнів після того, як я довідався про хворобу Дженні, вона стала худнути. Схудла вона трохи і, мабуть, сама цього не помітила. Але я, знаючи, що на неї чекає, помітив.

Я частенько зупинявся перед конторами авіакомпаній: Бразилія, Антильські острови, Гаваї («Тікай від турбот – лети туди, де завжди сонце») і тому подібні райські місця. Одного разу я побачив рекламне оголошення – компанія ТУЕ пропонувала подорож до Європи на пільгових умовах (туристський сезон уже минув) – Лондон для модників і модниць, Париж для закоханих...

І я став гордим власником двох квитків (перший клас – знай наших!) до Міста Закоханих.

Коли я прийшов додому, вигляд у Дженні був кепський: обличчя бліде і

змарніле. Але я сподівався, що як тільки вона почує про мій фантастичний задум, щоки її враз порожевіють.

– Місіс Берретт, у мене є новина, – сказав я. – Здогадайтесь яка.

– Ти полетів з роботи, – сказала моя дружина-оптимістка.

– Не полетів, а полечу, – відмовив я, витягаючи квитки. – І не з роботи, а в Париж. Летимо завтра увечері.

– Я не хочу в Париж. Мені не потрібний Париж. Мені потрібний ти...

– Але ж я в тебе є, серденько! – перебив я її з удаваною веселістю.

– І ще мені потрібен час, – провадила вона. – А часу ти мені не можеш дати.

Я зазирнув їй у очі. Вони були невимовно сумні. Сумні від суму, який розумів тільки я. І в них був жаль. Їй було жаль мене.

Ми стояли мовчки, обнявшись. Боже, якщо хтось із нас має заплакати, хай ми заплачемо обоє! Але краще не плакати ні їй, ні мені.

Потім Дженні розповіла, що вона почувала себе «препаскудно» і пішла знову до доктора Шеппарда – не консультиватися з ним, а вимагати, щоб він відкрив правду.

Я відчув себе винним за те, що вона почула правду не від мене, а від іншого. Вона зрозуміла це і зробила навмисно дурне зауваження:

– Він випускник Єльського університету, Оллі.

– Хто?

– Екерман. Гематолог. Він стопроцентний представник Єлю. Закінчив там і коледж, і медичний факультет.

– Він уміє принаймні читати й писати? – запитав я.

– Це ми побачимо, – посміхнулася місіс Олівер Берретт, випускниця Редкліфа 1964 року. – Але я чула, що він уміє розмовляти. А я хочу порозмовляти з ним.

– Гаразд, тоді звернімося до єльського лікаря, – сказав я.

– Гаразд, – сказала вона.

19

Тепер мені принаймні було не страшно повертатися додому. Я не боявся «поводитись нормально». Знову ми жили душа в душу, навіть знаючи, що дні нашого спільного життя злічені.

Нам треба було погодити деякі речі, – такі, що нечасто стають предметом обговорення чоловіка й дружини, яким заледве минуло двадцять чотири роки.

– Я покладаюся на твою твердість, хокеїсте, – сказала вона.

– Авжеж, я буду твердий, – відповів я, міркуючи водночас, чи здогадується всевідаюча Дженніфер, що у великого хокеїста тремтять коліна.

– Я хочу, щоб ти підтримав Філа, – пояснила вона. – Для нього це буде найважчим ударом. Зрештою тобі що: ти станеш веселим удівцем.

– Я не буду веселим, – урвав я її.

– Ні, ти будеш з біса веселим. Я хочу, щоб ти був веселим. Домовились?

Минув рівно місяць. Ми саме пообідали. Дженні й досі готувала їжу, напoлігши на цьому. Я насилу переконав її, щоб вона дозволила мені мити посуд (хоч вона й досі шпигала мене, кажучи, що це «не чоловіча робота»), і саме прибирав тарілки, а вона грала на фортепіано Шопена. Раптом Дженні зупинилася посеред однієї з прелюдій, і я відразу зайшов у вітальню. Вона сиділа, опустивши руки.

– Ти почуваєш себе гаразд, Дженні? – запитав я, маючи на увазі відносне значення слова «гаразд». Вона відповіла запитанням:

– У тебе вистачить грошей на таксі?

– Звичайно, – відповів я. – Куди ти хочеш поїхати?

– Та, мабуть, у лікарню, – сказала вона.

Ми заметушилися, і я зрозумів: настала фатальна хвилина. Дженні йшла з нашого дому і вже ніколи не повернеться. Вона сиділа, а я складав її речі, міркуючи: що вона думає? Що їй найдорожче у нашому домі? Що б вона хотіла запам'ятати навіки?

Нічого. Вона сиділа, байдуже дивлячись просто себе.

– Що б ти ще хотіла взяти з собою? – запитав я.

Вона похитала головою, а потім згадала:

– Тебе.

В приймальному покої нам довелося пройти через неприємну процедуру: давати відповіді на різні запитання.

– Чи страхувалися ви на випадок хвороби?

– Ні.

Чи думали ми про такі дрібниці, як хвороба? Ми були зайняті купівлею посуду.

Звичайно, прибуття Дженні не було для них несподіванкою. Про те, що вона скоро поступить сюди, їм попередив доктор Бернارد Екерман. Тепер він став її лікарем і справдив її сподівання – виявився доброю, чуйною людиною, незважаючи на те що був стопроцентним ельцем.

– Слухайте, докторе, – почав я, хоч і знав, що нема чого вчити вченого. – В цих справах наказує Дженні. Як вона скаже, так і буде. А ваше діло – якомога полегшити її страждання.

– Будьте певні, ми це зробимо.

– Тож пам'ятайте, лікарю, – сказав я, – тож пам'ятайте: я хочу, щоб її обслуговували по найвищому розряду. Окрема палата. Окрема сестра й доглядачка. Все, що треба. Прошу вас. Гроші у мене є.

Олівер, хоча йому було дуже неприємно, попросив у батька гроші на «особисті потреби». Батько виписав чек. Хлопцеві здалося, що батькові хотілося побути з ним довше, та й йому самому не хотілося йти з його кабінету.

21

Повідомити Філа Кавіллері випало мені. А хто ще міг це зробити? Я боявся, що він розкисне, але він не розкис; спокійно замкнув свій дім у Кренстоні й переїхав у нашу квартиру. Кожен із нас переносить горе по-своєму. Філ переносив його, наводячи лад. Він мив, чистив, натирав. Не знаю, як відбувалася в нього психічна розрядка; та хоч би чим дитина тішилась, аби тільки не плакала!

Чи не сподівався він, що Дженні повернеться додому?

Мабуть, сподівався. Бідолаха! Тому й наводив блиск у квартирі. Він просто не хотів миритися з реальним станом речей. Звичайно, він не казав мені цього, але я знав, що він бореться з безнадією.

Бо я боровся теж.

Коли Дженні опинилася в лікарні, я подзвонив старому Джонасу, сказав, що не зможу ходити на роботу, і пояснив чому. Він був щиро вражений моєю бідою,

і щоб не слухати його висловів співчуття, я вдав, що поспішаю звільнити телефон. Відтоді кожен мій день поділявся на дві частини: години, які я проводив у лікарні, й години на все інше. Звичайно, все інше було нічим. Я їв, не відчуючи смаку, дивився, як Філ прибирає квартиру (в котрій уже раз!), і не спав, навіть приймаючи ліки, які мені виписав Екерман.

Того вечора вона вигнала мене з палати, бо хотіла поговорити з батьком, «як мужчина з мужчиною».

Я сів у кімнаті відпочинку. Незабаром з'явився Філ.

– Сказала покликати тебе, – промовив він хрипко, наче йому здавало горлянку.

– Зачини ці трикляті двері, – наказала вона, коли я зайшов до палати. Я обережно причинив двері й, повертаючись до ліжка, побачив її всю. Побачив з трубка, що тягнулися до її правої руки, прикритої ковдрою. Я завжди намагався сісти якомога ближче до неї, щоб бачити тільки обличчя, бліде, але з блискучими очима.

Отож я поспішно сів якомога ближче.

– Мені не боляче, Оллі, – сказала вона. – Відчуття таке, наче я повільно падаю зі скелі. Розумієш?

Щось замуляло мені в серці. Це безформне «щось» підступало до горла, щоб довести мене до плачу. Але я не збирався плакати. Я ніколи не плачу. Я хлопець стійкий. Я не буду плакати.

Щоб не заплакати, я мусив зіпшити зуби і не міг розтулити рота. Довелося відповісти їй кивком. І я ствердно кивнув.

– Дідька лисого, – сказала вона.

– Га? – промимрив я крізь зуби.

– Тобі не зрозуміти, що таке падати зі скелі, Шпаргалето. Ти ніколи не падав зі скелі за все своє трикляте життя.

– Падав, – сказав я, відчувши, що до мене повертається мова. – Коли зустрів тебе.

– Хіба що, – сказала вона і ледь усміхнулася. – «Яке стрімке було тоді падіння». Хто це сказав?

– Не знаю, – відповів я. – Шекспір.

– Так, але хто саме з його героїв? – замислено спитала вона. – Не можу навіть пригадати, з якої це п'єси. А я ж училася в Редкліффі і мала б пам'ятати. Колись я знала всі твори Моцарта за номерами по каталогу Кехеля.

– Слухай-но, – сказав я тоном Богарта, – ти хочеш розмовляти про музику?

– А ти волієш розмовляти про похорон? – запитала вона.

– Ні, – відповів я, жалкуючи, що урвав її.

– Про похорон я вже говорила з Філом. Ти слухаєш мене, Оллі?

Я одвів погляд.

– Так, я слухаю, Дженні.

– Я дозволила йому влаштувати католицьку відправу і сказала, що ти даси згоду. Згода?

– Згода, – сказав я.

Я зітхнув з полегкістю, гадаючи, що найгірше позаду.

Але я помилився.

– Слухай-но, Олівере, – сказала Дженні тихо, але сердито. – Я наказую тобі, щоб ти перестав терзатися докорами сумління.

– Хто, я?

– З обличчя твого не сходить винуватий вираз. Ти мучишся.

Я спробував змінити свій вираз, але м'язи обличчя були наче заморожені.

– Ніхто в цьому не винен, Шпаргалето! Тож годі тобі каратися!

Я хотів дивитися на неї – хотів би ніколи не зводити з неї очей, – однак потупився. Мені було соромно. Навіть тепер Дженні зуміла прочитати мої думки.

– Слухай-но, Оллі, це єдине, про що я тебе прошу. Все інше, я знаю, ти переживеш.

Та штука знову замуляла мені в серці, і я боявся навіть промовити «гарзд». Я тільки мовчки дивився на Дженні.

– Ти можеш зробити мені одну послугу?

До горла мого підкотив клубок і здавив його так, що у мене мало не бризнули сльози. Але я витримав – не заплакав. Кивнувши ствердно головою, я дав зрозуміти Дженні, що ладен зробити їй яку завгодно послугу.

– Ти можеш стиснути мене міцно-міцно? – запитала вона.

Я взяв її за лікоть. – Боже, яка в неї тоненька стала рука! – й обережно потиснув.

– Ні, Олівере, – сказала вона, – стисни мене в обіймах. Ляж поряд.

Дуже, дуже обережно, щоб не зачепити трубок та іншого приладдя, я ліг поряд неї у ліжко й обняв її.

– Дякую, Оллі.

Це були її останні слова.

22

Філа Кавіллері я знайшов у соляріумі, де він куриє кільканадцять сигарету.

– Філе, – сказав я тихо.

Він поглянув на мене і, мабуть, відразу зрозумів. Його треба було втішити. Я підійшов і поклав руку йому на плече. Я боявся, що він розплачеться. За себе я був певен. Мені було не до сліз. Я знав: мені слід побути на самоті. Подихати свіжим повітрям. Можливо, походити.

Внизу у вестибюлі стояла повна тиша. Її порушували тільки мої кроки по вкритій лінолеумом підлозі.

– Олівере.

Я зупинився.

Це був мій батько. Якщо не рахувати реєстраторку за столиком, у вестибюлі, крім нас, не було ні душі. Та і в усьому Нью-Йорку, крім нас, напевне, всі уже спали.

Я не міг розмовляти з ним і пішов прямо до обертових дверей. Але за мить він теж опинився надворі поряд зі мною.

– Олівере, треба було розповісти мені, – сказав він.

Ніч була холодна. І тим краще: я весь задувів і хотів хоч що-небудь відчути. Батько говорив до мене, а я непорушно стояв, підставивши обличчя холодному вітру.

– Як тільки я довідався, зразу ж скочив у машину.

Я забув надягнути пальто; холод проймав мене до кісток. Добре. Це добре.

– Олівере, я приїхав допомогти, – наполегливо сказав батько.

– Дженні померла, – сказав я йому.

– Я шкодую, – прошепотів він вражено.

Сам не знаючи чому, я повторив те, що почув колись від нині мертвої красуні-дружини:

– Кохання – це коли ні про що не шкодуєш.

А потім я зробив те, чого ніколи не робив у його присутності, а тим більше в його обіймах. Я заплакав.

Переклад Мара Пінчевського, Олександра Тереха

1. Поясніть назву «Історія одного кохання». Чому вона узагальнена?
2. Як характеризують Дженні її музичні уподобання? (Послухайте твори Баха, Моцарта та групи «Бітлз» (до 1967 р.)).
3. Що привабило Олівера у Дженні (Дженні в Олівері)? Чи є пояснення цього у творі?
4. Чому Дженні прикинула, коли дізналася прізвище Олівера?
5. Чому в Олівера складні стосунки з батьком? Чи впливає на них його звичка «скрізь бути першим»? Чи справді Олівер бунтує проти батька? Чи треба було це робити?
6. Якими є стосунки Дженні та її батька? Чому Філ заборонив Дженні кермувати автомобілем? Як це його характеризує?
7. На чиєму боці Дженні в конфлікті Олівера з батьком? Чому вона намагається їх помирити?
8. У 6-му класі ви читали оповідання «Останній дюйм». Чи можна порівняти стосунки батька і сина у творах Дж. Олдріджа і Е. Сігела? Чи є спільні мотиви у вирішенні цього конфлікту у творах?
9. Як називає свого батька Олівер? А як свого – Дженні? Про що це свідчить?
10. Порівняйте вручення дипломів про закінчення навчання Олівера і Дженні. Чи можна стверджувати, що на вручення диплома Оліверу батько не прийшов?
11. Порівняйте гостини Олівера і Дженні у їхніх батьків. Де була щиріша і затишніша атмосфера? Що впливало на неї?
12. Чи мав підстави Олівер Берретт III вважати, що син вирішив одружитися наперекір йому? Чи правильно він зробив, позбавивши сина грошей?
13. Чому Філ Кавіллері боїться, що донька відцурається його? Що він називає «*рідкісною любов'ю*»? Як цей вислів розуміє Олівер?
14. Що хотіли сказати один одному Дженні і Олівер поетичними рядками, які обрали для свого весілля?
15. За які слова Олівер так розгнівався на Дженні, що вона пішла з дому? Що його так розлютило? Чому Дженні їх сказала? Як це характеризує дівчину?
16. Проаналізуйте сцену, де Олівер просить у батька гроші. Чи змінилася поведінка юнака у стосунках з батьком? Що на неї вплинуло?
17. Чому Олівер Берретт III опинився в лікарні, де лежала Дженні? Як це його характеризує?
18. Як вплинула Дженні на життя Олівера? Чого вона його навчила? Чи зможе він знову стати щасливим?
19. Поясніть фінал твору.
20. Послухайте музику Френсіса Лея, створену до фільму «Історія одного кохання». Чи вдалося композиторові передати настрої книги?

Словник літературознавчих термінів і понять

БАЙРОНІЧНИЙ ГЕРОЙ – тип літературного героя, створений Дж. Байроном. Це самотня розчарована людина (часто із загадковим минулим), яка з гордим презирством ставиться до суспільства, що відштовхнуло її, та мстить, але водночас і сама страждає. Вона має сильний характер і бунтівливу (аж до богоборства) вдачу.

ДРАМА – 1) рід літератури, що змальовує світ у формі дії; твір, призначений до постановки на сцені; 2) жанр літератури – п'єса соціального чи побутового характеру з напруженим сюжетом і гострим конфліктом, який розвивається в постійному напруженні (Г. Ібсен, «Ляльковий дім»).

ЕПОС – рід літератури, якому притаманне зображення зовнішніх подій; характерними ознаками Е. є насиченість подіями, наявність кількох або багатьох героїв, широкі просторові та часові межі. Жанри Е.: епопея, роман, повість, новела, оповідання, нарис, есе та ін.

ЗАЙВІ ЛЮДИ – у російській літературі ХІХ ст. тип людей, які не здатні знайти застосування своїм силам і здібностям у суспільному житті.

ІНТРИГА ДРАМАТИЧНОГО ТВОРУ – складне, напружене розгортання подій у драматичному творі, між персонажами якого розпочинається боротьба, часто ускладнена підступними намірами, прихованими діями, спрямованими на досягнення мети.

ІРОНІЯ – інакомовлення, у якому прихована насмішка.

КОМЕДІЯ – вид драми, який створює такі життєві положення та характери, які викликають сміх. Засобами викриття є сатиричне загострення, карикатура, буфонада, гротеск, іронія, сарказм, гумор. К. висміює негативні суспільні та побутові явища, людські вади (Б. Шоу, «Пігмаліон»).

КОМІЧНЕ – смішне в житті та його втілення в художній творчості. Основні різновиди К. – гумор і сатира.

КОМПОЗИЦІЯ ЛІТЕРАТУРНОГО ТВОРУ – побудова твору, поєднання всіх його компонентів у художньо-естетичну цілісність, зумовлену логікою зображеного, задумом письменника, нормами обраного жанру тощо. К. виражає взаємини, взаємозв'язок, взаємодію персонажів, сцен, епізодів, розділів твору, способів творення

художнього світу (розповідь, оповідь, опис (портрет, пейзаж, інтер'єр), монолог, діалог, репліка, ремарка) і кутів зору суб'єктів твору (автора, оповідача, персонажів).

КОНФЛІКТ (драматичний) – зіткнення протилежних інтересів і поглядів, яке є рушієм розвитку сюжету.

ЛІРИКА – один із трьох родів художньої літератури, характерною ознакою якого є ритмічна мова. Зосереджений на розкритті внутрішнього світу людини.

ЛІРИЧНИЙ ВІДСТУП – авторська мова в художньому творі, коли письменник, відходячи від сюжетної оповіді, звертається до читача, коментує ті чи інші вчинки героїв, їхні долі, хід розвитку подій тощо.

ЛІРО-ЕПІЧНА ПОЕМА – значний за обсягом поетичний твір, де зображення зовнішніх подій поєднано із розкриттям внутрішнього світу героїв. Започаткована романтиками (напр., «Мазепа» Дж. Байрона).

ЛІТЕРАТУРНИЙ ПРОЦЕС – історичне існування, функціонування й розвиток літератури протягом як певної епохи, так і всієї історії нації, країни, світу. Л. п. складається з літературних епох: напр., доба класицизму, доба Просвітництва та ін.

ЛІТЕРАТУРНІ НАПРЯМИ – сукупність ідейно-художніх тенденцій, втілена у визначних творах, які з'явилися приблизно одночасно. У межах одного літературного періоду можуть співіснувати кілька літературних напрямів, наприклад у Просвітництві – класицизм, реалізм, сентименталізм. Л. н.: бароко, класицизм, романтизм, сентименталізм, реалізм та ін.

ЛІТЕРАТУРНІ ТЕЧІЇ – сукупність ідейно-естетичних принципів і прийомів, спільних для письменників певного літературного угруповання. Л. т. можуть входити до літературних напрямів. Наприклад, у романтизмі виокремлюють народно-фольклорну, гротесково-фантастичну, байронівську, вальтер-скоттівську Л. т. Іноді терміни «літературний напрям» і «Л. т.» вживаються як синоніми.

«МАЛЕНЬКА ЛЮДИНА» – тип літературного героя, що з'явився в реалістичній літературі початку ХІХ ст. Для «М. л.» характерне перебування на нижніх щаблях суспільної драбини, яке визначає її психологію й суспільну поведінку – приниже-

ність у поєднанні з відчуттям несправедливості та ураженого самолюбства. «М. л.» часто є опозиційною до того, хто знаходиться соціально вище за неї (напр., Акакій Акакійович Башмачкін – до «значної особи». – М. Гоголь, «Шинель»), а розвиток сюжету будуватиметься як історія образу (наприклад, стосунки Максима Максимовича і Печоріна. – М. Лермонтов, «Герой нашого часу»).

ОБРАЗ АВТОРА – «художній двійник» письменника, часто – змодельоване ним уявлення про себе, відтворене у свідомості читача. У творі розрізняються оповідач та О. а. Так, наприклад, у романі М. Лермонтова «Герой нашого часу» О. а. відсутній, але є оповідач; у романі О. Пушкіна «Євгеній Онегін» образ оповідача збігається з О. а. і несе важливе ідейно-художнє навантаження.

ОНЕГІНСЬКА СТРОФА – створена О. Пушкіним спеціально для роману у віршах «Євгеній Онегін». Цей новий жанр вимагав місткої, об'ємної строфи, і поет обрав строфу із 14 рядків (три катрени і заключний двовірш).

ПАФОС ХУДОЖНЬОГО ТВОРУ – його емоційний тон. Основні різновиди пафосу: героїчний, трагічний, романтичний, іронічний, гумористичний, сатиричний.

ПІДТЕКСТ – внутрішній, прихований зміст якого-небудь тексту, висловлювання.

ПОВІСТЬ – розповідний твір, який за обсягом, кількістю дійових осіб і широтою зображених подій знаходиться між оповіданням, «малим» жанром, і романом, «великим» жанром.

ПОЕМА – великий ліричний, епічний, ліро-епічний твір, переважно віршований, у якому зазвичай зображені значні події та яскраві характери.

ПРЕМІЇ ЛІТЕРАТУРНІ – засіб відзначення та заохочення письменників, перекладачів, літературознавців за досягнення в галузі художньої літератури. П. л. присуджуються державами, науковими закладами, професійними об'єднаннями діячів літератури, видавництвами, редакціями журналів, газет, приватними особами, як правило, рішенням авторитетних комітетів (журі). Найпрестижнішою вважається **НОБЕЛІВСЬКА ПРЕМІЯ З ЛІТЕРАТУРИ** (швед. Nobelpriset i litteratur; Н. п. л.) – одна з п'яти премій, започаткованих у 1895 р. Альфредом Нобелем. Н. п. л. присуджується щорічно за видатний внесок у розвиток світової літератури. Лауреат

премії визначається щороку в жовтні Комітетом з присудження Нобелівської премії з літератури, що складається з 5 осіб – членів Шведської академії. Нагородження лауреата Н. п. л. відбувається разом з лауреатами в інших галузях в річницю смерті Альфреда Нобеля, щороку 10 грудня в Стокгольмі. Кожному лауреату вручаються медаль, диплом та грошова винагорода. Присуджується Н. п. л. частіше за всю творчість письменника, інколи – за окремий твір. Може присуджуватися щорічно, але в окремі роки Н. п. л. не присуджувалась.

Є й інші міжнародні премії, якими нагороджують письменників, перекладачів і критиків. Так, Асоціація письменників країн Азії та Африки присуджує **ПРЕМІЮ «ЛОТОСА»**; Міжнародною премією імені Джейн Адамс нагороджують за твори, що пронизані гуманістичними ідеями. Міжнародна книжкова премія, заснована 1973 р. Міжнародним книжковим комітетом під егідою ЮНЕСКО, дається за зміцнення взаєморозуміння між людьми за допомогою книги. Міжнародна рада з книг для юнацтва в Базелі (Швейцарія) присуджує **ПРЕМІЮ ІМ. Г. К. АНДЕРСЕНА**, яку називають інколи «малою Нобелівською». Ця премія заснована 1956 р., з 1966 р. уведена номінація ілюстрування літературних творів. Премія присуджується раз на два роки. В Італії для іноземних поетів є **ПРЕМІЯ ІМ. ДЖ. КАРДУЧЧІ**; Болгарська академія наук заснувала **ПРЕМІЮ КИРИЛА І МЕФОДІЯ** болгарським та іноземним ученим за праці в царині болгарської літератури, мистецтва, мови. Велика кількість літературних премій існує в США, але найпрестижніша – **ПУЛІЦЕРІВСЬКА ПРЕМІЯ**. Вона дається щорічно за п'ятьма розділами: роман; драма; поезія; біографія і автобіографія; історія. Французька академія наук щорічно присуджує близько 70 літературних премій. Однією з найвищих літературних нагород вважають **ГОНКУРІВСЬКУ ПРЕМІЮ**. Згідно із заповітом Е. Гонкура, його спадок перейшов у фонд щорічних премій за його ім'ям, які визначають 10 відомих літераторів Франції, – т. зв. Академія Гонкурів. З 1904 р. жінкам-письменницям за кращий роман року присуджується **ПРЕМІЯ «ФЕМІНА»**. Престижними у Франції вважають також премії Ренодо, Медічі. Багато літературних премій у Великобританії: вони присуджуються Британською Академією,

Асоціацією книгопродавців, Британською письменницькою асоціацією, англійським і шотландським ПЕН-клубом, Шеффільдським університетом та ін. Поетичні твори можуть бути удостоєні ЗОЛОТОЇ МЕДАЛІ КОРОЛЕВИ. У Німеччині присуджують ПРЕМІЇ Й. В. ГЕТЕ, Г. Е. ЛЕССІНГА, Г. БРЮКНЕРА, Г. ФОН КЛЕЙСТА, Ф. ШИЛЛЕРА. В Італії найавторитетнішою вважають ПРЕМІЮ БАГУТТА, в Іспанії – ПРЕМІЮ М. СЕРВАНТЕСА, в Японії – близько 25 різноманітних літературних премій. Українських письменників теж щорічно вшановують багатьма літературними преміями, найголовнішою серед яких є НАЦІОНАЛЬНА ПРЕМІЯ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА. Крім неї, є ПРЕМІЇ ІМ. В. ВИННИЧЕНКА, Г. КОЧУРА, А. МАЛИШКА, ОСТАПА ВИШНІ, М. РИЛЬСЬКОГО, Г. СКОВОРОДИ, М. СТАРИЦЬКОГО, П. ЧУБИНСЬКОГО та ін. Про вплив П. л. на розвиток світової літератури однозначно судити важко. Проте можна сказати одне: П. л. – це не лише матеріальна винагорода, а й суспільне й фахове визнання письменника, його заслуг і таланту.

ПРОСВІТНИЦТВО – інтелектуальний рух (літературна доба) XVIII ст. переважно в Західній Європі. Основа ідеології П. – раціоналізм, щира віра в перетворюючу й усеperеможну силу людського розуму й освіти. Просвітники пропагували ідеї рівності всіх людей від народження (їхній заклик до свободи, рівності, братерства став гаслом Великої французької революції 1789–1794 рр.).

РЕАЛІЗМ – напрям у літературі та мистецтві, що набув розвитку в 30-х роках XIX ст. спочатку у Франції, а потім поширився в Європі й Америці. Для реалізму основоположним є принцип відповідності мистецтва реальній дійсності. Ключова проблема Р. – взаємини людини й середовища, а також вплив конкретної соціально-історичної ситуації на формування особистості.

РОМАН – один із жанрів епічної розповідної літератури; твір, у якому широко охоплені життєві події, глибоко розкривається історія формування характерів багатьох персонажів.

РОМАН ІСТОРИЧНИЙ – різновид роману, у якому історія тісно переплітається з авторським вимислом. Історичні особи співіснують із вигаданими, художньо досліджуються закони історії. «Батьком» Р. і. вважають В. Скотта.

РОМАН СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ – різновид роману, у якому досліджують стосунки людини із суспільством та їхній вплив на внутрішній світ героя.

РОМАН У ВІРШАХ – різновид змішаного жанру, який поєднує багатоплановість і сюжетність епічної оповіді із суб'єктивністю, притаманною ліричним творам. У ньому важливу роль відіграє образ автора. Родоначальником Р. у в. вважають Дж. Байрона («Дон Жуан»). Великої популярності також набули твори О. Пушкіна «Євгеній Онегін», А. Міцкевича «Пан Тадеуш». Серед українських творів цього жанру – «Маруся Чурай» Ліни Костенко.

РОМАНТИЗМ – художній напрям, який розвинувся наприкінці XIII ст. в Німеччині, Англії та Франції, поширившись на початку XIX ст. в Польщі, Російській імперії, Австрії, згодом – в Америці, зокрема в США. Характерними ознаками Р. є заперечення раціоналізму, відмова від суворої нормативності в художній творчості, культ почуттів людини; увага до особистості, її індивідуальних рис; неприйняття буденності й звеличення «життя духу»; наявність провідних мотивів самотності, світової скорботи (національної туги) та романтичного бунту, нескореності; а також історизм і захоплення фольклором.

САТИРА – різновид смішного, комічного; особливий спосіб художнього відтворення дійсності, який полягає в осміянні негативного. На відміну від гумору, С. має гострий, їдкий, непримиренний характер.

СЮЖЕТ – система подій у літературному творі, що розкриває характери дійових осіб і ставлення письменника до того, що він змальовує. Елементи С.: експозиція, зав'язка, розвиток дії, кульмінація, розв'язка.

ФАБУЛА – основні події художнього твору, викладені без деталізації в хронологічній послідовності (так, як вони відбувалися в реальному часі, а не в тому порядку, у якому про них дізнався читач).

ХУДОЖНІЙ ОБРАЗ – особлива форма естетичного освоєння світу, створення художніми засобами узагальненої картини дійсності або переживань, утілених у формі конкретного явища. У літературі Х. о. повинен «примусити» читача повірити в художню реальність, щоб краще зрозуміти творчий задум автора і водночас допомогти йому отримати естетичну насолоду.

ЗМІСТ

ВСТУП	3	«На дорогу йду я в самотині...»	109
ПРОСВІТНИЦТВО		Герой нашого часу	114
ЯК ІСТОРИЧНА ДОБА.....	6	Романтизм	
Джонатан Свіфт	11	<i>Узагальнення за розділом</i>	146
Мандри Гуллівера	16	РЕАЛІЗМ ХІХ ст.	147
Йоганн Вольфганг Гете	35	Оноре де Бальзак	151
Травнева пісня.....	36	Гобсек.....	158
Ода «Прометей».....	38	Микола Гоголь	173
Вільшаний король	39	Ревізор	178
Йоганн Крістоф Фрідріх Шиллер	41	Шинель	199
До радості	43	Реалізм ХІХ ст.	
Просвітництво		<i>Узагальнення за розділом</i>	212
<i>Узагальнення за розділом</i>	46	НОВІТНІ ТЕНДЕНЦІЇ	
РОМАНТИЗМ.....	47	У ДРАМАТУРГІЇ КІНЦЯ ХІХ –	
Генріх Гайне	54	ПОЧАТКУ ХХ ст.	213
«На півночі кедр одинокий...»	58	Генрік Ібсен	217
«Коли розлучаються двоє...».....	58	Ляльковий дім.....	223
«Не знаю, що стало зо мною...»	59	Джордж Бернард Шоу	236
Джордж Ноель Гордон Байрон	61	Пігмаліон	241
Хотів би жити знов у горах.....	63	Новітні тенденції	
«Мій дух як ніч...».....	65	у драматургії кінця ХІХ –	
Мазепа	66	початку ХХ ст.	
ВЗАЄМОДІЯ		<i>Узагальнення за розділом</i>	257
РОМАНТИЗМУ І РЕАЛІЗМУ	76	ЛІТЕРАТУРА ХХ–ХХІ ст.	258
Олександр Пушкін	80	Шолом-Алейхем	258
До А. П. Керн («Я пам'ятаю мить		Тев'є-молочник.....	261
чудову...»).....	83	Ерік Вольф Сігел	277
«Я вас любив...».....	84	Історія одного кохання.....	279
«Я пам'ятник собі поставив		Словник літературознавчих	
нерукотворний...»).....	85	термінів і понять.....	300
Євгеній Онегін	88		
Михайло Лермонтов	105		
Сосна	107		
«І нудно і сумно...»	108		

Навчальне видання

Юрій Іванович КОВБАСЕНКО
Людмила Василівна КОВБАСЕНКО

ЗАРУБІЖНА ЛІТЕРАТУРА

Підручник для 9 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Відповідальна за випуск *О. О. Бородіна*

В оформленні обкладинки використано картину *Карла Ларссона*
«Моя старша донька Сюзанна з молоком і книгою» (1904).

Підп. до друку 02.06.2017. Формат 70×100/16.
Ум. друк. арк. 24,51. Обл.-вид. арк. 31,86.
Наклад 63 383 пр. Зам.

Віддруковано в ТОВ «Поліпринт».
04074, м. Київ, вул. Лугова, 1-а.

Видавництво «Літера ЛТД».
Україна, 03057, м. Київ, вул. Нестерова, 3, оф. 508.
Тел. для довідок: (044) 456-40-21.
Свідоцтво про реєстрацію № 923 від 22.05.2002 р.